

Η Διερεύνηση της Σχέσης των Εφήβων με το Διαδίκτυο και το Ζήτημα του Εθισμού

Διδακτορική Διατριβή

Σιδηροπούλου Ανθή

Τριμελής Συμβουλευτική Επιτροπή

Ντάβου Μπετίνα, Καθηγήτρια, ΕΜΜΕ ΕΚΠΑ

Χρηστάκης Νικόλας, Καθηγητής, ΕΜΜΕ ΕΚΠΑ

Σταλίκας Αναστάσιος, Καθηγητής, Πάντειο Πανεπιστήμιο

Αθήνα

Σεπτέμβριος 2014

Περιεχόμενα

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ	5
ΕΙΣΑΓΩΓΗ	7
I.ΘΕΩΡΗΤΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ	20
ΕΘΙΣΜΟΣ ΣΤΟΝ ΚΥΒΕΡΝΟΧΩΡΟ	20
Ορίζοντας την προβληματική χρήση	20
Αιτιοπαθογένεια του εθισμού στον κυβερνοχώρο κατά την περίοδο της εφηβείας.....	32
ΕΦΗΒΕΙΑ	39
Ο εαυτός υπό διαμόρφωση	43
Γονείς και έφηβοι.....	47
Η ευεργετική μοναξιά και η φιλία στην εφηβεία.....	52
Η εφηβεία ως δεύτερη ευκαιρία.....	56
Ο ΚΥΒΕΡΝΟΧΩΡΟΣ ΩΣ ΕΝΔΙΑΜΕΣΗ ΠΕΡΙΟΧΗ ΕΜΠΕΙΡΙΑΣ	60
Επικοινωνία, αυταπάτη και ενδιάμεση περιοχή εμπειρίας	60
Ο κυβερνοχώρος	62
Έφηβοι και κυβερνοχώρος.....	65
Ο κυβερνοχώρος ως ένα νέο πολιτιστικό πεδίο	69
Η ΨΥΧΙΚΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ ΤΟΥ ΕΘΙΣΜΟΥ	74
Από τα μεταβατικά στα εξαρτητικά αντικείμενα	74
Η εθιστική οικονομία στην εφηβεία	78
ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΑ ΕΡΩΤΗΜΑΤΑ ΚΑΙ ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΚΕΣ ΕΠΙΛΟΓΕΣ	83
II. ΈΡΕΥΝΑ 1^η	86
ΠΟΙΟΤΙΚΗ ΔΙΕΡΕΥΝΗΣΗ ΤΗΣ ΣΧΕΣΗΣ ΤΩΝ ΕΦΗΒΩΝ ΜΕ ΤΟΝ ΚΥΒΕΡΝΟΧΩΡΟ	86
ΜΕΘΟΔΟΣ	86
Οι συμμετέχοντες έφηβοι	86
Υλικό.....	88
Διαδικασία	89
ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΑ	92
1. Ο εφηβικός χρόνος: Γρήγορα, γρήγορα. Το «ιδιαίτερο» είναι το διάλειμμά μου.	92
2. Οι έφηβοι και οι φίλοι τους	96
3. Οι έφηβοι και οι οικογενειακές συνήθειες	99
4. Η καθημερινότητα και η σχέση με την τηλεόραση	99
5. Στο υπνοδωμάτιο «με δυο ακουστικά στ' αυτιά»... ..	102
6. Δικτυωμένες επαφές... ..	104
7. ...αλλά και άμεσες διαπροσωπικές συναναστροφές.....	108
8. Διατήρηση της αίσθησης του χώρου και του χρόνου κατά τη διάρκεια της ενασχόλησης με το διαδίκτυο	110
9. Στάσεις προς τα Μέσα και γνώσεις περί προφύλαξης.....	116
10. Βιβλία και Κυβερνοχώρος ως Μεταβατικά Αντικείμενα: Δύο περιπτώσεις εφήβων.....	118
ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ ΚΑΙ ΣΥΖΗΤΗΣΗ	124
III.ΈΡΕΥΝΑ 2^η	130
ΠΟΣΟΤΙΚΗ ΔΙΕΡΕΥΝΗΣΗ ΤΗΣ ΣΧΕΣΗΣ ΤΩΝ ΕΦΗΒΩΝ ΜΕ ΤΟΝ ΚΥΒΕΡΝΟΧΩΡΟ.....	130
ΕΙΣΑΓΩΓΗ	130
ΜΕΘΟΔΟΣ	131
Σχεδιασμός έρευνας.....	131
Ερευνητικά ερωτήματα - Λειτουργικοί ορισμοί.....	132

Οι συμμετέχοντες έφηβοι	135
Το ερωτηματολόγιο.....	135
Διαδικασία	139
Στατιστικές Τεχνικές	140
Κατηγορική Ανάλυση Κυρίων Συνιστωσών (CATPCA)	140
Ανάλυση Αντιστοιχιών	141
Εφαρμογή της CATPCA.....	144
Μετασχηματισμός μεταβλητών	146
Εφαρμογή της Ανάλυσης Αντιστοιχιών	147
ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΑ	149
1. Μορφωτικό επίπεδο γονέων και ύπαρξη αδερφών στην οικογένεια.....	149
2. Σχετικά με την χρήση Η/Υ και διαδικτύου	150
3. Απόψεις και Στάσεις.....	153
4. Πειραματισμοί στο διαδίκτυο, άρση αναστολών και εξαπάτηση	155
5. Ο ηλεκτρονικός υπολογιστής ως μεταβατικό αντικείμενο.....	157
6. Προφίλ εφήβων.....	159
7. Άρση αναστολών και μεταβατικό αντικείμενο	162
8. Προβληματική χρήση των Η/Υ και του Διαδικτύου.....	163
9. Ικανοποίηση από το σχολείο, την οικογένεια, τον εαυτό και τις σχέσεις	170
10. Ικανοποίηση και προβληματική χρήση του Η/Υ και του διαδικτύου	181
11. Μεταβατική και προβληματική χρήση των Η/Υ και του διαδικτύου	184
12. Πειραματισμοί και προβληματική σχέση με τον κυβερνοχώρο.....	185
13. Ικανοποίηση, Προβληματική σχέση με τον Κυβερνοχώρο και Ηλικία	186
ΣΥΝΟΨΗ ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΩΝ ΚΑΙ ΣΥΖΗΤΗΣΗ	188
Μερικές ενδιαφέρουσες παραλείπόμενες παρατηρήσεις	200
VI. ΓΕΝΙΚΗ ΣΥΖΗΤΗΣΗ.....	202
Λίγα λόγια για την μέθοδο	204
Οι σύγχρονοι έφηβοι.....	206
Ψυχική συνεύρεση με τον άλλον μέσα από την οθόνη.....	209
... αλλά και με τον εαυτό.....	212
Άμεσες διαπροσωπικές συναναστροφές και φιλία στην εφηβεία	214
Μεταβατική και Εξαρτητική Χρήση.....	215
Σκέψεις για μελλοντικές προσεγγίσεις των κριτηρίων της προβληματικής χρήσης των υπολογιστών από τους εφήβους.....	220
Αδυναμίες της παρούσας έρευνας και σκέψεις για περαιτέρω διερεύνηση	224
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ.....	227

Η παρούσα έρευνα έχει συγχρηματοδοτηθεί από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο - ΕΚΤ) και από εθνικούς πόρους μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση» του Εθνικού Στρατηγικού Πλαισίου Αναφοράς (ΕΣΠΑ) – Ερευνητικό Χρηματοδοτούμενο Έργο: Ηράκλειτος ΙΙ . Επένδυση στην κοινωνία της γνώσης μέσω του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου.

Ευχαριστίες

Η υλοποίηση μιας διδακτορικής διατριβής αποτελεί μια επίπονη αλλά συγχρόνως επικοδομητική εμπειρία. Όπως κάποτε κάποιος μου είπε η διαδικασία της εκπόνησης μοιάζει με μια ψυχοθεραπευτική διαδικασία, σε στιγμές της οποίας απαιτείται μια μοναχική πορεία και η αναμέτρηση με τις προσωπικές αντοχές και σε άλλες στιγμές είναι απαραίτητη η παρουσία και συνεργασία με κάποιους σημαντικούς ανθρώπους. Νιώθω τυχερή που σε όλες αυτές τις στιγμές είχα γύρω μου άτομα, που με στήριζαν και με καθοδηγούσαν και συνέβαλλαν ουσιαστικά, άμεσα ή έμμεσα στην ολοκλήρωση της παρούσας διδακτορικής διατριβής.

Θα ήθελα να ευχαριστήσω τον Ιωάννη Κατερέλο, Καθηγητή στο Τμήμα Ψυχολογίας του Παντείου Πανεπιστημίου, ο οποίος συνέφερε καθοριστικά με την μεθοδολογική του εμπειρία και γνώση και δεν αρνήθηκε την βοήθεια ακόμα και όταν του τηλεφώνησα εν μέσω των αυγουστιάτικων διακοπών. Ξεχωριστή ήταν και η συνεισφορά του Αναστάσιου Σταλικά, Καθηγητή στο Τμήμα Ψυχολογίας του Παντείου Πανεπιστημίου, τόσο στην παροχή σχολίων και παρατηρήσεων όσο και στην άμεση διευκόλυνση μου για οποιοδήποτε θέμα ζητούσα την συνδρομή του.

Επίσης, θα ήθελα να ευχαριστήσω τον Αντώνη Αρμενάκη, Επίκουρο Καθηγητή στο Τμήμα ΕΜΜΕ του Πανεπιστημίου Αθηνών, ο οποίος με την απίστευτη υπομονή του και την πάντα ευχάριστη διάθεση με καθοδήγησε μέσα στον κόσμο των ποσοτικών δεδομένων και των στατιστικών μεθόδων. Η δική του επιρροή κατάφερε να με συμφιλώσσει με την Στατιστική και με έκανε να ανυπομονώ για την επόμενη ερευνητική περιπέτεια.

Φυσικά, δεν θα μπορούσα να μην αναφέρω τον Νικόλα Χρηστάκη, Καθηγητή στο Τμήμα ΕΜΜΕ του Πανεπιστημίου Αθηνών, ο οποίος αποτέλεσε μια σημαντική παρουσία με τις επικοδομητικές συμβουλές και παρατηρήσεις του.

Πέρα από την σημαντική καθοδήγηση των παραπάνω ανθρώπων, δεν θα μπορούσα να αφήσω έξω φίλους, φίλες και συγγενείς (είναι πολλοί για να τους ονομάσω εδώ) που με στήριξαν συναισθηματικά τις στιγμές του άγχους και της πίεσης, με φρόντισαν στις στιγμές της αδυναμίας και με ανέχτηκαν στις στιγμές της ακατάσχετης πολυλογίας σχετικά με έννοιες και προβληματισμούς γύρω από την διατριβή.

Τέλος, θα ήθελα ιδιαίτερα να ευχαριστήσω την επόπτρια μου Μπετίνα Ντάβου, Καθηγήτρια στο Τμήμα ΕΜΜΕ του Πανεπιστημίου Αθηνών, για τη συνεχή υποστήριξη, την γενικότερη συμπαράσταση, καθοδήγηση, επίβλεψη, υπομονή και επιμονή αλλά και την άψογη συνεργασία μας. Οι πολύτιμες συμβουλές της και οι γνώσεις που μου προσέφερε με συντρόφευσαν όχι μόνο όσον αφορά στην εκπόνηση της διατριβής αλλά και στη ζωή μου γενικότερα. Δεν ήταν μόνο η ακαδημαϊκή της συμβολή, δεν υπήρξε μόνο ένα πρότυπο επόπτριας αλλά και ένα πρότυπο ανθρώπου που νιώθω πολύ τυχερή που συνάντησα και συνεργάστηκα μαζί του. Συχνά τα απογεύματα στο Εργαστήριό μας, την αποχαιρετούσα λέγοντας «Εγώ λέω να την κάνω σιγά σιγά...», θα ήθελα αυτό το σιγά σιγά να κρατήσει για πολύ...

**«Ένα παιδί κάθε μέρα στον πηγαϊμό
έβγαινε,
Και το πρώτο που αντίκριζε μέρος του
γινότανε»**

**"There was a child went forth"
Walt Whitman, Leaves of Grass, 1900**

Εισαγωγή

Τις τελευταίες δυο δεκαετίες παρατηρούμε μια ραγδαία ενσωμάτωση των μέσων στην καθημερινή ζωή τόσο των ενήλικων όσο και των ανήλικων ατόμων, η οποία μετατρέπει ριζικά το πλαίσιο της βιωμένης εμπειρίας, της διαπροσωπικής επικοινωνίας, της συμμετοχικότητας και της συνύπαρξης. Αυτές οι ραγδαίες αλλαγές έχουν οδηγήσει στην ένταξη νέων όρων στο καθημερινό μας λεξιλόγιο όπως «παγκόσμιο χωριό», «πολίτες του κόσμου», «παγκόσμια δημοκρατία», «Λουδισμός»¹, «Τεχνοφιλία»², «εικονική πραγματικότητα», «κυβερνοχώρος» και πολλές άλλες.

Παράλληλα, οι παραδοσιακές επιστήμες του ανθρώπου, όπως η ψυχολογία και η ψυχιατρική, έχουν δεχτεί ποικίλες προκλήσεις ως προς το αντικείμενό τους, καθώς καλούνται τώρα να ερμηνεύσουν και να διαγνώσουν φαινόμενα, τα οποία δεν υπήρχαν πριν δυο δεκαετίες και σχετίζονται άμεσα με την ύπαρξη των «νέων μέσων» στην ζωή των ατόμων, ακόμα και πριν την γέννησή τους. Αναδύεται η ανάγκη για ένα νέο σύστημα σκέψης και ερμηνείας του ανθρώπου και της κοινωνίας. Νέα μεθοδολογικά εργαλεία, τα οποία θα μπορούν να ανταποκριθούν στις ραγδαίες θεμελιώδεις αλλαγές που έχει επιφέρει η διείσδυση της τεχνολογίας στην κοινωνική και ψυχολογική καθημερινότητα του ανθρώπου (Ντάβου, 2008).

Σύμφωνα με τον McQuail (2003, σελ. 156-157), υπάρχουν συγκεκριμένες διαστάσεις που διαφοροποιούν τα «παραδοσιακά» και τα «νέα» μέσα. Στο επίπεδο του ατομικού χρήστη οι διαστάσεις αυτές είναι:

- «Ο βαθμός της αμφιδρομικότητας, όπως ορίζεται από τον βαθμό της αντίδρασης ή της πρωτοβουλίας από την πλευρά του χρήστη στην «προσφορά» της πηγής/πομπού.
- Ο βαθμός της κοινωνικής παρουσίας (ή κοινωνικότητας) από τον χρήστη, εννοώντας την αίσθηση της προσωπικής επαφής με άλλους που μπορεί να προκληθεί από τη χρήση ενός μέσου. Επίσης, αναφέρεται στην «αφθονία των μέσων» (media richness), στον βαθμό που τα μέσα μπορούν να γεφυρώσουν διαφορετικά πλαίσια αναφοράς, να μειώσουν τις ασάφειες, να διαθέσουν συνθήματα, να χρησιμοποιήσουν περισσότερο τις αισθήσεις και να είναι πιο προσωπικά.

¹ Υποστηρικτές του Νεντ Λουντ, οι οποίοι κατέστρεφαν μηχανήματα σε εργοστάσια της Αγγλίας, γιατί υποστήριζαν ότι θα τους κατέστρεφαν τις δουλειές. Ως Λουδίτες αναφέρονται τα άτομα που αντιστέκονται στις τεχνολογικές καινοτομίες, συχνά όμως μάταια. Graham(2001), σελ. 19-20.

² Όρος που επινοήθηκε από τον Neil Postman και αναφέρεται στην αντιμετώπιση της τεχνολογίας ως πανάκεια για όλα τα προβλήματα. Postman (1999), σελ. 5.

- Ο βαθμός αυτονομίας. Το ζήτημα είναι αν ο χρήστης νιώθει ότι ελέγχει το περιεχόμενο και τη χρήση του μέσου, που είναι περισσότερο ή λιγότερο ανεξάρτητα από την πηγή.
- Ο βαθμός παιχνιδιού. Αναφέρεται εν μέρει στις χρήσεις της διασκέδασης και της ψυχαγωγίας, σε αντίθεση με την εργαλειακή διάσταση της χρήσης του μέσου. Αναφέρεται επίσης, εν μέρει στη δυνατότητα διασκέδασης από τη διαδικασία της χρήσης της ίδιας της τεχνολογίας.
- Ο βαθμός της ιδιωτικής ζωής. Αυτός συνδέεται με τη χρήση ενός μέσου και/ή το τυπικό ή επιλεγμένο περιεχόμενο. Αυτό περιλαμβάνει το βαθμό στον οποίο προσωποποιείται και καθίσταται μοναδικό». (McQuail, 2003).

Ο McQuail, επίσης, διαφοροποιεί τα «νέα μέσα» ανάλογα με τη χρήση, το περιεχόμενο και το περιβάλλον. Σύμφωνα με αυτή τη διαφοροποίηση, οι τέσσερις κύριες κατηγορίες «νέων μέσων» είναι: α) τα *μέσα διαπροσωπικής επικοινωνίας* (τηλέφωνο και ηλεκτρονικό ταχυδρομείο), τα οποία χαρακτηρίζονται από περιεχόμενο προσωπικής χρήσης, το οποίο χάνεται εύκολα και δεν έχει ιδιαίτερη σημασία καθώς το σημαντικότερο είναι η ενίσχυση των σχέσεων ανάμεσα στον πομπό και τον δέκτη. β) τα μέσα για *αμφίδρομα παιχνίδια* (ηλεκτρονικοί υπολογιστές, βιντεοπαιχνίδια, συσκευές τεχνητής νοημοσύνης). Η αμφιδρομικότητα των παιχνιδιών αυτών ενέχει σε μεγάλο βαθμό την επικοινωνία και η ικανοποίηση δεν πηγάζει τόσο από την «χρήση» αλλά από την «διαδικασία» εμπλοκής με τα μέσα. γ) *Μέσα για αναζήτηση πληροφοριών* (με κυρίαρχο το διαδίκτυο), τα οποία λειτουργούν ως τεράστιου μεγέθους βιβλιοθήκες που προσφέρουν εύκολη πρόσβαση. δ) Τα *συλλογικά συμμετοχικά μέσα* (διαδίκτυο, τηλεφωνικές συσκευές, βιντεο-συσκευές, κ.α) αφορούν την διάδοση και ανταλλαγή πληροφοριών και εμπειριών και δημιουργία ή διατήρηση σχέσεων κάθε μορφής, στα οποία εντάσσονται και τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης.

Τα νέα μέσα προσφέρουν δυνατότητες μεγαλύτερης συμμετοχής, εξατομικευμένης χρήσης και αλληλόδρασης, παρόλο που υφίστανται αρκετά ερωτήματα σχετικά με την ποιότητα της συγκεκριμένης αλληλόδρασης και κοινωνικότητας (ανωνυμία, έλλειψη δεσμεύσεων, βραχυπρόθεσμοι δεσμοί) (McQuail, 2003).

Τα παιδιά και οι έφηβοι της σημερινής γενιάς, γεννιούνται με δεδομένη την συνύπαρξή τους με την τεχνολογία και, συνεπώς, είναι αρκετά δύσκολο να την αντιμετωπίζουν κριτικά. Όπως, χαρακτηριστικά λέει ο Tapscott (1998), «τα παιδιά, σήμερα, είναι τόσο καλυμμένα από bits, ώστε να νομίζουν ότι όλο αυτό είναι μέρος του φυσικού τοπίου» (Tapscott, 1998, σελ. 1). Αναδύεται, λοιπόν, η ανάγκη να επεκτείνουμε την

κατανόησή μας για την σχέση των παιδιών με τα νέα μέσα και όπως χαρακτηριστικά αναφέρουν και οι D' Haenens & Τσαλίκη (2013), να λάβουμε υπόψη το κοινωνικό πλαίσιο μέσα στον οποίο μεγαλώνουν και τις ευρύτερες υλικές και συμβολικές συνθήκες στις οποίες πραγματοποιείται η κατανάλωση των μέσων.

Σύμφωνα με τον Baudrillard (2000), το gadget, το οποίο συμβολίζεται μέσα από την εξαφάνιση της λειτουργικής χρησιμότητας του αντικειμένου, αποτελεί το έμβλημα της μεταβιομηχανικής κοινωνίας. Το gadget ορίζεται μέσα από την παιγνιώδη συνδυαστική του αξία, στην οποία το παιγνιώδες δεν παραπέμπει στα παιδικά παιχνίδια, καθώς αυτά έχουν συμβολική λειτουργία για το παιδί. Ο Baudrillard (2000) υποστηρίζει ότι το gadget επιχειρεί να ξεπεράσει τη γενικευμένη κρίση του σκοπού και της χρησιμότητας και με την παιγνιώδη διάστασή του μας εμπλέκει σε μια σχέση παθιασμένης περιέργειας και παιδιάστικης ανακάλυψης των αντικειμένων. Η περιέργεια όμως αυτή δεν συνεπάγεται ούτε το πάθος, το οποίο προϋποθέτει μια ολική επένδυση συμβολικής αξίας σε ένα αντικείμενο ή πρόσωπο, αλλά ούτε τη συμβολική ελευθερία των παιδικών παιχνιδιών. Αποτελεί μια φετιχιστική μορφή κατανάλωσης. Δεν είναι λίγα τα παραδείγματα των αντικείμενων τα οποία έχουν γίνει αναπόσπαστο μέρος της καθημερινότητά μας. Ίσως το σημαντικότερο παράδειγμα τέτοιων αντικειμένων να είναι το κινητό τηλέφωνο, το οποίο με την ενσωμάτωσή του στην ζωή μας άλλαξε ριζικά τις έννοιες του εργασιακού και του προσωπικού χρόνου.

Όταν λοιπόν με την διείσδυση της τεχνολογίας, αλλάζουν οι σχέσεις του γονιού και του παιδιού, του εφήβου με τους συνομηλίκους του και γενικότερα του άτομου με την γνώση και την πληροφορία, ερωτήματα αναδύονται σχετικά με το πώς να προσεγγίσουμε τα συγκεκριμένα φαινόμενα. Στο πλαίσιο αυτής της διατριβής το ενδιαφέρον μας επικεντρώνεται στην περιγραφή και ερμηνεία μιας συμπεριφοράς που αρκετοί επιστήμονες θεωρούν παθολογική (Young, 1996, Greenfield, 1999, Bai, Lin & Chen, 2001, Carlan, 2003, Morahan - Martin, 2005) την «εξάρτηση» ή τον «εθισμό» στα μέσα. Πώς όμως να ονομαστεί κάτι ως παθολογικό, με βάση τους όρους της παραδοσιακής ψυχολογίας και ψυχιατρικής, όταν έχουν αλλάξει οι συνθήκες μέσα στις οποίες οι όροι αυτοί συγκροτήθηκαν; Είναι σημαντικό να θυμόμαστε, ότι οι όροι των κοινωνικών και ανθρωπιστικών επιστημών δομούνται μέσα σε συγκεκριμένες κοινωνικοπολιτισμικές συνθήκες και επίσης, ότι τα μέσα εκπροσωπούν αυτές τις συνθήκες και δεν είναι αυτόνομες και αυθύπαρκτες οντότητες (Ντάβου, 2005).

Μέσα, λοιπόν, σε ένα τέτοιο πλαίσιο επαναπροσδιορίζονται οι έννοιες της νόρμας και της απόκλισης. Αυτό γίνεται πολύ ξεκάθαρο όταν μελετούμε τον όρο της παθολογικής

συμπεριφοράς. Ο ορισμός μιας συμπεριφοράς ως παθολογικής γίνεται με την βοήθεια δυο κριτηρίων: α) στατιστικά κριτήρια και β) λειτουργικά κριτήρια. Τα στατιστικά κριτήρια εντοπίζουν τη διαφορά μεταξύ παθολογικού και φυσιολογικού με βάση την συχνότητα εμφάνισης στο γενικό πληθυσμό και, πιο συγκεκριμένα, με βάση τον βαθμό απόκλισης της συμπεριφοράς από τον μέσο όρο του πληθυσμού. Σε αντίθεση με την ποσοτική φύση των στατιστικών κριτηρίων, τα λειτουργικά κριτήρια επικεντρώνονται στην ποιοτική διάσταση των επιπτώσεων μιας μορφής συμπεριφοράς, τόσο στην ενδοπροσωπική όσο και στην διαπροσωπική προσαρμογή ενός ατόμου. Η διαφοροποίηση, λοιπόν, της φυσιολογικής από την παθολογική συμπεριφορά, με βάση τα λειτουργικά κριτήρια, γίνεται στους εξής πέντε τομείς: α) γνωστικές ικανότητες (λειτουργίες της προσοχής, της αντίληψης, της μνήμης, κριτική σκέψη, επικοινωνία, γλώσσα, κ.α.), β) κοινωνική προσαρμογή (ικανότητα ανταπόκρισης στις απαιτήσεις των κοινωνικών ομάδων και των διαπροσωπικών σχέσεων, κ.α.), γ) αυτοέλεγχος και αυτοσυγκράτηση (ικανότητα ρύθμισης συναισθημάτων και χαλιναγώγησης επιθυμιών), δ) αξιολόγηση των συμπεριφορών του ατόμου από πρόσωπα που βρίσκονται σε άμεση σχέση και αλληλεξάρτηση μαζί του και ε) αυτοσυναίσθημα (δηλαδή το πώς νοιώθει το ίδιο το άτομο για τον εαυτό του). Για να οριστεί μια συμπεριφορά ως παθολογική πρέπει να υφίσταται ένας συνδυασμός στατιστικών και λειτουργικών κριτηρίων. Παράλληλα, πρέπει να τονιστεί ότι τα όρια ανάμεσα στο τι είναι φυσιολογικό και τι παθολογικό είναι ρευστά και αλλάζουν με βάση τις ψυχοκοινωνικές αντιλήψεις (Παρασκευόπουλος, 1988).

Επειδή το ερευνητικό υποκείμενο της παρούσας προσπάθειας είναι οι έφηβοι, σημαντικό είναι να γνωρίζουμε ότι η παρουσία μια διαταραχής στη συμπεριφορά, στα συναισθήματα και στις σχέσεις του εφήβου σημαίνει ότι υπάρχει μια ασυμβατότητα με το αναπτυξιακό στάδιο στο οποίο βρίσκεται το παιδί. Ακριβώς, επειδή, τα όρια ανάμεσα στο φυσιολογικό και στο παθολογικό είναι ρευστά, η ερμηνεία για το πόσο σοβαρή είναι η εκάστοτε διαταραχή πρέπει να λαμβάνει υπόψη την ηλικία, το φύλο και το κοινωνικοπολιτισμικό πλαίσιο του παιδιού (Τσιάντης, 2001). Παράλληλα, όμως, είναι πολύ σημαντικό να θυμόμαστε ότι ο έφηβος αποτελεί μια ραγδαία μεταβαλλόμενη προσωπικότητα και αυτό καθιστά πολύ δύσκολη και παρακινδυνευμένη οποιαδήποτε ερμηνεία με διαγνωστικούς όρους που υποδηλώνουν πιο παγιωμένες συμπεριφορές.

Αναμφισβήτητα, η παρουσία των μέσων στην καθημερινή ζωή των ατόμων, και ειδικότερα των παιδιών και των εφήβων, σηματοδοτεί μια θεαματική μετατροπή των σχέσεων και των δραστηριοτήτων τους, και συνεπώς της ψυχοκοινωνικής τους ανάπτυξης. Αξιολογήσεις, όμως, γι' αυτή την μετατροπή ακόμα είναι πολύ δύσκολο να γίνουν. Πρώτον,

γιατί η τεχνολογία έχει μια πληθώρα ευεργετικών συνεπειών και η δαιμονοποίηση της συμπαράσχει και αυτές μαζί της και, δεύτερον γιατί οι προηγούμενες γενιές που αντιλαμβάνονται αυτές τις ραγδαίες αλλαγές μπορούν να τις δουν μόνο ως εξωτερικοί παρατηρητές και δυσκολεύονται σε μεγάλο βαθμό να τις βιώσουν, ενώ η παρούσα γενιά, που κοινωνικοποιείται μέσα σε αυτές, δεν μπορεί να αποστασιοποιηθεί αρκετά, ώστε να τις αντιμετωπίσει κριτικά.

Η μελέτη της εμπλοκής των μέσων στην ψυχική πραγματικότητα των ατόμων είναι αρκετά πολύπλοκη και γίνεται ιδιαίτερα δυσκολότερη όταν προσεγγίζουμε την κρίσιμη ηλικιακή φάση της εφηβείας. Στα πλαίσια αυτής της εργασίας θα προσπαθήσουμε να εντυφλήσουμε σε ένα από τα κυριότερα επιχειρήματα εναντίον του διαδικτύου και των υπολογιστών, δηλαδή στον δυνητικά εθιστικό χαρακτήρα τους. Στόχος της έρευνας είναι να απαντήσουμε στα εξής ερωτήματα που αναδύονται μπροστά μας: α) ποια είναι η σχέση των εφήβων με τα μέσα, και πιο συγκεκριμένα με το διαδίκτυο, σε τι είδους δραστηριότητες επικεντρώνονται και πώς ορίζεται η συνήθης χρήση των υπολογιστών, β) πότε αυτή η χρήση μετατρέπεται σε κατάχρηση και η σχέση αυτή γίνεται επιβλαβής για τον έφηβο, και γ) τι σημαίνει επιβλαβές για την εφηβεία, η οποία αποτελεί μια περίοδο στην ανάπτυξη του ατόμου με πολύ ιδιαίτερα χαρακτηριστικά. Για την διερεύνηση του τρίτου ερωτήματος κάνουμε μια απόπειρα θεωρητικής ερμηνείας, λαμβάνοντας υπόψη τη θέση και τη σημασία των μέσων στη ζωή του σύγχρονου εφήβου, αλλά και τις συνθήκες της σημερινής καθημερινότητας σε μια μεγάλη πόλη.

Το ενδιαφέρον των ερευνητών γύρω από το ζήτημα του εθισμού στο διαδίκτυο και τους υπολογιστές, σε μεγάλο βαθμό επικεντρώνεται στο αν η συγκεκριμένη συμπεριφορά υποκινείται από την ύπαρξη του διαδικτύου και μόνο, όπως υπονοούν πολλές μελέτες (Kraut & et.al., 1998, Stoll, 1995) ή αποτελεί ένα νέο σύμπτωμα παλιών παθολογιών όπως άλλου τύπου καταχρήσεις, κατάθλιψη ή μοναξιά (Young, 1998, Bai et al, 2000). Υπό αυτήν την έννοια έχει γίνει ιδιαίτερη προσπάθεια να ενταχθεί σε συγκεκριμένες διαγνωστικές κατηγορίες ή να δημιουργηθεί μια καινούργια διακριτική διαγνωστική κατηγορία. Θα δούμε ότι η προσέγγιση των παραπάνω ερωτημάτων είναι αρκετά δύσκολη εξαιτίας της έλλειψης βασικών, αναγνωρίσιμων κριτηρίων εξαρτητικής συμπεριφοράς, όπως συμβαίνει με άλλες εθιστικές συμπεριφορές (Shaffer, 1996, Blaszczynski & et al., 1986).

Το πρόβλημα της επικοινωνίας μεταξύ των επιστημών που προσεγγίζουν τα ζητήματα που θα μελετήσουμε στις επόμενες σελίδες, θα γίνει ιδιαίτερα φανερό όταν θα προσπαθήσουμε να οριοθετήσουμε την διαγνωστική κατηγορία του διαδικτυακού εθισμού. Η επέκταση του μοντέλου του εθισμού από τις ουσίες σε συγκεκριμένες συμπεριφορές,

διχάζει ακόμα τους ερευνητές. Παρόλο που οι ερευνητές που αποδέχονται την ευρύτερη έννοια των εθιστικών συμπεριφορών διαφοροποιούνται για τον συγκεκριμένο ορισμό, ο κοινός παρονομαστής είναι ότι το άτομο φαίνεται στους άλλους σαν να έχει χάσει τον έλεγχο πάνω στην συγκεκριμένη συμπεριφορά ή δηλώνει ότι επιθυμεί το αντικείμενο ή την συμπεριφορά αυτή όταν δεν είναι παρούσα. Από το 1970 και μετά, έχουν γίνει πολλοί συσχετισμοί ανάμεσα σε συμπεριφορές που σχετίζονται με την χρήση ουσιών και με συγκεκριμένες δραστηριότητες, όπως η υπερφαγία, η υπερβολική άσκηση, η υπερβολική παρακολούθηση τηλεόρασης ή ενασχόληση με ηλεκτρονικά παιχνίδια, τζόγο και σεξ. Θα δούμε παρακάτω ότι οι παραπάνω συμπεριφορές (οι οποίες ονομάζονται και συμπεριφορικοί εθισμοί (Marks, 1990) δεν εντάσσονται ούτε στα πλαίσια του εθισμού, ούτε της εξάρτησης, αλλά στην κατηγορία των διαταραχών έλεγχου παρορμήσεων (impulse control disorders) (Beard & Wolf, 2001, Davis, 2001, Shapira et al., 2000). Στα πλαίσια της εργασίας, θα αναλύσουμε τους όρους αυτούς καθώς στην βιβλιογραφία η κατάχρηση του διαδικτύου αναφέρεται εκτεταμένα ως διαδικτυακός εθισμός ή διαδικτυακή εξάρτηση.

Το βασικό υποκείμενο της παρούσας ερευνητικής προσπάθειας είναι οι έφηβοι. Θα προσεγγίσουμε θεωρητικά την περίοδο της εφηβείας και τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της και έπειτα θα επικεντρωθούμε στην προσέγγιση της ψυχοπαθολογίας στην εφηβεία, μέσα από την σκοπιά της αναπτυξιακής ψυχολογίας.

Η δομή της διατριβής περιλαμβάνει 4 μέρη. Το πρώτο μέρος (I) περιλαμβάνει 5 κεφάλαια τα οποία παρουσιάζουν το θεωρητικό πλαίσιο της διατριβής:

Στο πρώτο κεφάλαιο ορίζεται η προβληματική χρήση στον κυβερνοχώρο και η αιτιοπαθογένεια του εθισμού στον κυβερνοχώρο κατά την περίοδο της εφηβείας. Επιλέγουμε τον όρο κυβερνοχώρο, αντί διαδικτύου καθώς η έννοια του κυβερνοχώρου παραπέμπει πρωτίστως σε έναν ψυχολογικό χώρο και περιλαμβάνει κάθε είδους δραστηριότητα αλλά και κάθε είδους gadget³, με το οποίο μεταφέρει ο έφηβος τον κυβερνοχώρο παντού μαζί του. Στο κεφάλαιο αυτό περιγράφονται οι διαφορετικοί ορισμοί, τα διαγνωστικά κριτήρια και οι τρόποι προσέγγισης του φαινομένου της προβληματικής σχέσης με τον κυβερνοχώρο, ζητήματα τα οποία εξειδικεύονται, όπως παρατηρούμε από την βιβλιογραφία, με την εξέλιξη της τεχνολογίας και την όλο και μεγαλύτερη διείσδυση του κυβερνοχώρου στην καθημερινή ζωή. Από τους όρους εξάρτησης και εθισμού εμείς, στα πλαίσια της παρούσας προσπάθειας, επιλέγουμε τον όρο εθισμό καθώς δεν παραπέμπει στην σωματική εξάρτηση, όπως οι ουσίες και το αλκοόλ. Πιο συγκεκριμένα όμως επικεντρωνόμαστε σε συμπεριφορές και χρήσεις του κυβερνοχώρου που πληρούν τόσο τα

³ Με την κατά Baudrillard (2000) έννοια του αντικειμένου εκείνου που ορίζεται μέσω της δυνητικής του αχρηστίας και της παιγνιώδους συνδυαστικής του αξίας (βλ. αναλυτικότερα κεφάλαιο 3).

κριτήρια της συναισθηματικής εξάρτησης από ένα αντικείμενο, της χρήσης του αντικειμένου ως μέσου για φυγή από την πραγματικότητα αλλά και της έμπρακτης εκδήλωσης της εξαρτητικής συμπεριφοράς στην καθημερινότητα του ατόμου (δυσλειτουργία). Γι' αυτό κατά κύριο λόγο στο κείμενο που ακολουθεί χρησιμοποιείται η έννοια της προβληματικής σχέσης με τον κυβερνοχώρο και όχι του εθισμού. Παράλληλα, διερευνώνται εκείνα τα χαρακτηριστικά της εφηβείας αλλά και του κυβερνοχώρου που μπορεί να καταστήσουν πιο επιρρεπείς κάποιους εφήβους στην προβληματική σχέση με αυτόν.

Στο δεύτερο κεφάλαιο επικεντρωνόμαστε στην ηλικιακή περίοδο της εφηβείας. Η εφηβεία προσεγγίζεται μέσα από μια ψυχαναλυτική οπτική και γίνεται αντιληπτή ως μια περίοδος, κατά την οποία το άτομο φέρει μαζί του ένα «φορτίο» χαρακτήρα από την παιδική του ηλικία αλλά, θέτει και τα θεμέλια για την απαρτίωση του ενήλικα εαυτού. Αποτελεί μια συνέχεια στην ανθρώπινη ανάπτυξη που προσφέρεται για την ανάπτυξη τραυμάτων, εξαιτίας της ρευστότητας της ταυτότητας και της αναβίωσης άλλων συγκρούσεων, συγχρόνως όμως αποτελεί και την αναπτυξιακή περίοδο που ευνοείται, στα πλαίσια ενός ικανού περιβάλλοντος, η ευκολότερη αποκατάσταση παλαιότερων τραυμάτων, εξαιτίας των μεγάλων αποθεμάτων για επανόρθωση και αναπλήρωση. Έτσι αναδεικνύεται σε μια ιδιαίτερα ευαίσθητη και σημαντική αναπτυξιακή περίοδο. Στο υποκεφάλαιο αυτό προσεγγίζονται πιο συγκεκριμένα οι διεργασίες της διαμόρφωσης του εαυτού κατά την εφηβεία, οι σχέσεις των εφήβων με τους γονείς τους και η σημασία της φιλίας, η έννοια της ευεργετικής μοναξιάς η οποία είναι θεμελιώδης για το ταξίδι προς την ενηλικίωση και η εφηβεία ως δεύτερη ευκαιρία, στο πλαίσιο της «δεύτερης διαδικασίας της εξατομίκευσης».

Στο τρίτο κεφάλαιο περιγράφονται τα βασικά χαρακτηριστικά του μεταβατικού αντικείμενου, κατά Winnicott (1971), δηλαδή ενός αντικειμένου ψυχικά επενδεδυμένου που ανακουφίζει από την διαχείριση της «εσωτερικής ψυχικής πραγματικότητας» και του «εξωτερικού κόσμου» και πώς ο κυβερνοχώρος, μπορεί να λειτουργήσει ως μια ενδιάμεση περιοχή εμπειρίας για τον σύγχρονο έφηβο. Επικεντρωνόμαστε σε έννοιες όπως η άρση των αναστολών στον κυβερνοχώρο, η οποία περιγράφεται από το Suler (2004) και σχετίζεται με θεμελιώδεις ανάγκες των εφήβων, όπως ο πειραματισμός με τον εαυτό και τους άλλους και την πρόσληψη των αντανάκλασεων αυτών των πειραματισμών και γενικότερα με τις ανάγκες και τις ικανοποιήσεις που λαμβάνουν οι σύγχρονοι έφηβοι από την χρήση του κυβερνοχώρου. Παράλληλα, οριοθετούμε και τη θέση του κυβερνοχώρου στη ζωή των εφήβων, ο οποίος φαίνεται να λειτουργεί συμπληρωματικά στους τρόπους συσχέτισης και επικοινωνίας με το εκτός δικτύου περιβάλλον και όχι ανταγωνιστικά προς άλλες μορφές αλληλεπίδρασης.

Στο τέταρτο και τελευταίο κεφάλαιο του πρώτου μέρους παρουσιάζεται η ψυχική οικονομία του εθισμού. Πιο συγκεκριμένα ορίζεται η εθιστική συμπεριφορά ως μια συμπεριφορά φυγής, μόνιμη και καταναγκαστική, από καταστάσεις και συναισθήματα που ξεφεύγουν από τον έλεγχο του ατόμου. Η εθιστική συμπεριφορά έχει υπόβαθρο μια έλλειψη, αυτή των περιθάλποντων αντικειμένων, η παρουσία των οποίων επιτρέπει την ικανότητα συγκρότησης των μεταβατικών αντικειμένων. Τα μεταβατικά αντικείμενα επιτρέπουν μια προσωρινή διχοτόμηση από την πραγματικότητα, μέχρι να είναι το άτομο έτοιμο να τη διαχειριστεί. Η συγκρότηση μεταβατικών και εξαρτητικών αντικειμένων, πως ο υπολογιστής και το διαδίκτυο μπορούν να χρησιμεύσουν στην διχοτόμηση αυτή και συνεπώς στην αντιμετώπιση της πραγματικότητας και η εθιστική οικονομία στην εφηβεία είναι το αντικείμενο αυτού του υποκεφαλαίου.

Ακριβώς επειδή η εφηβεία είναι ρευστή και το ζήτημα του εθισμού περίπλοκο, τα ερωτήματα απαιτούν σύνθετες μεθόδους προσέγγισης. Για να κατανοήσουμε σε βάθος τη σχέση της ενδιάμεσης περιοχής εμπειρίας με τον κυβερνοχώρο αλλά και για να διερευνήσουμε πιθανές γενικεύσεις, επιλέχθηκε ο συνδυασμός ποιοτικών και ποσοτικών μεθόδων, λαμβάνοντας υπόψη τη σχεδόν εκ γενετής παρουσία και δεδομένη συνύπαρξη των εφήβων με τον κυβερνοχώρο, αλλά και την ανάγκη για προσεκτική προσέγγιση της προβληματικής σχέσης που ενδεχομένως να αναπτύσσουν με τον κυβερνοχώρο, εξαιτίας ακριβώς της παρουσίας και της συνύπαρξης αυτής. Έτσι, το επόμενο κεφάλαιο (5) εξηγεί αναλυτικά τις μεθοδολογικές επιλογές της παρούσας εργασίας που οδήγησαν στην διεξαγωγή 2 ερευνών.

Η πρώτη έρευνα (Μέρος II) αφορά στην ποιοτική διερεύνηση της σχέσης των εφήβων με τον κυβερνοχώρο. Το Μέρος αυτό περιλαμβάνει τον σχεδιασμό της έρευνας, τα χαρακτηριστικά των εφήβων που συμμετείχαν, το υλικό που χρησιμοποιήθηκε, την διαδικασία που ακολουθήθηκε καθώς και τα αποτελέσματα τα οποία προέκυψαν. Το κεφάλαιο αυτό κλείνει με την συζήτηση των αποτελεσμάτων.

Τα αποτελέσματα της ποιοτικής διερεύνησης χρησιμοποιήθηκαν για να συγκροτηθούν τα εργαλεία της ποσοτικής έρευνας, η οποία αποτελεί το δεύτερο στάδιο της ερευνητικής διαδικασίας της παρούσας διατριβής και παρατίθεται στο Τρίτο Μέρος (III). Σε αυτό το στάδιο κρίθηκε απαραίτητο να γίνει εκτενής αναφορά στις στατιστικές τεχνικές που χρησιμοποιήθηκαν για να μελετηθούν τα υπό διερεύνηση ζητήματα. Μια περιγραφή λοιπόν, της Κατηγορικής Ανάλυσης Κυρίων Συνιστωσών και της Πολλαπλής Ανάλυσης Αντιστοιχιών ακολουθεί μετά την περιγραφή του σχεδιασμού της έρευνας, των ερευνητικών ερωτημάτων, των χαρακτηριστικών του δείγματος, του ερωτηματολογίου που

συγκροτήθηκε για τις ανάγκες της έρευνας και της διαδικασίας που ακολουθήθηκε. Η ανάλυση αντιστοιχιών που επιλέχθηκε ως βασική στατιστική μέθοδος κατά την ανάλυση αποτελεί μια τεχνική που δεν είναι ιδιαίτερα διαδεδομένη στην ελληνική επιστημονική έρευνα, όμως *«μπορεί πολύ καλά να εφαρμοστεί στα πιο διαφορετικά αποδεικτικά στοιχεία, ακόμα και σ' εκείνα που συνήθως κατατάσσονται υπό τον τίτλο των ποιοτικών στοιχείων και να φέρει στο φως σχέσεις που συνδυάζουν αιτιοκρατία και πιθανότητες»* (Montlibert, 2003, σελ. 302 - 303). Μέσω της συγκεκριμένης τεχνικής επιχειρήσαμε να παρατηρήσουμε τις συσχετίσεις μεταξύ των κριτηρίων της προβληματικής χρήσης του υπολογιστή, των διαφορετικών μορφών ικανοποίησης, των στάσεων και των απόψεων των εφήβων για τον κυβερνοχώρο και τους ηλεκτρονικούς υπολογιστές, αλλά και με τη χρήση του υπολογιστή ως μεταβατικού αντικειμένου και του φαινομένου της άρσης των αναστολών στον κυβερνοχώρο. Στο πλαίσιο της ανάλυσης αντιστοιχιών, ομάδες ατόμων συσχετίζονται, σε διαφορετικούς βαθμούς, με παράγοντες (που αποτελούν σύνολα τοποθετήσεων σε προτάσεις) και δημιουργούνται χώροι σχέσεων που μπορούν να προσεγγιστούν στατιστικά μέσω των αποστάσεων μεταξύ τους. Συγχρόνως η ανάλυση αντιστοιχιών επιτρέπει και τις ερμηνευτικές παρεμβάσεις του ερευνητή, σχετικά με τον ορισμό των ομάδων και των ορίων μεταξύ τους, με γνώμονα πάντα την ενδελεχή διερεύνηση της βιβλιογραφίας.

Τέλος, μετά την παρουσίαση των αποτελεσμάτων της ποσοτικής διερεύνησης και της ερμηνευτικής τους προσέγγισης, ακολουθεί το Τέταρτο Μέρος (IV) που περιλαμβάνει την τελική συζήτηση, κατά την οποία συνθέτονται τα πορίσματα της ποσοτικής και της ποιοτικής έρευνας και επαναπροσεγγίζονται υπό το πρίσμα του θεωρητικού πλαισίου της διατριβής.

Ο κυβερνοχώρος, ο οποίος είναι μέρος της σύγχρονης πραγματικότητας, αποτελεί μια ψυχολογική περιοχή, η οποία συγκροτείται μέσω της τεχνολογίας, αλλά στην πραγματικότητα ορίζεται μέσω των διαφορετικών μορφών αλληλεπίδρασης που πραγματοποιούνται εντός της, προεκτείνοντας τα όρια της ανθρώπινης εμπειρίας. Κατά την περίοδο της εφηβείας, η χρήση των υπολογιστών φαίνεται να σχετίζεται άμεσα με τις αναπτυξιακές συνθήκες και ανάγκες του εφήβου. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει η Turkle (1995), σε όλες τις αναπτυξιακές φάσεις, τα παιδιά έχουν απορίες που προκύπτουν από τη χρήση των υπολογιστών. Σε μικρότερες ηλικίες αναρωτιούνται σχετικά με το μηχάνημα και αν έχει συναισθήματα και πώς μπορούν να τα ελέγξουν, ερωτήματα τα οποία σχετίζονται και με τις δικές τους ικανότητες. Αυτός ο στοχασμός επιστρέφει και στην εφηβεία, όμως *«δεν αφορά το μηχάνημα, αλλά τον εαυτό»* (Turkle, 1995, σελ. 24).

Η θέση μας είναι ότι τα μέσα προεκτείνουν τα όρια της εμπειρίας σε νέες χωροχρονικές διαστάσεις, αλλά κυρίως προς μια ενδιάμεση περιοχή που μεσολαβεί ανάμεσα στον εσωτερικό κόσμο του εφήβου και στον κόσμο της εξωτερικής πραγματικότητας. Μέσα από αυτήν την οπτική, επιχειρούμε να απεικονίσουμε τη σχέση των εφήβων με το διαδίκτυο, λαμβάνοντας υπόψη ότι το διαδίκτυο δεν αποτελεί μια απασχόληση «παράλληλη με την εκτός διαδικτύου καθημερινότητα» (Τσαλίκη & Χρονάκη, 2012), αλλά αποτελεί μέρος της ζωής των σύγχρονων εφήβων. Δια μέσου αυτής της απεικόνισης προκύπτει ότι η κουλτούρα του υπονοδωμάτιου, όπως περιγράφηκε από την Livingstone (2007), μεταμορφώνεται πια σε μια κουλτούρα του κυβερνοχώρου, καθώς δεν περιορίζεται μόνο στο υπονοδωμάτιο, αλλά συνοδεύει τον έφηβο παντού, μέσω μικρών συσκευών συνδεδεμένων στο διαδίκτυο. Αν λάβουμε υπόψη και το κλίμα της ανασφάλειας που χαρακτηρίζει, μέσα από τον λόγο των γονιών και των μέσων, το εξωτερικό περιβάλλον, ο έφηβος στον κυβερνοχώρο φαίνεται να ελέγχει τους όρους της επικοινωνίας, της αναψυχής και σε μεγάλο βαθμό της αλληλεπίδρασης και παρουσίας του εαυτού.

Μέσα από την αλληλεπίδραση με τους εφήβους, όπως αυτή περιγράφεται στο κεφάλαιο της ποιοτικής διερεύνησης, αλλά και μέσα από την ποσοτική ανάλυση, προκύπτει μια αίσθηση ανεπάρκειας των υπάρχοντων διαγνωστικών κριτηρίων στο να αποδώσουν μια αξιόπιστη εικόνα της προβληματικής σχέσης των εφήβων με τα συστατικά που απαρτίζουν τον κυβερνοχώρο. Αυτή η αίσθηση ανεπάρκειας οφείλεται αφενός, στις ιδιαίτερες ψυχικές ανάγκες στην περίοδο της εφηβείας και αφετέρου, στο γεγονός ότι οι σύγχρονοι έφηβοι γεννήθηκαν με δεδομένη την ύπαρξη του κυβερνοχώρου στη ζωή τους και δεν την αμφισβητούν. Συνεπώς, καθίσταται σημαντική η αναθεώρηση των διαγνωστικών κριτηρίων και η προσαρμογή τους στην σύγχρονη πραγματικότητα. Στο πλαίσιο της διατριβής, χρησιμοποιούμε το κλασικό πλέον διαγνωστικό εργαλείο για τον διαδικτυακό εθισμό, της Young (1996), εμπλουτισμένο αλλά και προσαρμοσμένο στην σύγχρονη πραγματικότητα των εφήβων της χώρας μας. Προσπαθούμε όμως να αποφύγουμε την διαιώνιση του διαλόγου που χαρακτηρίζει την σχέση των εφήβων με το διαδίκτυο με όρους «υγείας» και «παθολογίας» και να επικεντρωθούμε σε μια προσέγγιση πιο συμβατή και ευεργετική για τις αναπτυξιακές ανάγκες και συνθήκες της εφηβείας.

Η ιδιαίτερα απαιτητική καθημερινότητα, ως βίωμα των σύγχρονων εφήβων, εντοπίστηκε μέσα στον λόγο τους καθώς ένα μεγάλο ποσοστό εφήβων επικεντρώθηκε στην κουραστική καθημερινότητα λόγω του σχολείου, κάτι το οποίο ζημιώνει και τη γενική τους ικανοποίηση από τη ζωή. Η διαδικασία της μάθησης και ο υπερβολικός φόρτος από το διάβασμα που φέρουν οι έφηβοι στο σπίτι, φαίνεται να είναι τα δύο στοιχεία εκείνα που

τους αποθαρρύνουν και δημιουργούν δυσάρεστα συναισθήματα. Από αυτήν την αδυναμία και την αίσθηση της αδικίας δημιουργείται μια συναισθηματική αναστάτωση στον έφηβο που μπορεί να οδηγήσει σε μια απορριπτική στάση προς το σχολείο, τους καθηγητές και την διαδικασία της μάθησης. Η στάση αυτή μάλλον υιοθετείται περισσότερο ως μια άμυνα από την μεριά του εφήβου, για να προστατεύσει τον εαυτό του από τα δυσάρεστα συναισθήματα που συνοδεύουν την αδυναμία ανταπόκρισης στις απαιτήσεις του περιβάλλοντός του. Οι έφηβοι που εμφανίζουν χαμηλή γενική ικανοποίηση, είναι εκείνοι που εμφανίζουν, χωρίς εμφανή αιτιολογία, επιθετική στάση απέναντι στο σχολείο.

Μετά το τελευταίο για την ημέρα κτύπημα του σχολικού κουδουνιού, αρκετοί έφηβοι γυρνούν στο σπίτι τους με τα μάτια και τα αυτιά προσηλωμένα σε μια φορητή συσκευή αναπαραγωγής μουσικής ή σε ένα κινητό τηλέφωνο, μια συμπεριφορά που φαίνεται να αποτελεί ένα τρόπο διαχείρισης αρνητικών συναισθημάτων και άντλησης ανακούφισης, μέσω της προσωρινής απόδρασης από αυτά τα συναισθήματα. Αν λάβουμε υπόψη πως το σχολείο, πέρα από βασικός φορέας γνώσης, αποτελεί και το επίκεντρο της κοινωνικοποίησης παιδιών και εφήβων, η αίσθηση ανεπάρκειας και μη ανταπόκρισης στις απαιτήσεις και τις προσδοκίες των καθηγητών, των γονέων αλλά και των ίδιων των εφήβων φαίνεται να οδηγήσει σε συμπεριφορές φυγής, μέσω του κυβερνοχώρου.

Αυτή η πολύ τυπική εικόνα των σύγχρονων εφήβων, δηλαδή η προσκόλλησή τους σε μια οθόνη, που φαντάζει προβληματική στα μάτια των ενηλίκων του περιβάλλοντός τους, ίσως να αποτελεί την καταφυγή στην ενδιάμεση περιοχή εμπειρίας, όπως αυτή ορίζεται από τον Winnicott (1971)⁴ και προσφέρει στον έφηβο τον χώρο και τον χρόνο για τις απαραίτητες, για την ανάπτυξή του, ψυχικές διεργασίες σε έναν περιχαρακωμένο πραγματικό χώρο και χρόνο και σε ένα εξωτερικό περιβάλλον αφιλόξενο και επικίνδυνο. Ο κυβερνοχώρος αποτελεί την περιοχή εκείνη, που μεσολαβεί ανάμεσα στην εξωτερική πραγματικότητα και τον εσωτερικό κόσμο του σύγχρονου εφήβου και στα όρια της διαχειρίζεται τις ματαιώσεις από την καθημερινότητα, αλληλεπιδρά σε ένα ελεγχόμενο περιβάλλον με τον εαυτό και τον άλλον, λαμβάνει ανταπόκριση και ενδεχομένως ικανοποίηση από την αλληλεπίδραση αυτή και απομονώνεται από τους ενηλίκους του περιβάλλοντός του, αναπτύσσοντας και την ικανότητα για ευεργετική μοναξιά ή την κατά Winnicott (1958/1984) ικανότητα του να είσαι μόνος (παρουσία άλλων).

Ο υπολογιστής επενδύεται ψυχικά από τους εφήβους και προσφέρει ευκαιρίες για δημιουργική επίλυση συναισθηματικών συγκρούσεων του άτομου με τον εαυτό και με τον κόσμο γύρω του, καθώς παρέχει τη δυνατότητα στο έφηβο, ο οποίος είναι ήδη

⁴ Βλ. αναλυτικότερα Μέρος Ι, Κεφ. 3.

εφοδιασμένος με την ικανότητα να συγκροτεί μεταβατικά αντικείμενα, να άρει τις αναστολές του και να περιηγηθεί αυθόρμητα και ειλικρινά μέσα στον κυβερνοχώρο.

Η έννοια της άρσης των αναστολών στον κυβερνοχώρο, όπως αυτή περιγράφηκε από τον Suler (2004)⁵, συσχετίστηκε έντονα με την έννοια του υπολογιστή ως μεταβατικού αντικειμένου, ενώ οι έφηβοι που έδειξαν να σχετίζονται με το υπολογιστή ως ένα τέτοιο αντικείμενο φαίνεται να επενδύουν συναισθηματικά στη χρήση του υπολογιστή και του διαδικτύου, εμφανίζοντας μια μορφή συναισθηματικής εξάρτησης, ενώ συγχρόνως χρησιμοποιούν τον υπολογιστή για απόδραση από την πραγματικότητα τους, είτε εξωτερική είτε εσωτερική. Το παραπάνω εύρημα αναδεικνύει και την ανάγκη για επανεξέταση των κριτηρίων της εξαρτητική χρήσης του υπολογιστή και του διαδικτύου από τους σύγχρονους εφήβους που αφενός, έχουν ιδιαίτερες ψυχικές ανάγκες κατά τη συγκεκριμένη αναπτυξιακή περίοδο και αφετέρου, γεννήθηκαν με δεδομένη την ύπαρξη του κυβερνοχώρου στη ζωή τους και δεν την αμφισβητούν. Ο κυβερνοχώρος και η ψηφιακά διαμεσολαβημένη επικοινωνία φαίνεται να προσφέρει την δυνατότητα για επιλεκτική και προστατευμένη επικοινωνία και συγχρόνως μέσα από συλλογικές δραστηριότητες (όπως το παίξιμο των ηλεκτρονικών παιχνιδιών σε ίντερνετ καφέ από τους εφήβους) υποβοηθά το κτίσιμο ενός δικτύου αλληλοβοήθειας και πληροφόρησης μεταξύ τους και αποτελεί ένα κοινό σημείο αναφοράς που τους συνδέει και εκτός κυβερνοχώρου.

Τόσο μέσα από την ποιοτική όσο και την ποσοτική διερεύνηση που πραγματοποιήθηκαν στα πλαίσια της παρούσας μελέτης, η αίσθηση του εαυτού στο πλαίσιο του σχολείου αναδείχθηκε σε ρυθμιστικός παράγοντας για τη χρήση, μεταβατική ή εξαρτητική, του υπολογιστή και του διαδικτύου. Σε εξίσου σημαντικό παράγοντα όμως αναδείχθηκε και η φιλία, καθώς αφενός, οι έφηβοι ακόμα αναζητούν την άμεση προσωπική συναναστροφή, όπως προκύπτει από τα ευρήματα των ερευνών της διατριβής και αφετέρου, η φιλία μπορεί να ανακόψει και την ανάπτυξη μιας δυσλειτουργικής σχέσης με τον υπολογιστή.

Μέσα από την ανάλυση των ποσοτικών δεδομένων προέκυψε ότι ο βαθμός γενικής ικανοποίησης (σχολικής, οικογενειακής, προσωπικής, σχέσεις) συνδέεται άμεσα με τον βαθμό προβληματικής χρήσης του υπολογιστή και του διαδικτύου (δηλαδή ο χαμηλός βαθμός γενικής ικανοποίησης συνδέθηκε και με τον υψηλό βαθμό προβληματικής χρήσης κ.ο.κ) ενώ όσο αυξάνεται η ηλικία, τόσο μειώνεται η ικανοποίηση από την οικογένεια. Έτσι οι μικρότεροι έφηβοι, 11- 13 ετών, φαίνεται να απολαμβάνουν στήριξη, καθοδήγηση και κατανόηση από την οικογένειά τους, ενώ οι μεγαλύτεροι, 14 - 16 ετών, φαίνεται να νιώθουν

⁵ Βλ. αναλυτικότερα Μέρος Ι, Κεφ. 3.

πίεση και έλλειψη κατανόησης από την οικογένειά τους, επιζητούν όμως την καθοδήγηση και την παρέα τους.

Η πολλαπλή ανάλυση αντιστοιχιών που επιλέξαμε για τη μελέτη των ποσοτικών της δεδομένων είναι η πλέον κατάλληλη στατιστική τεχνική για την ευέλικτη και ενδεδειγμένη προσέγγιση λεπτών και συχνά δυσδιάκριτων ψυχοκοινωνικών χαρακτηριστικών, σε μια αναπτυξιακή περίοδο που χαρακτηρίζεται από ρευστότητα. Σε συνδυασμό με την κατηγορική ανάλυση κυρίων συνιστωσών επέτρεψε να αναδυθεί η εικόνα των σύγχρονων εφήβων και της θέσης που κατέχουν στη ζωή τους τα νέα μέσα, και συγχρόνως επέτρεψε μια διεισδυτικότερη ματιά σε ζητήματα που ίσως επιτρέψουν την αναθεώρηση των ήδη υπάρχουσών θεωριών για την προβληματική χρήση των υπολογιστών και του διαδικτύου.

Ι.Θεωρητικό Πλαίσιο

Εθισμός στον Κυβερνοχώρο

Ορίζοντας την προβληματική χρήση

Η έννοια του κυβερνοχώρου, μέχρι και πριν από δύο δεκαετίες, αφορούσε κυρίως εικονικούς κόσμους της επιστημονικής φαντασίας. Σήμερα όμως, αποτελεί μέρος της καθημερινής ρουτίνας εκατομμυρίων ανθρώπων, ανά την υφήλιο. Όταν διαβάζουμε το ηλεκτρονικό μας ταχυδρομείο, όταν κάνουμε μια κράτηση για ένα αεροπορικό εισιτήριο, όταν βλέπουμε στο Skype αγαπημένα μας πρόσωπα που βρίσκονται σε κάποιο άλλο μέρος της γης, όταν ξεχνιόμαστε παίζοντας ένα ηλεκτρονικό παιχνίδι στον υπολογιστή μας βρισκόμαστε σε ένα από τα αμέτρητα δίκτυα που συνθέτουν το διαδίκτυο. Ο κυβερνοχώρος όμως είναι κάτι πολύ περισσότερο από αυτό το σύνολο δικτύων, αν και συχνά οι έννοιες κυβερνοχώρος και διαδίκτυο χρησιμοποιούνται ταυτόσημα. Το διαδίκτυο αποτελεί ένα μέσο επικοινωνίας που λαμβάνει χώρα μέσα στον κυβερνοχώρο και σχετίζεται περισσότερο με τις ψηφιακές τεχνολογίες διαμεσολαβημένης επικοινωνίας και αναζήτησης πληροφοριών. Ο κυβερνοχώρος όμως, στην πραγματικότητα ορίζεται μέσω της αναπαράστασης, της ερμηνείας και της κοινωνικής αλληλεπίδρασης. Υπό αυτή την έννοια, ξεφεύγει από την εργαλειακή χρησιμότητα του ηλεκτρονικού υπολογιστή και του διαδικτύου και ανάγεται σε ένα χώρο παρουσίας, συμμετοχής, πειραματισμού και επικοινωνίας και ταυτόχρονα απουσίας, αποχής, καθήλωσης και απομόνωσης. Ο τρόπος με τον οποίο το άτομο θα βιώσει τον κυβερνοχώρο και θα τοποθετήσει τον εαυτό του μέσα σε αυτόν, προκύπτει από τα ψυχικά εφόδια που το συνοδεύουν και από τις ανάγκες που παραμένουν ανικανοποίητες στο εκάστοτε στάδιο της ζωής του.

Σε αυτό το κεφάλαιο θα προσπαθήσουμε να αναπαράγουμε τον διάλογο που εκτυλίσσεται από τις ακαδημαϊκές κοινότητες με επίκεντρο την προσπάθεια της εννοιολόγησης του εθισμού στον κυβερνοχώρο. Αν και χρησιμοποιείται μια πληθώρα όρων για να περιγράψει το φαινόμενο αυτό, εμείς επιλέγουμε τον όρο «εθισμό στον κυβερνοχώρο», καθώς μπορεί να συμπεριλάβει όλο το εύρος της αλληλεπίδρασης του ατόμου, τόσο με το διαδίκτυο όσο και με τους υπολογιστές.

Σύμφωνα με τον Suler (1999δ) ο «εθισμός στον κυβερνοχώρο» (cyberspace addiction), αποτελεί εθισμό στο εικονικό περιβάλλον της εμπειρίας που δημιουργείται από την μηχανική επιστήμη των υπολογιστών. Σε αυτή την γενική κατηγορία συμπεριλαμβάνονται μια σειρά από υποκατηγορίες, όπως ο εθισμός στο διαδίκτυο, ο

εθισμός στα ηλεκτρονικά παιχνίδια, ο εθισμός στις ψηφιακά διαμεσολαβημένες συναναστροφές, κ.α.. Πιο συγκεκριμένα η Young (1999α) διαχωρίζει πέντε υποκατηγορίες συμπεριφορών που απαρτίζουν την ευρύτερη έννοια του εθισμού στο διαδίκτυο:

α) Τον εθισμό στο κυβερνο - σεξ: αφορά την καταναγκαστική αναζήτηση ιστοσελίδων σεξουαλικού περιεχομένου.

β) Τον εθισμό στις κυβερνο - σχέσεις: σχετίζεται με την επένδυση αποκλειστικά σε διαδικτυακές σχέσεις.

γ) Τους διαδικτυακούς καταναγκασμούς: επικεντρώνεται σε προβληματικές συμπεριφορές που αφορούν τον διαδικτυακό τζόγο, τις διαδικτυακές αγορές κ.α..

δ) Την υπερφόρτωση πληροφοριών: αφορά στην καταναγκαστική πλοήγηση και αναζήτηση πληροφοριών σε ιστοσελίδες.

ε) Τον εθισμό στους υπολογιστές: πρόκειται για καταναγκαστικές συμπεριφορές που σχετίζονται με το παίξιμο ηλεκτρονικών παιχνιδιών.

Ο Griffiths (2000) υποστηρίζει ότι όσοι ενδεχομένως εμπίπτουν στις παραπάνω κατηγορίες, δεν είναι στην πραγματικότητα εθισμένοι στο διαδίκτυο και τους υπολογιστές, αλλά το διαδίκτυο αποτελεί το μέσο για να τροφοδοτήσουν άλλες μορφές εθιστικών συμπεριφορών. Είτε πρόκειται για προβληματικές συμπεριφορές που καλύπτουν προσωπικές ή κοινωνικές ανάγκες, είτε πρόκειται για προεκτάσεις άλλων εξαρτητικών συμπεριφορών, δεν σηματοδοτεί ιδιαίτερη διαφοροποίηση στον ορισμό του συγκεκριμένου εθισμού και τα διερευνητικά κριτήρια είναι τα ίδια.

Στο πλαίσιο της συζήτησης για τη σύγχρονη αυτή διαταραχή, μια από τις μεγαλύτερες δυσκολίες που αντιμετώπισαν οι ερευνητές της ήταν ο ορισμός της. Ακολουθώντας την ολιστική προσέγγιση του Beard (2005) ένα άτομο είναι εθισμένο στο διαδίκτυο όταν η ψυχολογική του κατάσταση, η οποία περιλαμβάνει τον νοητικό και συναισθηματικό του κόσμο, αλλά και τις εκπαιδευτικές, επαγγελματικές και κοινωνικές δραστηριότητές του, επηρεάζεται από την υπερβολική χρήση του μέσου. Μια πληθώρα όρων έχει «επιστρατευτεί» για να περιγράψει την συγκεκριμένη συμπεριφορά όπως «διαδικτυακός εθισμός» (Bai et. al., 2001, Mitchell, 2000, Young, 1998), «παθολογική χρήση του διαδικτύου» (Davis, 2001), «προβληματική χρήση του διαδικτύου» (Shapira et. al., 2000, Davis, Flett & Besser, 2002). Στην πλειοψηφία τους, όμως, οι ερευνητές συμφωνούν ως προς τα συμπτώματα της συγκεκριμένης συμπεριφοράς, τα οποία είναι:

α) η υπερβολική ενασχόληση με το διαδίκτυο,

β) η ανάγκη για αύξηση του χρόνου ενασχόλησης για την άντληση ίσου βαθμού ικανοποίησης,

γ) ο καταναγκαστικός χαρακτήρας της ενασχόληση αυτής,
δ) η σταδιακή απομάκρυνση από το εξωτερικό περιβάλλον,
ε) η αντίληψη πως οτιδήποτε έξω από το διαδίκτυο είναι βαρετό και ανούσιο και
ζ) η σταδιακή αύξηση της μοναχικότητας με παράλληλη εμφάνιση καταθλιπτικών συμπτωμάτων (Kraut et al., 1998 & 2002, Young & Rogers, 1998, Nalwa & Anand, 2003, Whang, Lee & Chang, 2003).

Πλάι στα ψυχολογικά συμπτώματα της διαδικτυακής κατάχρησης έχουν παρατηρηθεί και σωματικά, τα οποία σχετίζονται άμεσα με την προσκόλληση σε μια οθόνη, την ακινησία και την πολύωρη χρήση. Τα σωματικά συμπτώματα συνήθως είναι το καρπιαίο σύνδρομο, η ξηρότητα των ματιών, πόνοι στην πλάτη και την μέση, έλλειψη ύπνου και διαταραχές στην πρόσληψη της τροφής (ακανόνιστα γεύματα ή και ασιτία).

Ο όρος «εθισμός στους ηλεκτρονικούς υπολογιστές» είναι ο πρώτος, ο οποίος επιστρατεύτηκε για να περιγράψει την υπερβολική χρήση των ηλεκτρονικών υπολογιστών, η οποία μπορεί να επεμβαίνει στην καθημερινή ζωή του ατόμου και να δημιουργεί προβλήματα στο προσωπικό, κοινωνικό και επαγγελματικό πεδίο. Ο πρώτος, ο οποίος χρησιμοποίησε το όρο, ήταν ο Rushby, στο βιβλίο του «An Introduction to Educational Computing» (1979). Ο Rushby υποστήριξε ότι *«πολλοί άνθρωποι βρίσκουν τον προγραμματισμό και τους μηχανισμούς του υπολογιστή ακαταμάχητα ελκυστικούς – μερικοί μπορεί ακόμα και να εθιστούν, όπως σε μια ουσία, και να εμφανίσουν συμπτώματα στέρησης, αν απομακρυνθούν από τον υπολογιστή τους. Αυτό μπορεί να αποτελεί μια αστεία εικόνα, αλλά θέτει και ένα σοβαρό πρόβλημα, καθώς το ενδιαφέρον του θαυμαστή των υπολογιστών μπορεί να θολώνει την κρίση του για την αξία της συγκεκριμένης εφαρμογής»*. Η περιγραφή του Rushby αφορούσε, κυρίως, άτομα που εμπλέκονταν στον προγραμματισμό και στην κατασκευή υπολογιστικών προγραμμάτων και είχαν ένα προσωπικό ενδιαφέρον για τις νέες καινοτομίες που επέφερε η τεχνολογία των υπολογιστών. Αν και ο Rushby χρησιμοποιεί τον όρο με μια περισσότερο καθημερινή έννοια, αποτέλεσε μια πρώτη εικόνα για ένα φαινόμενο που αργότερα θα τραβούσε τόσο πολύ ενδιαφέρον.

Μια δεκαετία αργότερα, η Shotton (1989) διεξήγαγε μια έρευνα για να μελετήσει το φαινόμενο του εθισμού στους ηλεκτρονικούς υπολογιστές, καθώς ήταν ένα θέμα που απασχολούσε τον Τύπο αλλά και το περιβάλλον μέσα στο πανεπιστήμιο, στο οποίο εργαζόταν. Η Shotton χρησιμοποίησε μια σειρά από ερωτηματολόγια όπως: α) ένα γενικό ερωτηματολόγιο με δημογραφικές ερωτήσεις, αλλά και με ερωτήσεις σχετικά με τις δραστηριότητες των ατόμων με τους υπολογιστές, β) ένα ερωτηματολόγιο για να δει ποιες

ομάδες ατόμων, σε σχέση με τον γενικό πληθυσμό, επέλεξαν να συμμετέχουν στην έρευνα της και ποιες απουσίαζαν από το δείγμα της, γ) το ερωτηματολόγιο υπολογιστών, με το οποίο εστίασε στα ενδιαφέροντα των ατόμων σχετικά με τους υπολογιστές, δ) το ερωτηματολόγιο δραστηριοτήτων ελεύθερου χρόνου, με το οποίο προσπάθησε να βρει συσχετίσεις ανάμεσα σε αυτά και στις δραστηριότητες τους σχετικά με τους υπολογιστές, ε) ένα ερωτηματολόγιο με το οποίο μέτρησε τις στάσεις των ατόμων απέναντι στους ηλεκτρονικούς υπολογιστές αλλά και απέναντι σε άλλα άτομα, για να παρατηρήσει αν οι «εθισμένοι» επιλέγουν τους υπολογιστές έναντι των ατόμων, ζ) ένα ερωτηματολόγιο σχετικά με τις στάσεις των ατόμων απέναντι στους γονείς τους και η) ένα ερωτηματολόγιο αυτοαναφοράς. Τα παραπάνω ερωτηματολόγια τα επέλεξε μετά από πιλοτικές συνεντεύξεις με άτομα, τα οποία θεωρούν ότι έχουν αναπτύξει μια προβληματική σχέση με τους υπολογιστές. Η Shotton υποστήριξε ότι από την έρευνα της προέκυψε ότι υφίσταται το φαινόμενο του εθισμού στους υπολογιστές (της εξάρτησης⁶, όπως η ίδια το ορίζει), αλλά δεν είναι τόσο ανησυχητικό, όπως υποστηριζόταν από την βιβλιογραφία της εποχής.

Από τα μέσα της δεκαετίας του 90', μιας δεκαετίας που ήταν ιδιαίτερα παραγωγική στο πεδίο της μελέτης αυτής της νέας προβληματικής συμπεριφοράς εξαιτίας και της εξάπλωσης του διαδικτύου, εμφανίστηκε ο όρος «εθισμός στο διαδίκτυο»⁷. Το διαδίκτυο, σε αυτή τη φάση, αποτελούσε μια υποκατηγορία των δραστηριοτήτων και ενδιαφερόντων που μπορούσε ένα άτομο να αναπτύξει σε σχέση με τους ηλεκτρονικούς υπολογιστές. Ανεξάρτητα από την καινοτομία που επέφερε το διαδίκτυο στις επικοινωνίες, η προβληματική χρήση του ανέδειξε και το γεγονός, ότι είναι δυνατό ένα άτομο να αναπτύσσει μια προβληματική σχέση, όχι μόνο με ένα αντικείμενο ή με κάποια ουσία, αλλά και με ένα «περιβάλλον», όπως αυτό του διαδικτύου. Η ραγδαία εξάπλωση του διαδικτύου και η ενσωμάτωσή του στην καθημερινή ζωή των ατόμων, αλλά και η αγωνία και ο φόβος

⁶ Ο εθισμός ορίζεται ως η διαδικασία κατά την οποία μια συμπεριφορά που προσφέρει απόλαυση και ανακούφιση από εσωτερικές και εξωτερικές επώδυνες καταστάσεις, καθίσταται ως μοναδική λύση για την διαχείριση της πραγματικότητας και το άτομο καταφεύγει καταναγκαστικά σε αυτήν. Η συμπεριφορά αυτή συνοδεύεται από ένα μοτίβο επανειλημμένων προσπαθειών ανεπιτυχούς διακοπής της και συνέχισή της, ανεξαρτήτως των αρνητικών συνεπειών που επιφέρει στην ζωή του ατόμου. Η έννοια της εξάρτησης συνδέεται κυρίως με τη σωματική έκφραση των συμπτωμάτων από την χρήση ουσιών αλλά και από την αποστέρηση των ουσιών αυτών (απόσυρση). Σύμφωνα με τον Goodman (1990), ο εθισμός περιλαμβάνει την έννοια της εξάρτησης και του καταναγκασμού, αλλά δεν είναι όλες οι εξαρτήσεις και καταναγκασμοί εθισμοί. Έχει αναπτυχθεί μια σημαντική συζήτηση σχετικά με την χρήση των όρων του εθισμού και της εξάρτησης, ειδικά μετά την εμφάνιση του όρου των συμπεριφορικών εθισμών (Marks, 1990) καθώς ορισμένοι ερευνητές πιστεύουν ότι γίνεται μια υποβάθμιση της κατάστασης της εξάρτησης και εξισώνεται μια πολύ επικίνδυνη συμπεριφορά (όπως η χρήση των ναρκωτικών) με συμπεριφορές όπως η υπερβολική κατανάλωση φαγητού ή υπερβολική αγορά προϊόντων, με αποτέλεσμα να υποβαθμίζεται η επικινδυνότητα της πρώτης συμπεριφοράς και να στιγματίζεται η δεύτερη συμπεριφορά (Bradley, 1990, Miele et. al, 1990, Jaffe, 1990).

⁷ Ο πρώτος ο οποίος εφεύρε τον όρο «διαδικτυακός εθισμός», ήταν ο Ivan Goldberg το 1996, εν είδει αστείου (Σιώμος κ.α., 2012)

για κάτι τόσο άγνωστο, έστρεψε το ενδιαφέρον των επιστημόνων σε αυτή τη νέα μορφή «παθολογίας». Προεξάρχουσα δουλειά στη μελέτη της προβληματικής αυτής συμπεριφοράς ήταν αυτή της Young (1996). Η Young κατασκεύασε την κλίμακα Διαδικτυακού Εθισμού, η οποία επικεντρώνεται στο διαδίκτυο, αλλά αποτέλεσε την βάση για κλίμακες που μελετούν την πιθανή παθολογική σχέση με τους υπολογιστές γενικότερα.

Υποστήριξε ότι τα άτομα που θεωρούνται «εξαρτημένα» προσελκύονται από πολλές και διαφορετικές δραστηριότητες του διαδικτύου σε αντίθεση με τα άτομα που θεωρούνται ότι έχουν μια πιο υγιή στάση, τα οποία συνήθως χρησιμοποιούν το διαδίκτυο για την ανάγνωση του ηλεκτρονικού ταχυδρομείου ή για την αναζήτηση των πληροφοριών. Παράλληλα, από τις έρευνές της, έχει διαπιστώσει ότι οι νέοι χρήστες του διαδικτύου (λιγότερο από ένα χρόνο χρήσης) είναι πιο επιρρεπείς στην ανάπτυξη παθολογικής συμπεριφοράς σε αντίθεση με τους μακροχρόνιους χρήστες. Σύμφωνα με την Young, σημαντικό ρόλο για τον χαρακτηρισμό ενός ατόμου ως εξαρτημένου, παίζουν και το είδος χρήσης, δηλαδή το είδος των δραστηριοτήτων και η ποικιλία τους, αλλά και η παλαιότητα του χρήστη. Ένας νέος χρήστης μπορεί να αναπτύξει μια προβληματική συμπεριφορά σε σχέση με το διαδίκτυο, αλλά δεν μπορεί να θεωρηθεί αυτόματα εθισμένος.

Η Κλίμακα Διαδικτυακού Εθισμού, δομήθηκε έχοντας ως πρότυπο την διαγνωστική κατηγορία του παθολογικού τζόγου (η οποία είναι ήδη ενταγμένη στο DSM – IV⁸) και περιελάμβανε οκτώ διαγνωστικά κριτήρια, τα οποία θεωρήθηκαν εφαρμόσιμα και στην περίπτωση της παθολογικής χρήσης του διαδικτύου. Τα κριτήρια αυτά συνοψίζονται στις παρακάτω προτάσεις:

1. η υπερβολική ενασχόληση με το διαδίκτυο,
2. η ανάγκη για αύξηση του χρόνου για να επιτευχθεί η ίδια ικανοποίηση,
3. επαναλαμβανόμενες προσπάθειες για μείωση ή διακοπή της χρήσης,
4. ανησυχία και κατάθλιψη όταν δεν είναι δυνατή η πρόσβαση στο διαδίκτυο,
5. η χρήση του διαδικτύου περισσότερο χρονικό διάστημα από όσο είχε αρχικά πρόθεση το άτομο,
6. η διακινδύνευση θεμάτων όπως η εργασία ή οι σχέσεις του ατόμου εξαιτίας της ενασχόλησης με το διαδίκτυο,
7. η απόκρυψη ή η χρήση ψευδών επιχειρημάτων για την ενασχόληση αυτήν και
8. η χρήση του διαδικτύου ως μέσο για την ρύθμιση της διάθεσης.

⁸ Το DSM (Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorder) είναι το εγχειρίδιο που εκδίδεται από την Αμερικανική Ψυχιατρική Εταιρία και αφορά αποκλειστικά τις ψυχικές ασθένειες. Το DSM – IV είναι η τέταρτη έκδοση του εγχειριδίου που εκδόθηκε το 1994, από τότε έχει εκδοθεί μια αναθεωρημένη έκδοση, DSM – IV- TR (2000).

Η Young (1996) υποστήριξε ότι σε περιπτώσεις που εφαρμόζονται πέντε από τα παραπάνω κριτήρια, για τους τελευταίους έξι μήνες, τότε έχουμε περίπτωση παθολογικής χρήσης του διαδικτύου. Πιο ευάλωτοι στην κατάχρηση του διαδικτύου είναι άτομα που ήδη υποφέρουν από σοβαρά συναισθηματικά ή ψυχιατρικά προβλήματα (εστιάζεται κυρίως σε πρώην αλκοολικούς ή εξαρτημένους σε ουσίες). Επίσης, από την έρευνά της προκύπτει ότι δεν υπάρχουν σημαντικές διαφορές ανάμεσα στα δυο φύλα, καθώς και οι άντρες και οι γυναίκες είναι το ίδιο επιρρεπείς στην κατάχρηση (overuse), αλλά ούτε υπάρχουν σημαντικές διαφορές ανά ηλικία.

Με βάση τα παραπάνω κριτήρια διαμορφώθηκε και η πρώτη σταθμισμένη κλίμακα διαδικτυακού εθισμού (Internet Addiction Test - IAT), η οποία χρησιμοποιείται στην διάγνωση της διαταραχής. Η κλίμακα είναι 5βαθμια τύπου Likert και αποτελείται από 20 ερωτήσεις (η κάθε ερώτηση λαμβάνει 5 βαθμούς)⁹. Όπως παρατηρούμε από τα παραπάνω κριτήρια θα μπορούσαμε να διακρίνουμε τα εξής συστατικά:

- σκέψεις και συναισθήματα σχετικά με το αντικείμενο της εξάρτησης
- έμπρακτη εκδήλωση στην συμπεριφορά από την σχέση με το εξαρτητικό αντικείμενο
- η χρήση του εξαρτητικού αντικειμένου για απόδραση

Το γεγονός ότι το διαδίκτυο πέρα από ένα αντικείμενο, το οποίο μπορεί να μετατραπεί σε εξαρτητικό, είναι και ένα εργαλείο απαραίτητο για τον σύγχρονο άνθρωπο, καθιστά αρκετά δυσδιάκριτα τα όρια ανάμεσα στην χρήση και την κατάχρηση. Οι Beard & Wolf (2001) αμφισβήτησαν την αντικειμενικότητα που μπορεί να έχει ένα ερωτηματολόγιο αυτοαναφοράς, καθώς θεωρούν ότι η ακρίβεια της διάγνωσης δεν είναι διασφαλισμένη. Επίσης, θεώρησαν ότι πολλές από τις ερωτήσεις ήταν αόριστες και χρειάζονταν διευκρίνιση. Υποστήριξαν ότι απαραίτητα για τη διάγνωση της κατάχρησης του διαδικτύου είναι τα 5 πρώτα κριτήρια (τα οποία ακόμα και αν υφίστανται δεν υποδηλώνουν κάποια βλάβη ή δυσλειτουργία), όπως παρατέθηκαν παραπάνω αλλά και τουλάχιστον ένα από τα υπόλοιπα τρία (6,7,8), καθώς αυτά υπογραμμίζουν μια σοβαρή δυσλειτουργία στη ζωή του ατόμου.

Αρκετοί μελετητές υποστηρίζουν πως είναι αρκετά λιγότερα κριτήρια, 3 ή 4, και ότι η χρήση παραπάνω κριτηρίων απλά καθιστά την διάγνωση υπερβολικά δύσκολη (Dowling & Quirk, 2009). Ο Σίωμος (2012), υποστηρίζει ότι αν δεχτούμε ως απαραίτητη βαθμολογία στην κλίμακα διαδικτυακού εθισμού, το όριο των 70 βαθμών που έθεσε η Young, τότε η διάγνωση των εξαρτημένων ατόμων, θα αφορά μόνο τα άτομα εκείνα που είναι έτοιμα για

⁹ Η Young όρισε τις βαθμολογίες της κλίμακας ως εξής: κανονική χρήση: 0 – 30, ήπια εξάρτηση: 31 – 49, μέτρια εξάρτηση: 50 - 79 οξεία εξάρτηση: 80 – 100.

θεραπεία, καθώς έχουν αναγνωρίσει ήδη ότι έχουν πρόβλημα. Ειδικά, όμως όταν αναφερόμαστε σε εφήβους, συνήθως η παραπομπή τους σε κάποιον ειδικό ψυχικής υγείας, γίνεται από τους γονείς ή από το σχολείο, οπότε, ακόμα και αν δεν υπάρχει η παραδοχή από τον ίδιο τον έφηβο, υφίστανται ήδη οι αρνητικές συνέπειες στην ζωή του. Συνεπώς, αρκεί ένας ειδικευμένος σε εξαρτήσεις επαγγελματίας για να ανιχνεύσει μια τυχόν προβληματική συμπεριφορά.

Η Young κάνει αναφορά και στις διαδικτυακές ταυτότητες που υιοθετούν τα άτομα, υποστηρίζοντας ότι μπορεί να περιλαμβάνουν χαρακτηριστικά του ατόμου που νιώθει ότι δεν μπορεί να εκφράσει στην καθημερινή του αλληλεπίδραση, εκτός δικτύου και σε κάποιες περιπτώσεις η πραγματική και η εικονική ταυτότητα εμφανίζουν σημαντικές διαφορές. Ωστόσο, τόσο η Young όσο και οι Kraut et al. (1998, 2002) στην κλασική πια έρευνά τους, καταρρίπτουν τον μύθο περί συσχετισμού εσωστρέφειας και καταχρηστικής συμπεριφοράς. Ο Kraut υποστηρίζει ότι το διαδίκτυο απλά ενισχύει ήδη υπάρχοντα χαρακτηριστικά των ατόμων, αν δηλαδή ένα άτομο είναι εσωστρεφές θα συνεχίσει να είναι και όταν σερφάρει στον κυβερνοχώρο, ενώ ένα εξωστρεφές άτομο θα λειτουργεί παρομοίως και εντός του διαδικτύου, με μόνη διαφορά ότι μπορεί να αποσύρει το ενδιαφέρον του από την κοινότητα του και το κοντινό του περιβάλλον και να στραφεί σε θεματολογίες που επηρεάζουν λιγότερο την καθημερινότητά του.

Ο στόχος της Young (1998, σελ.11), όπως αναφέρει στην εισαγωγή του βιβλίου της *Caught in the Web*, είναι να ενημερώσει σχετικά με την εθιστική συμπεριφορά που μπορεί να αναπτυχθεί γύρω από το διαδίκτυο, με σκοπό το νέο μέσο να «μας συνδέει αντί να αποσυνδέει τον έναν από τον άλλον». Μέσα από ιστορίες ατόμων, περιγράφει την ανάγκη του εθισμένου να κρατάει μυστική την δραστηριότητά του στο διαδίκτυο, να βιώνει συμπτώματα στέρησης όταν προσπαθεί να διακόψει αυτήν την δραστηριότητα εν ψυχρώ και τη χρήση ως διαφυγή από τα προβλήματα της εκτός δικτύου ζωής. Τονίζει τη σύγχυση που υπάρχει σχετικά με το αν ένα αντικείμενο μπορεί να είναι εθιστικό και ξεκαθαρίζει λέγοντας πως το άτομο δεν είναι εθισμένο στο διαδίκτυο και στα χαρακτηριστικά του αλλά σε ένα συναίσθημα ή ένα ψυχικό ερέθισμα που λαμβάνει από την χρήση, στρέφοντας έτσι την προσπάθεια τοποθέτησης της διαδικτυακής παθολογικής συμπεριφοράς στην κατηγορία των συμπεριφορικών εθισμών (ή διαταραχές ελέγχου παρορμήσεων)¹⁰. Αρκετοί

¹⁰ Με την έννοια της διαταραχής ελέγχου παρορμήσεων περιγράφεται εκείνη η παθολογική κατάσταση, κατά την οποία το άτομο χαρακτηρίζεται από: δυσλειτουργία ελέγχου και επαναλαμβανομένη αποτυχία αντίστασης σε μια συμπεριφορά επιθυμητή που επιφέρει θετική ή αρνητική ενίσχυση (το εθισμένο άτομο δεν απολαμβάνει πάντα το αντικείμενο του εθισμού του ή του καταναγκασμού του - Marks, 1990) αλλά, παράλληλα, συνδέεται με σοβαρές βλαβερές συνέπειες στο προσωπικό, οικογενειακό, κοινωνικό, εργασιακό και, σε μερικές περιπτώσεις, στο νομικό επίπεδο. Οι

είναι οι ερευνητές που κλίνουν προς την συγκεκριμένη διαγνωστική κατηγορία (Bai et al., 2001, Beard & Wolf, 2001, Davis et al., 2002, Holden, 2001, Mitchell, 2000, Shapira et al., 2000, Treuer et al., 2001).

Το σύνδρομο του «συμπεριφορικού εθισμού» έχει πολλά όμοια χαρακτηριστικά με το σύνδρομο κατάχρησης ουσιών και ουσιαστικά, περιλαμβάνει διαταραχές καταναγκαστικής συμπεριφοράς και αυτοδιαχείρισης, υπερσεξουαλικότητα, υπερφαγία, παρέκκλιση (παιδοφιλία, φετιχισμό, κ.α.), κλεπτομανία, σύνδρομο Tourette¹¹, κ.α. Επίσης, κατά κύριο λόγο οι συμπεριφορικοί εθισμοί και οι διαταραχές χρήσης ουσιών έχουν ως κοινή ρίζα καταθλιπτικά συναισθήματα (Marks, 1990) και έναν υψηλό βαθμό συνοσυρότητας, καθώς αρκετές έρευνες υποδεικνύουν ότι τα άτομα που αναπτύσσουν καταχρηστική συμπεριφορά σε σχέση με το διαδίκτυο εκδηλώνουν και άλλες διαταραχές όπως κατάθλιψη (Young & Rodgers, 1998), διπολική διαταραχή (Shapira, et.al., 2000), καταναγκαστική σεξουαλική συμπεριφορά (Cooper et al., 1999) και μοναχικότητα (Kubey et.al., 2001).

Τα κύρια διαγνωστικά κριτήρια των συμπεριφορικών εθισμών είναι:

α) η επαναλαμβανόμενη επιθυμία για την επιτέλεση μιας συγκεκριμένης συμπεριφοράς,

β) η αυξανόμενη ένταση μέχρι να ολοκληρωθεί η συμπεριφορά,

γ) ένα είδος «φτιαξίματος» μετά το τέλος της δραστηριότητας,

δ) μια σταδιακή επαναφορά της επιθυμίας για επιτέλεση της δραστηριότητας μετά από κάποιο χρονικό διάστημα και

ε) περιβαλλοντικές και εσωτερικές τελετουργίες, διαφορετικές για την κάθε εθιστική συμπεριφορά, που μοιάζουν με τα σύνδρομα της απόσυρσης που παρατηρούνται στις χημικές εξαρτήσεις (Marks, 1990).

Είναι δυνατόν, λοιπόν, ένα άτομο εκτελώντας μια συμπεριφορά ή αλληλεπιδρώντας με ένα αντικείμενο να βιώνει παρόμοιες χημικές αντιδράσεις με ένα άτομο που είναι εθισμένο σε κάποια ουσία. Πιο συγκεκριμένα, η Young αναφέρεται στην αύξηση των

διαταραχές ελέγχου παρορμήσεων εντάσσονται στην ίδια κατηγορία με τις ψυχαναγκαστικές - καταναγκαστικές διαταραχές, με τη διαφορά ότι οι δεύτερες αφορούν συμπεριφορές που το άτομο νιώθει ότι πρέπει να επιτελέσει, αλλιώς κάτι αρνητικό θα του συμβεί. Οι διαταραχές ελέγχου παρορμήσεων αφορούν κυρίως εκείνες τις συμπεριφορές, οι οποίες επιφέρουν στο άτομο, έστω και βραχυπρόθεσμα, μια μορφή ικανοποίησης.

¹¹ Το σύνδρομο Tourette εντάσσεται στις διαταραχές μωσπασμάτων και χαρακτηρίζεται από πολλαπλά κινητικά και φωνητικά τικ. Τα μωσπάσματα ή τικ είναι ακούσιες και αιφνίδιες στερεοτυπικές κινήσεις ή φωνητικές παραγωγές που επαναλαμβάνονται χωρίς ρυθμικότητα και χωρίς λειτουργικό σκοπό. Το σύνδρομο φαίνεται να έχει νευρολογικό υπόβαθρο, ενώ φαίνεται να εμφανίζεται και στα πλαίσια της φυσιολογικής ανάπτυξης σε άτομα που είναι ιδιαίτερα ευάλωτα και βρίσκονται σε συνθήκες πίεσης και άγχους (Κακούρος & Μανιαδάκη, 2006).

επιπέδων της ντοπαμίνης, μιας ουσίας που συνδέεται με την ευχαρίστηση και την διέγερση. Τα επίπεδα της ντοπαμίνης αυξάνονται όχι μόνο από την λήψη κάποιας ουσίας, αλλά και από την κατανάλωση σοκολάτας ή τον τζόγο, ακόμα και από μια αγκαλιά ή έναν έπαινο. Είναι φυσιολογικό, λοιπόν, σύμφωνα με την Young, έστω και αν το άτομο δεν κατανοεί αυτήν την διαδικασία, να αναζητεί το ίδιο συναίσθημα μέσω της επανάληψης της πράξης που το προκάλεσε. Σύμφωνα με πρόσφατες έρευνες (Lin et al., 2012, Yuan et al., 2011) έφηβοι, οι οποίοι πληρούν τα διαγνωστικά κριτήρια του διαδικτυακού εθισμού, εμφανίζουν αλλαγές στη λευκή ουσία του εγκεφάλου τους. Πιο συγκεκριμένα αυτές οι αλλαγές εντοπίζονται σε περιοχές που σχετίζονται με την παραγωγή και την επεξεργασία των συναισθημάτων, στη λήψη αποφάσεων, στην προσοχή και στον έλεγχο των γνωστικών λειτουργιών.

Η έννοια των συμπεριφορικών εθισμών μπορεί να θολώνει τα όρια ανάμεσα σε εκείνες τις συμπεριφορές που είναι όντως εθιστικές και σε εκείνες που απλά δρουν ως μηχανισμοί κατευνασμού μιας συναισθηματικής έντασης ή φυγής από μια δύσκολη κατάσταση. Όλοι οι άνθρωποι έχουν ανάγκη από συμπεριφορές φυγής, όταν βιώνουν συναισθήματα ή καταστάσεις που ξεπερνούν την ικανότητά τους να τις διαχειριστούν. Όπως θα δούμε αναλυτικά στο κεφάλαιο της ψυχικής οικονομίας του εθισμού, μια συμπεριφορά αποφυγής ενός συναισθήματος ή μιας κατάστασης είναι προβληματική, όταν γίνεται αντιληπτή από το άτομο ως η μοναδική λύση και, εξαιτίας αυτής της αντίληψης, η καταφυγή σε αυτήν την συμπεριφορά λαμβάνει καταναγκαστικό χαρακτήρα (McDougall, 2010). Ο Bradley (1990) υποστηρίζει ότι πρέπει να υπάρχει μια ευδιάκριτη διαχωριστική γραμμή ανάμεσα στις συμπεριφορές, από τις οποίες μπορεί να προκύψουν συμπεριφορικοί εθισμοί και στους εθισμούς καθαυτούς. Η διαχωριστική γραμμή σχετίζεται άμεσα με τους στόχους που έχει το άτομο όταν εκτελεί μια δραστηριότητα, η οποία όταν ολοκληρωθεί θα του προσφέρει ικανοποίηση. Σύμφωνα με τον Bradley, όλες οι εθιστικές συμπεριφορές είναι επαναλαμβανόμενες, αλλά όλες οι επαναλαμβανόμενες συμπεριφορές δεν είναι εθισμοί.

Η θέση του Bradley (1990) είναι πολύ σημαντική στον διάλογο σχετικά με τους «συμπεριφορικούς εθισμούς». Ένας ευρύς ορισμός της εθιστικής συμπεριφοράς διακινδυνεύει να οδηγήσει σε «παθολογοποίηση» αρκετών δραστηριοτήτων. Οι Miele et al. (1990) υποστηρίζουν ότι μέσα σε αυτό το πλαίσιο γίνονται δυσδιάκριτα τα διαγνωστικά κριτήρια για αρκετές κατηγορίες ψυχολογικών ασθενειών, όπως οι διαταραχές ελέγχου παρορμήσεων (έχουν ως αρχικό κίνητρο την ικανοποίηση και την ευφορία) και η καταναγκαστική συμπεριφορά (κινητοποιούνται από την ανάγκη αποφυγής δυσάρεστων

συναισθημάτων). Γι' αυτόν τον λόγο προτείνουν να τονίζονται περισσότερο οι διαφορές ανάμεσα στις διάφορες διαγνωστικές κατηγορίες και όχι οι ομοιότητες.

Το διαδίκτυο επαναπροσδιορίζει τον τρόπο με τον οποίο εκφράζεται η παθολογία, καθώς αποτελεί μια πηγή υλικού (π.χ. ιστοσελίδες με σεξουαλικό περιεχόμενο ή διαδικτυακού τζόγου) και ανθρώπων (για γνωριμίες αλλά και για διαδικτυακό σεξ), η οποία λειτουργεί συνεχώς και ανώνυμα. Η Morahan – Martin (2005) αναφέρει, ότι το διαδίκτυο αποτελεί ένα πολύ ευνοϊκό πεδίο για εκείνα τα άτομα που αντιμετωπίζουν σεξουαλικές διαταραχές. Παράλληλα, μπορεί το ίδιο το διαδίκτυο και οι ευκαιρίες που προσφέρει για άρση των αναστολών του ατόμου να τροποποιήσει και το πώς αυτές οι διαταραχές εκδηλώνονται.

Σε ότι αφορά το ζήτημα του διαδικτυακού εθισμού ο Suler υποστηρίζει: «[...] Η πρόσφατη επιδημία του διαδικτυακού εθισμού διαχωρίζεται σε τρεις ομάδες. Η μεγαλύτερη ομάδα εθισμένων είναι φαντάσματα. Υπάρχουν μόνο στο νου των δικών μας ΜΜΕ που αρέσκονται να υπερβάλουν και να σκανδαλίζουν, λουδιτών που φοβούνται την ακαταμάχητη ισχύ του διαδικτύου και κάποιων αφελών επαγγελματιών ψυχικής υγείας που φιλοδοξούν να διεκδικήσουν μια θέση στη νέα παθολογία. Η δεύτερη ομάδα παγιδεύεται στον ενθουσιασμό και την καινοτομία των πολλών συναρπαστικών δυνατοτήτων που προσφέρει το διαδίκτυο. Μπορεί να υπερβούν τα όρια – δημιουργώντας προβλήματα στον “πραγματικό τους κόσμο” – αλλά αυτό είναι απλά ένα στάδιο. Συνειδητοποιούν τι μπορούν και τι όχι να αποκομίσουν από τον κυβερνοχώρο και επιστρέφουν στον πραγματικό¹² κόσμο λίγο πιο σοφοί. Η τελευταία ομάδα - η μειονότητα – είναι αυτοί οι άτυχοι, ήδη ευάλωτοι άνθρωποι, που υποκύπτουν σε μια ή περισσότερες αποπλανήσεις του διαδικτύου. Είναι ανίκανοι να βοηθήσουν τους εαυτούς τους. Αυτοί αποτελούν το είδος των ανθρώπων, τους οποίους οι πραγματικά εξειδικευμένοι επαγγελματίες προσπαθούν να βοηθήσουν» (Suler, 1999α)¹³. Ο Suler, ίσως να είναι λίγο δραματικός στην περιγραφή της τελευταίας κατηγορίας ατόμων, είναι σημαντική όμως, και αρκετά ρεαλιστική, η παραπάνω κατηγοριοποίηση. Πιστεύω, πως η λέξη – κλειδί στην τελευταία ομάδα, είναι το ήδη

¹² Ο Suler χρησιμοποιεί τον όρο real life, τον οποίο μεταφράσαμε ως πραγματική κόσμο. Ο διάλογος σχετικά με το αν η ζωή στον κυβερνοχώρο είναι πραγματική ή όχι, έχει πολύ ενδιαφέρον. Στο πλαίσιο αυτής της εργασίας, η έννοια του πραγματικού δεν έχει ως αντίθετη έννοια το ψεύτικο, αλλά το μη πραγματικό, το δυνητικό και την εξομίωση της πραγματικότητας, δηλαδή την εικονική πραγματικότητα.

¹³ Ο Suler έγραψε τα παραπάνω σε μια επιστολή προς τον Howard Rheingold, έναν συγγραφέα και κριτικό των πολιτισμικών και κοινωνικών επιπτώσεων της διαμεσολαβημένης επικοινωνίας και των νέων μέσων. Δημοσιεύτηκαν σε μια από τις αναθεωρημένες εκδοχές του ηλεκτρονικού βιβλίου του (1999α).

ευάλωτοι. Εκεί θα επικεντρωθούμε στο πλαίσιο αυτής της εργασίας για να δούμε, αν πράγματι κάποιοι έφηβοι είναι πιο ευάλωτοι και γιατί.

Εξαιτίας της πολλαπλής χρησιμότητας των ηλεκτρονικών υπολογιστών και του διαδικτύου ο Griffiths (1995) πρότεινε τον όρο «τεχνολογικός εθισμός», ο οποίος ορίζεται με βάση τα κριτήρια των συμπεριφορικών εθισμών και αναπτύσσεται στην αλληλεπίδραση ανθρώπου – μηχανής. Μπορεί να είναι είτε παθητικός, όπως με την παρακολούθηση τηλεόρασης ή ενεργητικός, όπως με την ενασχόληση με τα ηλεκτρονικά παιχνίδια. Τα ηλεκτρονικά παιχνίδια δεν αφορούν μόνο τη χρήση του υπολογιστή, καθώς υπάρχουν πολλές παιχνιδομηχανές που δεν συνδέονται με τον υπολογιστή, όμως μπορούν να έχουν σύνδεση στο διαδίκτυο. Ο Griffiths (1991) διέκρινε δυο τύπους εθισμών:

α) τον εθισμό στην παιχνιδομηχανή (πρωτεύων εθισμός), μέσω του οποίου το άτομο δοκιμάζει τις ικανότητές του και αντλεί ικανοποίηση και διέγερση μέσω της κοινωνικής αναγνώρισης και

β) τον εθισμό στην απόδραση (δευτερεύων εθισμός), μέσω του οποίου το άτομο, ασχολείται με τις συγκεκριμένες δραστηριότητες, για να διαφύγει από τα προβλήματα της καθημερινότητας και καταστέλλει μέσω του μηχανήματος σκέψεις θλίψης, οργής και προβληματισμού. Στη δεύτερη περίπτωση, επεκτείνοντας το μοντέλο και σε άλλες δραστηριότητες του διαδικτύου, το μηχάνημα παίζει τον ρόλο του «ηλεκτρονικού φίλου». (Griffiths, 1991, Χρήστου, 2007). Σύμφωνα με έρευνες τα άτομα που αναπτύσσουν μια προβληματική σχέση με το διαδίκτυο είναι πολύ πιο πιθανόν να καταφύγουν σε αυτό για να ρυθμίσουν τη διάθεσή τους, σε σχέση με άτομα που έχουν μια πιο υγιή σχέση με το μέσο (Morahan – Martin & Schumacher, 2003).

Με τον όρο εθιστική συμπεριφορά δεν εννοούμε την απλή προσκόλληση σε διαδικτυακές δραστηριότητες ή μόνο την έντονη επιθυμία, αλλά την βλαβερή συμπεριφορά, τόσο για το ίδιο το άτομο όσο και για το περιβάλλον του, που αναπτύσσεται από μια μειονότητα, σε σχέση με ένα αντικείμενο. Είναι πολύ σημαντικό να καταλάβουμε τι διαχωρίζει αυτή τη μειονότητα ατόμων και τα οδηγεί στην ανάπτυξη εξαρτητικής συμπεριφοράς. Είναι σημαντικό να κατανοήσουμε πως τα άτομα που αναπτύσσουν μια προβληματική ή καταχρηστική συμπεριφορά σε σχέση με ένα τεχνολογικό εργαλείο, εφαρμογή ή εικονικό περιβάλλον, δεν «εθίζονται» άμεσα σε αυτό, αλλά στην συναισθηματική και νοητική κατάσταση, που αυτό τους προκαλεί. Είτε μελετούμε τον εθισμό στους υπολογιστές, είτε τον εθισμό στο διαδίκτυο και τα ηλεκτρονικά παιχνίδια, παρατηρούμε ότι το άτομο προσπαθεί, αφενός να «κερδίσει» κάτι (κύρος, αναγνώριση,

ένταξη σε κάποια ομάδα) και αφετέρου να αποφύγει κάτι (καθημερινά προβλήματα, κοινωνικές αναστολές, χαμηλή αυτοεκτίμηση, κ.α.).

Στην ψυχική οικονομία του εθισμού η έννοια της απόδρασης από επώδυνα συναισθήματα και δύσκολες καταστάσεις, αποτελεί το κλειδί για την ερμηνεία των εξαρτητικών συμπεριφορών. Αυτήν την έννοια σε σχέση με την προβληματική χρήση του διαδικτύου διερεύνησαν οι Kwon et al. (2009). Το άτομο υιοθετεί συμπεριφορές φυγής, απόδρασης από την πραγματικότητα, όταν νιώθει ότι οι αποτυχίες που μπορεί να βιώνει σε σχέση με αυτή είναι απόρροια της δικής του προσωπικής ανεπάρκειας. Τα καταθλιπτικά συναισθήματα και το έντονο άγχος που βιώνει το άτομο, το οδηγούν να αναζητήσει προσωρινές διεξόδους, που θα μουδιάσουν αυτά τα επώδυνα συναισθήματα που απορρέουν από μια διαταραγμένη εικόνα εαυτού. Όπως υποστηρίζουν οι ερευνητές, μια από τις διεξόδους του ατόμου αυτού, για να επιτύχει το μούδιασμα των συναισθημάτων του, μπορεί να είναι το διαδίκτυο.

Όπως παρατηρούμε από το παραπάνω διάλογο, γίνεται μια προσπάθεια εξειδίκευσης της έννοιας της προβληματικής συμπεριφοράς. Ενώ αρχικά γινόταν λόγος για έναν ευρύ ορισμό παθολογικής χρήσης του διαδικτύου και των υπολογιστών, αργότερα επιχειρήθηκε μια διάκριση σχετικά με τις δραστηριότητες, η χρήση των οποίων μπορεί να εξελιχθεί σε προβληματική για το άτομο. Σαφώς αυτή η εξειδίκευση σχετίζεται με την εξέλιξη της τεχνολογίας και των εφαρμογών που προσφέρονται και εμπλουτίζουν τον κυβερνοχώρο. Παράλληλα, επιχειρείται και μια διάκριση στην βαρύτητα της χρήσης, συγκροτώντας τις εξής κατηγορίες (Σιώμος, 2012):

α) Η τυπική χρήση του διαδικτύου: αφορά την χρήση είτε για λόγους αναψυχής είτε εργασίας, η οποία τυπικά δεν θα οδηγήσει στην ανάπτυξη προβληματικής χρήσης, αλλά μπορεί να προειδοποιήσει για την πιθανότητα κατάχρησης, ειδικά από εκείνα τα άτομα που βιώνουν συναισθηματικές δυσκολίες και βρίσκονται σε ένα συγκεκριμένο πλαίσιο ταυτότητας και τρόπου ζωής.

β) Η προβληματική χρήση του διαδικτύου: αφορά τη χρήση κατά την οποία καταδεικνύεται μια τάση παρεκτροπής, καθώς δεν εξυπηρετεί κάποιον συγκεκριμένο σκοπό, αντίθετα θεωρείται αυτοσκοπός.

γ) Η κατάχρηση του διαδικτύου: αποτελεί ένα δυσπροσαρμοστικό, επαναλαμβανόμενο μοτίβο χρήσης, το οποίο οδηγεί σε γενικευμένη έκπτωση της λειτουργικότητας για ένα διάστημα μεγαλύτερο από 12 μήνες. Η έκπτωση αυτή περιλαμβάνει αποτυχία σε σχολικές, επαγγελματικές και άλλες υποχρεώσεις, κοινωνικά και

διαπροσωπικά προβλήματα, σωματικά προβλήματα και προβλήματα υγείας λόγω της χρήσης και προβλήματα με τον νόμο.

δ) Η εξάρτηση από το διαδίκτυο: αφορά μια χρόνια, προοδευτική ασθένεια, με κύριο χαρακτηριστικό το σύμπτωμα της απώλειας ελέγχου και της συνέχισης της χρήσης παρά τις δυσμενείς συνέπειες. Η διάγνωση της απαιτεί να συμβαίνουν τουλάχιστον τρία συμπτώματα όπως περιγράφηκαν παραπάνω (π.χ. ανοχή, στέρηση, έλλειψη ελέγχου, παραίτηση από άλλες υποχρεώσεις, κ.α.) για πάνω από 12 μήνες.

ε) Ο εθισμός στο διαδίκτυο: πληροί όλα τα κριτήρια της εξάρτησης και αποτελεί τη συνήθη συμπεριφορά του ατόμου. Η συχνότητα και οι τρόποι με τους οποίους ο χρήστης χρησιμοποιεί το διαδίκτυο κρίνονται επικίνδυνοι για τον ίδιο.

Στην εφηβεία ειδικότερα, η οποία αποτελεί μια περίοδο που χαρακτηρίζεται από την έντονη ανάγκη για κοινωνικοποίηση και πειραματισμό με την αίσθηση του εαυτού αλλά και με το περιβάλλον, ο κυβερνοχώρος μπορεί να λειτουργήσει ως ένα πεδίο έκφρασης των αναγκών αυτών, μέσα από την ασφάλεια του υπονοματίου του εφήβου. Συγχρόνως όμως, όπως θα δούμε αναλυτικά και στο επόμενο κεφάλαιο, η εφηβεία αποτελεί και μια περίοδο στην οποία αναδύονται ανεπίλυτες εσωτερικές συγκρούσεις από την παιδική ηλικία και ψυχικά τραύματα που καθιστούν τον έφηβο πιο επιρρεπή σε συμπεριφορές που θα μπορούσαν να γίνουν αντιληπτές ως εξαρτητικές, για να καλυφθούν τα συναισθηματικά κενά και η εσωτερική αβεβαιότητα.

Στην ενότητα που ακολουθεί θα επικεντρωθούμε στην αιτιοπαθογένεια του εθισμού στον κυβερνοχώρο κατά την περίοδο της εφηβείας, λαμβάνοντας υπόψη ότι ο έφηβος αποτελεί μια ραγδαία μεταβαλλόμενη προσωπικότητα και έτσι δεν μπορούμε να τον προσεγγίσουμε με παγιωμένους όρους παθολογίας.

Αιτιοπαθογένεια του εθισμού στον κυβερνοχώρο κατά την περίοδο της εφηβείας

Η Turkle (2005, σελ. 132) στο βιβλίο της “The Second Self”¹⁴, αναφέρει μέσα από ιστορίες εφήβων την ανάγκη τους να προσδιορίσουν την ταυτότητα τους και πιο συγκεκριμένα να «πειραματιστούν με αυτούς που δεν είναι», δηλαδή με εκείνες τις πλευρές τους που δεν είναι κυρίαρχες, στην μέχρι τώρα συγκροτημένη εικόνα του εαυτού. Η Turkle περιγράφει την ανάγκη του εφήβου για ένα ασφαλές περιβάλλον στο οποίο θα μπορεί να πειραματιστεί και το πώς οι ηλεκτρονικοί υπολογιστές αποτελούν αυτό το περιβάλλον για τους σύγχρονους εφήβους. Αυτό που αναδεικνύεται μέσα από τον λόγο των εφήβων που

¹⁴ Το οποίο εκδόθηκε το 1984, ενώ εδώ χρησιμοποιείται η 20^η έκδοση (MIT Press Edition).

έχει συμπεριλάβει η Turkle στο βιβλίο της, είναι η ανάγκη του ελέγχου και η έλλειψη των εσωτερικών εκείνων εφοδίων που θα επέτρεπαν σε αυτά τα παιδιά να νιώθουν ότι ελέγχουν την ζωή τους. Αυτή η ανάγκη δεν είναι κάτι το οποίο προέκυψε μετά την εξοικείωση τους με τους ηλεκτρονικούς υπολογιστές, αλλά υπήρχε από πολύ νωρίτερα στη σκέψη τους, χωρίς ίσως να μπορούν να την προσδιορίσουν. Με την εφηβεία όμως το σώμα και το μυαλό υφίσταται ένα είδος επίθεσης της συνοχής τους και έτσι οι έφηβοι έχουν την ανάγκη να στραφούν και πάλι σε καθρέφτες, πραγματικούς ή όχι (Turkle, 2005).

Οι υπολογιστές μπορούν να προσφέρουν την απαραίτητη ελευθερία πειραματισμού, μπορούν να αποτελέσουν εκείνες τις «ελεύθερες από συγκρούσεις ζώνες του εγώ [...] ζώνες νοητικής λειτουργίας που δεν είναι καθορισμένες αλλά ανοιχτές στην αλλαγή» (Turkle 2005, σελ. 149). Παράλληλα, όμως οι ηλεκτρονικοί υπολογιστές έχουν και κανόνες, ένα πλαίσιο λειτουργίας που χωρίς να στερεί από το άτομο τη δημιουργικότητα, δίνει βασικές κατευθυντήριες γραμμές, τις οποίες οφείλει να ακολουθήσει για να μπορεί να αλληλεπιδράσει αποτελεσματικά με το μηχάνημα.

Οι Whitty & Carr (2006) υποστηρίζουν ότι η έννοια του παιχνιδιού, όπως αυτή προσεγγίζεται στα πλαίσια της θεωρίας του Winnicott, είναι πολύ χρήσιμη για την ερμηνεία και την πρόβλεψη της συμπεριφοράς που παρουσιάζεται στο πλαίσιο του κυβερνοχώρου. Ο Winnicott και η θεωρία των αντικειμενότροπων σχέσεων (object - relation theory) δίνει έμφαση στο παιχνίδι και στους κανόνες που το διέπουν και επιτρέπει μια συνεκτική ερμηνεία του τρόπου με τον οποίο τα άτομα αλληλεπιδρούν με τον κυβερνοχώρο. Οι κανόνες αυτοί είναι πολύ σημαντικοί για τη διατήρηση του διαχωρισμού της κανονικής ζωής και του παιχνιδιού, όπως ορίζεται από τον Winnicott (1971). Ο διαχωρισμός από την κανονική ζωή επιτρέπει τη διατήρηση της θεμελιώδους, για την ανάπτυξη, αυταπάτης^{15,16}, καθώς συμβολίζει την απαρχή της πρωταρχικής δημιουργικότητας που θα επιτρέψει την ανάπτυξη της ικανότητας συγκρότησης της ενδιάμεσης περιοχής εμπειρίας¹⁷. Η ενδιάμεση περιοχή εμπειρίας και τα μεταβατικά αντικείμενα που την απαρτίζουν μεσολαμβάν ανάμεσα στην πρωταρχική δημιουργικότητα και στην αντικειμενική αντίληψη που βασίζεται στη δοκιμή της πραγματικότητας (Winnicott, 1971).

¹⁵ Όπως αναφέρουν οι Whitty & Carr (2006), παραθέτοντας ένα απόσπασμα από το έργο του Modell (1990/1996), η ετυμολογία της λέξης illusion (inlusio, illudere ή inludere) κυριολεκτικά σημαίνει «παίζοντας».

¹⁶ Στην ελληνική μετάφραση του Winnicott, η έννοια illusion αποδίδεται ως *ψευδαίσθηση*. Εμείς προτιμήσαμε την απόδοση της λέξης ως *αυταπάτη*, καθώς η *ψευδαίσθηση* αφορά μια εμπειρία η οποία προκύπτει εν τη απουσία εξωτερικών ερεθισμάτων, ενώ η *αυταπάτη* αφορά την εμπειρία που προκύπτει από την παραποίηση ενός υπαρκτού ερεθίσματος, με σκοπό την παραπλάνηση του εαυτού, όταν το άτομο δεν μπορεί ή δεν θέλει να αντιληφθεί την πραγματικότητα.

¹⁷ Αναλυτική περιγραφή για τα μεταβατικά αντικείμενα και την ενδιάμεση περιοχή εμπειρίας γίνεται στο κεφάλαιο «Ο κυβερνοχώρος ως ενδιάμεση περιοχή εμπειρίας».

Όσο λοιπόν σημαντική αναδεικνύεται η έννοια της αυταπάτης για την επιτυχή διεξαγωγή του παιχνιδιού, εξίσου σημαντικοί είναι και οι κανόνες που διέπουν το παιχνίδι, και πιο συγκεκριμένα οι κανόνες εκείνοι που διασφαλίζουν ότι η αυταπάτη αυτή υπάρχει στο πλαίσιο του παιχνιδιού, ένα πλαίσιο που διαχωρίζεται από την κανονική ζωή. Έτσι δημιουργείται ένα παράδοξο (Whitty & Carr, 2006). Η θεμελιώδης ουσία του παιχνιδιού είναι η ελευθερία, μια ελευθερία όμως που δημιουργείται μέσα από τον περιορισμό. Οι χωροχρονικοί κανόνες του κυβερνοχώρου, ως συμβολικού χώρου παιχνιδιού, είναι το πλαίσιο μέσα στο οποίο ανθούν οι απαραίτητες αυταπάτες και οριοθετούν το πραγματικό από το μη. Τα μεταβατικά αντικείμενα διευκολύνουν τις δοκιμές της πραγματικότητας, αλλά δεν τοποθετούνται μέσα στην πραγματικότητα ενώ η ενδιάμεση περιοχή εμπειρίας βρίσκεται ανάμεσα στον εξωτερικό και τον εσωτερικό κόσμο και λειτουργεί αποτελεσματικά για το άτομο όταν παραμένει εκεί. Όταν δηλαδή λειτουργούν αποτελεσματικά οι κανόνες που διέπουν τον διαχωρισμό της πραγματικότητας.

Συχνά, εκφράζεται και η άποψη ότι η υπερβολική ενασχόληση με το διαδίκτυο καθιστά τα άτομα ανίκανα να λειτουργήσουν αποτελεσματικά στη διαπροσωπική επικοινωνία (Peace, 2000). Όπως χαρακτηριστικά λέει ο Θέμπριαν (2000) *«ο κυβερνοναύτης των ημερών μας δεν είναι απλώς ένας ναύτης, αλλά ένας μοναχικός ναύτης, ακόμα κι αν ο ίδιος δεν έχει συνείδηση της κατάστασής του αυτής»*. Υπάρχει βέβαια και η άποψη, κυρίως ανάμεσα στους χρήστες, ότι με τις διάφορες ιστοσελίδες κοινωνικής δικτύωσης αρκετά άτομα κατάφεραν να ξεπεράσουν προσωπικές αναστολές και να αποδεχτούν τον εαυτό τους μέσω της συναναστροφής. Η Turkle (1995) υποστήριξε ότι η ενασχόληση με τα διαδικτυακά παιχνίδια πολλών χρηστών (multiplayer real – time virtual world), κάποιες φορές μπορεί να λειτουργήσει θεραπευτικά, καθώς το άτομο εξερευνά συνειδητές και υποσυνείδητες συγκρούσεις και ανησυχίες. Το άτομο μπορεί, σύμφωνα με την Turkle, να διαχειριστεί θέματα ταυτότητας, σεξουαλικότητας, οικειότητας, κ.α. και να περιορίσει τη χρήση των παιχνιδιών, όταν ικανοποιήσει τις παραπάνω ανάγκες. Όταν, δηλαδή, με τη σκέψη του Winnicott (1971), επέλθει η στιγμή της αποκαθεξιοποίησης του αντικειμένου, δηλαδή η στιγμή που επιτυγχάνεται η απαραίτητη, για την ανάπτυξη, διάλυση της αυταπάτης και το νόημα του μεταβατικού αντικείμενου διαχέεται σε όλη την ψυχική πραγματικότητα του ατόμου. Από τη στιγμή της διάλυσης της αυταπάτης, αν η διαδικασία ήταν επιτυχής, το άτομο μπορεί να βιώσει αίσθημα του μεταβατικού αντικειμένου σε κάθε μορφή παιχνιδιού, στην καλλιτεχνική δημιουργικότητα και στην τέχνη, στο θρησκευτικό συναίσθημα και στο όνειρο. Αν υπάρχει αποτυχία στη διαδικασία αποκαθεξιοποίησης, τότε το άτομο αναζητεί

το ανεπαρκώς εσωτερικευμένο αντικείμενο στον χώρο της κλοπής, του ψέματος, των εθισμών, των τελετουργιών και του φετιχισμού (Winnicott, 1971).

Η δυνατότητα που προσφέρει ο κυβερνοχώρος για διαπραγμάτευση των εννοιών της οικειότητας, της ταυτότητας, της σεξουαλικότητας, κ.α. σε ένα ασφαλές περιβάλλον, μπορεί να επεξηγεί και τη γοητεία που ασκεί ο κυβερνοχώρος στους εφήβους, οι οποίοι βρίσκονται σε μια πορεία αναζήτησης της ταυτότητάς τους (Turkle, 1995). Την δυνητικά θεραπευτική επίδραση του κυβερνοχώρου αναφέρει και ο Suler (1999), τονίζοντας όμως ότι θα ήταν αποτελεσματική, αν τα κίνητρα της συμπεριφοράς μας ήταν συνειδητά.

Στην κρίσιμη φάση της εφηβείας, η πορεία της ανάπτυξης περιλαμβάνει την διαμόρφωση και τη διαχείριση της προσωπικής ταυτότητας, η οποία χαρακτηρίζεται τόσο από τα ιδιοσυγκρασιακά χαρακτηριστικά, όσο και από προτιμήσεις, φαντασιώσεις και κοινωνικές ταυτίσεις. Η ενδεχόμενη αποδιοργάνωση στη διαδικασία διαμόρφωσης της ταυτότητας μπορεί να οδηγήσει στην αναζήτηση διαφυγής από τη συναισθηματική σύγχυση, μέσω εθιστικών συμπεριφορών, και πιο συγκεκριμένα στην παθολογική χρήση του διαδικτύου (Kandell, 1998). Όπως χαρακτηριστικά λέει ο Erikson (1990), κατά την περίοδο της εφηβείας ελλοχεύει σημαντικά ο κίνδυνος της σύγχυσης των ρόλων, η οποία μπορεί να οδηγήσει στην ανικανότητα επιλογής επαγγελματικής ταυτότητας και στην υπερταύτιση με παραβατικά πρότυπα. Ο Wang (2001), εφαρμόζοντας το μοντέλο ψυχοκοινωνικής ανάπτυξης του Erikson σε σχέση με την ανάπτυξη εξαρτητικής σχέσης με το διαδίκτυο, αν και δεν βρήκε κάποια αιτιώδη συσχέτιση, εντόπισε μια ομάδα υψηλού κινδύνου, η οποία αποτελείτο κυρίως από μακροχρόνιους χρήστες.

Παράλληλα, η ανάγκη του εφήβου για κοινωνική ένταξη, τον καθιστά ιδιαίτερα ευάλωτο στις ματαιώσεις από την απόρριψη των συνομηλίκων του. Ο Kandell (1998) υποστηρίζει ότι τα άτομα που βρίσκονται στο στάδιο διαμόρφωσης της ταυτότητάς τους και ανάπτυξης σχέσεων οικειότητας είναι πιο ευάλωτα στο να αναπτύξουν μια προβληματική σχέση με το διαδίκτυο, από ότι όλες οι άλλες κοινωνικές ομάδες. Η Hirschman (1992) υποστήριξε ότι οι εθιστικές συμπεριφορές επιστρατεύονται στην προσπάθεια του ατόμου να δημιουργήσει μια σταθερή αίσθηση της ταυτότητας και του εαυτού.

Η διάσταση της αυτοεκτίμησης, η οποία, συνοπτικά, αποτελεί την εικόνα που έχει διαμορφώσει ένα άτομο για τον εαυτό του, έχει αποτελέσει αντικείμενο μελέτης αρκετών ερευνών, οι οποίες προσεγγίζουν το θέμα του διαδικτυακού εθισμού (Young & Rogers, 1998, Young, 1999β, Niemi, et al., 2005, Aydin & Sari, 2011). Σύμφωνα με την έρευνα των Aydin & Sari, η κοινωνική και οικογενειακή αυτοεκτίμηση των εφήβων αποτελούν σημαντικούς παράγοντες πρόβλεψης πιθανής παθολογικής χρήσης του διαδικτύου.

Μια ακόμα πρόσφατη έρευνα (Israelashvili et al., 2011) διερευνά την υπερβολική χρήση (overuse) του διαδικτύου από τους εφήβους, ως μια προσπάθεια από μέρους τους να αποκτήσουν μια καλύτερη εικόνα του εαυτού τους. Σύμφωνα με τα ευρήματα της έρευνας, τα άτομα που έχουν μια ασαφή αυτοεικόνα, φαίνεται να χρησιμοποιούν το διαδίκτυο πιο εντατικά. Από τη μια, σύμφωνα με τους ερευνητές, τα άτομα αυτά μπορεί να χρησιμοποιούν το διαδίκτυο χωρίς κάποια συγκεκριμένη σκοπιμότητα. Από την άλλη, όμως, δίνεται και μια δεύτερη ερμηνεία, σύμφωνα με την οποία η υπερβολική χρήση του διαδικτύου από τους εφήβους, μπορεί να οφείλεται στην ανάγκη και στην επιθυμία τους να εκμεταλλευτούν το διαδίκτυο για να διερευνήσουν την ταυτότητά τους.

Ο Carlan (2003) υποστηρίζει ότι η έννοια της καταναγκαστικής χρήσης περιλαμβάνει την ανικανότητα του ατόμου να ελέγξει την δραστηριότητα του, η οποία συνοδεύεται και από αίσθημα ενοχής για αυτήν την απώλεια ελέγχου, ενώ η προβληματική χρήση του διαδικτύου περιγράφει εκείνες τις δυσπροσαρμοστικές γνωσίες και συμπεριφορές σε σχέση με το διαδίκτυο που έχουν αρνητικές κοινωνικές, εργασιακές και ακαδημαϊκές συνέπειες. Σύμφωνα με τη θεωρία της συγκεκριμένης έρευνας, άτομα με ήδη προϋπάρχοντα ψυχοκοινωνικά προβλήματα (κατάθλιψη και μοναξιά)¹⁸ έχουν μεγαλύτερες πιθανότητες να αναπτύξουν καταναγκαστική συμπεριφορά, σε ότι αφορά τη διαμεσολαβημένη διαδικτυακή αλληλεπίδραση. Τα άτομα που πάσχουν από ψυχοκοινωνικές διαταραχές χαρακτηρίζονται από μια πιο αρνητική στάση σχετικά με τις κοινωνικές τους δεξιότητες, σε αντίθεση με τα υγιή άτομα, με αποτέλεσμα οι διαδικτυακές συναναστροφές να μοιάζουν λιγότερο απειλητικές και περισσότερο διαχειρίσιμες, σε σχέση με την άμεση αλληλεπίδραση. Η ανωνυμία του μέσου και η απουσία της διαπροσωπικής επικοινωνίας σε συνδυασμό με την προβληματική ψυχοκοινωνική κατάσταση των ατόμων, τα οδηγεί σε καταναγκαστική ενασχόληση με το διαδίκτυο. Στα πλαίσια της παραπάνω έρευνας, η καταναγκαστική χρήση του διαδικτύου περιλαμβάνει την ανικανότητα του ατόμου να ελέγχει τη δραστηριότητά του, η οποία συνοδεύεται και από το αίσθημα της ενοχής για την απώλεια του ελέγχου, παράλληλα, η προβληματική χρήση του διαδικτύου αφορά τις δυσπροσαρμοστικές γνωσίες και συμπεριφορές του ατόμου σχετικά με το διαδίκτυο αλλά και σχετικά με τον εαυτό του και τον κόσμο, οι οποίες έχουν αρνητικές συνέπειες στο επαγγελματικό και κοινωνικό περιβάλλον. Έτσι το άτομο εισέρχεται σε έναν φαύλο κύκλο δυσλειτουργίας.

Η θεωρία που πλαισιώνει την έρευνα του Carlan βασίζεται στο γνωστικό – συμπεριφοριστικό μοντέλο της παθολογικής χρήσης του διαδικτύου του Davis (2001), ο οποίος υποστηρίζει ότι δεν είναι το διαδίκτυο που κάνει τα άτομα πιο μοναχικά και

¹⁸ Ο Carlan χρησιμοποίησε δυο κλίμακες για να μετρήσει την ψυχοκοινωνική υγεία (Beck Depression Inventory II και UCLA Loneliness Scale).

απομονωμένα, αλλά είναι η απομόνωση και η μοναχικότητα που οδηγεί τα άτομα στον κυβερνοχώρο. Αυτή η προδιάθεση των ατόμων με ψυχοκοινωνικά προβλήματα, για μια επικοινωνία λιγότερο απειλητική και απαιτητική, είναι που τους καθιστά πιο ευάλωτους σε μια προβληματική διαδικτυακή χρήση. Ο Davis (2001) διέκρινε δύο τύπους παθολογικής χρήσης: α) τη συγκεκριμένη παθολογική χρήση που αφορά την προσκόλληση του ατόμου σε κάποιες λειτουργίες και δραστηριότητες, όπως διακίνηση πορνογραφικού υλικού, κ.α. και β) τη γενικευμένη παθολογική χρήση που αφορά τη χρήση χωρίς κάποιον συγκεκριμένο σκοπό. Η κύρια υπόθεση του μοντέλου του Davis ήταν ότι η παθολογική χρήση του διαδικτύου οφείλεται σε προβληματικά γνωστικά σχήματα, όπως η αρνητική εικόνα για τον εαυτό, τα οποία ωθούν προς εκείνες τις συμπεριφορές που οδηγούν σε κατάχρηση του διαδικτύου.

Από την παραπάνω συνοπτική παρουσίαση των γνωστικών – συμπεριφοριστικών προσεγγίσεων των απαρχών της εθιστικής συμπεριφοράς αναδεικνύεται η σημασία της περαιτέρω διερεύνησής τους, καθώς ακόμα δεν υπάρχει ένα σαφές μοντέλο της ερμηνείας των αιτιών του εθισμού στον κυβερνοχώρο (Σιώμος, 2012). Επίσης, είναι ιδιαίτερα σημαντικό να θυμόμαστε ότι ο έφηβος είναι μια ραγδαία μεταβαλλόμενη προσωπικότητα, ενώ οποιαδήποτε διαγνωστική προσπάθεια απαιτεί μια πιο απαρτιωμένη κατάσταση του εαυτού.

Η ψυχική ικανοποίηση του εφήβου, η εικόνα που έχει συγκροτήσει για τον εαυτό του και τα εφόδια με τα οποία εισέρχεται σε αυτό το, γεμάτο αντιφάσεις και μεταβολές, στάδιο είναι οι παράγοντες εκείνοι που θα καθορίσουν την ομαλή ή όχι μετάβαση στην ενήλικη ζωή. Παράλληλα, αποτελούν παράγοντες που θα καθορίσουν τη σχέση που θα αναπτύξει με τα αντικείμενα και κατ' επέκταση με τα άτομα και τον κόσμο γύρω του. Η περίοδος της εφηβείας χαρακτηρίζεται από την ανάγκη για ένα moratorium, σύμφωνα με τον Erikson (1990), το οποίο θα επιτρέψει τον πειραματισμό και θα μειώνει τις εντάσεις από τις συνέπειές του. Στη σημερινή εποχή των κινδύνων που ελλοχεύουν στον εξωτερικό κόσμο, η δυνατότητα για την ύπαρξη αυτού του χρόνου στον οποίο δίνονται ελαφρυντικά στους εφήβους, έχει μειωθεί (αν δεν έχει αποκλειστεί εντελώς). Η ανάγκη όμως για παιχνίδι και δοκιμές της πραγματικότητας εξακολουθούν να είναι ζωτικής σημασίας για τον έφηβο και η εικονική ζωή, με τις κοινότητές της, μπορεί να την καλύψει (Turkle, 1995). Το αν όμως ο κυβερνοχώρος θα λειτουργήσει έτσι ώστε να προσφέρει στο άτομο ευκαιρίες για συναισθηματική ανάπτυξη ή θα λειτουργήσει ως ένας χώρος καθήλωσης και άρνησης της πραγματικότητας οφείλεται αποκλειστικά στο αν ο εαυτός, ο οποίος εισέρχεται στον εικονικό κόσμο, είναι «αρκετά υγιής», λαμβάνοντας υπόψη ότι τα ζητήματα της «υγείας» και της «παθολογίας» στην εφηβεία είναι ιδιαίτερα ευαίσθητα.

Εφηβεία

Σύμφωνα με τον Παγκόσμιο Οργανισμό Υγείας (World Health Organization - WHO)¹⁹, το αναπτυξιακό στάδιο της εφηβείας καλύπτει την περίοδο της ζωής ενός ατόμου, από τα 10 ως τα 20 του χρόνια, ενώ πιο συγκεκριμένα, χωρίζεται σε τρεις περιόδους: την αρχική (11 – 14 χρόνων), την μέση (14 – 17 χρόνων) και την τελική (όψιμη) (17 – 20 χρόνων) (Μανωλόπουλος, 1987, Τσιάντης, 2001). Στην πραγματικότητα όμως, η έναρξη και η ανάπτυξη της εφηβείας ποικίλλουν, με αποτέλεσμα να μην μπορεί να περιγραφεί με στατικούς όρους, δηλαδή ως ένα στάδιο, αλλά ως μια μετάβαση από την παιδική ηλικία στην ωριμότητα, η επιτυχία της οποίας είναι καθοριστικής σημασίας, τόσο για το άτομο όσο και για την κοινωνία (Coleman, 1982). Ο μεταβατικός χαρακτήρας της εφηβείας οφείλεται στην σημασία των ατομικών διαφοροποιήσεων αλλά και των εξωτερικών πιέσεων από το οικογενειακό και κοινωνικό περιβάλλον, οι οποίες διαδραματίζουν πολύ σημαντικό ρόλο στην εξέλιξη της αναπτυξιακής πορείας (Coleman, 1980). Έτσι η μετάβαση στην ωριμότητα μπορεί να επέλθει πιο γρήγορα για κάποια άτομα ή να καθυστερήσει για άλλα. Επίσης, αποτελεί μια αναπτυξιακή περίοδο, στην οποία το παρελθόν διαδραματίζει ουσιώδες ρόλο και η ίδια επηρεάζει σημαντικά και το μέλλον (Herbert, 1987).

Η αναπτυξιακή περίοδος της εφηβείας δεν είναι ένα καθολικό φαινόμενο, ούτε θεωρείτο άξιο μελέτης για μια αρκετά μεγάλη περίοδο της ανθρωπότητας (Herbert, 1987). Από κοινωνία σε κοινωνία εμφανίζονται μεγάλες διαφορές ως προς την αντιμετώπιση της περιόδου της εφηβείας. Σε συγκεκριμένες κοινωνίες, κυρίως σε αυτές που χαρακτηρίζονται από χαμηλή τεχνολογική και επιστημονική ανάπτυξη, η περίοδος της εφηβείας υποβαθμίζεται και η έναρξη της σεξουαλικής ωρίμανσης και της ενήλικης ζωής ταυτίζονται. Σε πιο αναπτυγμένες κοινωνίες, οι οποίες χαρακτηρίζονται από παρατεταμένη εκπαίδευση, η εφηβεία αντιμετωπίζεται ως μια ηλικιακή φάση, που έχει ως σκοπό να προετοιμάζει τα άτομα ώστε να αποκτήσουν το κύρος του ενήλικα, δηλαδή τις δεξιότητες και τις γνώσεις εκείνες που θα τους εξασφαλίσουν την ανεξαρτησία της ενήλικης ζωής (Cole & Cole, 2002). Επίσης, σημαντικό είναι και το γεγονός ότι στις σύγχρονες κοινωνίες δεν υφίστανται και εκείνα τα τελετουργικά που θα συμβόλιζαν και την είσοδο του παιδιού στην ενήλικη ζωή (Herbert, 1987). Ο Herbert, λέει χαρακτηριστικά ότι η εφηβεία ξεκινάει από την βιολογία και τελειώνει στον πολιτισμό και είναι σημαντικό, σύμφωνα με τον ίδιο, να μην συγχέουμε την ήβη, η οποία είναι βιολογικά αναπόφευκτη, με την εφηβεία, η οποία, υπό κάποια έννοια, είναι δημιούργημα των δυτικών κοινωνιών. Ενώ, η ήβη αναφέρεται αποκλειστικά στην

¹⁹ http://www.who.int/topics/adolescent_health/en/

σωματική ανάπτυξη, η έννοια της εφηβείας (adolescence) συνδέεται με την ψυχοκοινωνική ανάπτυξη του ατόμου (Herbert, 1987).

Όπως χαρακτηριστικά επισημαίνει ο Aries (1990), στο κλασικό πλέον βιβλίο «Αιώνες Παιδικής Ηλικίας», μέσα από την ανασκόπηση της τέχνης αλλά και δημογραφικών και ιστορικών πηγών, προκύπτει ότι πριν από τον 13^ο αιώνα τα παιδιά απεικονίζονταν ως ενήλικες σε μικρότερη κλίμακα αλλά με καμία άλλη διαφορά στην έκφραση ή στα χαρακτηριστικά. Το ίδιο παρατηρούμε και μέσα από την λογοτεχνία του 16^{ου} και 17^{ου} αιώνα, στην οποία το παιδί που μπορεί να χανόταν πρόωρα δεν ήταν άξιο ανάμνησης²⁰. Αυτό δεν είναι τυχαίο καθώς, όπως υποστηρίζει ο γάλλος ιστορικός, οι δημογραφικές συνθήκες της εποχής επέβαλαν μια τέτοια σκληρή συμπεριφορά. Έτσι, από το έργο του Aries, προκύπτει ότι η παιδική ηλικία και η νεαρή ηλικία «ανακαλύφθηκαν» μετά τον 17^ο αιώνα και ότι δεν συγκροτούσαν ξεχωριστές ηλικιακές κατηγορίες.

Η εφηβεία αποτελεί μια κρίσιμη περίοδο στην ανάπτυξη του ατόμου. Σύμφωνα με σύγχρονες έρευνες, η επίδραση των εμπειριών της εφηβείας στη μετέπειτα ψυχοκοινωνική ανάπτυξη του ατόμου είναι εξίσου σημαντική με τις εμπειρίες των πρώτων πέντε χρόνων της ζωής (Coleman, 1980). Η μετάβαση από την παιδικότητα στην ωρίμανση πραγματοποιείται κάτω από την επίδραση αφενός εσωτερικών πιέσεων, όπως είναι οι σωματικές αλλαγές και οι συναισθηματικές μεταβολές, και αφετέρου εξωτερικών, όπως είναι οι γονείς, το σχολείο και η κοινωνία (Coleman, 1980). Και είναι οι παραπάνω πιέσεις που θα διασφαλίσουν μια ομαλή μετάβαση στην ενηλικίωση ή θα την οδηγήσουν σε αποτυχία, με συνέπειες στην μετέπειτα ψυχοκοινωνική ανάπτυξη του ατόμου (Coleman, 1980).

Σύμφωνα με την ψυχαναλυτική προσέγγιση, η εφηβεία χαρακτηρίζεται από την έξαρση των ενορμήσεων και πρωτόγνωρων διεγέρσεων, η οποία διαταράσσει την ψυχική ισορροπία που είχε επιτευχθεί κατά την προηγούμενη περίοδο της ανάπτυξης, στην παιδική ηλικία (Coleman, 1980). Τα βασικά χαρακτηριστικά της εφηβείας είναι (Coleman, 1980):

- α) η ευαλότητα της προσωπικότητας,
- β) η δυσπροσαρμοστική συμπεριφορά,
- γ) οι διαδικασίες εξατομίκευσης,
- δ) το άγχος από την διαδικασία διαμόρφωσης της ταυτότητας και οι κρίσεις ταυτότητας.

Η αφύπνιση της σεξουαλικότητας του εφήβου τον οδηγεί να αναζητήσει τα ερωτικά του υποκείμενα έξω από το οικογενειακό περιβάλλον και αυτό, ως συνέπεια, οδηγεί σε μια προσπάθεια αποστασιοποίησης από τους γονείς και τους συναισθηματικούς δεσμούς που

²⁰ Ο Aries κάνει αναφορά στα έργα του Μονταίνι και του Μολιέρου και παραθέτει αποσπάσματα που θεωρεί ότι εκφράζουν τα αισθήματα της κοινής γνώμης της εποχής. (Aries, 1990, σελ. 75-76)

είχε αναπτύξει με αυτούς, κατά την διάρκεια της παιδικής ηλικίας. Το εγώ γίνεται ευάλωτο εξαιτίας της συνεχούς εναλλαγής μοτίβων παλινδρόμησης αλλά και προοδευτικής κίνησης, στην προσπάθειά του να απαρτιωθεί, ενσωματώνοντας τις καινούργιες εμπειρίες της ήβης (Διαμαντής, 2010). Αυτή η ευαλότητα της προσωπικότητας του εφήβου, έχει ως αποτέλεσμα την εφαρμογή των μηχανισμών άμυνας ώστε να μπορέσει το εγώ να διαχειριστεί τις πρωτόγνωρες διεγέρσεις και το άγχος που αυτές προκαλούν. Αυτοί οι μηχανισμοί άμυνας, παλινδρόμηση (regression) και η απόλυτη συγχώνευση (merge) σε «κάτι άλλο», είναι, σε κάποιο βαθμό, δυσπροσαρμοστικοί. Έτσι ο έφηβος ειδωλοποιεί (idolization) διάσημους ανθρώπους – όπως ηθοποιούς, αθλητές, τραγουδιστές - ως μια συνέχεια της γονεϊκής εξιδανίκευσης και απορροφάται σε αφηρημένες ιδέες, όπως η θρησκεία ή φιλοσοφία (Coleman, 1980).

Ένα σημαντικό χαρακτηριστικό της εφηβείας είναι η αμφιθυμία (ambivalence), η οποία ευθύνεται και για πολλές, φαινομενικά, ακατανόητες συμπεριφορές των εφήβων. Η συναισθηματική αστάθεια στις σχέσεις, οι αντιθέσεις στη σκέψη και στα συναισθήματα και οι παράλογες εναλλαγές στις συμπεριφορές είναι πολύ συνηθισμένες στην εφηβεία και υποδηλώνουν και την στάση του ατόμου στην διαδικασία της ωρίμανσης. Δηλαδή, ο έφηβος επιζητεί την ανεξαρτησία του από τους γονείς, αλλά υπάρχουν και καταστάσεις που νιώθει ότι δεν μπορεί να διαχειριστεί και στρέφεται στην γονεϊκή εξάρτηση και φροντίδα (Coleman, 1980).

Κατά τον Winnicott, η αυτονομία και η ελευθερία που επιζητεί ο έφηβος είναι δυνατή μόνο αν κατά την παιδική του ηλικία βίωσε ένα περιβάλλον αξιόπιστο και ένα «αρκετά καλό» μητρικό πρότυπο. Σύμφωνα με τον Blos (Coleman 1980, Διαμαντής 2010), η εφηβεία αποτελεί μια δεύτερη διαδικασία εξατομίκευσης. Στην πρώτη, η οποία ολοκληρώθηκε με το τέλος του τρίτου χρόνου ζωής του παιδιού, το άτομο, για να επιτύχει την απαραίτητη αποστασιοποίηση από την μητέρα, πρέπει να την εσωτερικεύσει και έχοντας αναπτύξει έναν ασφαλή δεσμό, ξεκινά το ταξίδι του προς τον έξω κόσμο. Αυτή η πρώιμη διαδικασία διαφοροποίησης ανάμεσα στο εντός και στο εκτός είναι η απαρχή της προβολής και της ενδοβολής, οι οποίοι αποτελούν δυο από τους σημαντικότερους μηχανισμούς άμυνας (Klein, 1946). Σύμφωνα με την Klein, το βρέφος εσωτερικεύει (ενδοβολή) τα συναισθήματα από το εξωτερικό περιβάλλον, που βιώνει ως καλά και εξωτερικεύει (προβολή) εκείνα που βιώνει ως καταστροφικά ως προς την σχέση του με ένα αντικείμενο. Οι διεργασίες της προβολής και της ενδοβολής συμμετέχουν στη διαμόρφωση του εγώ και του υπερεγώ, ενώ η αλληλεπίδρασή τους διαμορφώνει εξ αρχής τις σχέσεις με το αντικείμενο. Η επιτυχής ολοκλήρωση της πρώτης διαδικασίας εξατομίκευσης είναι αυτή

που θα διασφαλίσει την εμπιστοσύνη του ατόμου στον εαυτό του και θα θέσει τα θεμέλια για τη συγκρότηση της ταυτότητας (Erikson, 1990).

Στην εφηβεία, όμως, γίνεται ακριβώς το αντίθετο από ότι στην πρώτη διαδικασία εξατομίκευσης. Ο έφηβος για να μπορέσει να επιτύχει την επιθυμητή αυτονομία, πρέπει να παραμερίσει την εσωτερικευμένη εικόνα της μητέρας (ή του μητρικού προτύπου), ώστε να μπορέσει να αφήσει χώρο για νέα υποκείμενα του εξωτερικού κόσμου. Και στις δύο όμως παραπάνω περιπτώσεις, υπάρχει η ανάγκη για εκείνες τις ψυχολογικές αλλαγές που θα επιτρέψουν στο άτομο να προσαρμοστεί στις νέες συνθήκες της ωρίμανσης και είναι έντονη η ευαλότητα της προσωπικότητας. Επίσης, η μη επιτυχημένη προσαρμογή οδηγεί στην ανάπτυξη συγκεκριμένης ψυχοπαθολογίας (Coleman, 1980). Στην περίπτωση που η πρώτη διαδικασία εξατομίκευσης, δηλαδή αυτή που πραγματοποιήθηκε στην παιδική ηλικία, δεν ήταν επιτυχημένη τότε κατά την δεύτερη διαδικασία θα πραγματοποιηθεί μια παλινδρόμηση, η οποία προκαλεί στο άτομο απώλεια της αίσθησης της πραγματικότητας. Αυτό ίσως εξηγεί και την επιθυμία των εφήβων να καταφεύγουν σε ριψοκίνδυνες συμπεριφορές, σε μια προσπάθεια να διατηρήσουν την επαφή τους με την πραγματικότητα (Διαμαντής, 2010).

Η αμφιθυμία, οδηγεί σε μοτίβα μη συμμόρφωσης και επαναστατικότητας (Coleman, 1980). Σε κάποιο βαθμό αυτό οφείλεται στην εμπειρία του αποχωρισμού και της απώλειας των, μέχρι τότε αδιαμφισβήτητων, συναισθηματικών δεσμών. Η εμπειρία αυτή συχνά παρομοιάζεται με την διαδικασία πένθους που ακολουθεί τον θάνατο ενός αγαπημένου προσώπου και μπορεί να οδηγήσει σε ένα εσωτερικό κενό που καλείται να διαχειριστεί ο έφηβος στην πορεία προς την ωριμότητα. Αυτή η συναισθηματική στέρηση μπορεί να οδηγήσει τον έφηβο να αναπτύξει αντικοινωνική συμπεριφορά, η οποία σύμφωνα με τον Winnicott (1956/2002), αποτελεί μια προσπάθεια του ατόμου είτε να βρει αυτό που έχει χαθεί, είτε να βρει την περιβαλλοντική σταθερότητα που θα ανακόψει την δική του παρορμητικότητα.

Ένα από τα στοιχεία στην εφηβεία είναι η επιτυχημένη μετάβαση από την οικογένεια στην κοινωνία. Αυτή η μετάβαση, ιδίως στις μέρες μας γίνεται όλο και πιο δύσκολη, τόσο για ψυχολογικούς όσο και για κοινωνικούς και οικονομικούς λόγους, με αποτέλεσμα να περιπλέκονται ακόμα περισσότερο οι σχέσεις των γονιών με τους εφήβους (Διαμαντής, 2010). Πιο συγκεκριμένα, κατά την διάρκεια περίπου του τελευταίου αιώνα η εφηβεία παρατείνεται όλο και περισσότερο, και αυτό αποτελεί σημάδι των ανάμεικτων συναισθημάτων μας, σχετικά με την υπευθυνότητα των ατόμων τόσο απέναντι στον νόμο όσο και στην κοινωνία (Herbert, 1987).

Ο εαυτός υπό διαμόρφωση

Η επιταγή της εφηβείας, ειδικά στα πλαίσια των σύγχρονων κοινωνιών, αφορά κυρίως στην ανάπτυξη της ταυτότητας του ατόμου, ως μοναδικού και ώριμου ανθρώπου (Herbert, 1987). Η τελική ταυτότητα του εγώ, σύμφωνα με τον Erikson (1990), δεν είναι απλά το άθροισμα των ταυτίσεων της παιδικής ηλικίας, αλλά μια πεποίθηση στην εσωτερική ομοιότητα και συνέχεια της σημασίας του ατόμου για τους άλλους. Παράλληλα, η δημιουργία της ταυτότητας προϋποθέτει και την ταύτιση με τις βασικές αξίες και αρχές του κοινωνικό - πολιτισμικού περιβάλλοντος του εφήβου (Δραγώνα, 1992). Σύμφωνα με τον Erikson, η δημιουργία της ταυτότητας διέρχεται μέσα από την απόρριψη των ταυτίσεων της παιδικής ηλικίας και την επιλογή δικών του αξιών και προτιμήσεων, ενώ πάντα ελλοχεύει ο φόβος της διάχυσης του εαυτού στον αγώνα της ατομικής διαφοροποίησης (Δραγώνα, 1992).

Ο Erikson (1990) περιέγραψε τις οκτώ εποχές του ανθρώπου, οι οποίες αντανακλούν την πορεία προς την συγκρότηση της ψυχοκοινωνικής ταυτότητας του ατόμου. Η ανάπτυξη διέρχεται μέσα από στάδια, σαφώς καθορισμένα, και η επιτυχία της μετάβασης από το ένα στάδιο στο άλλο σημαίνει την επίλυση των συγκρούσεων, οι οποίες χαρακτηρίζουν το κάθε ένα μεμονωμένα. Η εφηβεία, σύμφωνα με το μοντέλο αυτό, περιγράφεται στο πέμπτο στάδιο, της ταυτότητας ενάντια στη σύγχυση των ρόλων. Στο στάδιο αυτό το άτομο προσπαθεί να αναπτύξει την ταυτότητα του εγώ, η οποία θα ανταποκρίνεται σε μια πεποίθηση εσωτερικής ομοιομορφίας και συνέχειας (*σταδιοδρομία*), αναπτύσσοντας ένα έντονο ενδιαφέρον για την εικόνα του και επενδύοντας στην ομάδα των συνομηλίκων.

Σημαντικό ρόλο στη δόμηση της προσωπικής ταυτότητας του εφήβου παίζουν τα συναισθήματα και οι στάσεις του σχετικά με το ραγδαία αναπτυσσόμενο σώμα του. Στην εφηβεία το σώμα αλλάζει και ο έφηβος καλείται να διαχειριστεί αυτές τις αλλαγές και να τις ενσωματώσει στην υπό διαμόρφωση εικόνα του εαυτού του. Η εικόνα του σώματος αποτελεί εκείνη τη νοητική αντίληψη που έχει ο κάθε άνθρωπος, για τα ανατομικά και λειτουργικά στοιχεία του σώματός του, αλλά περιλαμβάνει και ένα σύνολο φαντασιώσεων που αφορούν αυτά τα στοιχεία (Αναστασόπουλος, 1999).

Όπως αναφέρει ο Αναστασόπουλος (1999, σελ. 11) η εικόνα του σώματος περιλαμβάνει:

- «Μια τρισδιάστατη αντίληψη του σώματος στο χώρο και στο χρόνο, μαζί με την κοινωνική του διάσταση και αντίληψη, με τις στάσεις, τα συναισθήματα και τις προσωπικές αντιδράσεις προς αυτό.

- Τα ψυχοδυναμικά στοιχεία της ψυχοκινητικής ανάπτυξης και του χωροχρονικού προσανατολισμού, όπως η συνεχής επανοργάνωση και επεξεργασία τους»

Η διαμόρφωση μιας ολοκληρωμένης εικόνας του σώματος σχηματίζει τα όρια του εαυτού αλλά επιτρέπει και την αντίληψη του άλλου, συνεπώς, αποτελεί ένα σημαντικό σταθμό για την ανάπτυξη της ταυτότητας του ατόμου (Αναστασόπουλος, 1999). Είναι πολύ σημαντικό να κατανοήσουμε ότι οι αναμενόμενες αλλαγές στην περίοδο της εφηβείας δεν πραγματοποιούνται την ίδια χρονική στιγμή για όλα τα παιδιά. Η διαφοροποίηση αυτή, ανάμεσα στα παιδιά, αλλά και η αυξανόμενη συνειδητοποίηση των παιδιών μπορεί να είναι ιδιαίτερα δυσάρεστη για τα ίδια (Herbert, 1987).

Οι σωματικές αλλαγές κατά τη διάρκεια της εφηβείας, μπορεί να προκαλέσουν φόβο και άγχος στον έφηβο, ο οποίος μπορεί να προσπαθήσει να μείνει σε ένα προεφηβικό στάδιο, αρνούμενος ένα τμήμα της εξωτερικής του πραγματικότητας. Σε αυτήν την περίπτωση, μέσα από την διαταραγμένη σεξουαλική εικόνα του σώματος ενδέχεται να παρατηρείται και κάποιας μορφής διαταραχή στον πυρήνα της προσωπικότητας του ατόμου (Ταλφανίδης, 2001).

Η διαμόρφωση της εικόνας του σώματος σχηματίζει τα όρια του εαυτού, μέσω της διαφοροποίησης υποκειμενικού – αντικειμενικού και εσωτερικού - εξωτερικού σώματος (ορατού και φαντασιακού). Αποτελεί το θεμέλιο λίθο της αυτοεπίγνωσης, της αυτόνομης ύπαρξης και της δυνατότητας διακριτής σχέσης του υποκειμένου με τα εξωτερικά αντικείμενα (Ταλφανίδης, 2001).

Οποιαδήποτε σωματική δυσλειτουργία ή διαφοροποίηση ενδέχεται να προκαλέσει σημαντικές δυσκολίες ή και απόρριψη από τους συνομηλίκους, η σημασία των οποίων είναι καθοριστικής σημασίας στην περίοδο της εφηβείας. Σύμφωνα με μια πρόσφατη έρευνα (Λάγγαρη κ.α., 2008), οι έφηβες οι οποίες έπασχαν από Σύνδρομο Rokitansky (αφορά την απλασία του κόλπου και της μήτρας) εμφάνιζαν υψηλότερες πιθανότητες εκδήλωσης άγχους, νευρικότητας και καταθλιπτικών διαταραχών. Επίσης, η διάγνωση του συνδρόμου αυτού, ειδικά στην περίοδο της εφηβείας, είχε καθοριστικής σημασίας επίδραση στην διαμόρφωση της εικόνας τους σώματος και της απαρτίωσης του εαυτού. Τα άτομα που έπασχαν από το παραπάνω σύνδρομο, αλλά και από το Σύνδρομο Πολυκυστικών Ωοθηκών, εξέφραζαν αισθήματα διαφορετικότητας και εμφάνιζαν δυσκολίες στις σχέσεις τους με το άλλο φύλο. Τα σχόλια αποδοκιμασίας, η απόρριψη και η αίσθηση της διαφορετικότητας φαίνεται να επιδρούν σημαντικά στην αυτοεκτίμησή τους και στην εικόνα του εαυτού.

Το άγχος της διαφορετικότητας προκαλεί στον έφηβο τρόπο αποκλεισμού από την ομάδα των συνομηλίκων και παράλληλα αποτελεί στοιχείο για την ανάπτυξη της

ταυτότητας. Η ποιότητα συναισθηματικής περιέξεως και αποδοχής με τα πρωταρχικά αντικείμενα και οι σωματικές δυσλειτουργίες και νόσοι ευνοούν την ανάπτυξη διαταραχών σχετικών με την εικόνα του σώματος, όπως διαταραχές της ταυτότητας και της σεξουαλικότητας αλλά και ψυχαναγκαστικές και καταθλιπτικές διαταραχές. (Αναστασόπουλος, 1999)

Οι έφηβοι που χαρακτηρίζονται από διαταραγμένη εικόνα του σώματος μπορεί να προβούν σε απόπειρες αυτοκτονίας, να αναπτύξουν αποκλίνουσα σεξουαλική συμπεριφορά ή συμπεριφορά διαταραχής λειτουργικότητας. Επίσης, η διαταραγμένη εικόνα του σώματος φαίνεται να αποτελεί τον κύριο παράγοντα στις περιπτώσεις διαφυλετικότητας (transsexualism) (Ταλφανίδης, 2001). Σε ψυχοπαθολογίες που αναπτύσσονται μετά τη διαμόρφωση της εικόνας του σώματος μπορεί να υπάρχει οπισθοδρόμηση ή οιδιποδειακές φαντασιώσεις, χωρίς να απειλείται σοβαρά η συνοχή του εαυτού. Η ύπαρξη ανολοκλήρωτης εικόνας του σώματος καταλήγει σε διαρκή αναζήτηση εξωτερικών επιβεβαιώσεων. Τραυματικές καταστάσεις, όπως έντονο διωκτικό άγχος, όταν δεν μπορούν να περιεχθούν ψυχικά, επηρεάζουν την εικόνα του σώματος και τη δημιουργία της ταυτότητας του ατόμου. Κάποιες φορές αναζητείται διέξοδος σε σεξουαλικές παρεκκλίσεις, σαν προσπάθεια άρνησης ή διόρθωσης της εσφαλμένης, λάθος τοποθετημένης εικόνας σώματος, μέσα από τη ναρκισσιστική ταύτιση με το αντικείμενο κατά τη διατήρηση της βρεφικής παντοδυναμίας (Ταλφανίδης, 2001).

Οι αλλαγές στην εικόνα του σώματος επιφέρουν αλλαγές στην έννοια του εαυτού. Η έννοια της ταυτότητας, περιλαμβάνει την έννοια της *αυτοεικόνας*, δηλαδή πώς νιώθει ότι είναι πραγματικά ο έφηβος, της *ιδανικής εικόνας*, δηλαδή πώς θα ήθελε να είναι ο έφηβος αλλά και πώς θα ήθελαν να τον βλέπουν οι άλλοι (Herbert, 1987). Ως εικόνα ή αντίληψη του εαυτού μπορεί να ορισθεί η γνωστική αναπαράσταση που έχει το άτομο για τον εαυτό του (Δραγώνα, 1992). Η έννοια του εαυτού, δηλαδή η αυτοεικόνα του ατόμου, γίνεται όλο και πιο πολύπλοκη και εξεζητημένη μέσω της γνωστικής – νοητικής ανάπτυξης του ατόμου.

Όσον αφορά τη γνωστική ανάπτυξη του εφήβου, ο Piaget περιέγραψε την ποιοτική αλλαγή στην φύση των νοητικών ικανοτήτων που πραγματοποιείται στην πορεία προς την ενηλικίωση. Ο Piaget, προσπαθεί να συμβιβάσει τη βιολογική ερμηνεία²¹ με την ερμηνεία περιβάλλοντος – μάθησης²² της εφηβείας, μέσω μιας θεωρίας εξελικτικών σταδίων. Στην

²¹ Οι θεωρίες της βιολογικής ωρίμανσης για την εφηβεία τονίζουν ότι η ανάπτυξη είναι κυρίως το ξεδίπλωμα του κληρονομημένου βιολογικού δυναμικού (Cole & Cole, 2002).

²² Συμπεριφορικές θεωρίες, οι οποίες αναπτύχθηκαν στις αρχές της δεκαετίας του 1920, και τόνιζαν τη σχέση νόησης (cognition), συμπεριφοράς και περιβάλλοντος αλλά και μιας συνέχειας μεταξύ των αναπτυξιακών σταδίων (Gale Encyclopedia of Psychology, 2001).

θεωρία του καταδεικνύει πως οι ξεχωριστές ιδιότητες αυτής της περιόδου ανάπτυξης προκύπτουν από την αλληλεπίδραση βιολογικών και κοινωνικών παραγόντων που εντοπίστηκαν σε όλες τις κοινωνίες ανεξαρτήτως πολιτισμικής οργάνωσης (Πανοπούλου – Μαράτου, 1987).

Ο έφηβος εισέρχεται στο στάδιο των τυπικών ή αφαιρετικών νοητικών ενεργειών, κατά το οποίο μπορεί να κατανοεί και να επεξεργάζεται αφηρημένες έννοιες και να κατασκευάζει υποθετικές προτάσεις. Παράλληλα, αντιλαμβάνεται τα νοητικά κατασκευάσματα ως αντικείμενα που μπορεί να επηρεάσει και δεν επικεντρώνεται μόνο στο «αληθινό» αλλά στο «δυνατό». Εξίσου σημαντική είναι η ικανότητα του να αντιλαμβάνεται τις έννοιες της πιθανότητας αλλά και των πεποιθήσεων (Coleman, 1980). Οι αλλαγές στο γνωστικό επίπεδο, οι οποίες είναι ορατές μόνο μέσω της συμπεριφοράς του ατόμου, επιτρέπουν:

- α) την πορεία προς την ανεξαρτησία της σκέψης και της δράσης,
- β) την ανάπτυξη μιας οπτικής που περιλαμβάνει και το μέλλον
- γ) την διαδικασία της ωρίμανσης στις σχέσεις
- δ) την συμμετοχή του ατόμου στην κοινωνία με διάφορους ρόλους.

Φυσικά, όπως συμβαίνει και με τα στάδια ψυχοκοινωνικής ανάπτυξης, έτσι και η μετάβαση από την μια νοητική κατάσταση ενεργειών στην επόμενη δεν γίνεται σε όλα τα άτομα ταυτόχρονα (Coleman, 1980). Η αλλαγή είναι σταδιακή και μπορούν να συμβούν παλινδρομήσεις, πριν το στάδιο των τυπικών – αφαιρετικών νοητικών ενεργειών γίνει κτήμα του ατόμου. Πολύ σημαντικό ρόλο για την μετάβαση στο συγκεκριμένο στάδιο νοητικών ενεργειών διαδραματίζουν τόσο η νοημοσύνη του ατόμου όσο και οι κοινωνικές πιέσεις που ασκούνται στο άτομο (Coleman, 1980). Αυτός ο νέος τρόπος σκέψης επηρεάζει όλες τις πλευρές της ψυχολογικής λειτουργίας (της κατανόησης που έχουν οι έφηβοι για τον εαυτό τους, τις σχέσεις τους με τους συνομηλίκους, την ικανότητα τους για εργασία και τις στάσεις τους για τα κοινωνικά ιδανικά), σύμφωνα με τον Piaget. Ο έφηβος περνά από την κατανόηση του πραγματικού στην κατανόηση του δυνητικού και δομεί γενικότερες έννοιες, οι οποίες παράγονται κατόπιν συλλογισμού (Πανοπούλου – Μαράτου, 1987).

Μέσω της παραπάνω γνωστικής δυνατότητας, ο έφηβος θα αμφισβητήσει τους μέχρι τότε ορισμούς για τον εαυτό του για ανακαλύψει τις διάφορες εκείνες πλευρές, οι οποίες τον ικανοποιούν και θα αποτελέσουν μέρος της ταυτότητας του (Δραγώνα, 1992).

Κατά την περίοδο της εφηβείας, η επίδραση της κοινωνίας είναι καθοριστικής σημασίας για το άτομο, καθώς εκεί θα στραφεί για να αναπληρώσει το συναισθηματικό

κενό που αναπόφευκτα δημιουργείται. Παράλληλα, όμως, ο έφηβος δεν φτάνει σε αυτήν την κομβική στιγμή της ανάπτυξης γυμνός, αλλά εφοδιασμένος με εμπειρίες και εσωτερικευμένα αντικείμενα, κάποια από τα οποία θα αμφισβητηθούν και θα απορριφθούν, ενώ άλλα θα επιβιώσουν και θα εδραιωθούν. Όπως χαρακτηριστικά λέει ο Μανωλόπουλος (1987, σελ. 59) «Οι έφηβοι μοιάζουν να δίνουν μια προσωπική μάχη, λες και πρέπει να αισθανθούν ότι αρχίζουν από το μηδέν, χωρίς να αντλούν τίποτε από πουθενά. [...] Αν όμως το πλαίσιο είναι σαθρό και οι αρχές ρηχές, τότε η βαθιά απογοήτευση και το άγχος των επιθετικών ενορμήσεων των εφήβων κορυφώνεται ως την καταστροφικότητα».

Γονείς και έφηβοι

Η «δεύτερη διαδικασία εξατομίκευσης», η οποία πραγματοποιείται στην εφηβεία, περιλαμβάνει τον αποχωρισμό από τα γονεϊκά πρότυπα, μέσω της αντικατάστασης της εσωτερικής αναπαράστασης του μητρικού προτύπου με νέα αντικείμενα επένδυσης (Διαμαντής, 2010). Στις σύγχρονες βιομηχανικές κοινωνίες, όμως, δεν υφίστανται τελετουργικά που να παρέχουν στα παιδιά αλλά και στους γονείς ξεκάθαρα σημάδια ότι η παιδική ηλικία έχει πια τελειώσει. Αυτή η ασαφής εικόνα οδηγεί και σε έντονες διαφωνίες σχετικά με τα δικαιώματα, τα προνόμια και τις υποχρεώσεις που είναι κατάλληλες για το συγκεκριμένο ηλικιακό στάδιο (Herbert, 1987). Η ανεξαρτησία σημαίνει περισσότερη ελευθερία σε καθημερινές αποφάσεις μέσα στην οικογένεια, συναισθηματική ελευθερία η οποία σχετίζεται με τη δημιουργία νέων σχέσεων και προσωπική ελευθερία σε ότι αφορά τις επιλογές του ατόμου, παραδείγματος χάριν, σε θέματα πολιτικών αντιλήψεων, εκπαίδευσης και επαγγελματικής κατάρτισης (Coleman, 1980). Ο Herbert (1987) περιγράφει την ανεξαρτησία των εφήβων σαν ένα διαστημόπλοιο που πρέπει να διαπεράσει (με έναν σχεδόν βίαιο τρόπο) τη βαρύτητα της γης. Η βαρύτητα αυτή είναι αφενός οι αντιστάσεις των γονέων να δεχτούν ότι τα παιδιά τους μεγαλώνουν και έχουν ανάγκη από περισσότερη αυτονομία και αφετέρου η αμφιθυμία των εφήβων, οι οποίοι από τη μια πλευρά χρειάζονται περισσότερη ανεξαρτησία, από την άλλη όμως νιώθουν ότι χάνουν τη γονεϊκή ασφάλεια και φροντίδα. Συνεπώς, η διαδικασία της ωρίμανσης αποτελεί μια, εκ φύσεως, συγκρουσιακή διαδικασία (Ιωαννίδης, 1992) με έντονες παλινδρομήσεις και είναι επώδυνη και για τις δυο πλευρές.

Η διαδικασία εξατομίκευσης, πιο συχνά είναι δύσκολη για τους γονείς καθώς προσπαθούν να αποφύγουν το αναπόφευκτο και δημιουργούνται συναισθήματα θυμού και ενοχών και στις δυο πλευρές. Τόσο ο Herbert (1987) όσο και ο Coleman (1980), μας θυμίζουν ότι οι γονείς των οποίων τα παιδιά είναι στην εφηβεία, συνήθως βρίσκονται και

αυτοί σε ένα μεταβατικό στάδιο, αυτό της μέσης ηλικίας. Καλούνται να αντιμετωπίσουν ανεκπλήρωτα όνειρα, εργασιακές δυσκολίες ή αποφάσεις (π.χ. σύνταξη), προβλήματα υγείας, δικά τους ή των γονέων τους, και συχνά δυσλειτουργίες στην σχέση του με τον σύντροφο τους. Ειδικά, οι μητέρες, οι οποίες χάνουν έναν από τους βασικούς ρόλους τους καθώς τα παιδιά βαδίζουν προς την ανεξαρτησία, ίσως βιώνουν πιο επώδυνα τη διπλή μεταβατική πραγματικότητα (Herbert, 1987). Αμφιθυμία, η οποία είναι κυρίως χαρακτηριστικό των εφήβων, μπορεί να βιώνεται και από τους γονείς, οι οποίοι δυσκολεύονται να διαχειριστούν τη νέα πραγματικότητα. Έτσι, αναπτύσσουν μια αμφιταλαντευόμενη συμπεριφορά, ανάμεσα στην αποδοχή της τάσης του εφήβου για ανεξαρτητοποίηση και την αντιμετώπιση τους ως εξαρτημένου και ανώριμου, ως προς τη λήψη αποφάσεων, ατόμου (Coleman, 1980). Οι εμπειρίες των ίδιων των γονέων από την εφηβική τους ηλικία, η δυνατότητα αποχωρισμού από το παιδί, η σταδιακή αντικατάσταση των σχέσεων εξουσίας με σχέσεις ισότιμες και πολλές φορές ανταγωνιστικές θα διαδραματίσουν σημαντικότατο ρόλο στην ηλικιακή φάση της εφηβείας (Κοντοπούλου, 1994).

Η προοπτική της ανεξαρτησίας, όμως, δεν είναι το ίδιο επιθυμητή από όλους τους εφήβους. Από τη μια αποτελεί ένα ιδανικό για τον έφηβο, από την άλλη όμως στο γενικευμένο κλίμα της αμφιθυμίας και της ρευστής ταυτότητας ενδεχομένως να τον γεμίζει με ανησυχία. Έτσι, αρκετές φορές ο έφηβος τείνει να παλινδρομεί σε προγενέστερα στάδια εξάρτησης από τους γονείς, γεγονός που οφείλεται στις δυσκολίες που αντιμετωπίζει στην μεταβατική περίοδο της εφηβείας. Σε κάποιο βαθμό, αυτή η παλινδρόμηση είναι φυσιολογική, όμως μπορεί να προκαλεί σύγχυση στους γονείς που αντιμετωπίζουν ένα άτομο, το οποίο τη μια στιγμή υποστηρίζει ότι οι γονείς του είναι παρεμβατικοί και την άλλη ότι το αγνοούν (Coleman, 1980).

Ανεξάρτητα από την ανάγκη του εφήβου για ανεξαρτητοποίηση και συγκρότηση της δικής του ατομικής ταυτότητας, η οποία αναπόφευκτα επέρχεται μέσω της διακριτικής υποχώρησης της γονικής υπεροχής, οι έφηβοι δεν απομονώνονται από τους γονείς τους. Η οικογένεια εξακολουθεί να αποτελεί σημαντικό κέντρο για τη λήψη αποφάσεων και οι γονείς εξακολουθούν να αποτελούν πηγές ενθάρρυνσης, αποδοχής και συναισθηματικής υποστήριξης (Herbert, 1987). Εν τέλει, το οικογενειακό πλαίσιο είναι ιδιαίτερα σημαντικό για όλη την πορεία της μετάβασης από την παιδικότητα στην ενηλικίωση.

Η εφηβεία, όπως έχει ήδη ειπωθεί, είναι μια συνέχεια μεταξύ της παιδικής και της ενήλικης συγκρότησης. Συνεπώς, το πόσο εύκολα θα γίνει η μετάβαση στην ανεξαρτησία δεν είναι ένα γεγονός που συμβαίνει αποκλειστικά στην εφηβεία. Η προγενέστερη

συναισθηματική και κοινωνική ανάπτυξη του εφήβου διαδραματίζουν σημαντικό ρόλο στην μετέπειτα εξέλιξη του ατόμου. Η θεωρία του δεσμού (Bowlby, 1969/1982) είναι πολύ σημαντική για την κατανόηση της σημασίας της σχέσης των παιδιών με τους γονείς, ήδη από την βρεφική ηλικία.

Η θεωρία της ανάπτυξης του δεσμού περιγράφει τους τρόπους και τις προσπάθειες του παιδιού, ήδη από τη βρεφική ηλικία, να δημιουργήσει σχέση συνήθως με την μητέρα του ή και με κάποιο άλλο πρόσωπο, το οποίο έχει αναλάβει την προστασία και τη φροντίδα του. Η θεωρία του δεσμού του Bowlby (1969/1982) διαδραματίζει σημαντικό ρόλο στην διαμόρφωση των διαπροσωπικών σχέσεων. Ο δεσμός είναι μια συναισθηματική δέσμευση και όχι ένα είδος συμπεριφοράς και δεν πρέπει να συγχέεται με την εξάρτηση, καθώς στοχεύει στην ανεξαρτησία και τη συναισθηματική ωριμότητα του παιδιού (Βορριά, 2005). Η ανάπτυξη του δεσμού αποτελεί μια πολύπλοκη, αμφίδρομη, προσαρμοστική διαδικασία, βιολογικά καθορισμένη με στόχο την ανταπόκριση στις ανάγκες του βρέφους για φροντίδα και προστασία. Ένα σύστημα από μηνύματα, τα οποία παράγονται τόσο από το βρέφος όσο και από τη μητέρα, αποτελούν το σύστημα ελέγχου της εγγύτητας από τις δυο κατευθύνσεις της αμοιβαίας συναλλαγής. Σύμφωνα με την θεωρία του Bowlby, όταν οι συμμετέχοντες στον δεσμό μπορούν να αντιληφθούν, να ερμηνεύσουν με ακρίβεια και να ανταποκριθούν στα μηνύματα του παιδιού τότε έχουμε την ανάπτυξη ενός ασφαλούς δεσμού. Σε αυτή την περίπτωση τα παιδιά μπορούν να αναπτύξουν μια διερευνητική συμπεριφορά προς το περιβάλλον. Στην περίπτωση που τα άτομα που συμμετέχουν στον δεσμό με το παιδί αναπτύσσουν απορριπτική ή αμφιθυμική στάση απέναντι στα μηνύματα του παιδιού, τότε αναπτύσσονται αγχώδεις δεσμοί διαφορετικών μορφών, ανάλογα με την στάση που τηρεί το πρόσωπο του δεσμού απέναντι στο παιδί (Bowlby, 1969/1982).

Οι διαπολιτισμικές μελέτες που πραγματοποιήθηκαν με επίκεντρο την θεωρία του δεσμού κατέδειξαν την ύπαρξη των κατηγοριών δεσμών σε διαφορετικά πολιτισμικά περιβάλλοντα, αλλά με σημαντικές διαφορές ως προς τις επιμέρους κατανομές²³. Σημαντικά, όμως, είναι και τα πορίσματα των μελετών που αφορούν σε μητέρες με κατάθλιψη. Σε αυτήν την περίπτωση, η μητέρα εμφανίζεται στο βρέφος ως μη διαθέσιμη με αποτέλεσμα να δημιουργούνται μη ασφαλή δεσμοί με τα παιδιά σε μεγαλύτερα ποσοστά από ότι στον φυσιολογικό πληθυσμό. Παρόλο που οι παρούσες μελέτες, άλλα και οι έντονες διαφοροποιήσεις σχετικά με τις καταθλιπτικές διαταραχές, δεν επιτρέπουν τη γενίκευση

²³ Στο άρθρο των Βορριά – Παπαληγούρα παρουσιάζονται μελέτες σε διαφορετικά πολιτισμικά περιβάλλοντα. Μερικά πορίσματα από αυτές τις μελέτες, για παράδειγμα είναι, ότι στην Βόρεια Γερμανία παρατηρήθηκαν αυξημένα ποσοστά παιδιών με ανασφαλή δεσμό αποφυγής ενώ στο Ισραήλ και στην Ιαπωνία αυξημένα ποσοστά παιδιών με ανασφαλή δεσμό αμφιθυμίας. *Παιδί και έφηβος, Ψυχική Υγεία και Ψυχοπαθολογία, 1999.*

των παραπάνω συμπερασμάτων, είναι σημαντική η διαπίστωση ότι η συναισθηματική κατάσταση της μητέρας συμβάλλει σημαντικά στη δημιουργία του δεσμού με το παιδί (Βορριά & Παπαληγούρα, 1999). Επίσης, έχει παρατηρηθεί ότι η μητρική κατάθλιψη συνδέεται με προβλήματα διαγωγής του παιδιού, γεγονός το οποίο φαίνεται να οφείλεται στην αδυναμία της μητέρας να δείξει ενεργό ενδιαφέρον στο παιδί ή από εχθρικές και πιεστικές αντιδράσεις στις ανάγκες του (Κωτσόπουλος, 2004).

Παρόμοια είναι και τα ευρήματα της μελέτης των Gluckman και Calvert (2007), η οποία επικεντρώνεται σε παιδιά οικογενειών όπου ο ένας γονέας, συνήθως η μητέρα, πάσχει από κάποια σοβαρή ψυχική νόσο. Τα παιδιά αυτά επιδεικνύουν υψηλότερο βαθμό ανασφαλούς δεσμού, σύγχυση της ταυτότητας, κοινωνικής απομόνωσης και συναισθήματα διαφορετικότητας, υπευθυνότητας και ενοχής. Αυτό που προκύπτει ως ανασταλτικός παράγοντας των αρνητικών συνεπειών της συμβίωσης με έναν ψυχικά άρρωστο γονέα είναι η εγκαθίδρυση μιας διακριτής ταυτότητας του εαυτού και η ικανότητα να αναγνωρίζει το άτομο και να εσωτερικεύει όλα τα θετικά βιώματα που του προσφέρονται. Παράλληλα, η ύπαρξη υγιών ενηλίκων στο άμεσο περιβάλλον του παιδιού, μπορεί να παρέχει μια αξιόπιστη φιγούρα δεσμού, ένα αρκετά καλό μητρικό πρότυπο, ώστε να μην διαταραχθεί η μετέπειτα αναπτυξιακή πορεία. Στην εφηβεία, η ομαδική ζωή και η αποδοχή από τους συνομηλίκους είναι ιδιαίτερα σημαντική, όμως τα αισθήματα διαφορετικότητας τείνουν να αφήνουν τα παιδιά αυτά έξω από τις ομάδες.

Η οικογενειακή λειτουργικότητα ενδέχεται να επηρεάσει την ψυχική υγεία των παιδιών και των εφήβων. Σύμφωνα με την μελέτη των Λέκκου, κ.α. (2008), διαφορετικοί παράγοντες κινδύνου της οικογενειακής δυναμικής οδηγούν σε διαφορετικές εκφράσεις της συμπτωματολογίας μια διαταραχής. Ο υπερβολικός έλεγχος στις οικογενειακές αλληλεπιδράσεις, η ακαμψία και η αποφυγή συγκρούσεων σχετίζονται με εξωτερικευμένα προβλήματα ψυχικής υγείας. Αντίθετα, προβλήματα στη πειθαρχία και στον γονεϊκό χειρισμό σχετίζονται με τη νεανική παραβατικότητα, τη χρήση ναρκωτικών ουσιών, την επιθετική συμπεριφορά, κ.α., τα οποία αποτελούν εξωτερικευμένες διαστάσεις προβλημάτων.

Αδιαμφισβήτητα, η οικογένεια και η ποιότητα των σχέσεων που αναπτύσσονται μέσα στο σπίτι επιδρά καθοριστικά στην μετέπειτα ψυχο – κοινωνική ανάπτυξη του εφήβου. Η εφηβεία, όμως, αποτελεί και τη φάση της κοινωνικοποίησης. Είναι η περίοδος στην οποία το άτομο θα ενταχθεί σε ομάδες συνομηλίκων για να μπορέσει να καλύψει το συναισθηματικό κενό που αφήνει η απομάκρυνση από την οικογένεια. Στις διαδικασίες αυτές δοκιμάζονται και εξελίσσονται οι κοινωνικές ικανότητες του εφήβου. Η είσοδος του

παιδιού σε μια ομάδα συνομηλίκων σηματοδοτεί την αξιολόγηση του και ενδέχεται να καταλήξει στην αποδοχή του στην ομάδα ή στην απόρριψη. Τα παιδιά που απορρίπτονται από τους συνομηλίκους τους, ενδεχομένως, να εμφανίσουν προβλήματα προσαρμογής, ενώ παιδιά τα οποία ήδη βιώνουν κάποια διαταραχή, για παράδειγμα κατάθλιψη ή αγχώδεις διαταραχές, εμφανίζουν πολύ μεγαλύτερα ποσοστά απόρριψης στις διαπροσωπικές τους σχέσεις (Hinshaw & Melnick, 1995).

Η ευεργετική μοναξιά και η φιλία στην εφηβεία

Ο Winnicott (1958/1984) περιέγραψε ως ένα από τα ουσιαστικά σημάδια της συναισθηματικής ωρίμανσης, την ικανότητα του ατόμου να απολαμβάνει ένα είδος μοναχικότητας. Το επίτευγμα αυτό πραγματοποιείται μέσα από την εσωτερικευση ενός αρκετά καλού μητρικού προτύπου, με αποτέλεσμα το παιδί να έχει αναπτύξει έναν ασφαλή δεσμό, σύμφωνα με τον Bowlby, και να είναι έτοιμο να εξερευνήσει τον κόσμο γύρω του. Η έννοια της μοναχικότητας κατά τον Winnicott, αφορά την κατάσταση εκείνη στην οποία το άτομο νιώθει μόνο του και προστατευμένο, ακόμα και όταν είναι παρόντα και άλλα άτομα. Αυτή η εποικοδομητική διάσταση της μοναχικότητας, εντάσσεται στην έννοια της *ευεργετικής μοναξιάς* (solitude) και διαχωρίζεται από την *κυριολεκτική μοναξιά* (aloneness), η οποία αποτελεί μια ουδέτερη, αντικειμενική κατάσταση απουσίας άλλων ατόμων αλλά και από την *επώδυνη μοναξιά* (loneliness), η οποία προκαλεί δυσφορία στο άτομο, το οποίο νιώθει απομονωμένο (Γαλανάκη & Ναυρίδη, 2006).

Η εφηβεία, ως «δεύτερη διαδικασία εξατομίκευσης» προϋποθέτει έναν δεύτερο αποχωρισμό από τους γονείς, ο οποίος αφήνει ένα συναισθηματικό κενό στο άτομο σε μια, ήδη αρκετά, ταραγμένη συναισθηματική περίοδο. Σύμφωνα με την έρευνα της Γαλανάκη (2003), η εφηβεία συνδέεται με την μοναξιά. Οι ίδιοι οι έφηβοι αναγνωρίζουν ότι για να ανεξαρτητοποιηθούν, αναπόφευκτα πρέπει να απομακρυνθούν, ψυχικά και σωματικά, από τους γονείς, όμως το αντιλαμβάνονται ως κάτι προσωρινό και σε κάποιο βαθμό ευχάριστο. Σύμφωνα με την συγκεκριμένη έρευνα, όμως, στο τέλος της προσωπικής τους αναζήτησης, επαναπροσεγγίζουν τους γονείς, μέσα σε ένα νέο πλαίσιο αυτονομίας.

Αν η διαδικασία αποχωρισμού εκτυλίσσεται με επιτυχία τότε στα πλαίσια της ευεργετικής μοναξιάς, ο έφηβος θα αναπτύξει δημιουργικούς τρόπους διαχείρισης, οι οποίοι θα ευνοήσουν και τη συγκρότηση της ταυτότητάς του. Σε αντίθετη περίπτωση, θα εκδηλώσει συναισθήματα θυμού και διαμαρτυρίας (άγχος αποχωρισμού) ή θα βιώσει την επώδυνη μοναξιά, η οποία εκφράζεται με κατάθλιψη, μελαγχολία, παθητική στάση και απροθυμία για δημιουργικότητα και επανόρθωση (Γαλανάκη & Ναυρίδη, 2006).

Η ευεργετική μοναξιά ή η κατά Winnicott ικανότητα του να είσαι μόνος προϋποθέτει μια ανοχή στην αμφιθυμία. Η αμφιθυμία αποτελεί ένα από τα βασικά γνωρίσματα της εφηβείας και σχετίζεται με την υπό διαμόρφωση ταυτότητα, τους νέους ρόλους και τις πρωτόγνωρες διεγέρσεις του συγκεκριμένου αναπτυξιακού σταδίου. Εκείνοι οι έφηβοι που έχουν μια αρκετά καλή ενδοβλημένη εικόνα ξεκινούν ένα ταξίδι βίωσης νέων εμπειριών που έχει ως αφετηρία μια αίσθηση ανικανοποίητου, ένα αίσθημα συναισθηματικού κενού, το οποίο καλούνται να καλύψουν οι ομάδες των συνομηλίκων (Coleman, 1980). Το γεγονός

αυτό, συχνά, οφείλεται και στο ότι η μέση οικογένεια σήμερα αποτελείται κατά μέσο όρο από δυο παιδιά. Η ομάδα των αδελφών ήταν ιδιαίτερα χρήσιμη στις παραδοσιακές, πολυμελές οικογένειες καθώς, μέσα από αυτήν, ο έφηβος μάθαινε να διαχειρίζεται πολλά προβλήματα που δεν μπορούσαν να αντιμετωπίσουν οι γονείς του (Ιωαννίδης, 1992). Έτσι η έλλειψη της συγκεκριμένης κοινωνικής ομάδας, ίσως, είναι ένας από τους λόγους που η ομάδα των συνομηλίκων κρίνεται απαραίτητη. Παρόλο που οι γονείς και τα αδέρφια συνυπάρχουν στην ίδια οικογένεια, προσφέρουν διαφορετικές εμπειρίες κοινωνικοποίησης και έχουν διαφορετικούς ρόλους, σχέσεις και καθημερινές δραστηριότητες (Tucker & Updegraff, 2009).

Η ύπαρξη και ο αριθμός των αδελφών είναι ένας εξίσου σημαντικός παράγοντας, αφενός, γιατί τα μεγαλύτερα αδέρφια μπορεί να αποτελέσουν φορείς γνώσης και κοινωνικοποίησης, μέσω της παρατήρησης και της καθοδήγησης, και αφετέρου επειδή επηρεάζει και την οικιακή οικονομία, τον τρόπο δηλαδή με τον οποίο τα μέλη ενός σπιτιού διαχειρίζονται τον χώρο και τον χρόνο, και κατ' επέκταση την δυναμική που δημιουργείται μεταξύ τους. Σύμφωνα με έρευνες (Kramer & Conger 2009, Tucker & Updegraff 2009, Whiteman et al. 2009, Stormshak et al. 2009), η ποιότητα της αδερφικής σχέσης μπορεί να αποτελέσει σημαντικό ρυθμιστικό παράγοντα, ειδικά στις περιπτώσεις εκείνες που η σχέση είναι καλή, ενώ έχει παρατηρηθεί ότι η υποστήριξη στον μικρότερο αδερφό κατά την έναρξη της εφηβείας, μπορεί να οδηγήσει τον νέο έφηβο να συγκροτήσει φιλικές σχέσεις αμοιβαίας υποστήριξης στο μέλλον.

Μια αρκετά πρόσφατη έρευνα που σχετίζεται με τη χρήση των μέσων από εφήβους και παιδιά (Davies & Gentile, 2012), υποστήριξε ότι οι οικογένειες, οι οποίες έχουν παιδιά από 2 έως 12 ετών φαίνεται να χαρακτηρίζονται από πιο θετικές συνήθειες σχετικά με τη χρήση των μέσων, όπως επίσης και εκείνες οι οικογένειες στις οποίες τα παιδιά είχαν διαφορά ηλικίας πάνω από 6 χρόνια. Ευαλώτητα, όμως, φαίνεται να εμφανίζουν τα παιδιά εκείνα που ανήκουν σε πολυμελείς οικογένειες, στις οποίες τα αδέρφια έχουν διαφορά ηλικίας, πέραν του ενός ηλικιακού σταδίου, το οποίο οι ερευνητές της παρούσας έρευνας ορίζουν στα 6 χρόνια. Αυτό οφείλεται, σύμφωνα με τους ερευνητές, αφενός στις επιπλέον επιρροές κοινωνικών προτύπων που δέχονται αυτά τα παιδιά από τα αδέρφια τους και αφετέρου, στα μοτίβα συμμόρφωσης που προωθούνται από τους γονείς, μερικές φορές μη λαμβάνοντας υπόψη τις διαφορετικές ανάγκες των παιδιών. Σχετικά με τους εφήβους, η προαναφερθείσα έρευνα υποστηρίζει ότι, οι γονείς τείνουν να μειώνουν τον έλεγχο στην χρήση των μέσων, αντιλαμβανόμενοι την αυξημένη ικανότητα των εφήβων για αντίσταση

στις επιδράσεις των μέσων, με αποτέλεσμα όμως οι έφηβοι να αναπτύσσουν ανθυγιεινές συμπεριφορές στην χρήση των μέσων.

Ένα από τα βασικά γνωρίσματα στην διαμόρφωση της φιλίας είναι η ομοιότητα, ακόμα και όταν αυτή, αντικειμενικά, δεν υφίσταται (Herbert, 1987). Οι κοινές εμπειρίες που βιώνουν οι έφηβοι ενδυναμώνουν τους δεσμούς μεταξύ τους και δημιουργεί αμοιβαία συμπάθεια και κατανόηση (Coleman, 1980). Οι σχέσεις με τους συνομηλικούς προσφέρουν ευκαιρίες στον έφηβο να μάθει να αλληλεπιδρά με τους άλλους, να ελέγχει την κοινωνική του συμπεριφορά, να βρίσκει νέα ενδιαφέροντα και να μοιράζεται τα συναισθήματα του. Στα πλαίσια της ομάδας των συνομηλικών θα αναζητήσει όλες εκείνες τις εμπειρίες και τα συναισθήματα που είναι σημαντικά για την ψυχοκοινωνική του ανάπτυξη, όπως η κοινωνική ένταξη και συναισθηματική κάλυψη (Coleman, 1980).

Κατά την εφηβεία όμως βιώνονται και τα πρώτα ερωτικά συναισθήματα, τα οποία αποτελούν ρήξει στον αμυντικό ναρκισσιστικό πυρήνα του άτομου (Carotenuto, 2002). Τα ερωτικά αντικείμενα, είναι τα πρώτα μη – ναρκισσιστικά αντικείμενα και στοχεύουν στην πλήρωση ενός κενού, στη υπόσχεση μιας μεταμόρφωσης (Carotenuto, 2002). Σύμφωνα με τον Erikson (1990), ο έρωτας στην εφηβεία, δεν σχετίζεται άμεσα με την σεξουαλική του διάσταση. Είναι μια προσπάθεια του ατόμου να καταλήξει σε έναν σαφή ορισμό του Εγώ, προβάλλοντας την ασαφή εικόνα του σε κάποιον άλλον και βλέποντας την να αντανακλάται και να διευκρινίζεται βαθμιαία, ενώ ο Carotenuto, υποστηρίζει ότι μέσα από τον έρωτα, το άτομο βιώνει μια ευκαιρία να κατανοήσει τον εσωτερικό του κόσμο.

Η επιτυχής ένταξη και συμμετοχή ενός παιδιού σε μια παρέα συνομηλικών, σχετίζεται άμεσα με την κοινωνική ευαισθησία του ίδιου του παιδιού, της αυτοεικόνας του και της αυτοεκτίμησης. Σε ένα σχολικό περιβάλλον, συχνά συνυπάρχουν παιδιά που γίνονται πιο εύκολα αποδεκτά αλλά και παιδιά τα οποία είναι απομονωνόμενα. Συχνά, σε αυτή τη δεύτερη κατηγορία, τα άτομα δέχονται απορριπτική κριτική και αυτό επιδρά καταλυτικά στην αυτοεικόνα και αυτοεκτίμηση του παιδιού. Η γονεϊκή ανταπόκριση στην ανάγκη για ασφάλεια, ήδη από την βρεφική και παιδική ηλικία, διαδραματίζει σημαντικό ρόλο για τη μετέπειτα ικανότητα του παιδιού για επιτυχή αλληλεπίδραση και συμμετοχικότητα (Herbert, 1987).

Τη σημασία της δημοτικότητας στο σχολείο καταδεικνύει μια σημαντική έρευνα των Βαϊράμη, Βορριά και Κιοσέογλου (2005). Στην έρευνα συμμετείχαν 270 παιδιά (130 κορίτσια και 140 αγόρια, 11 - 15 ετών) από δημόσια σχολεία της Θεσσαλονίκης και είχε ως στόχο τη διερεύνηση της σχέσης δημοτικότητας των παιδιών στο σχολικό περιβάλλον και της επίδοσης τους. Στο πλαίσιο της έρευνας εξετάστηκαν οι αμοιβαίες φιλικές σχέσεις, ο

αριθμός των φίλων και η ποιότητα των σχέσεων αυτών καθώς και η διάρκεια φοίτησης και η ικανοποίηση του παιδιού από το σχολικό περιβάλλον. Οι μέθοδοι συλλογής δεδομένων της συγκεκριμένης έρευνας ήταν ερωτηματολόγια αυτοαναφοράς. Σύμφωνα με τα πορίσματα της έρευνας, η δημοτικότητα του παιδιού και οι φιλίες του σχετίζονται με την παραμονή της φοίτησης στο ίδιο σχολείο, τη σχολική επίδοση αλλά και την ικανοποίηση που αντλεί το παιδί από το σχολικό περιβάλλον. Τα παιδιά που ήταν ικανοποιημένα από το σχολικό περιβάλλον, ήταν και πιο δημοφιλή. Η ικανοποίηση από το σχολικό περιβάλλον σχετιζόταν με τον αριθμό φίλων, δηλαδή όσο αυξανόταν η ικανοποίηση του παιδιού, τόσο αυξανόταν η δημοτικότητα και ο αριθμός φίλων των παιδιών. Σημαντικό εύρημα ήταν επίσης και η συσχέτιση της σχολικής επίδοσης και της δημοτικότητας. Όσο υψηλότερη ήταν η σχολική επίδοση τόσο υψηλότερη ήταν και η δημοτικότητα του παιδιού. Το ερώτημα που αναδύθηκε, όμως, από την παρούσα μελέτη, ήταν το κατά πόσο συνδέεται η χαμηλή επίδοση με τη χαμηλή δημοτικότητα και αν μπορεί να εξαχθεί σχέση αιτίου – αιτιατού. Από την έρευνα των Buhs & Ladd (2001), προκύπτει ότι η χαμηλή δημοτικότητα και τα προβλήματα των παιδιών με τους συνομηλικούς τους μπορούν να οδηγήσουν σε χαμηλή απόδοση στις σχολικές απαιτήσεις. Αυτή η χαμηλή απόδοση αποδίδεται, με βάση τις έρευνες, στο αρνητικό κίνητρο που έχουν τα παιδιά αυτά για την παρακολούθηση και την επιμέλεια των σχολικών υποχρεώσεων. Όπως παρατηρούν και οι ερευνητές της παραπάνω μελέτης, σημαντική θα ήταν και η προσέγγιση της πιθανότητας ύπαρξης ιδιαίτερων ιδιοσυγκρασιακών χαρακτηριστικών του παιδιού, που μπορεί να επεξηγεί την σχέση δημοτικότητας και χαμηλής επίδοσης.

Ένα από τα βασικά χαρακτηριστικά της εφηβείας και μια από τις αιτίες της αμφιθυμίας των γονέων να αποδεχτούν την αυτονομία του εφήβου είναι η εφηβική σεξουαλικότητα. Τα τελευταία χρόνια το ζήτημα της σεξουαλικότητας κατά την εφηβική ηλικία έχει αποκτήσει μια ιδιαίτερη κρισιμότητα και το γεγονός αυτό μάλλον οφείλεται, σε μεγάλο βαθμό, στην εμφάνιση των νέων τεχνολογιών. Ο έλεγχος του περιεχόμενου αλλά και της πρόσβασης των παιδιών και των εφήβων στα μέσα αποδεικνύεται προβληματικός. Αυτό συνεπάγεται την επαφή των νέων με σεξουαλικό υλικό σε όλο και μικρότερες ηλικίες. Όπως χαρακτηριστικά λένε οι Buckingham και Bragg (2007,σελ.19), συνηθίζουμε να κοιτάμε πίσω σε έναν χρυσό αιώνα αθωότητας, «πολύ πριν μας οδηγήσουν όλους τα Μέσα στη "σαρκική κόλαση"». Οι ισχυρισμοί ότι εξαιτίας του σεξουαλικού υλικού που διατίθεται από τα μέσα, τα παιδιά αποκτούν πιο γρήγορα σεξουαλικότητα, υπονοεί ότι παλαιότερα δεν είχαν σεξουαλικότητα ενώ ίσως, το σημαντικότερο μέρος της διαμάχης για τη σεξουαλικότητα των εφήβων, είναι ότι τώρα οι ενήλικες είναι αναγκασμένοι να την

αναγνωρίσουν (Buckingham & Bragg, 2007). Επειδή, σε μεγάλο βαθμό, οι γονείς, αλλά και οι εκπαιδευτικοί αρνούνται (ή απλά δεν γνωρίζουν τον τρόπο) να είναι εκείνοι που θα δώσουν τις απαραίτητες συμβουλές (Κρεατσάς, 1992), ο έφηβος αναζητεί απαντήσεις στα νέα τεχνολογικά μέσα ή μέσω των συνομηλίκων. Παράλληλα, η πρόσβαση των παιδιών στη σεξουαλική γνώση περιλαμβάνεται σε ένα πλαίσιο γενικευμένης ανοχής, στο οποίο συνυπάρχει πάλι στην αύξηση της εγκληματικότητας, της βίας και της χρήσης ναρκωτικών. Σε ένα πλαίσιο, δηλαδή, όπου τα παιδιά κινδυνεύουν άλλα συγχρόνως είναι και επικίνδυνα (Buckingham & Bragg, 2007).

Η εφηβεία ως δεύτερη ευκαιρία

Η εφηβεία αποτελεί μια αναπτυξιακή περίοδο, κατά την οποία η ανάδυση και επεξεργασία των πρώιμων βιωμάτων σε συνδυασμό με την υπό διαμόρφωση ταυτότητα και την ρευστή εικόνα του εαυτού προσφέρεται για την ανάπτυξη τραυμάτων, που ενδέχεται να οδηγήσουν σε ψυχικές διαταραχές (Αναστασόπουλος, 1998). Παράλληλα, η εφηβεία έχει όλα τα στοιχεία που βρίσκουμε σε μια μετατραυματική ψυχική διαταραχή, ενώ σύμφωνα με τον Blos (1967), με το κατάλληλο περιβάλλον και την απαραίτητη, όπου χρειάζεται θεραπευτική βοήθεια, αποτελεί μια αναπτυξιακή φάση που ευνοεί την ευκολότερη αποκατάσταση παλαιότερων τραυμάτων, καθώς διαθέτει μεγάλα αποθέματα για επανόρθωση και αναπλήρωση (Αναστασόπουλος, 1998).

Σύμφωνα με την ψυχαναλυτική οπτική της εφηβείας, δύο από τα βασικά χαρακτηριστικά της είναι η παλινδρόμηση σε προηγούμενα στάδια ψυχοσυναισθηματικής ανάπτυξης και η αναβίωση άλυτων συγκρούσεων. Πολλές ψυχικές διαδικασίες βρίσκονται ανοιχτές, υπό την έννοια του επαναπροσδιορισμού, με αποτέλεσμα ο έφηβος να είναι ιδιαίτερα ευάλωτος σε ψυχικούς τραυματισμούς, οι οποίοι οφείλονται τόσο σε πρώιμα τραύματα, όσο και σε πρόσφατα. (Αναστασόπουλος, 1998)

Ο έφηβος βιώνει μια διαλεκτική διαδικασία «εντός – εκτός», δηλαδή εσωτερίκευσης και ενδοβλητικής ταύτισης και εξωτερίκευσης και προβλητικής ταύτισης, η οποία αφορά την επαναδιαπραγμάτευση των σχέσεων του με τα εξαρτητικά γονεϊκά αντικείμενα αλλά και τη σταδιακή αποκατάσταση ουσιαστικών σχέσεων με εξωτερικά μη-ναρκισσιστικά αντικείμενα. Στα πλαίσια αυτής της διαλεκτικής, μπορεί να ενεργοποιηθούν ρήγματα της μητρικής φροντίδας (συσσωρευτικό τραύμα, Khan (1974), τα οποία ενδεχομένως να καταστήσουν την απαρτίωση του εγώ αδύνατη για το άτομο (Αναστασόπουλος, 1998). Σύμφωνα με τον Ferenczi (1932), το τραύμα δημιουργεί μια σχάση στο Εγώ, η οποία οφείλεται στο ότι το παιδί αφενός νιώθει αθώο ως προς το γεγονός και αφετέρου ενδοβάλλει το αίσθημα της

ενοχής του ενήλικου. Εν τέλει, για να μπορέσει να κρατήσει την καλή εικόνα του ενήλικου, το παιδί επιλέγει να μην έχει εμπιστοσύνη στην μνήμη του και καταχωρεί την πραγματικότητα στην φαντασία (Αμπατζόγλου, 1998). Συνεπώς, το παιδί εξισώνει την πραγματικότητα με την φαντασίωση, χάνοντας τα όρια μεταξύ του έξω και του μέσα κόσμου, με αποτέλεσμα να δημιουργείται σύγχυση τόσο μέσα στο παιδί όσο και στις σχέσεις του με το περιβάλλον του (Αμπατζόγλου, 1998). Αυτό, ενδεχομένως, να επηρεάζει και τις σχέσεις του ατόμου με τα μεταβατικά του αντικείμενα, καθώς όταν το ίδιο το παιδί, ως έφηβος και ενήλικας πια, δεν μπορεί να διαχωρίσει ανάμεσα στην υποκειμενικότητα της φαντασίωσης του και την αντικειμενικότητα της πραγματικότητας, δεν είναι σε θέση να απαρτιώσει αυτό που ο Winnicott (1949/2002) ορίζει ως ψυχο – σώμα. Μια συνέπεια αυτής της κατάρρευσης του ψυχισμού, είναι και η παρατεταμένη και πολλές φορές ψυχαναγκαστική φυγή στην φαντασία, η οποία αφενός προσφέρει τόσο μια προσπάθεια διαχείρισης της εξωτερικής όσο και της εσωτερικής πραγματικότητας, αφετέρου όμως μπορεί να οδηγήσει και στην συγκρότηση μιας ψευδούς ταυτότητας, ενός ψευδούς εαυτού. Η αποπροσωποποίηση, σύμφωνα με τον Winnicott (1945/2002), συνδέεται και με την ύπαρξη των φανταστικών συντρόφων κατά την παιδική ηλικία, οι οποίοι δεν αποτελούν απλά κατασκευές της φαντασίας, αλλά μέσα από την ανάλυση τους προκύπτει, ότι κάποιες φορές είναι άλλοι πρωτόγονοι εαυτοί.

Η χρήση της φαντασίας και η καταφυγή σε αυτήν συμβαίνει και στην εφηβεία, καθώς αποτελεί έναν από τους μηχανισμούς άμυνας του ατόμου, ώστε να διαφύγει από δυσάρεστες καταστάσεις, που μπορεί να αφορούν είτε την εσωτερική είτε την εξωτερική πραγματικότητα. Ο Herbert (1987) περιγράφει τους 6 μηχανισμούς άμυνας που επιστρατεύονται στην εφηβεία:

- α) συναισθηματική μόνωση / απομόνωση (emotional insulation, isolation),
- β) Απόδραση / άρνηση της πραγματικότητας (escapism / denial of reality),
- γ) Φαντασία (fantasy),
- δ) Εκλογίκευση (rationalization),
- ε) Προβολή (projection)
- στ) μετατόπιση (displacement)

Με την απόδραση και την άρνηση της πραγματικότητας ο έφηβος προστατεύει τον εαυτό του από εκείνες τις δυσάρεστες καταστάσεις που νιώθει ότι δεν μπορεί να διαχειριστεί, ενώ με την καταφυγή στην φαντασία δημιουργεί έναν επιθυμητό κόσμο και εκεί δοκιμάζει τον εαυτό του, χωρίς τις επώδυνες συνέπειες της δοκιμής σε πραγματικό χώρο και χρόνο. Όλοι οι άνθρωποι, ακόμα και στην ενήλικη ζωή, καταφεύγουν στους

μηχανισμούς άμυνας σε συνθήκες άγχους και αποστέρησης, η υπερβολική όμως συχνότητα και η ένταση της χρήσης τους είναι που τους καθιστά δυσπροσαρμοστικούς (Herbert, 1987). Οι εμπειρίες που θα πάρει ένας έφηβος από τον φαντασιακό του κόσμο είναι αυτές που συγκροτούν τον ψευδή εαυτό, σύμφωνα με τον Winnicott.

Όταν τα εσωτερικεύμενα αντικείμενα είναι ακέραια, δηλαδή το γονεϊκό πρότυπο είναι αρκετά καλό και το περιβάλλον αξιόπιστο, ο ψυχισμός του ατόμου επιτυγχάνει να αντεπεξέλθει στην αμφιθυμία της εφηβείας. Όταν όμως ο ψυχισμός είναι αποδιοργανωμένος λόγω κάποιου πρώιμου τραύματος τότε οι φυσιολογικές, για την αναπτυξιακή φάση της εφηβείας, παλινδρομήσεις ενδεχομένως να οδηγήσουν στην κατάρρευση των αναπτυξιακών επιτευγμάτων και σε συναισθήματα θλίψης και οργής (Αναστασόπουλος, 1998). Φυσικά, τραυματικά δεν είναι όλα τα ακραία γεγονότα. Για να δημιουργεί ένα τραύμα, για να παραχθούν δηλαδή οι παθογόνες επιδράσεις, πρέπει να συνδεθεί η μνήμη ενδοψυχικά με τις κατάλληλες αναπαραστάσεις. Έτσι το τραυματογόνο ή τραυματικό γεγονός ή εμπειρία απαιτείται να εσωτερικευθεί, να συνδεθεί δηλαδή με εσωτερικές φαντασιώσεις, εικόνες και αντικείμενα. Συνεπώς, το τραύμα πραγματοποιείται σε δύο χρόνους: α) σε έναν εξωτερικό – αντιληπτικό χρόνο, ο οποίος αφορά το γεγονός και β) σε έναν εσωτερικευμένο – φαντασιωσικό, ο οποίος αφορά την παλινδρόμηση (Αναστασόπουλος, 1998).

Δεδομένου ότι η εφηβεία αποτελεί την κατεξοχήν ηλικία παλινδρόμησης, οι πιθανότητες να αποτελεί τον δεύτερο χρόνο βίωσης του τραύματος είναι πολύ υψηλές. Το αίσθημα της αμφιθυμίας, η ρευστή ταυτότητα, η συνεχής αναζήτηση, το πένθος για την απώλεια του παιδικού εαυτού και της εξάρτησης από τα γονεϊκά αντικείμενα αποτελούν μόνο μερικούς από τους παράγοντες που συγκροτούν το υπόβαθρο της μειωμένης αντοχής σε τραυματικές καταστάσεις, καθιστώντας την εφηβεία μια ιδιαίτερα ευάλωτη σε ψυχικούς τραυματισμούς περίοδο. Τα πρώιμα τραύματα, δηλαδή, αυτά που έχουν πραγματοποιηθεί στην παιδική ηλικία δεν ξεχνιούνται, καθώς ενσωματώνονται στην ψυχική δομή κατά την ανάπτυξη του ατόμου. Η μη – σωστή διαχείριση από το υποστηρικτικό περιβάλλον του εφήβου ενδέχεται να οδηγήσει σε γνωσιακές – αντιληπτικές δυσκολίες, στην κατάρρευση των αναπτυξιακών επιτευγμάτων και σε μια ενοχική αίσθηση της υπευθυνότητας αλλά και στην ψυχαναγκαστική επανάληψη του τραυματικού γεγονότος μέσα από το παιχνίδι και την εκδραμάτιση (Αναστασόπουλος, 1998). Μέσα από την εκδραμάτιση ο έφηβος αναβιώνει το τραύμα, χωρίς να το επεξεργάζεται ενδοψυχικά. Η αναβίωση του τραύματος, η οποία είναι απαραίτητη, ώστε να γίνει η σύνδεση με τη μνήμη, μπορεί να παραχθεί μόνο στο πλαίσιο ενός ψυχοθεραπευτικού περιβάλλοντος. Έξω από το συγκεκριμένο πλαίσιο, η εκδραμάτιση

δεν ωφελεί και μπορεί να πάρει μόνιμο χαρακτήρα, να ενσωματωθεί δηλαδή στην προσωπικότητα του ατόμου.

Η έννοια του τραύματος, όπως περιγράφηκε παραπάνω, αφορά οποιοδήποτε γεγονός ή εμπειρία, το οποίο μπορεί να προκαλέσει ρήξη στην συνέχεια του ατόμου και συνεπώς να αναστείλει την απαρτίωση του εαυτού. Η εφηβεία αποτελεί την κατεξοχήν αναπτυξιακή φάση επαναδιαπραγμάτευσης των σχέσεων και των προτύπων, συνεπώς αποτελεί ίσως την ευνοϊκότερη περίοδο επίλυσης άλυτων συγκρούσεων και πρώιμων τραυματικών εμπειριών. Ο έφηβος μέσα από τις παλινδρομήσεις, τις ενδοβολές, τις προβολές και την καταφυγή στην φαντασία επικοινωνεί με το περιβάλλον του και αποζητά εκείνη την ανθρώπινη συμπεριφορά που θα τον βοηθήσει να διαχειριστεί τις ματαιώσεις και την αμφιθυμία της περιόδου αυτής. Σύμφωνα με τον Winnicott (1956/2002), είτε πρόκειται για αντικοινωνική συμπεριφορά είτε πρόκειται για ψυχοσωματικές νόσους, οι οποίες είναι ιδιαίτερα διαδεδομένες στην εφηβεία, το άτομο ελπίζει. Στην πρώτη περίπτωση η ελπίδα αφορά την αναζήτηση εκείνης της περιβαλλοντικής σταθερότητας, η οποία θα αποτελέσει εμπόδιο στην παρορμητική του συμπεριφορά. Στην δεύτερη περίπτωση, το εγώ προστατεύεται μέσω της διχοτόμησης και της μη ιδιοποίησης ορισμένων εμπειριών (Μανωλόπουλος, 2009). Πάλι, όμως και αυτή η διχοτόμηση υπονοεί την ελπίδα για μια νέα ευκαιρία αποφυγής της αποπροσωποποίησης, η οποία θα σήμαινε οριστική ρήξη μεταξύ ψυχής και σώματος.

Ο κυβερνοχώρος ως ενδιάμεση περιοχή εμπειρίας

Επικοινωνία, αυταπάτη και ενδιάμεση περιοχή εμπειρίας

Ο κυβερνοχώρος, όπως ονομάζεται το σύνολο των δικτύων που συνδέονται μεταξύ τους και περιλαμβάνει και την έννοια του διαδικτύου, θόλωσε αρκετά τα όρια της βίωσης της εμπειρίας. Αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι αποτελεί ένα νοητό χώρο αλληλεπίδρασης που αδιαφορεί για τις χωροχρονικές διαστάσεις αλλά και για το ίδιο το ανθρώπινο σώμα, το οποίο είναι σημαντικό συστατικό της εμπειρίας και των αναπαραστάσεων. Ο κυβερνοχώρος, όπως και τα μέσα γενικότερα, εμπλουτίζει τους τρόπους του σχετίζεσθαι και μετατρέπει την εμπειρία της αλληλεπίδρασης και της αναγνώρισης του εαυτού και του άλλου. «Το που βρισκόμαστε δεν καθορίζει πλέον το ποιοι είμαστε ή μαζί με ποιον, [...] καθώς ο άνθρωπος είναι και δεν είναι παρών στην αλληλεπίδραση» (Ντάβου 2007, σελ. 165).

Την έννοια της επικοινωνίας, την οποία αποζητά το άτομο μέσω της αλληλεπίδρασης, ο Winnicott (1963/1984) την περιέγραψε ως την φαντασίωση ενός ατόμου να *αποκαλυφθεί*. Η ανάγκη του ατόμου να *αποκαλυφθεί ή όχι* σχετίζεται με τον βαθμό απαρτίωσης του ψυχισμού. Σε κάποιες περιπτώσεις το άτομο νιώθει την ανάγκη να μην *αποκαλυφθεί* γιατί δεν είναι έτοιμο να διαχειριστεί μια νέα πραγματικότητα και φοβάται ότι θα το εκμεταλλευτούν. Το περιβάλλον αυτού του ατόμου πρέπει να περιμένει μέχρι να συντελεστεί η προσωπική δημιουργία της ανακάλυψης. Σε αυτήν την περίπτωση, σύμφωνα με τον Winnicott, η μη – επικοινωνία δεν είναι αρνητικό γεγονός. Αντίθετα η μη – επικοινωνία, η οποία είναι ενεργή ή αντιδραστική, είναι μια κατάσταση που μπορεί να εξεταστεί τόσο με όρους κανονικότητας όσο και παθολογίας. Ο Winnicott αναφέρεται στην σχέση επικοινωνίας και αντικειμένων και στην συγκρότηση ενός ψευδούς εαυτού όταν το άτομο βιώσει μια παραβίαση του αντικειμένου. Αυτή η παραβίαση προξενεί μια τραυματική ρήξη στην συνέχεια της ύπαρξης του ατόμου και μπροστά στο φόβο της επανάληψης του τραύματος ο ψυχισμός αντιδρά δημιουργώντας διχοτομήσεις.

Στη συζήτηση περί επικοινωνίας, ο Winnicott κάνει αναφορά σε ένα μηχανισμό άμυνας, ο οποίος βρίσκεται μέσα σε κάθε άτομο και σχετίζεται με την απροθυμία του ατόμου να επικοινωνήσει και συνεπώς να *αποκαλυφθεί*. Στην εφηβεία, σύμφωνα με τον Winnicott, ενδεχομένως να ενισχύεται αυτός ο μηχανισμός, καθώς το άτομο βιώνει τις εξαιρετικά σημαντικές μεταβολές του ηλικιακού σταδίου. Εκείνος ο έφηβος που δεν νιώθει έτοιμος να ενηλικιωθεί προσπαθεί να διατηρήσει την προσωπική του απομόνωση καθώς αναζητεί την ταυτότητα και τις προσωπικές του τεχνικές για επικοινωνία. Χρησιμοποιώντας

τα λόγια του Winnicott, ο έφηβος ενισχύει αυτόν τον μηχανισμό για να μην *αποκαλυφθεί*, δηλαδή «να αποκαλυφθεί πριν να είναι εκεί ώστε να αποκαλυφθεί» (Winnicott 1963/1984, σελ. 190). Ίσως αυτός είναι και ένας από τους λόγους που οι έφηβοι εκείνοι που βιώνουν την εφηβεία ως επίθεση (λόγω της σύγχυσης των ρόλων και των πρωτόγνωρων διεγέρσεων), προτιμούν την διαμεσολαβημένη επικοινωνία και την αλληλεπίδραση στον κυβερνοχώρο. Τους επιτρέπει να διατηρούν την επικοινωνία, που αγγίζει τα όρια της μοναχικότητας και έτσι ικανοποιούνται δυο βασικές συνθήκες: αφενός, διατηρείται η απαραίτητη απόσταση από τον πυρήνα της ύπαρξης και, αφετέρου αποφεύγεται η αγωνία «μιας πιθανής εγκατάλειψης» (Ντάβου 2007, σελ. 171).

Ο έφηβος, όπως και το βρέφος, χρειάζεται τον δικό του υποκειμενικό χρόνο ώστε να καταφέρει να διαχειριστεί την νέα πραγματικότητα, εσωτερική και εξωτερική. Σε αυτές τις κρίσιμες στιγμές του μετασχηματισμού, οποιαδήποτε βιασύνη, από τους γονείς ή το περιβάλλον, μπορεί να δημιουργήσει ανεπανόρθωτες ρήξεις στη συνέχεια του εαυτού. Ο έφηβος καλείται να κάνει τις απαραίτητες ψυχικές συνδέσεις, να δημιουργήσει τις δικές του αναπαραστάσεις και να βιώσει εμπειρίες με τα αντικείμενα του περιβάλλοντος του.

Η χρήση ενός αντικειμένου, σύμφωνα με τον Winnicott, συμβολίζει «την ένωση δυο ξεχωριστών τώρα πραγμάτων, βρέφους και μητέρας, στο *χωροχρονικό σημείο* της έναρξης της κατάστασης της χωριστότητας τους» (Winnicott 1971, σελ. 170). Από αυτήν τη στιγμή της «χωριστότητας» το βρέφος δημιουργεί το μεταβατικό αντικείμενο, μια ενδιάμεση περιοχή εμπειρίας που συμβολίζει την ενδοβλημένη πρωταρχική σχέση και βρίσκεται ανάμεσα στην εσωτερική και την εξωτερική πραγματικότητα (Winnicott, 1971). Αποτελεί μια περιοχή, η οποία μεσολαβεί ανάμεσα στον εαυτό και στον κόσμο και δεν αμφισβητείται ποτέ, καθώς προσφέρει στο βρέφος μια «παραισθητική» ανακούφιση από τη διαχείριση της «εσωτερικής ψυχικής πραγματικότητας» και του «εξωτερικού κόσμου, όπως αυτός γίνεται αντιληπτός από κοινού από δυο πρόσωπα».

Η ενδιάμεση περιοχή του Winnicott αναπτύσσεται στα πλαίσια της αυταπάτης, η οποία είναι η βάση για την εκκίνηση της εμπειρίας. Το βρέφος αναπτύσσει μια ιδιαίτερη συναισθηματική σχέση με ένα αντικείμενο, το οποίο αναγνωρίζει ως την πρώτη «μη – εγώ» ιδιοκτησία και μέσω αυτού θα αναπτύξει τους μηχανισμούς άμυνας ενάντια στο άγχος. Η αυταπάτη είναι απαραίτητη για το βρέφος και έτσι οι γονείς πρέπει να δώσουν επαρκή χώρο, ώστε να αναπτυχθεί. Η ίδια αυταπάτη, σύμφωνα με τον Winnicott, εμφανίζεται στην ενήλικη ζωή, στα πλαίσια της τέχνης και της θρησκείας. Τα μεταβατικά φαινόμενα και αντικείμενα είναι υγιή φαινόμενα, από τα οποία το βρέφος θα απαλλαγεί όταν είναι έτοιμο να διαχειριστεί τις ματαιώσεις και τις υποκειμένες διεργασίες διάλυσης της αυταπάτης. Τα

μοτίβα αυτά μπορεί να συνεχίζονται και στην παιδική ηλικία ή να επανέλθουν όταν το άτομο βιώνει την αποστέρηση. Σε ότι αφορά την ενήλικη ζωή, ένα άτομο μπορεί να απολαμβάνει την προσωπική του ενδιάμεση περιοχή, όσο δεν απαιτεί από τους υπόλοιπους να αποδεχτούν την αντικειμενικότητα των υποκειμενικών του φαινομένων. Σε αντίθετη περίπτωση, ίσως αυτό να είναι ένα σημάδι σοβαρής δυσλειτουργίας για το άτομο, παλινδρόμησης σε στάδια όπου τα μεταβατικά φαινόμενα είναι αδιαμφισβήτητα.

Ο κυβερνοχώρος

Ο κυβερνοχώρος, όπως έχει καθιερωθεί να ονομάζεται το σύνολο των δραστηριοτήτων που παρέχει ένας ηλεκτρονικός υπολογιστής, είναι πρωτίστως μια ψυχολογική έννοια και όχι ένας τεχνικός όρος (Suler, 1999β). Είναι ένας ψυχολογικός χώρος, ο οποίος προσφέρει εξατομικευμένες ευκαιρίες για διασκέδαση, ψυχαγωγία, ενημέρωση και επικοινωνία. Σε ένα βαθύτερο ψυχολογικό επίπεδο, είναι ένας μεταβατικός χώρος ενδιάμεσης εμπειρίας, ο οποίος αποτελεί προέκταση του νου και της προσωπικότητας του ατόμου, του ενδοψυχικού του κόσμου. Ως προέκταση του νου, ο κυβερνοχώρος μπορεί να παρεισφρήσει σε όλες τις πλευρές της ψυχικής ζωής και να προσδώσει μια εναλλακτική κατάσταση στην συνειδητότητα.

Σύμφωνα με τον Suler(1999γ), κάτω από τις κατάλληλες συνθήκες ο κυβερνοχώρος μπορεί να μετατραπεί σε έναν κόσμο ονείρων. Τα «εικονικά» όνειρα προσφέρουν μια ευελιξία ανάμεσα στα όρια της συνειδητής και μη συνειδητής πραγματικότητας. Όπως συμβαίνει με τα όνειρα, τα οποία εντάσσονται στις πρωτογενείς διεργασίες σκέψης και βίωσης, έτσι και στον κυβερνοχώρο αψηφούνται οι συμβατικοί κανόνες του χρόνου και του χώρου, αλλά και της λογικής και το ενδιαφέρον επικεντρώνεται στα υποκειμενικά νοήματα και συναισθήματα παρά στην αντικειμενική και λογική αλήθεια.

Από μια ψυχαναλυτική οπτική ο Suler προτείνει ότι ο κυβερνοχώρος μπορεί να αποτελεί μια νέα προσθήκη στα μέσα με τα οποία ο άνθρωπος ικανοποιεί την έμφυτη ανάγκη του για τροποποίηση της συνειδητότητας του. Όπως με τον διαλογισμό, την τέχνη ή ακόμα και τις ουσίες, το άτομο επιδιώκει να βιώσει την πραγματικότητα με μια διαφορετική οπτική, έτσι και ο κυβερνοχώρος μπορεί να προσφέρει νέους, ευφάνταστους τρόπους αλληλεπίδρασης με τους άλλους αλλά και με τον κόσμο. Τα άτομα μπορεί να ικανοποιούν την ανάγκη τους για μια εναλλακτική θεώρηση της πραγματικότητας, ενισχύοντας εκείνες τις υποσυνείδητες πρωτογενείς διεργασίες σκέψης.

Ο Suler, πηγαίνοντας τον συλλογισμό του ένα βήμα παραπέρα προτείνει να δούμε ότι ορισμένοι αποκαλούν εθισμό στον κυβερνοχώρο, ως εθισμό σε μια εναλλακτική

κατάσταση της συνειδητότητας. «Τα όνειρα απευθύνονται στις βαθύτερες ανάγκες μέσα μας. Τα “εικονικά” όνειρα, μπορεί να ανταποκρίνονται σε εκείνες τις βαθύτερες μας ανάγκες, επίσης. Η ζωή εντός δικτύου²⁴, δεν είναι μια τεχνητή παραίσθηση, αποσυνδεδεμένη από τον “πραγματικό” κόσμο. Είναι μια εναλλακτική θεώρηση της υποκειμενικής πραγματικότητας του ατόμου» (Suler, 1999γ).

Η βίωση του κυβερνοχώρου ως μεταβατικού χώρου δεν αφορά μόνο το άτομο, αλλά και τις σχέσεις του με τον άλλον. «Ο άνθρωπος «είναι κάπου, αλλά και «δεν είναι», και η επικοινωνία διεξάγεται με «διαμεσολαβημένους Άλλους», δηλαδή με απόντες άλλους, οι οποίοι καθίστανται οιονεί παρόντες με τη διαμεσολάβηση των μέσων επικοινωνίας» (Ντάβου, 2005, σελ. 65). Στην διαμεσολαβημένη επικοινωνία, οι συμμετέχοντες δεν βρίσκονται εκεί ολόκληροι, συμμετέχουν κάποιες από τις αισθήσεις τους, όπως π.χ. η όραση και η ακοή, αλλά η επικοινωνιακή σχέση δεν είναι πλήρης. Η αλληλεπίδραση διακόπτεται με την πρώτη παρόρμηση και τα επικοινωνιακά κενά, που προκύπτουν από την διαμεσολαβημένη επικοινωνία, καλύπτονται από προβολές, από στοιχεία δηλαδή που προκύπτουν από τις προσωπικές τους πηγές και την φαντασία (Ντάβου, 2005). Η προβολή αποτελεί έναν μηχανισμό άμυνας, κατά τον οποίο αποδίδονται σε ένα άλλο πρόσωπο ιδιότητες που ανήκουν στο ίδιο το άτομο και στις εμπειρίες του (Ράκερ, 2007). Σε κάποιο βαθμό λοιπόν, η συμπεριφορά που αναπτύσσει ένα άτομο στον κυβερνοχώρο, εξαρτάται από τα ενδοβλημένα πρότυπα, τα οποία καταλαμβάνουν τον χώρο των επικοινωνιακών κενών.

Ο Suler (2004) περιγράφει το φαινόμενο των προβολικών σχέσεων στον κυβερνοχώρο με το όρο σολιψιστική ενδοβολή (solipsistic introjection). Ο συνταξιδιώτης στον κυβερνοχώρο είναι ένας χαρακτήρας που διαμορφώνεται εν μέρει από την εικόνα που ο ίδιος παρουσιάζει στους συνομιλητές του και συγχρόνως από τις προσδοκίες, επιθυμίες και ανάγκες του ατόμου που συνευρίσκεται ψηφιακά μαζί του. Ο Suler εντάσσει την σολιψιστική ενδοβολή σε μια γενικότερη έννοια, αυτή της άρσης των αναστολών στο διαδίκτυο (online disinhibition effect), με την οποία περιγράφει την τάση των ατόμων να άρουν κάποιες από τις αναστολές τους και να χαλαρώνουν τα όρια σε ψηφιακά περιβάλλοντα. Το φαινόμενο της άρσης των αναστολών περιλαμβάνει έξι παράγοντες που αλληλεπιδρούν μεταξύ τους:

- α) ανωνυμία μέσω της αποσύνδεσης (dissociative anonymity),
- β) αορατότητα (invisibility),
- γ) ασυγχρονικότητα (asynchronicity),

²⁴ Χρησιμοποιούμε τον ελληνικό όρο εντός δικτύου στην θέση του αγγλικού όρου *online*.

- δ) σολιψιστική ενδοβολή (solipsistic introjection),
- ε) αποστασιοποιημένη φαντασία (dissociative imagination),
- ζ) υποβάθμιση της εξουσίας (minimizing authority).

Υποστηρίζει ότι η προσωπικότητα, οι μηχανισμοί άμυνας του ατόμου και οι τάσεις απέναντι στις ενορμήσεις, διαδραματίζουν πολύ σημαντικό ρόλο στην εμφάνιση και στον βαθμό έκφρασης του συγκεκριμένου φαινομένου. Η άρση των αναστολών μπορεί να λάβει δυο μορφές:

α) την καλοήγη άρση (benign disinhibition), δηλαδή την τάση των ατόμων να εκφράζονται πιο εύκολα αποκαλύπτοντας μυστικά, φόβους και προσωπικά δεδομένα και

β) την τοξική άρση (toxic disinhibition), δηλαδή την βίαιη συμπεριφορά και την έκφραση συναισθημάτων μίσους και θυμού. Ένα παράδειγμα αυτής της τοξικής μορφής είναι ο εκφοβισμός στο διαδίκτυο.

Η άρση των αναστολών, όταν είναι καλοήγη μπορεί να επιτρέψει την πιο γρήγορη ανάπτυξη οικειότητας ανάμεσα στα μέλη μιας διαδικτυακής ομάδας, όταν όμως είναι τοξική, λειτουργεί απλά ως κάθαρση, ένα άδειασμα το οποίο δεν ευνοεί την προσωπική, ψυχοκοινωνική εξέλιξη (Suler, 2004).

Καθώς ο νους του ατόμου διαπλέκεται με τον νου των άλλων, αλλά όχι κατ' ανάγκη και με την φυσική τους παρουσία, η μορφή που λαμβάνει η οικειότητα ενδέχεται να είναι σε κάποιο βαθμό μονόδρομη και η επικοινωνία επιρρεπής σε παρανοήσεις. Το άτομο αποδίδει χαρακτηριστικά προσωπικότητας σε κάποιον συνομιλητή του, τα οποία είναι οι δικές του επιθυμίες, ουσιαστικά «κατασκευάζει» έναν ιδανικό άλλο. Συνειδητά ή μη, σύμφωνα με τον Suler (1996), οι άνθρωποι συγκροτούν μια γνωσιακή αναπαράσταση σχετικά με το πώς νομίζουν ότι οι άλλοι είναι, τους μετατρέπουν σε χαρακτήρες μέσα στον ενδοψυχικό τους κόσμο και χωρίς να το κατανοούν, μεταφέρουν όλη την αλληλεπίδραση μέσα στο μυαλό τους, όπου είναι ασφαλείς να δράσουν όπως θέλουν. Η Turkle (1995) αναφέρει ότι η αλληλεπίδραση στα MUDs²⁵, αλλά και γενικότερα στον εικονικό χώρο, «ενθαρρύνει» τις προβολές και την ανάπτυξη των μεταβιβάσεων, διεργασίες οι οποίες οδηγούν σε εξιδανικεύσεις και δαιμονοποιήσεις και είναι φυσικό η συνάντηση εκτός δικτύου με τον εικονικό σύντροφο να οδηγήσει σε απογοήτευση και σύγχυση. Επίσης, οι επενδύσεις σε άλλους μπορεί να επιφέρουν επώδυνες ματαιώσεις, σε περίπτωση που ο άλλος δεν ανταποκριθεί στις απαιτήσεις του ατόμου (Suler, 2007).

²⁵ Υπάρχουν πολλές διαφορετικές ερμηνείες της λέξης MUDs, όπως ότι προέρχονται από τα αρχικά των λέξεων Multiple User Dungeons, Multiple User Dimensions ή Multiple User Dialogue. Πρόκειται για προγράμματα, τα οποία χρησιμοποιούνται για να κατασκευαστούν εικονικοί κόσμοι, που επιτρέπουν την επικοινωνία των συμμετεχόντων είτε με κείμενο, είτε μέσω άβαταρ. (Κούρτη, 2003, σελ. 81).

Η έννοια της μεταβίβασης, παρατηρήθηκε για πρώτη φορά από τον Freud (1912/2000) στα πλαίσια της ψυχοθεραπευτικής διαδικασίας και πρόκειται για την μετατόπιση συναισθημάτων από τα αρχικά αντικείμενα, όπως γονείς, αδέρφια, κα., στο πρόσωπο του αναλυτή. Η μεταβίβαση μπορεί να είναι θετική, δηλαδή να χαρακτηρίζεται από στοργή, υπερεκτίμηση των δυνατοτήτων του αναλυτή και εκτίμηση, ή αρνητική, δηλαδή να χαρακτηρίζεται από εχθρότητα, περιφρόνηση, δυσπιστία, κ.α. (Ράκερ, 2007). Όμως η μεταβίβαση δεν αφορά μόνο τις σχέσεις αναλυτή και ασθενούς αλλά μπορεί να εμφανιστεί σε όλες τις ανθρώπινες σχέσεις. Η Turkle (1995) κάνει μια εκτενή αναφορά για την σχέση ψυχοθεραπείας και της δυνατότητας ο κυβερνοχώρος να λειτουργήσει ψυχοθεραπευτικά. Υποστηρίζει ότι ο χώρος της ψυχοθεραπείας είναι «κάτι παραπάνω» από έναν ασφαλής χώρο, στον οποίο το άτομο μπορεί να εκφράσει τα άγχη, τους φόβους και τα συναισθήματα του. Όταν στοιχεία του παρελθόντος προβάλλονται πάνω στην σχέση με τον θεραπευτή, μπορούν να χρησιμοποιηθούν ως δεδομένα για κατανόηση του εαυτού, καθώς ο χώρος της ψυχοθεραπείας δεν είναι απλά ένας ασφαλής χώρος, αλλά ένας χώρος εργασίας. Σύμφωνα με την Turkle, οι εικονικοί κόσμοι μπορούν να λειτουργήσουν όχι μόνο ως χώροι εκδραμάτισεων και εκφορτίσεων συναισθηματικών εντάσεων και δυσκολιών, αλλά και ως χώροι εργασίας και επεξεργασίας συναισθημάτων και συμπεριφορών. Τα συναισθηματικά εφόδια και προσωπικές δυσκολίες που αντιμετωπίζει ο κάθε χρήστης είναι που θα προσδιορίσουν τον τρόπο με τον οποίο θα βιώσει και τις δυνατότητες των εικονικών κόσμων. Κατά τον Suler σε μια ψυχοθεραπευτική σχέση ο θεραπευτής αναλαμβάνει να διαχειριστεί την θετική ή αρνητική μεταβίβαση του πελάτη του και τις ματαιώσεις που αυτή θα επιφέρει και κάτι ανάλογο μπορεί να συμβεί και στις εξειδικευμένες ομάδες υποστήριξης του κυβερνοχώρου. Και συμπληρώνει ότι στα πλαίσια της καθημερινής μας αλληλεπίδρασης τα κίνητρα των επιλογών μας παραμένουν ασυνείδητα, με αποτέλεσμα συχνά να παγιδευόμαστε σε έναν ατέρμονα κύκλο ματαιώσεων, χωρίς να μπορούμε να διακρίνουμε τα μοτίβα της συμπεριφοράς μας.

Έφηβοι και κυβερνοχώρος

Τόσο οι έφηβοι, όσο και οι μεγαλύτεροι συμμετέχοντες, οι οποίοι εμπλέκονται στη ψηφιακά διαμεσολαβημένη επικοινωνία, απολαμβάνουν ένα είδος παντοδυναμίας, καθώς μπορούν να ελέγχουν απόλυτα το πότε θα επικοινωνήσουν με τον άλλο (ίσως δίνεται και η εντύπωση πως κάποιος άλλος θα είναι πάντα εκεί), αλλά και τη μορφή της επικοινωνίας αυτής. Εμπλέκονται έτσι σε μια αλληλεπίδραση ανάλαφρη, ελεγχόμενη και σε μεγάλο βαθμό αποκομμένη από την εξωτερική και συχνά πειστική πραγματικότητα. Στα πλαίσια της

επικοινωνίας, όπως ορίζεται από τον Winnicott (1963/1984), δηλαδή της ανάγκης κάποιου να αποκαλυφθεί, η επιλογή αυτής της ανάλαφρης και ελεγχόμενης επικοινωνίας μπορεί να είναι ένας μηχανισμός άμυνας του ατόμου που καλείται να διαχειριστεί μια σειρά από επώδυνες και πρωτόγνωρες διεργασίες.

Οι προβολικές σχέσεις, η μονόδρομη οικειότητα και η ανακούφιση από την εξωτερική πραγματικότητα είναι κάποια βασικά χαρακτηριστικά των σχέσεων που προκύπτουν από την ψηφιακά διαμεσολαβημένη επικοινωνία και τα οποία θυμίζουν έντονα τις ιδιότητες του «μεταβατικού αντικειμένου», όπως αυτό περιγράφεται στο έργο του Winnicott (1971).

Συχνά η περιήγηση στον κυβερνοχώρο περιγράφεται ως συναινετική παραίτηση ή ένα ταξίδι σε έναν άλλο χώρο, ο οποίος αποσυνδεδεμένος από την εξωτερική πραγματικότητα, λειτουργεί τόσο ως χώρος πειραματισμού με όλες εκείνες τις πρωτόγνωρες διεργασίες της εφηβείας, όσο και ως ένα μέσο – ησυχαστήριο, ακόμα και όταν είναι τόσο θορυβώδες όπως τα ηλεκτρονικά παιχνίδια, στο οποίο το παιδί παραμερίζει τις ματαιώσεις που μπορεί να βιώνει στο σχολικό ή οικογενειακό του περιβάλλον. Το παιδί και ο έφηβος της σύγχρονης εποχής καταφεύγει στον κυβερνοχώρο για να ικανοποιήσει μια πληθώρα αναγκών και επιθυμιών και εκεί συχνά βιώνει ένα ταξίδι ανακούφισης και ικανοποίησης. Η ανάγκη για την καταφυγή στην ενδιάμεση περιοχή εμπειρίας δεν εξαλείφεται με την πάροδο του χρόνου, αλλά έρχεται στο προσκήνιο όταν το άτομο, ακόμα και ως ενήλικας, βιώνει μια περίοδο άγχους ή αποστέρησης. Όπως αναφέρει ο Winnicott (1971) τα «μεταβατικά» αντικείμενα καθ' αυτά δεν έχουν σημασία, καθώς το κάθε άτομο αναπτύσσει μια ιδιαίτερη σχέση με κάτι διαφορετικό.

Οι ηλεκτρονικοί υπολογιστές, οι παιχνιδομηχανές, τα κινητά τηλέφωνα και οι συσκευές αναπαραγωγής μουσικής φαίνεται να είναι τα «μεταβατικά» αντικείμενα του σύγχρονου εφήβου (Young, 1994). Τα προαναφερθέντα μέσα επιστρατεύονται για να καλύψουν ήδη υπάρχουσες ανάγκες και πάνω ακριβώς σε αυτή τη συνθήκη βασίστηκε και η βιομηχανία της τεχνολογίας. Ο φόβος των γονιών της σημερινής κοινωνίας για τους κινδύνους που ελλοχεύουν έξω από την πόρτα τους, η ανάγκη τους για όλο και περισσότερη εργασία στις συνθήκες της οικονομικής ανασφάλειας και η έμφυτη ανάγκη του εφήβου για συσχέτιση, ένταξη και συμμετοχή είναι αυτά που διασφαλίζουν ότι υπάρχει και θα συνεχίσει να υπάρχει ανάγκη για όλο και πιο νέα και εξελιγμένα gadgets, τα οποία όσο εξελίσσονται μικραίνουν έτσι ώστε να μην μένουν ποτέ πίσω στο σπίτι. Η εμπλοκή με τα gadgets, όπως υποστηρίζει ο Baudrillard (2000), είναι μια συνειδητή διαδικασία, η οποία έχει ως αφετηρία την γοητευτική λειτουργικότητα των αντικειμένων, αλλά και την

παιδιάστικη διάθεση για ανακάλυψη των ατόμων. Είναι μια μορφή πάθους, αλλά όχι εκείνου του πάθους, το οποίο απαιτεί την ολική επένδυση και έχει έντονη συμβολική αξία. Έτσι, δεν μπορεί να φτάσει στην συμβολική αξία του παιδικού παιχνιδιού, το οποίο όπως υποστηρίζει ο Winnicott (1971), χαρακτηρίζεται από την αβεβαιότητα της αλληλενέργειας της ατομικής ψυχικής πραγματικότητας και της εμπειρίας του ελέγχου πραγματικών αντικειμένων. Το παιδί μέσα από το παίξιμο δοκιμάζει την πραγματικότητα και σταδιακά δομεί την προσωπικότητά του. Όταν όμως το παιδί αλληλεπιδρά με εξομοιώσεις του πραγματικού κόσμου, δηλαδή με εικονικές πραγματικότητες, οι οποίες είναι προδιαμορφωμένες και συνεπώς τα όρια για δημιουργικές παρεμβάσεις και ανάπτυξη της φαντασίας είναι περιορισμένες, τότε το παιχνίδι και το παίξιμο χάνουν τις συμβολικές τους λειτουργίες και παραμένουν απλά εργαλεία διασκέδασης και τρόποι διαφυγής από την αγχωτική πραγματικότητα, είτε είναι εσωτερική, είτε εξωτερική (Dethiville, 2004).

Οι σημερινοί έφηβοι, παιδιά και εγγόνια των γενιών της σαπουνόπερας, γεννήθηκαν μέσα στην τεχνολογία, είναι οι ψηφιακά γηγενείς που δεν βίωσαν την αλλαγή που επέφερε η τεχνολογία στην καθημερινότητα. Η σχέση μητέρας και βρέφους των σημερινών εφήβων, είχε ήδη διαμεσολαβηθεί από τα μέσα, πολύ προτού τα ίδια γεννηθούν, από την οθόνη του υπερηχογράφου αλλά και από την τηλεόραση που αποτελεί το αντικείμενο εκείνο, γύρω από το οποίο περιστρέφεται όλη η χωροταξία του σύγχρονου σπιτιού (Ντάβου, 2007).

Στην ηλικιακή περίοδο της εφηβείας, η ανάγκη για αποδοχή από τους συνομηλίκους, η ένταξη στην «παρέα» και ο πειραματισμός με θέματα σεξουαλικότητας είναι οι πρωτόγνωρες διεγέρσεις που καλείται να αντιμετωπίσει ο έφηβος. Έχοντας ξεκινήσει μια ασυνείδητη αποστασιοποίηση από τους γονείς του (έτσι ώστε να προσδιορίσει την προσωπική του ταυτότητα), πειραματίζεται με τον εαυτό του και με τους άλλους. Ο κυβερνοχώρος προσφέρει την ευκαιρία για συνεντεύσεις, στις οποίες «το πραγματικό αντικείμενο είναι απόν, το ηλεκτρονικό του υποκατάστατο επενδύεται με όσες ιδιότητες επιθυμεί και μπορεί ο έφηβος να διαχειριστεί, μια συνέντευση, την οποία ο έφηβος μπορεί ανά πάσα στιγμή να διακόψει (να εξαφανίσει δηλαδή το αντικείμενο) με μια απλή κίνηση των δακτύλων» (Ντάβου, 2005, σελ. 105-106). Είναι μια μορφή επικοινωνίας, στην οποία το άτομο δεν συμμετέχει ολόκληρο, μια συνέντευση στην οποία πολλά υπονοούνται, μέσω όλο και γρηγορότερων ηλεκτρονικών κυκλωμάτων.

Ο Suler (2000) περιγράφει δυο βασικές τάσεις, οι οποίες φαίνεται να κυριαρχούν, ή τουλάχιστον κυριαρχούσαν σε μεγάλο βαθμό την εποχή που έγραφε αυτές τις σκέψεις, στον τρόπο με τον οποίο τα άτομα διαχειρίζονταν τον εαυτό τους όταν σερφάρουν στον κυβερνοχώρο και την θέση που είχε αυτή η δραστηριότητα για τις υπόλοιπες σφαίρες της

αλληλεπίδρασης τους. Αφενός, τα άτομα τείνουν να συμμετέχουν σε εικονικά περιβάλλοντα, να έχουν συναναστροφές και να αλληλεπιδρούν με μια πληθώρα τρόπων στον κυβερνοχώρο, όμως να τον διατηρούν ένα εντελώς διαφορετικό κομμάτι της ζωής και του εαυτού τους, σαν μια δραστηριότητα που έχει αξία όσο μένει κρυφή. Κάτω από καμία συνθήκη, αυτοί οι δύο κόσμοι δεν συναντιούνται. Όπως το παιχνίδι που κινείται στα πλαίσια της αυταπάτης, πρέπει να παραμείνει στο δικό του πλαίσιο αναφοράς, ξεχωριστό από αυτό της υπόλοιπης ζωής, έτσι και η εικονική δραστηριότητα, πρέπει να διατηρηθεί σε ένα διαφορετικό επίπεδο πραγματικότητας για να μπορεί να λειτουργήσει ως μεταβατικό φαινόμενο (Whitty & Carr, 2006). Αφετέρου, μέσα στο πολύπλοκο δίκτυο του κυβερνοχώρου, το άτομο βρίσκει μια μεγάλη ποικιλία ενδιαφερόντων, τα οποία μεταξύ τους μπορεί να μην έχουν καμία συσχέτιση, αλλά εξυπηρετούν τις ξεχωριστές ανάγκες και επιθυμίες του. Όπως στην πολύπλοκη σύγχρονη κοινωνία το άτομο αντεπεξέρχεται σε μια ποικιλία ρόλων και ενδιαφερόντων έτσι και στον κυβερνοχώρο τα άτομα, αντιστοίχως, συμμετέχουν σε διαφορετικές δραστηριότητες, οι οποίες μπορεί να μην έχουν καμία συνάφεια μεταξύ τους, ενώ τα άτομα να διατηρούν την ύπαρξη τους ξεκάθαρα διακριτή. Ο νοητικός διαχωρισμός (compartmentalizing) συνειδητός ή μη, επιτρέπει σε πολύ διαφορετικά και πολλές φορές αλληλοσυγκρουόμενα συναισθήματα, αντιλήψεις και ανάγκες να συνυπάρχουν. Αυτός ο διαχωρισμός δεν είναι κατ' ανάγκη αρνητικός και ίσως εδώ να κρύβεται και η αποτελεσματικότητα του κυβερνοχώρου, να λειτουργεί ως ένα εργαλείο διαχείρισης του άγχους και των ματαιώσεων που προκύπτουν από τις άλλες σφαίρες δραστηριοποίησης του ατόμου (Suler, 2000)

Ο διαχωρισμός μεταξύ των πραγματικοτήτων του ατόμου, μπορεί να έχει ευεργετικές, ακόμα και θεραπευτικές συνέπειες για το άτομο. Όμως, και μια ενδεχόμενη συνένωση των πραγματικοτήτων, ίσως να είχε εξίσου θετική επίδραση (Suler, 2000), καθώς θα επέτρεπε την συγκρότηση ενός ολοκληρωμένου εαυτού, μιας συνεκτικής ταυτότητας.

Αν λοιπόν ο κυβερνοχώρος έχει τόσα χαρακτηριστικά της μεταβατικής περιοχής εμπειρίας, δηλαδή χαρακτηριστικά που χρησιμεύουν ψυχικά αφενός στο δρόμο προς την εξατομίκευση και τη συγκρότηση και αφετέρου στην ανακούφιση και την παιγνιώδη δραστηριότητα, με ποια κριτήρια μπορεί να οριστεί η καταφυγή σ' αυτόν ως «παθολογική»; Από ποιο σημείο και έπειτα η μεταβατική φύση της δραστηριότητας του ατόμου στον κυβερνοχώρο γίνεται «εθισμός»; Αν η ανάγκη του βρέφους να κοιμηθεί με το κουκλάκι του αγκαλιά δεν είναι εθισμός, γιατί είναι εθισμός η ανάγκη του εφήβου να κοιμηθεί με τον υπολογιστή του εν λειτουργεί σε μια σελίδα κοινωνικής δικτύωσης;

Προσπαθώντας να ξεκαθαρίσει τη διάκριση μεταξύ «κανονικής» και «παθολογικής» χρήσης, ο Suler (1999δ) υποστηρίζει ότι βασικά χαρακτηριστικά της δεύτερης είναι η απομόνωση και η περιφρούρηση της καταναγκαστικής δραστηριότητας (χαρακτηριστικά τα οποία εφαρμόζονται στην γενικότερη έννοια των εθισμών). Συνεπώς, ενώ ο διαχωρισμός των πραγματικοτήτων είναι επιβεβλημένος, για την διατήρηση της αυταπάτης στο πλαίσιο της ενδιάμεσης περιοχής εμπειρίας, στο πλαίσιο της «παθολογικής» χρήσης, ενδεχομένως, να είναι ευεργετική η διάλυση αυτού του διαχωρισμού, για την ανάκτηση ελέγχου πάνω στις ανάγκες και τα άγχη που διατηρούν τη χρήση αυτή.

Σύμφωνα με τον Winnicott (1971), το άτομο μπορεί να συνυπάρξει χωρίς το «μεταβατικό» του αντικείμενο, όταν αυτό χάσει το νόημα του, ως τέτοιο. Αποεπενδύεται από την ικανότητα να αποτελεί ένα ησυχαστήριο για το άτομο, το οποίο τώρα μπορεί να βιώσει και τα διαχειριστεί τις συνέπειες των ματαιώσεων του. Ακόμα και ως ενήλικας, θα νιώσει την ανάγκη να στραφεί στον ενδιάμεσο χώρο εμπειρίας και να αναζητήσει την ανακούφιση από την κοπιαστική διαχείριση της καθημερινότητας του σε «μεταβατικά» αντικείμενα. Σύμφωνα με τον Young (1994), «όσο περισσότερο στερούμαστε βαθιές ικανοποιήσεις σε μια αποξενωμένη κοινωνία, τόσο ανακουφίζουμε τους εαυτούς μας με τέτοια (μεταβατικά) αντικείμενα». Η ανάγκη για «μεταβατικές» ικανοποιήσεις, που τόσο επιτυχημένα εκμεταλλεύτηκε η βιομηχανία της διαφήμισης, ίσως προκύπτει από τις συνθήκες της σύγχρονης ζωής που συχνά περιγράφεται ως ιλιγγιώδης, βίαιη και απρόσωπη. Όσο υποβαθμίζεται η σημασία της συνύπαρξης με πραγματικούς άλλους, μια υποβάθμιση που ήρθε και ως άμεση συνέπεια της αύξησης των ρυθμών ζωής, τόσο οι σχέσεις μας φτωχαίνουν, με αποτέλεσμα να «εξαρτόμαστε από φαντασιακές σχέσεις ή μεταβατικού τύπου αντικείμενα και δραστηριότητες» (Ντάβου, 2005, σελ. 78).

Ο κυβερνοχώρος ως ένα νέο πολιτιστικό πεδίο

Η διερεύνηση της παθολογικής σχέσης των εφήβων με τον κυβερνοχώρο, αν και πολύ διαδεδομένη τα τελευταία χρόνια και στην χώρα μας, εμφανίζει αρκετές δυσκολίες. Οι δυσκολίες αυτές σχετίζονται κυρίως με το γεγονός ότι ο κυβερνοχώρος αποτελεί μια πραγματικότητα που βρίσκεται παντού και είναι άμεσα συνυφασμένη τόσο με τη διασκέδαση, όσο και με την ενημέρωση και την επιμόρφωση. Άλλωστε ακόμα και τα σχολεία, ορισμένα ήδη από τις πρώτες τάξεις του δημοτικού, ζητούν από τα παιδιά να αντλούν πληροφορίες από το διαδίκτυο και να ενημερώνονται μέσα από τις σχολικές πλατφόρμες. Παράλληλα, μια πληθώρα τεχνολογικών εργαλείων, τα οποία σχετίζονται και με τον κυβερνοχώρο, βρίσκεται στην υπηρεσία της σχολικής διαδικασίας αλλά και της

καθημερινότητας, όπως τα κινητά τηλέφωνα, τα οποία οι γονείς προμηθεύουν στα παιδιά με το πρόσχημα της ασφάλειας.

Ένας από τους σημαντικούς λόγους που διατηρεί τον διάλογο της κινδυνολογίας γύρω από την σχέση των εφήβων με τον κυβερνοχώρο, είναι το χάσμα γενεών, το οποίο φαίνεται να είναι πιο ευδιάκριτο από ποτέ. Όπως αναφέρει η Τσαλίκη (2012), η τεχνολογία φαίνεται να προσφέρει ένα αίσθημα ισχύς στους «ψηφιακά γηγενείς», δηλαδή στα παιδιά και στους εφήβους, οι οποίοι κινούνται με μεγάλη άνεση ανάμεσα στα τεχνολογικά προϊόντα, ενώ ταυτόχρονα είναι και τα πιθανά θύματα αυτών των προϊόντων. Σε γενικές γραμμές, οι γονείς, εκπαιδευτικοί αλλά και ειδικοί ψυχικής υγείας, οι οποίοι προέρχονται κυρίως από τους κόλπους της ιατρικής, που ασχολούνται με αυτά τα ζητήματα, ως *ψηφιακοί έποικοι* μιας εποχής που φαίνεται να αλλάζει ραγδαία γύρω τους, σηματοδοτώντας μια αλλαγή στο πολιτισμικό πεδίο που δεν μπορούν να κατανοήσουν, μιλούν για την χαμένη αθωότητα των σύγχρονων παιδιών και εγείρουν ηθικούς πανικούς, ενώ συγχρόνως, κυρίως οι γονείς, νιώθουν καθηλωμένοι εξαιτίας της άγνοιάς τους (Buckingham & Bragg, 2007) και επικεντρώνονται κυρίως στους κινδύνους των νέων τεχνολογιών, όπως αυτοί παρουσιάζονται από τα μέσα (Τσαλίκη, 2012).

Όταν προσεγγίζουμε τον άνθρωπο, αυτό οφείλει να γίνεται σε συνδυασμό με το σύνολο των πολιτιστικών του εμπειριών, γιατί «το σύνολο διαμορφώνει την μονάδα» (Winnicott, 1971, σελ. 133). Όταν ο Winnicott αναφέρεται στο πολιτιστικό πεδίο (cultural field) αναφέρεται σε ένα κοινό απόθεμα της ανθρωπότητας από το οποίο ο καθένας μπορεί να συνεισφέρει και να αντλήσει από εκεί αν, όπως λέει και ο ίδιος, «έχει κάπου να τοποθετήσει αυτά τα οποία βρίσκει» (σελ. 133), περιγράφοντας την παράδοση η οποία κληρονομείται από γενιά σε γενιά. Οποιοδήποτε πολιτιστικό πεδίο, μπορεί να είναι αυθεντικό μόνο σε σχέση με την παράδοση και αν συνεχίσουμε να παρακολουθούμε το σκεπτικό του Winnicott, η αλληλεπίδραση μεταξύ της αυθεντικότητας και της αποδοχής της παράδοσης ως βάση για την εφευρετικότητα (των πολιτιστικών πεδίων και των μεταβατικών αντικειμένων) είναι απλά ένα ακόμα παράδειγμα της αλληλεπίδρασης μεταξύ του πρωταρχικού διαχωρισμού και της συμβολοποιημένης ένωσης. Αυτό το οποίο θα επιτρέψει στις ενστικτώδεις ικανοποιήσεις να μετατραπούν σε αποπλανήσεις (seductions) (και σε εξαρτήσεις) είναι μια ήδη εδραιωμένη ικανότητα του ατόμου για συνολική εμπειρία και για εμπειρίες μεταβατικού αντικειμένου.

Στις περιπτώσεις εκείνες που το άτομο δεν έχει εσωτερικεύσει επαρκώς ένα αντικείμενο, καταλήγει σε διχοτομήσεις του εαυτού και των βιωμάτων για να αποφύγει την επαναβίωση του τραύματος. Το άτομο αυτό δεν μπορεί να αντλήσει μέσα από την

πολιτιστική εμπειρία ή το παίξιμο και αξιοποιεί αποθέματα ανθεκτικότητας (Winnicott, 1971). Ο ψευδής εαυτός που έχει συγκροτηθεί ως ναρκισσιστική οργάνωση επαναλήψεων σταματά τις διαδικασίες της υποκειμενικοποίησης και καθίσταται ανεπαρκής για την επεξεργασία των διεγέρσεων και τον μετασχηματισμό τους σε κατάλληλες για τον ψυχισμό ενορμήσεις (Μανωλόπουλος, 2012).

Το άτομο όμως εξακολουθεί να αποζητά την «ικανοποιητική συνάντηση μιας επιθυμίας, μ' ένα αντικείμενο ικανό να ανταποκριθεί σε αυτήν» (Μανωλόπουλος, 2012, σελ. 369). Έτσι, στην περίπτωση της μη επαρκούς εσωτερίκευσης του αντικειμένου, το άτομο προσπαθεί να βρει την επαρκώς ικανοποιητική συνεύρεση με το αντικείμενο μέσα από καταναγκασμούς και επαναλήψεις. Εργαλειακά, το άτομο στην προσπάθειά του να μην αποκαλυφθεί αλλά συγχρόνως και μπροστά στον φόβο να μείνει κρυμμένο και μόνο (Winnicott, 1963) εμπλέκεται σε διχοτομήσεις των πραγματικότητων του και στην προσκόλληση με αντικείμενα, τα οποία δεν συνεισφέρουν στην απαρτίωση του ψυχισμού. Τότε η αλληλεπίδραση με το πολιτιστικό πεδίο, το οποίο είναι η συνάντηση στην εξωτερική πραγματικότητα με ένα άλλο πρόσωπο (Winnicott, 1971), είτε αυτό το πεδίο είναι η θρησκεία, η τέχνη, οι ουσίες, είτε ο κυβερνοχώρος και οι τεχνολογίες εαυτού, μετατρέπονται σε φετίχ, χωρίς καμία συμβολική σημασία και ουσιαστική συνεισφορά στην ατομική εξέλιξη.

Τα σύγχρονα παιδιά συχνά χαρακτηρίζονται ως οι αυτόχθονες στην εποχή του κυβερνοχώρου. Φαίνεται να μιλούν μια διαφορετική γλώσσα, να κοινωνικοποιούνται με διαφορετικό τρόπο, να συνυπάρχουν δίπλα σε τεχνολογικά εξαρτήματα και να τα χειρίζονται πολύ καλύτερα από όσο χειρίζονται την μητρική τους γλώσσα. Το "πείραμα" του Negroponte²⁶, είναι ενδεικτικό για το πώς τα παιδιά μπορούν να εξοικειωθούν με οτιδήποτε καινούργιο, ακόμα και αν δεν κατέχουν ούτε καν τα εργαλεία της γλώσσας, αρκεί να τους δοθεί πρόσβαση σε αυτό και να είναι ελκυστικό για την ηλικία τους. Στην πραγματικότητα, το επιχείρημα πίσω από όλο το πείραμα, είναι ότι τα παιδιά μπορούν να αυτοδιδασχθούν, αρκεί η παρουσία των μηχανημάτων (ερεθισμάτων) και όχι των δασκάλων ή άλλων καθοδηγητών. Το γεγονός βέβαια ότι τα παιδιά αυτά, τα οποία χωρίς καθοδήγηση, κατάφεραν να φτάσουν σε σημείο να διεισδύσουν σε αποκλεισμένες λειτουργίες, δείχνει

²⁶ Ο Nicholas Negroponte, ιδρυτής του οργανισμού "Ένας φορητός υπολογιστής για κάθε παιδί" (One Laptop Per Child), άφησε κλειστά κιβώτια με φορητούς υπολογιστές, οι οποίοι περιείχαν εγκατεστημένα προγράμματα, σε δυο απομονωμένα χωριά της Αιθιοπίας. Ο στόχος ήταν να μελετηθεί αν αναλφάβητα παιδιά (παιδιά δημοτικού) με καμία προηγούμενη έκθεση στους υπολογιστές ή στον γραπτό λόγο μπορούσαν να μάθουν να διαβάζουν μόνο τους αλληλεπιδρώντας με τα προγράμματα και τα μηχανήματα. Εν συντομία, τα αποτελέσματα ήταν ότι τα παιδιά όχι μόνο έμαθαν το αλφάβητο και τον συλλαβισμό λέξεων, αλλά κατάφεραν να θέσουν σε λειτουργία, ακόμα και αποκλεισμένες, από τους προγραμματιστές του εγχειρήματος, εφαρμογές.

ακριβώς την σημασία του καθοδηγητή (γονιών και δασκάλων) στην ζωή τους. Στην συγκεκριμένη περίπτωση αυτή η «μη συμμόρφωση» αντιμετωπίστηκε με θαυμασμό παγκοσμίως, λόγω της ιδιαιτερότητάς της, στην καθημερινή πρακτική, όμως, μπορεί να έχει μη ανατρέψιμες συνέπειες για το παιδί, το οποίο έχει την έμφυτη ικανότητα να μαθαίνει, αλλά όχι πάντα την γνώση να προστατεύει τον εαυτό του, η οποία είναι αποτέλεσμα εμπειριών ζωής και αλληλεπίδρασης με το περιβάλλον.

Μέσα στις παρούσες κοινωνικές συνθήκες, σε μια εποχή κρίσης, η σύγχρονη γενιά εφήβων προσπαθεί να συγκροτήσει τον εαυτό της και να σηματοδοτήσει την ύπαρξή της. Η αμφιθυμία που χαρακτηρίζει την μετάβαση στην ενηλικίωση, ενισχύεται από παράγοντες όπως η ανασφάλεια των γονέων, τα μαζικά πρότυπα ανατροφής των παιδιών (μέσω εγχειριδίων και προγραμμάτων των ΜΜΕ), οι οικονομικές δυσκολίες των οικογενειών που δεν επιτρέπουν την ανεξαρτητοποίηση των εφήβων (π.χ. με την φυγή από το σπίτι, τις σπουδές σε άλλη πόλη ή στο εξωτερικό κ.α.)²⁷. Σε αυτές τις σκέψεις αποδίδεται και η προσκόλληση στην συγκρότηση ηθικών πανικών από τα ΜΜΕ, ειδικά σε ότι αφορά στο θέμα της σχέσης των εφήβων με τον κυβερνοχώρο ενώ η συζήτηση που διεξάγεται περιστρέφεται κυρίως γύρω από τους όρους της παθολογίας και της διαταραχής, χωρίς την κατανόηση μιας νέας πραγματικότητας που εξελίσσεται με πολύ πιο ραγδαίους ρυθμούς, από ότι η γενιά των ενηλίκων της κρίσης, μπορεί να κατανοήσει. Όπως αναφέρει ο Galimberti (2011, σελ. 137) «*Τα λόγια των ενηλίκων [...] λέγουν με σαφήνεια, τους κανόνες της ζωής, αλλ' όμως οι ενήλικες πλέον, εγκαταλελειμμένοι από την μνήμη της εφηβείας τους και άχρηστης άλλωστε για να καταλάβουν ετούτη την εφηβεία, ακολουθούν εκείνη την αδύνατη επικοινωνία στην οποία ευρίσκεται το δικό τους άγχος να γνωρίζουν, και, με αυτό, τη δική τους μόνιμη πλέον ανικανότητα κατανόησης*».

Ο κυβερνοχώρος φαίνεται να αναδεικνύεται σε ένα βασικό συστατικό του πολιτιστικού πεδίου, το οποίο διαμορφώνεται και με το οποίο οι σύγχρονοι έφηβοι φαίνεται να αλληλεπιδρούν. Δεν αμφισβητούν την ύπαρξή του, άλλωστε γεννήθηκαν με δεδομένη την παρουσία του, στην πλειοψηφία τους δεν γνωρίζουν τον κόσμο χωρίς αυτό

²⁷ Αν το βλέπαμε μέσα από το πρίσμα της θεωρίας του Jung, σε περιόδους κρίσης το συλλογικό ασυνείδητο ανακαλείται, εις βάρος των ατομικών ασυνειδητών, για να διασφαλίσει την αίσθηση της συνέχειας της ύπαρξης. Αυτό το συλλογικό ασυνείδητο το οποίο επικαλείται στις παρούσες συνθήκες, ως ασφαλιστική δικλείδα, δεν αφορά τους εφήβους, αλλά τους ενήλικες της σημερινής εποχής, οι οποίοι μη μπορώντας να διαχειριστούν την δική τους αίσθηση της ύπαρξης που βρίσκεται σε κατάρρευση (και βιώνοντας ως απειλή την έμφυτη γνώση των παιδιών για την τεχνολογία), στρέφονται (παλινδρομώντας, με σκοπό να προστατευτούν από την εξωτερική απειλή) σε εκείνα τα πρότυπα συμπεριφοράς (αρχέτυπα - μορφικοί παράγοντες), τα οποία όπως λέει ο Jung προκαλούν μια επήρεια που έχει ως συνέπεια την μείωση του νοητικού επιπέδου, προς όφελος της ανύψωσης ενός περιεχομένου εις βάρος άλλων (Jung, 2003). Το συλλογικό ασυνείδητο των ενηλίκων επικαλείται ως άμυνα στο νέο πολιτιστικό πεδίο το οποίο συγκροτείται στον κόσμο των εφήβων.

και μόνο οι ενήλικες μπορούν να διακρίνουν την διαφοροποίηση που επέφερε στην καθημερινότητα και στις σχέσεις, καθώς αυτοί μπορούν να το δουν σε σχέση με την πρότερη κατάσταση πραγμάτων. Ο τρόπος με τον οποίον ο έφηβος θα αλληλεπιδράσει με τον κυβερνοχώρο, εξαρτάται και από το πώς έχει «αξιοποιήσει» άλλα μεταβατικά αντικείμενα και περιοχές εμπειρίας και αυτό σχετίζεται με την εμπιστοσύνη που έχτισε την περίοδο της πρωταρχικής εξάρτησης (Winnicott, 1971).

Η Ψυχική Οικονομία του Εθισμού

Από τα μεταβατικά στα εξαρτητικά αντικείμενα

Σύμφωνα με την McDougall (2010), η ψυχική οικονομία του εθισμού αποβλέπει στην γρήγορη εκφόρτιση κάθε ψυχικής έντασης, είτε εσωτερικής είτε εξωτερικής, η οποία προκαλείται τόσο από οδυνηρές όσο και από διεγερτικές και ευχάριστες καταστάσεις. Η McDougall εξετάζοντας ετυμολογικά τον όρο «εθισμό», παρατηρεί μια σημαντική διαφοροποίηση ανάμεσα στην γαλλική και την αγγλοσαξονική ορολογία. Στην γαλλική ορολογία ο εθισμός συνδέεται με την επιθυμία κάποιου να κάνει κακό στον εαυτό του, ενώ αντίστοιχα στην αγγλοσαξονική ο εθισμένος αντιλαμβάνεται την εθιστική του συμπεριφορά ως μοναδική λύση για να απαλλαγεί από την ψυχική οδύνη. Ετυμολογικά, ο όρος εθισμός αναφέρεται σε μια κατάσταση σκλαβιάς, όμως το άτομο δεν είχε ως αρχική πρόθεση να καταστεί σκλάβος ενός αντικείμενου. Το αντικείμενο του εθισμού επενδύεται με ευεργετικές ιδιότητες και μάλιστα με αγάπη, σύμφωνα με την McDougall, και επιστρατεύεται για να καταπραΰνει ανυπόφορες συναισθηματικές καταστάσεις.

Όλοι οι άνθρωποι έχουν ανάγκη από συμπεριφορές φυγής, σε περιπτώσεις επώδυνων συναισθηματικών καταστάσεων, οι «μπλόφες με την πραγματικότητα – προσωρινές διχοτομήσεις – κάνουν υποφερτή μια τρομακτική πραγματικότητα, για όσο ένα παιχνίδι στον μεταβατικό χώρο είναι απαραίτητο ώστε το υποκείμενο να βρει τον δρόμο προς οδυνηρές αλήθειες μέσα από μια διεργασία πένθους» (Μανωλόπουλος 2011, σελ. 21). Οι συγκεκριμένες συμπεριφορές βοηθούν το άτομο να εισέρχεται σε μια κατάσταση ηρεμίας (προσωρινής αποσύνδεσης), καθώς μια κατάσταση κρίσης μπορεί να ξεφεύγει από την ικανότητα του να τη διαχειριστεί. Το άτομο μπορεί να καταφύγει στην κατανάλωση φαγητού ή αλκοόλ ή να καπνίζει παραπάνω από ότι συνήθιζε και γενικότερα να υπερβάλει σε κάποιες από τις συνήθειες δραστηριότητες του. Η εκφόρτιση της ψυχικής έντασης καθίσταται προβληματική, μόνο στην περίπτωση που βιώνεται ως η μόνη λύση που έχει το άτομο για να αντέξει την ψυχική οδύνη. Όπως χαρακτηριστικά σημειώνει η McDougall (2010), στόχος του εθισμού είναι να απαλλαγεί το άτομο από τα συναισθήματα του, όσο το δυνατόν πιο γρήγορα. Από την στιγμή που το άτομο «ανακαλύπτει» την εθιστική λύση, καθίσταται καταναγκαστικό να καταφεύγει σε αυτήν. Το άτομο, λοιπόν, βιώνει την εθιστική συμπεριφορά, όχι ως κάτι μέσω του οποίου βλάπτει τον εαυτό του, αλλά ως κάτι που δίνει νόημα και ευχαρίστηση στην ζωή του και αποτελεί μια συμπεριφορά που επιζητεί, υποχρεωτικά, όταν βρίσκεται μόνο του, ως μια λύση στο ναρκισσιστικό πλήγμα που νιώθει ότι βιώνει εξαιτίας αυτής της μοναξιάς.

Σύμφωνα με την Klein (1963), το αίσθημα της μοναξιάς οφείλεται στην ανάμνηση της χαμένης πρωταρχικής σχέσης, η οποία επέτρεπε την κατανόηση, χωρίς την χρησιμοποίηση της γλώσσας. Μια απώλεια που για κάποια άτομα μπορεί να είναι ανεπανόρθωτη. Σε αυτές τις στιγμές της μοναξιάς η εθιστική συμπεριφορά λειτουργεί ως αναλγητικό, η ισχύς του οποίου ενδυναμώνεται καθώς αποτελεί απάντηση σε μια παλαιότερη ψυχική οδύνη. Σύμφωνα με την McDougall (2010), η εθιστική συμπεριφορά αποτελεί μια παιδαριώδη απόπειρα του υποκειμένου να αυτοθεραπευτεί και ο εθισμός αποτελεί περισσότερο μια ψυχοσωματική παρά μια ψυχολογική λύση.

Το γεγονός ότι η εθιστική συμπεριφορά φαίνεται να ενδυναμώνεται όταν το άτομο βιώνει στιγμές μοναξιάς ενδεχομένως να παρεμποδίζει την ανάπτυξη της, κατά Winnicott (1958/1984), ικανότητας του να είναι κανείς μόνος (παρουσία της μητέρας). Σύμφωνα με την McDougall (2010), οι απαρχές της ψυχικής οικονομίας της εθιστικής συμπεριφοράς βρίσκονται στις διαδικασίες αποχωρισμού και εξατομίκευσης μητέρας – βρέφους. Το παιδί αρχικά βρίσκεται σε μια σχέση πλήρους εξάρτησης από τη μητέρα του, στον βαθμό που σύμφωνα με τον Winnicott «το μωρό δεν υπάρχει», δηλαδή μητέρα και βρέφος βρίσκονται σε μια συμβιωτική, σχεδόν συγχωνευτική, σχέση. Σε αυτήν την κατάσταση το παιδί συμμορφώνεται πλήρως με όλα όσα η μητέρα προβάλλει στο ίδιο. Σταδιακά, το βρέφος θα αποκτήσει την αίσθηση ότι είναι μια ξεχωριστή ύπαρξη από τη μητέρα, «όμως κάθε τόσο επιθυμεί να ησυχάσει επιστρέφοντας στην αγκαλιά της τρυφερότητας της» (Μανωλόπουλος, 2011). Στην περίπτωση που η μητέρα χρησιμοποιεί το παιδί για να αποκρύπτει δικές της ματαιωμένες ψυχικές ανάγκες, δημιουργείται μια σχέση μεταξύ τους που επηρεάζει την ανάπτυξη των μεταβατικών φαινομένων και εγκαθιδρύει στο παιδί το φόβο του να αναπτύξει τις δικές του ψυχικές άμυνες, ώστε να μπορεί να διαχειριστεί τις συναισθηματικές του εντάσεις. Σύμφωνα με την έρευνα των Gluckman & Calvert (2007), τα παιδιά που προέρχονται από οικογένειες όπου ο ένας γονέας, συνήθως η μητέρα, πάσχει από κάποιας μορφής ψυχική ασθένεια, τείνουν να εμφανίζουν δυσκολίες στην εμπειρία, ανασφάλεια και προβλήματα σε σχέση με τον δεσμό, την εμπιστοσύνη, την σκέψη, κ.α.

Εξαρτάται λοιπόν, από την αξιοπιστία της ψυχικής οργάνωσης της μητέρας, αν το βρέφος θα αποκτήσει μια ασφαλή αίσθηση ύπαρξης ή μια γεμάτη ρήξεις και βία προσωπική αφήγηση (Μανωλόπουλος, 2011). Στην δεύτερη περίπτωση, το παιδί προκειμένου να διαχειριστεί τα συναισθηματικά του προβλήματα, θα έχει πάντα την ανάγκη για την μητρική παρουσία. Αυτό οφείλεται στο ότι δεν έχει αποκτήσει μια αναπαράσταση της περιθάλπουσας εσωτερικής μητέρας, η οποία θα του έδινε την δυνατότητα να ταυτιστεί με την ίδια, προκειμένου να αντεπεξέλθει στις ψυχικές οδύνες. Το παιδί που δεν φτάνει σε μια

τέτοια αναπαράσταση δεν μπορεί να αντεπεξέλθει σε στιγμές έντασης και αναζητά συνεχώς μια λύση προκειμένου να αντισταθμίσει την έλλειψη περιθάλποντων ενδοβλημένων αντικειμένων, με αποτέλεσμα να καταφεύγει, όπως στα παιδικά του χρόνια, στον εξωτερικό κόσμο. Ο Γιωσαφάτ (2010, σελ. 133) περιγράφει την στροφή αυτή προς τον εξωτερικό κόσμο με σκοπό την αναζήτηση της χαμένης εξαρτητικότητας ως εξής: «Τα ναρκωτικά γίνονται ένα είδος προσωρινής μαμάς, παίρνεις ηρωίνη και για μια – δυο ώρες είσαι σε ένα είδος παραδείσου, όπως όταν ήμασταν στην κοιλιά της μάνας μας, στην αγκαλιά της, στο βυζί της, όπου για λίγο παύει πάσα οδύνη και στεναγμός».

Η έλλειψη των περιθάλποντων ενδοβλημένων αντικειμένων στρέφει το άτομο στον εξωτερικό κόσμο για την αναζήτηση της, κατά Winnicott, μητέρας – περιβάλλον. Όταν, όμως το άτομο αδυνατεί να διαχειριστεί μια σύγκρουση, καθώς δεν μπορεί να αναπαραστήσει εκείνες τις απαραίτητες ψυχικές σκηνές στο εσωτερικό (Noaille, 2010), χρησιμοποιεί τη μητέρα – αντικείμενο για να εξασφαλίσει ένα περιβάλλον (Μανωλόπουλος, 2011). Το εξωτερικό αντικείμενο, μέσω της προβολικής ταύτισης, λαμβάνει την θέση εκείνου που θα έπρεπε να είχε εσωτερικευτεί και ανάγεται σε συμβολικό, το οποίο καθίσταται υπεύθυνο για τις φαντασιώσεις, συναισθήματα, ενορμήσεις και συγκρούσεις του ατόμου. Η μητέρα – αντικείμενο «[...] αφενός εξασφαλίζει ένα ελάχιστο απόλαυσης και αφετέρου επιφέρει μια καθησυχαστική αυταπάτη μιας μητέρας – περιβάλλον που φροντίζει τις ανακλητικές²⁸ ανάγκες του υποκειμένου» (Μανωλόπουλος 2011, σελ. 26). Η διχοτόμηση μητέρας – περιβάλλον και μητέρας – αντικειμένου, μεταξύ των άλλων, καταργεί και τον μεταβατικό χώρο (Μανωλόπουλος, 2011). Το άτομο συγχέει τα όρια μεταξύ του μέσα και του έξω και το εξωτερικό αντικείμενο αποστερεί από το εσωτερικό την σημασία του. Αναδεικνύεται έτσι ζωτικής σημασίας, εκείνος ο ενδιάμεσος χώρος ο οποίος θα επιτρέψει την διαφοροποίηση, αλλά και την επικοινωνία μεταξύ των δυο πραγματικοτήτων και θα λειτουργεί ως χώρος αναπαράστασης (Noaille, 2010).

Για να συγκροτηθεί ο ενδιάμεσος χώρος, ο οποίος θα επιτρέψει στο βρέφος να διανύσει τον δρόμο από την υποκειμενικότητα στην αντικειμενικότητα, μέσω των αναπαραστάσεων και της διαδικασίας της συμβολοποίησης, είναι απαραίτητη η πρωταρχική αυταπάτη. Η μητέρα καλείται να αφήσει χώρο στο βρέφος να αναπτύξει τον πρωτογενή ναρκισσισμό του, γιατί μέσω αυτού θα αποκτήσει ένα δυνατό εγώ και θα θέσει τα θεμέλια της συναισθηματικής βάσης του εαυτού (Μανωλόπουλος, 2011).

²⁸ Ανακλητικές ανάγκες είναι οι ανάγκες που σχετίζονται με την φροντίδα και την στήριξη του υποκειμένου από ένα εξωτερικό αντικείμενο, συνήθως γονεϊκού προτύπου. Σε υγιείς περιπτώσεις το αντικείμενο που ικανοποιεί αυτές τις ανάγκες είναι προσωρινό, η παρουσία του εσωτερικεύεται και το άτομο έχοντας ενδοβάλλει αυτό το στήριγμα, φροντίζει τον εαυτό του. Σε μη υγιείς περιπτώσεις χρειάζεται συνεχώς το αντικείμενο.

Τα εξαρτητικά αντικείμενα αντικαθιστούν τα μεταβατικά αντικείμενα της παιδικής ηλικίας, τα οποία θα ενσωμάτωναν το μητρικό περιβάλλον και θα απελευθέρωναν από τον εξαρτητικό δεσμό με την μητέρα. Έτσι, σύμφωνα με την McDougall (2010), τα εξαρτητικά αντικείμενα αποτυγχάνουν στο να διαδραματίσουν τον ρόλο των μεταβατικών και παρέχουν μόνο προσωρινή ανακούφιση από την ψυχική οδύνη, «[...] και γι' αυτό χρειάζεσαι ξανά την δόση, γιατί δεν μπορείς να αντιμετωπίσεις την πραγματικότητα, αλλιώς δεν θα ήταν εξάρτηση» (Γιωσαφάτ 2010, σελ. 133). Το μεταβατικό αντικείμενο αποτελεί μια προέκταση του σώματος του παιδιού, ένα εργαλείο το οποίο το βοηθά στο ταξίδι του προς την αντικειμενικότητα ενώ το εξαρτητικό αντικείμενο είναι ένα φετίχ, το οποίο αντί να συμβολίζει την πορεία προς την ανεξαρτητοποίηση της ύπαρξης, διαψεύδει τον αναγκαίο αποχωρισμό (Μανωλόπουλος, 2011). Σε αντίθεση με τα μεταβατικά αντικείμενα, τα εξαρτητικά δεν μπορούν να καταστραφούν για να επαναδημιουργηθούν και έτσι είναι πάντα εκεί, αλλά ούτε αφήνουν στο παιδί την αυταπάτη της δημιουργίας τους.

Ο εθισμός δεν αποτελεί μια «λύση» μόνο για τις περιπτώσεις εκείνες όπου υπάρχουν εξαιρετικά βίαιες συναισθηματικές κρίσεις, αλλά και σε εκείνες όπου η ρήξη μητέρας – παιδιού, οδηγεί το παιδί στην απατηλή αναζήτηση της επαναφοράς της πρότερης σχέσης με την μητέρα και της ευδαιμονίας που την συνόδευε, μέσω του αντικειμένου του εθισμού. Ίσως, ο εθισμός αποτελεί μια διάσταση εκείνου που περιέγραφε ο Winnicott (1956/2002) με την κλοπή (stealing), η οποία είναι μια από τις δυο εκφράσεις της αντικοινωνικής συμπεριφοράς. Ότι δηλαδή το παιδί μέσω του εθισμού, όπως μέσω του κλεψίματος, αναζητεί τη μητέρα που το δημιούργησε και θεωρεί πως έχει δικαίωμα σε αυτήν. Όπως η McDougall (2010) υποστηρίζει ότι η εθιστική συμπεριφορά αποτελεί μια προσπάθεια αυτοθεραπείας, αν και παιδαριώδη, έτσι και ο Winnicott θεωρεί ότι οι δυο μορφές της αντικοινωνικής συμπεριφοράς, η κλοπή και η καταστροφικότητα, αποτελούν προσπάθειες αυτοϊασης, μέσω της αποσυμφόρησης των ενστίκτων.

Η McDougall διακρίνει τρεις ψυχικές καταστάσεις που οδηγούν σε εθιστική συμπεριφορά:

- α) την προσπάθεια αποφυγής των νευρωτικών αγχών
- β) την προσπάθεια αντιμετώπισης σοβαρών καταστάσεων άγχους και
- γ) την προσπάθεια αποφυγής ψυχωτικών αγχών.

Από την στιγμή που κανένα αντικείμενο δεν μπορεί να αντισταθμίσει τις ελλείψεις του ψυχικού κόσμου, η εθιστική συμπεριφορά λαμβάνει αναπόφευκτα μια καταναγκαστική διάσταση. Αποσκοπεί στην απαλλαγή από συναισθηματικές πιέσεις, στην αποκατάσταση της εικόνας του εαυτού που έχει πληγεί και στη διευθέτηση των ανοιχτών ζητημάτων με τις

γονικές μορφές του παρελθόντος. Το εσωτερικό μητρικό υποκείμενο βιώνεται ως απόν ή ως ανίκανο να παρηγορήσει το αποστερημένο παιδί και έτσι ξεκινά μια αίσθηση δυσπιστίας τόσο προς αυτό όσο και προς τον εσωτερικό πατέρα. Και έτσι τα εθιστικά υποκατάστατα κρίνονται απαραίτητα, καθώς είναι πάντα εκεί για να αντισταθμίσουν τις ανεπαρκείς μητρικές λειτουργίες και παράλληλα βρίσκονται υπό τον πλήρη έλεγχο του ατόμου. Τέλος, στα πλαίσια της εθιστικής οικονομίας επέρχεται ο θάνατος του εαυτού, σταδιακά, μέσα από δυο αντιφατικές παραδοχές, με την πρώτη να έχει να κάνει με μια φαινομενική παντοδυναμία πάνω στο αντικείμενο του εθισμού και τη δεύτερη με μια υποταγή στις ενορμήσεις (McDougall, 2010).

Η ψυχική οικονομία του εθισμού αναπτύσσεται στα πλαίσια της δόμησης εκείνων των αντιτραυματικών αμυντικών οργανώσεων και πάνω σε αυτές τις οργανώσεις εδράζεται και η σχέση των μεταβατικών και εξαρτητικών αντικείμενων. Η εσωτερική αποστέρηση του μεταβατικού χώρου και συνεπώς η αδυναμία του να λειτουργήσει ως χώρος συμβολοποίησης, εγκαθιδρύει μια εγγενή δυσκολία στα άτομα να βιώσουν εμπειρίες από κοινού με άλλα άτομα και καταφεύγουν σε επαναλήψεις καταναγκαστικού χαρακτήρα που επηρεάζουν τις διαδικασίες απαρτίωσης και οδηγούν σε διχοτομήσεις (Μανωλόπουλος, 2012).

Η εθιστική οικονομία στην εφηβεία

Η McDougall (2010) εντοπίζει τις απαρχές της εθιστικής οικονομίας στις διαδικασίες αποχωρισμού και εξατομίκευσης του βρέφους από την μητέρα. Μετά τον χωρισμό από την πρωταρχική ένωση το παιδί δημιουργεί το μεταβατικό του αντικείμενο και ξεκινά ένα ταξίδι βίωσης προς τον αντικειμενικό κόσμο, με εφόδιο τον πρωτογενή ναρκισσισμό που βασίζεται στο βλέμμα της μητέρας (μέσω της αυταπάτης που αυτή άφησε να δημιουργηθεί). Αυτή η διαδικασία αποτελεί την πρώτη φάση της εξατομίκευσης, η οποία χαρακτηρίζεται από μια εργασία συμβολοποίησης που σχετίζεται με τα αντικείμενα που βρίσκονται στο περιβάλλον του παιδιού. Τα αντικείμενα αυτά είναι ιδιαίτερα σημαντικά, καθώς εν τη απουσία της γλώσσας, αποτελούν φορείς συναισθημάτων. Όλες οι εντυπώσεις των παιδιών και τα συναισθήματα που τις συνοδεύουν, συνδέονται με πράγματα ενώ αργότερα οι λέξεις θα αποτελέσουν τον δίαυλο επικοινωνίας με τον υπόλοιπο κόσμο. Όπως είναι φυσικό, δεν έχουν όλα τα αντικείμενα το ίδιο νόημα για όλους και έτσι η επεξεργασία της σχέσης των συμβόλων και των αντικειμένων είναι ιδιαίτερα σημαντική για την διάγνωση της κατάστασης του παιδιού (Ντετί, 2000).

Θα αναφερθούμε συνοπτικά (έχει γίνει εκτεταμένη αναφορά του εφηβικού σταδίου σε προηγούμενο κεφάλαιο) στις δυο φάσεις εξατομίκευσης – αποχωρισμού από την μητέρα, την πρώτη που συντελείται στην βρεφική ηλικία μέσω της αυταπάτης και της διάλυσης της και στην δεύτερη που συντελείται στην εφηβεία μέσω των έντονων παλινδρομήσεων και των εξαιρετικά αντιφατικών κοινωνικών (ρόλοι) και προσωπικών ενορμήσεων που βιώνει το άτομο.

Η πρώτη φάση εξατομίκευσης χαρακτηρίζεται από τον διαχωρισμό του παιδιού ως ξεχωριστή ύπαρξη από τη μητέρα, με την οποία μέχρι τότε ήταν σε πλήρη συγχώνευση. Το βρέφος χρειάζεται μια «επαρκώς καλή» μητέρα²⁹, η οποία θα του επιτρέψει, μέσω της πρωταρχικής αυταπάτης, να βγει από την πλήρη συγχώνευση μαζί της και να κάνει ένα ταξίδι συμβολοποίησης που θα το οδηγήσει στην ενηλικίωση. Για να πραγματοποιηθεί αυτό το ταξίδι χρειάζεται ένας μεταβατικός χώρος στον οποίο θα δημιουργήσει και θα καταστρέψει τα αντικείμενα, μέσω της δοκιμής της πραγματικότητας. Αυτός ο μεταβατικός χώρος λειτουργεί ως το εργαλείο οριοθέτησης αλλά και συνάντησης της εξωτερικής και της εσωτερικής πραγματικότητας του ατόμου, η οποία μέχρι τότε ήταν μια και αδιαίρετη. Το παιδί στην πορεία αυτή, περνά από στάδια διωκτικού και καταθλιπτικού άγχους, στην προσπάθεια του να διαχειριστεί τις πρωτόγνωρες ενορμήσεις, μέχρι την νοητική εκείνη στιγμή που θα απαρτιώσει ένα δυνατό εγώ. Τα θεμέλια της συναισθηματικής βάσης του εαυτού τοποθετούνται τη στιγμή που το παιδί στρέφει το βλέμμα του από τα μάτια της μητέρας, έχοντας ενδοβάλλει τον αντικατοπτρισμό που αυτά του πρόσφεραν, στον καθρέφτη. Στο στάδιο του καθρέφτη το παιδί, το οποίο ήδη αισθάνεται τον εαυτό του ως μεμονωμένη και αυτόνομη μορφή ύπαρξης, αρχίζει να ανακαλύπτει την εικόνα «ενός άλλου», ο οποίος είναι ενσωματωμένος στην κοινωνία. Πρέπει, λοιπόν, να ταυτιστεί αυτό που νιώθει με αυτό που βλέπει και συνεπώς βλέπουν και οι άλλοι. Έτσι συγκροτείται το «κοινωνικό πρώτο ενικό πρόσωπο», σύμφωνα με τον Lacan (1949). Για να μπορέσει το παιδί να ταυτιστεί με την αντανάκλαση του στον καθρέφτη, πρέπει να μπορεί η ψυχή του να αυτοαναγνωρίζεται στον αντικατοπτρισμό του σώματος του.

Στην εφηβεία συντελείται μια παρόμοια διαδικασία εξατομίκευσης, όπως αυτή που συντελέστηκε στο πρώιμο στάδιο. Το «αρκετά καλό» περιβάλλον και η ενδοβλημένη εικόνα της «επαρκώς καλής» μητέρας είναι εξίσου σημαντικά για τον έφηβο, όπως ήταν και για το

²⁹ Σύμφωνα με τον Winnicott (1971), η επαρκώς καλή μητέρα (όχι απαραίτητα η βιολογική μητέρα) είναι εκείνη που μπορεί να προσαρμόζεται στις ανάγκες του βρέφους. Μια τέτοια μητέρα στην αρχή αναπτύσσει μια απόλυτη και ενεργητική προσαρμογή. Στην πορεία όμως, και όσο αυξάνεται η ικανότητα του βρέφους να δέχεται την αποτυχία αυτής της προσαρμογής, η προσαρμογή από μέρους της μητέρας μειώνεται, χωρίς όμως να μειώνεται και η αφοσίωση της ως προς το βρέφος. Ο Winnicott αναφέρει ότι η επιτυχία της ανατροφής στηρίζεται στην αφοσίωση της μητέρας και όχι στην εξυπνάδα ή την πνευματική της καλλιέργεια.

βρέφος. Η έννοια του μεταβατικού χώρου που θα χρησιμεύει ως ενδιάμεση περιοχή εμπειρίας ανάμεσα στην εξωτερική πραγματικότητα και την εσωτερική που συνόδευσε το βρέφος στην ταξίδι του από το υποκειμενικό στο αντικειμενικό (από την εξάρτηση στην ανεξαρτησία) θα συνοδεύσει και τον έφηβο από την παιδική ηλικία στην ενηλικίωση. Στον μεταβατικό αυτό χώρο ο έφηβος, όπως και το βρέφος, θα θέσει σε λειτουργία την δοκιμή της πραγματικότητας, η οποία αποτελεί ουσιώδες μέρος της απαρτίωσης του εγώ. Στο ταξίδι αυτό ο έφηβος παλινδρομεί σε προγενέστερα στάδια ανάπτυξης και ταλανίζεται από το δικτυικό και καταθλιπτικό άγχος, καθώς επιζητώντας την ανεξαρτησία του στρέφεται ενάντια στους γονείς και συγχρόνως αποζητά την ασφάλεια και τη φροντίδα τους. Ενδεχομένως, ο έφηβος να βιώνει την πορεία προς την ενηλικίωση ως μια επίθεση προς τον ίδιο, όπως βιώνει το βρέφος την εμπειρία της γέννησης (Klein, 1950) και ίσως αυτό το αίσθημα να αποτελεί και τη βάση του κύριου χαρακτηριστικού της εφηβείας, δηλαδή της αμφιθυμίας. Στο πρώτο στάδιο του καθρέφτη το παιδί ταυτίζει την εικόνα που νιώθει με την εικόνα που βλέπει και με την εικόνα που βλέπει η κοινωνία, όταν το κοιτάζει. Στο δεύτερο στάδιο του καθρέφτη, το παιδί καλείται τώρα να ταυτιστεί όχι μόνο με μια νέα εικόνα του σώματος του αλλά και με τις νέες κοινωνικές επιταγές, οι οποίες πηγάζουν από το ηλικιακό στάδιο της εφηβείας. Όπως υποστηρίζει ο Winnicott (1971), οι ταυτίσεις στα πιο εξελιγμένα στάδια της ωρίμανσης δεν περιορίζονται στο πρόσωπο της μητέρας και του πατέρα, αλλά εξακολουθεί να είναι ιδιαίτερα σημαντικό για το παιδί να μπορεί να βλέπει τον εαυτό του στη στάση κάθε μέλους της οικογένειας ή στη στάση της οικογένειας ως σύνολο.

Όλες οι παραπάνω διεργασίες πραγματοποιούνται σε ένα συγκεκριμένο χώρο και χρόνο. Δεν πρέπει ούτε το βρέφος, ούτε ο έφηβος να πιεστούν να ωριμάσουν. Πρέπει να αφεθούν να δημιουργήσουν τα νοήματα τους, να κάνουν τις απαραίτητες συνδέσεις με τα αντικείμενα και να συγκροτήσουν τις δικές τους αναπαραστάσεις. Το παιδί πρέπει «να στερηθεί, να φανταστεί και να επιθυμήσει» (Μανωλόπουλος 2011, σελ. 20) και η υπέρ-προσφορά ή η πραγματική αποστέρηση (με την έννοια της αποστέρησης³⁰ του Winnicott) μπορεί να οδηγήσει ένα παιδί στο να αναζητήσει τις αναπαραστάσεις και τα συναισθήματα που χρειάζεται σε παντοδύναμες εξιδανικεύσεις, οι οποίες «αποτελούν το υπόβαθρο της συμμετοχής του ατόμου σε φανατικές δεσμεύσεις τελειομανίας, ανορεξίας και ελέγχου των

³⁰ Η αληθινή στέρηση του Winnicott (1956/2002, σελ. 487) αναφέρεται στην «απώλεια ενός καλού που υπήρξε θετικό για την εμπειρία του παιδιού μέχρι μια ορισμένη χρονική στιγμή και το οποίο έχει αποσυρθεί. Η απόσυρση έχει παραταθεί για χρονικό διάστημα μεγαλύτερο απ' όσο το παιδί μπορεί να διατηρήσει ζωντανή την εμπειρία στη μνήμη του. Η πλήρης έννοια της αποστέρησης περιλαμβάνει και την πρώιμη και την όψιμη, και το στιγμιαίο οξύ τραύμα και την τραυματική συνθήκη διαρκείας αλλά και τη σχεδόν φυσιολογική και τη σαφώς μη φυσιολογική αποστέρηση».

συναισθημάτων και των εννομήσεων του εαυτού και των άλλων» (Μανωλόπουλος 2011, σελ. 20).

Όπως είδαμε, η απαρχή της εθιστικής συμπεριφοράς, σύμφωνα με την McDougall (2010), είναι η ανάγκη του ατόμου να απαλλαγεί από τα συναισθήματα του γρήγορα και το αντικείμενο το εθισμού βιώνεται ως η μια και μοναδική λύση. Κανένα όμως αντικείμενο δεν μπορεί να αντισταθμίσει τις ελλείψεις του ψυχικού κόσμου και έτσι η προσκόλληση στα εξαρτητικά αντικείμενα, λαμβάνει αναπόφευκτα μια καταναγκαστική διάσταση. Η μοίρα του μεταβατικού αντικειμένου είναι βαθμιαία να αποεπενδυθεί, να χάσει το νόημα του και να περιπέσει σε λήθη, κάτι το οποίο συμβαίνει όταν το παιδί αναπτύξει εκείνους τους απαραίτητους μηχανισμούς άμυνας, ώστε να μπορεί να διαχειρίζεται τα επώδυνα συναισθήματα (Winnicott, 1971). Όταν το παιδί εμπεριέχει την ουσία του μεταβατικού αντικειμένου, καταφέρνει να οικοδομήσει έναν κόσμο καλών³¹ αντικειμένων, κατ' επέκταση έναν κόσμο εσωτερικού πλούτου και σταθερότητας (Klein, 1952). Όταν η σχέση του παιδιού με την ικανότητα να συγκροτεί μεταβατικά αντικείμενα διαταραχθεί, θα τείνει να στρέφεται προς εκείνα τα εξιδανικευμένα αντικείμενα που τροφοδοτούν τον πρωτογενή ναρκισσισμό του και του παρέχουν την αίσθηση της παντοδυναμίας, μέσα από διχοτομήσεις και προβολές (Μανωλόπουλος, 2011).

Οι εθισμοί συχνά σχετίζονται με την κρίση της εφηβείας, σύμφωνα με την McDougall (2010), ίσως γιατί αποτελεί την περίοδο εκείνη στην οποία, μετά την στιγμή της πρωταρχικής εξατομίκευσης, κρίνεται τόσο σημαντική η ικανότητα συγκρότησης του μεταβατικού χώρου και η καταφυγή σε αυτόν. Στην εφηβεία το άτομο χρειάζεται όλα τα ψυχικά αποθέματα που έχει καταφέρει να συλλέξει στην μέχρι τώρα πορεία του. Χρειάζεται όλους εκείνους τους μηχανισμούς άμυνας που θα το βοηθήσουν να διαχειριστεί το άγχος της αλλαγής, τους νέους κοινωνικούς ρόλους και την ανάγκη για αποδοχή από τους συνομηλίκους του.

Μέσα από τον μεταβατικό χώρο, ο οποίος συνδέει τον εαυτό με τον κόσμο των αντικειμένων, το άτομο βιώνει την αίσθηση της συνέχειας της ύπαρξης και με βάση αυτή

³¹ Μια από τις βασικές κριτικές του Winnicott στο έργο της Klein είναι ο διαχωρισμός του αντικειμένου σε καλό και κακό. Σύμφωνα με την Klein, ενώ αναπτύσσεται η σχέση του παιδιού με το αντικείμενο στο σύνολο του, η μητέρα και ο πατέρας ενδοβάλλονται σαν πρόσωπα με μόνον καλές ή μόνον κακές πλευρές, σύμφωνα με τις εμπειρίες, τις φαντασιώσεις και τα αισθήματα του βρέφους. Έτσι οικοδομείται εσωτερικά ένας διχοτομημένος κόσμος καλών και κακών αντικειμένων και εδώ βρίσκεται τόσο η πηγή της εσωτερικής δίωξης, όσο και του εσωτερικού πλούτου. Όταν το βρέφος αισθάνεται ότι εμπεριέχει καλά αντικείμενα, νιώθει σιγουριά, εμπιστοσύνη και ασφάλεια, ενώ όταν αισθάνεται ότι εμπεριέχει κακά αντικείμενα νιώθει καχυποψία και διωκτικά συναισθήματα (Klein, 1952). Ο Winnicott υποστηρίζει ότι η Klein φαίνεται να αγνοεί την επίδραση μιας «επαρκώς καλής» μητέρας στην συγκρότηση του παραπάνω μηχανισμού διχοτόμησης. Παράλληλα, υποστηρίζει ότι είναι πολύ αμφίβολο αν ένα βρέφος μπορεί να διαχωρίσει ανάμεσα στα καλοήθη και διωκτικά (persecutory) εσωτερικά αντικείμενα καθώς δεν έχει αναπτύξει ακόμα τους μηχανισμούς της προβολής και της ενδοβολής. (Winnicott, 1962/1984)

την αίσθηση θα μπορέσει να εσωτερικεύσει τις κοινωνικές επιταγές και να πραγματοποιήσει νέες ταυτίσεις (Μανωλόπουλος, 2011). Αν το άτομο δεν έχει κατακτήσει την ικανότητα να δημιουργεί μεταβατικά αντικείμενα, τότε είναι πιο ευάλωτο στην σαγήνη των εξαρτητικών αντικειμένων και στις παντοδύναμες εξιδανικεύσεις που αυτά προσφέρουν. Το άτομο αυτό συγκροτεί εργαλειακές σχέσεις, στις οποίες «[...] όταν δεν έχει επαφή με μύχιες διεργασίες, μετατρέπεται σε μια σειρά στιγμιότυπων του εαυτού του» (Μανωλόπουλος 2011, σελ. 75).

Το παιδί που αδυνατεί να εντοπίσει το βλέμμα της μητέρας του, βιώνει αυτήν την «απουσία» ως απειλή της απώλειας του αγαπημένου αντικειμένου και της θαλπωρής που αυτό του προσφέρει (Lanouziere, 2010). Ο Marinon (2010), μιλώντας για τον εθισμό στην πείνα και στο κενό που φαίνεται να χαρακτηρίζει τα άτομα που πάσχουν από ανορεξία και βουλιμία, υποστηρίζει ότι τα άτομα αυτά στη βρεφική τους ηλικία δεν κατάφεραν να ενδοβάλουν την περιέχουσα λειτουργία της μητέρας. Για να καλύψουν αυτή την αίσθηση της απώλειας επενδύουν σε ένα αντικείμενο, σε μια αίσθηση ή συγκροτούν ένα δεύτερο μυϊκό δέρμα, το οποίο φαίνεται να λειτουργεί ως ένας ψευδής εαυτός.

Ο έφηβος εκείνος που έχει βιώσει την απειλή της απώλειας του αγαπημένου αντικειμένου του, είναι πιθανόν να αναζητήσει εκείνα τα άτομα ή αντικείμενα τα οποία δεν θα τον εγκαταλείψουν ποτέ, όπως έναν ψηφιακά διαμεσολαβημένο άλλο, ο οποίος είναι «μια ψευδό-παρουσία που ανακουφίζει από την αγωνία μιας πιθανής εγκατάλειψης» (Ντάβου 2007, σελ. 171).

Ερευνητικά ερωτήματα και μεθοδολογικές επιλογές

Στα κεφάλαια που προηγήθηκαν έγινε προσπάθεια να δημιουργηθεί το πλαίσιο της ζωής του σύγχρονου εφήβου, της ιδιαίτερης αναπτυξιακής περιόδου στην οποία βρίσκεται και με δεδομένη την παρουσία μιας νέας πραγματικότητας, αυτής του κυβερνοχώρου. Αφετηρία της διερεύνησης αποτέλεσε ο εθισμός στον κυβερνοχώρο και ο επιστημονικός διάλογος που έχει αναπτυχθεί γύρω από αυτό το ζήτημα. Στο πλαίσιο του διαλόγου αυτού ανακαλύψαμε και το πόσο διφορούμενη είναι η έννοια του εθισμού για τη νέα γενιά, η οποία γεννήθηκε με δεδομένη την συνύπαρξή της με την τεχνολογία. Λαμβάνοντας υπόψη ότι οι έφηβοι δεν αποτελούν απαρτιωμένες προσωπικότητες, έτσι ώστε να μιλούμε γι' αυτούς με όρους υγείας και ψυχοπαθολογίας, παρακολουθήσαμε την αναπτυξιακή περίοδο της εφηβείας, η οποία είναι θυελλώδης και γεμάτη ραγδαίες μεταβολές. Παρατηρήσαμε ότι το διαδίκτυο και οι υπολογιστές εμφανίζουν χαρακτηριστικά μεταβατικού αντικειμένου, στα οποία οι έφηβοι καταφεύγουν, άλλοι περισσότερο και άλλοι λιγότερο, ανάλογα με τις ψυχικές τους ανάγκες. Έτσι αναδύθηκαν ερωτήματα σχετικά με την χρήση, την κάλυψη συναισθηματικών αναγκών και την εξαρτητική συμπεριφορά. Πότε η χρήση είναι καταφυγή; Πότε η καταφυγή γίνεται «παθογόνος»;

Στο ερευνητικό μέρος μας ενδιαφέρει να διερευνήσουμε τη μορφή της σχέσης που αναπτύσσει ο έφηβος με τον κυβερνοχώρο, ανακαλύπτοντας συγχρόνως και τα κατάλληλα εργαλεία απεικόνισης της νέας πραγματικότητας. Συνεπώς, όπως θα δούμε αναλυτικότερα στις επόμενες σελίδες, ήταν σημαντικό να αφήσουμε τους εφήβους να μας μιλήσουν γι' αυτήν την πραγματικότητα και μέσα από τον λόγο τους να συγκροτήσουμε τις κατευθυντήριες γραμμές μέσα από τις οποίες θα γίνει η προσέγγισή μας. Αυτό μας οδήγησε στην πρώτη έρευνα και στα εξής ερευνητικά ερωτήματα:

α) Ποια είναι η χρονική αναλογία ενασχόλησης με διαδικτυακές δραστηριότητες, δραστηριότητες με την οικογένεια, το σχολείο ή τον στενό κοινωνικό κύκλο;

β) Ποιες δραστηριότητες επιλέγει ο έφηβος στο διαδίκτυο και ποια η φύση των σχέσεων που δημιουργούνται στο διαδίκτυο;

γ) Τι είδους ευχαρίστηση λαμβάνει ο έφηβος και ποιος ο βαθμός εμπλοκής του σε διαδικτυακές και μη δραστηριότητες;

δ) Ποιες πρακτικές ανακούφισης αναπτύσσει ο έφηβος για να διαχειριστεί την κόπωση, την απογοήτευση και άλλες συναισθηματικές δυσκολίες;

ε) Καταφέρνει ο έφηβος να διατηρήσει την αίσθηση του χώρου και του χρόνου κατά την ενασχόληση με το διαδίκτυο;

ζ) Τα θέματα του διαδικτύου απασχολούν τον έφηβο και όταν βρίσκεται σε μη διαδικτυακό χώρο-χρόνο;

η) Ποια είναι η σχέση του εφήβου με τους γονείς και τους συμμαθητές τους, το σχολείο και τα μαθήματα;

θ) Τι είδους συναισθήματα βιώνει ο έφηβος κατά την ενασχόληση με διαδικτυακές και μη δραστηριότητες;

ι) Ποια η άποψη του εφήβου για τα μέσα, όπως το διαδίκτυο, το τηλέφωνο, η τηλεόραση;

Μέσα από την αφήγηση των εφήβων τα βιώματα, οι στάσεις και οι απόψεις φιλτράρονται από τον τρόπο που τα υποκείμενα ερμηνεύουν τα πράγματα, ταυτόχρονα όμως, η αφήγηση συγκροτεί και ερμηνείες. Οι ερμηνείες που τα ίδια τα υποκείμενα αποδίδουν στις επιλογές και στις πράξεις τους είναι ιδιαίτερα σημαντικές, καθώς εμμέσως πλην σαφώς περιγράφουν και τις ανάγκες που καλύπτουν μέσα από τις συγκεκριμένες επιλογές και πράξεις. Τα στοιχεία που λαμβάνουμε από μια ερευνητική συνέντευξη βάθους δεν είναι το ίδιο το βίωμα του εφήβου, αλλά η αναπαράστασή του γι' αυτό, δηλαδή ο τρόπος με τον οποίο ερμηνεύει την εμπειρία του.

Κατανοώντας βαθύτερα το ζήτημα, από τα αποτελέσματα της πρώτης έρευνας, εντοπίζουμε ενότητες παραμέτρων που σχετίζονται με τη χρήση του διαδικτύου και των ηλεκτρονικών υπολογιστών στην εφηβεία. Στην συνέχεια αξιολογούμε ένα αντιπροσωπευτικό δείγμα για να δούμε αν αναδεικνύονται διαφορετικά «προφίλ» εφήβων που αξιοποιούν τον κυβερνοχώρο ως ενδιάμεση περιοχή εμπειρίας με διάφορες διακυμάνσεις από το «ελάχιστο» (κανονικό) μέσα σε μια γενική χρήση έως το «καθηλωτικό» (εθιστικό) και του τρόπου με τον οποίο αυτά τα προφίλ διαφοροποιούνται. Και επειδή η εφηβεία είναι μια πολυτάραχη περίοδος στην ανάπτυξη του ατόμου, θέλουμε να δούμε και πως τα προφίλ αυτά σχετίζονται με άλλες παραμέτρους «υγείας» ή «ταραχής» που είδαμε στο θεωρητικό πλαίσιο ότι είναι ενεργοποιημένες σε αυτήν την περίοδο της ανάπτυξης (όπως οι σχέσεις, η ικανοποίηση από το σχολείο, τον εαυτό και την οικογένεια, κ.α.)

Για να επιτευχθούν οι παραπάνω ερευνητικοί στόχοι επιλέχθηκε ο συνδυασμός της ποιοτικής και της ποσοτικής μεθόδου, έτσι ώστε να αναδειχθούν τα βιώματα και τα συναισθήματα του σύγχρονου έφηβου, μέσα από την ποιοτική διερεύνηση. Οι ποιοτικές μέθοδοι εστιάζουν στον τρόπο με τον οποίο το άτομο βιώνει και αφηγείται, νοηματοδοτώντας, την πραγματικότητά του. Σε αυτές τις ερευνητικές μεθόδους «κυριαρχεί η πεποίθηση ότι η πραγματικότητα κατασκευάζεται από τα ίδια τα άτομα, και αυτό που έχει

σημασία είναι ο τρόπος κατασκευής της αλλά και ο ρόλος που αποδίδεται στα φαινόμενα από το κάθε άτομο» (Σταλίκας, 2010).

Στην συνέχεια, μέσω της ποσοτικής διερεύνησης εστιάζουμε στον τρόπο με τον οποίο οι θεματικές ενότητες που προέκυψαν από την ποιοτική φάση της έρευνας εμφανίζονται σε ένα μεγαλύτερο δείγμα με παρόμοια χαρακτηριστικά. Οι ποσοτικές έρευνες επιτρέπουν την γενίκευση των αποτελεσμάτων και προσφέρουν μια πιο αντικειμενική εικόνα του υπό διερεύνηση φαινομένου.

II. Έρευνα 1^η

Ποιοτική διερεύνηση της σχέσης των εφήβων με τον κυβερνοχώρο

Μέθοδος

Με την ποιοτική μέθοδο και συγκεκριμένα μέσω της εμπειρικά τεκμηριωμένης θεωρίας (Grounded Theory), συλλέξαμε τα βιώματα των εφήβων, μέσα από τον δικό τους λόγο. Μέσω της εμπειρικά τεκμηριωμένης θεωρίας επιχειρούμε να συγκροτήσουμε μια ολοκληρωμένη εικόνα της πραγματικότητας των σύγχρονων εφήβων και της θέσης του κυβερνοχώρου μέσα σε αυτήν. Η εμπειρικά τεκμηριωμένη θεωρία αποτελεί μια ποιοτική ερευνητική μέθοδο, η οποία επιτρέπει στον ερευνητή να διαμορφώσει μια γενική περιγραφή και ερμηνεία μιας κατάστασης, όπως αυτή διαμορφώνεται από τις απόψεις ενός μεγάλου αριθμού συμμετεχόντων (Creswell, 2007). Η μέθοδος αυτή επιλέχθηκε γιατί τα ήδη υπάρχοντα ερμηνευτικά μοντέλα κρίνονται ανεπαρκή, καθώς δεν λαμβάνουν υπόψη την δεδομένη συνύπαρξη του κυβερνοχώρου, όπως αυτός ορίστηκε στο θεωρητικό κεφάλαιο, στην ζωή των σύγχρονων εφήβων. Μέσω της μεθόδου θα συγκροτηθούν, από την αφήγηση των εφήβων, θεματικές ενότητες που θα αποτελέσουν και το πλαίσιο του σχεδιασμού του επόμενου σταδίου της διερεύνησης.

Οι συμμετέχοντες έφηβοι

Το επίκεντρο της έρευνάς μας είναι οι έφηβοι ηλικίας 12 έως 15 ετών, οι οποίοι φαίνεται να έχουν κατανοήσει όχι μόνο τα τεχνικά χαρακτηριστικά της συγκεκριμένης τεχνολογίας, αλλά και της κοινωνικής πολυπλοκότητας του κυβερνοχώρου (Yan, 2006)³². Είναι, λοιπόν, σημαντικό να δούμε αν υπάρχουν διαφορές ανάμεσα στους δικούς μας εφήβους (Α' και Γ' Τάξης Γυμνασίου) σε σχέση με την κατανόηση των τεχνικών και κοινωνικών χαρακτηριστικών του κυβερνοχώρου. Ένας από τους παράγοντες που ενδεχομένως να επηρεάζουν την κατανόηση του εφήβου σχετικά με τις κοινωνικές διαστάσεις του κυβερνοχώρου είναι και η αλλαγή που επέρχεται, σε αυτήν την ηλικιακή περίοδο, στην ικανότητα για νοητική επεξεργασία.

³² Σύμφωνα με τον Yan (2006), ενώ οι έφηβοι τείνουν να πλησιάζουν το επίπεδο των ενηλίκων, δεν φτάνουν όλοι στο ίδιο επίπεδο κατανόησης της κοινωνικής πολυπλοκότητας του κόσμου των δικτύων.

Οι συμμετέχοντες επιλέχθηκαν με την μέθοδο της «χιονοστιβάδας» έως την επίτευξη ενός στοιχειώδους «πληροφοριακού κορεσμού» (Lindlof, 1995). Η μέθοδος της «χιονοστιβάδας» θεωρήθηκε ως πιο ενδεδειγμένη, καθώς δεν απαιτούνταν ιδιαίτερα χαρακτηριστικά σε ότι αφορά στο δείγμα των εφήβων, πέρα από το να ανήκουν στην συγκεκριμένη ηλικιακή ομάδα. Επιχειρήθηκε να διασφαλιστεί μια ικανοποιητική εκπροσώπηση ως προς το φύλο και την ηλικία. Όπως είναι φυσικό, η μέθοδος αυτή έχει το μειονέκτημα της αυτο-επιλογής των υποκειμένων, και στην περίπτωση μας οι περισσότεροι γονείς επέλεξαν να συμμετέχουν από ανησυχία για τα παιδιά τους και τη σχέση τους με τους υπολογιστές. Το γεγονός αυτό όμως, μας επέτρεψε να αντιληφθούμε και την θέση των γονέων, χωρίς να συμμετέχουν ενεργά στην διαδικασία των συνεντεύξεων.

Ο «πληροφοριακός κορεσμός» επιτυγχάνεται όταν, από την ανάλυση των συνεντεύξεων, αρχίζουν και επαναλαμβάνονται θεματικές ενότητες που ανέκυψαν. Σε αυτήν την περίπτωση, τα ευρήματα χαρακτηρίζονται από αξιοπιστία και η διαδικασία από συνέπεια ως προς τη διαχείριση των υποκειμένων.

Συμμετείχαν 16 έφηβοι, ηλικίας 12 – 15 ετών. Ως προς την ηλικία οι έφηβοι μας κατανέμονται ως εξής: έξι ήταν 13 ετών, τρεις 14 ετών και επτά 15 ετών. Ως προς το φύλο, στην έρευνά μας συμμετείχαν 10 κορίτσια και 6 αγόρια.

Η φοίτηση σε δημόσια σχολεία κυριαρχεί ανάμεσα στους εφήβους, πλην δύο που φοιτούν σε ιδιωτικό σχολείο, ενώ μια από τις εφήβους μας την προηγούμενη χρόνια φοιτούσε σε ιδιωτικό εκπαιδευτήριο. Σε ότι αφορά το κοινωνικό – οικονομικό επίπεδο, τέσσερις οικογένειες εντάσσονται σε ένα μέσο προς υψηλό επίπεδο (λαμβάνοντας υπόψη την επαγγελματική κατάσταση των γονέων και την περιοχή διαβίωσης), ενώ οι υπόλοιπες σε ένα μέσο επίπεδο. Επίσης, στις 10 από τις 16 περιπτώσεις, τουλάχιστον ο ένας γονιός είναι απόφοιτος ανώτατου εκπαιδευτικού ιδρύματος.

Οι έφηβοι που συμμετείχαν στην έρευνά μας έχουν αδέρφια, εκτός από δύο. Από τους δεκατέσσερις εφήβους που έχουν αδέρφια, οι έξι έχουν μικρότερα αδέρφια, οι οκτώ έχουν μεγαλύτερα, ενώ δύο από τους εφήβους μας είναι τα μεσαία παιδιά και έχουν και μικρότερα και μεγαλύτερα αδέρφια. Σε δύο από τις περιπτώσεις των εφήβων με μεγαλύτερα αδέρφια, λόγω σπουδών ή διαζυγίου των γονιών, τα μεγαλύτερα αδέρφια δεν κατοικούν στο ίδιο σπίτι.

Από πληροφορίες που συλλέξαμε από τις επισκέψεις μας στο σπίτι πριν την ημέρα της συνέντευξης, οι μητέρες τεσσάρων εφήβων δεν εργάζονται έξω από το σπίτι (η μια όμως βοηθάει στην οικογενειακή επιχείρηση). Επίσης, ο πατέρας ενός εφήβου που συμμετείχε

στην έρευνά μας, λόγω της εργασίας του διαμένει στο εξωτερικό, ενώ σε τέσσερις περιπτώσεις οι έφηβοι προέρχονται από μονογονεϊκή οικογένεια (ζουν με την μητέρα τους).

Οι συνεντεύξεις σε όλες τις περιπτώσεις, πλην μίας πραγματοποιήθηκαν στο υπνοδωμάτιο των εφήβων, έτσι ώστε να έχουμε μια καλύτερα εικόνα των ενδιαφερόντων τους. Οι περισσότεροι (εκτός από έξι), έχουν δικό τους υπνοδωμάτιο. Το στοιχείο αυτό είναι ιδιαίτερα χρήσιμο για την ανάλυση της «κουλτούρας του υπνοδωματίου» (Livingstone, 2001). Σε ότι αφορά τα τεχνολογικά μέσα, όλοι οι έφηβοι της έρευνάς μας έχουν ηλεκτρονικό υπολογιστή (είτε φορητό, είτε σταθερό), ενώ οι 10 από τους 16 τον έχουν στον υπνοδωμάτιο τους. Επίσης, τρεις από τους 16 έχουν τηλεόραση στο δωμάτιο τους, ενώ οι επτά στους 16 έχουν δικό τους κινητό τηλέφωνο.

Υλικό

Όταν η μέθοδος της συνέντευξης χρησιμοποιείται με παιδιά ή εφήβους προσαρμόζεται ανάλογα με το ηλικιακό επίπεδο ενσωματώνοντας τη χρήση προβλητικού υλικού, το οποίο χρησιμοποιείται συχνά ως διευκολυντικό της συνέντευξης (Yarrow, 1960). Στην έρευνά μας οι έφηβοι εξετάστηκαν με ημιδομημένες συνεντεύξεις, ελαστικές ως προς τη διάσταση της κατεύθυνσης από την πλευρά του ερευνητή, που περιελάμβανε συνδυασμό από απευθείας, έμμεσες και προβλητικές ερωτήσεις (Ντάβου & Χρηστάκης, 1994). Για τη διεξαγωγή των συνεντεύξεων χρησιμοποιήθηκε ως βοηθητικό υλικό μια φωτογραφική μηχανή μιας χρήσεως που δόθηκε στον έφηβο την εβδομάδα που προηγήθηκε της συνέντευξης, για να φωτογραφήσει στην διάρκεια της εβδομάδας σκηνές της καθημερινότητας του (Sjoberg, 2002). Συγκεκριμένα, η φράση που χρησιμοποιήθηκε για να καθοδηγηθούν οι έφηβοι ήταν *«Να φωτογραφήσεις ότι νιώθεις ότι περιγράφει και εκφράζει την καθημερινότητά σου»*.

Οι φωτογραφίες χρησιμοποιήθηκαν ως ερέθισμα για να διευκολυνθεί ο έφηβος να μιλήσει για τη ζωή του, τις σχέσεις του και τις δραστηριότητες του. Η συνέντευξη εξελίσσεται με την επιλογή των φωτογραφιών από τον έφηβο, αφήνοντας τον εντελώς ελεύθερο, για να παρατηρηθούν οι νοηματικές συνδέσεις μεταξύ των δραστηριοτήτων και των συναισθημάτων. Ήταν σημαντικό να δούμε αν για παράδειγμα οι έφηβοι θα ξεκινούσαν να μιλούν για τον ηλεκτρονικό υπολογιστή, ενώ περιέγραφαν την καθημερινότητα με τους φίλους τους ή αν αυτός θα παρέμενε ένα ξεχωριστό κομμάτι, ως μέρος ίσως, των δραστηριοτήτων τους.

Η κάθε συνέντευξη διήρκησε περίπου μιάμιση ώρα, ενώ από την πρώτη κιόλας τηλεφωνική επαφή με τους γονείς είχε διευκρινιστεί η κατά προσέγγιση διάρκεια της συνέντευξης.

Για την διεξαγωγή της συνέντευξης κατασκευάστηκε Οδηγός Συνέντευξης, στην βάση των σημαντικότερων θεμάτων, όπως προέκυψαν από προηγούμενες έρευνες και τη βιβλιογραφία. Οι άξονες του Οδηγού Συνέντευξης περιελάμβαναν τα εξής θέματα:

α) Χρονική αναλογία ενασχόλησης με διαδικτυακές δραστηριότητες, δραστηριότητες με την οικογένεια και σχέσεις που δημιουργούνται στο σχολείο ή τον στενό κοινωνικό κύκλο.

β) Είδος ενασχόλησης και σχέσεις που δημιουργούνται στο διαδίκτυο.

γ) Ευχαρίστηση και εμπλοκή σε διαδικτυακές και μη διαδικτυακές δραστηριότητες.

δ) Πρακτικές ανακούφισης από την κόπωση, την απογοήτευση κλπ..

ε) Διατήρηση της αίσθησης του χώρου και του χρόνου κατά τη διάρκεια της ενασχόλησης με το διαδίκτυο.

ζ) Ενασχόληση με τα θέματα του διαδικτύου σε μη διαδικτυακό χώρο-χρόνο.

η) Σχέσεις με γονείς και συμμαθητές.

θ) Ενδιαφέρον για το σχολείο και τα μαθήματα.

ι) Συναισθήματα που βιώνονται κατά τις διαδικτυακές και μη διαδικτυακές δραστηριότητες.

κ) Απόψεις για τα Μέσα.

Διαδικασία

Η προσέγγιση των συμμετεχόντων έγινε αρχικά μέσω γνωριμιών από το ευρύτερο περιβάλλον της ερευνητικής ομάδας του Εργαστηρίου, με ένα γενικό ερώτημα αναφορικά με το αν διατίθενται να συμμετέχουν σε μια έρευνα σχετική με τις δραστηριότητες και την καθημερινότητα των εφήβων, στην οποία τα στοιχεία των συμμετεχόντων θα παραμείνουν ανώνυμα. Στην συνέχεια οι συμμετέχοντες έφηβοι, σε συνεννόηση με τους γονείς τους, πρότειναν φίλους και συμμαθητές και έτσι συγκεντρώθηκε το σύνολο των συμμετεχόντων.

Η πρώτη επικοινωνία με τους γονείς γινόταν τηλεφωνικά και επεξηγούνταν με σαφήνεια οι στόχοι της έρευνας αλλά και η διασφάλιση της προστασίας των προσωπικών δεδομένων της οικογένειας και του εφήβου. Μετέπειτα οριζόταν η ημερομηνία της πρώτης συνάντησης, κατά τη διάρκεια της οποίας γινόταν η γνωριμία με τους γονείς και τον έφηβο, δίνονταν οι απαραίτητες διευκρινήσεις, η φωτογραφική μηχανή και το έντυπο συγκατάθεσης, το οποίο παρείχε και τις λεπτομερείς οδηγίες για την διαδικασία.

Κατόπιν, οριζόταν η μέρα της δεύτερης συνάντησης, μετά το πέρας μιας εβδομάδας, στην οποία η ερευνήτρια έπαιρνε τη φωτογραφική μηχανή για εμφάνιση. Έτσι ο έφηβος είχε στη διάθεση του μια εβδομάδα (συνήθως σχολική, με ελάχιστες εξαιρέσεις), για να φωτογραφίσει σκηνές της καθημερινότητας του, που ο ίδιος θεωρούσε αντιπροσωπευτικές. Ενώ, η φωτογραφική μηχανή είχε δυνατότητα 27 λήψεων, ζητήσαμε από τον κάθε έφηβο έναν ελάχιστο αριθμό 10 φωτογραφιών, λαμβάνοντας υπόψη στην ερμηνεία των αποτελεσμάτων, τις περιπτώσεις των εφήβων εκείνων που, με δική τους πρωτοβουλία, έβγαλαν περισσότερες φωτογραφίες.

Στις περισσότερες περιπτώσεις η διαδικασία κύλησε ομαλά, εκτός από τρεις. Στην πρώτη, ξαναδόθηκε μηχανή στον έφηβο, επειδή οι φωτογραφίες του δεν εμφανίστηκαν καθόλου. Στην δεύτερη, κατόπιν συνεννόησης, οι φωτογραφίες τραβήχτηκαν με ψηφιακή φωτογραφική και στάλθηκαν ηλεκτρονικά πριν την συνέντευξη στην ερευνήτρια. Σε ορισμένες περιπτώσεις, ένας μικρός αριθμός φωτογραφιών που αφορούσαν σκηνές σε κλειστούς χώρους δεν εμφανίστηκαν. Το κενό αυτό καλύφθηκε από ερωτήσεις, κατά την διάρκεια της συνέντευξης. Σε μια περίπτωση, η έφηβη ενώ ήθελε να συμμετέχει στην διαδικασία, δεν ήθελε να χρησιμοποιήσει φωτογραφική μηχανή, οπότε προχωρήσαμε στην συνέντευξη χωρίς φωτογραφικό υλικό.

Στην δεύτερη συνάντηση καθοριζόταν και η ημερομηνία της τρίτης, συνήθως μια εβδομάδα μετά την παραλαβή της φωτογραφικής μηχανής από την ερευνήτρια. Σε αυτήν, την τρίτη συνάντηση, διεξαγόταν η συνέντευξη, με βάση τον Οδηγό και με ερέθισμα τις φωτογραφίες του εφήβου.

Όλες οι συνεντεύξεις, πλην μίας που διεξάχθηκε στο σαλόνι, έγιναν στον προσωπικό χώρο του εφήβου, δίνοντας την ευκαιρία στην ερευνήτρια να παρατηρήσει πως είναι δομημένο το εφηβικό δωμάτιο. Σε όλες τις περιπτώσεις, οι συνεντεύξεις ολοκληρώθηκαν χωρίς καμία διακοπή από άλλα μέλη της οικογένειας που μπορεί να ήταν σπίτι. Στην τελευταία συνάντηση και μετά το πέρας της συνέντευξης, η ερευνήτρια έπαιρνε πίσω το υπογεγραμμένο έντυπο συγκατάθεσης. Οι συνεντεύξεις καταγράφηκαν σε ψηφιακό κασετόφωνο και απομαγνητοφωνήθηκαν για τους στόχους της ανάλυσης.

Σε όλη τη διάρκεια της διαδικασίας, οι γονείς και οι έφηβοι ήταν ιδιαίτερα συνεργάσιμοι και ενδιαφέρονταν να μάθουν λεπτομέρειες για την έρευνα. Υπήρχαν και δύο περιπτώσεις, όπου οι μητέρες των εφήβων προσπάθησαν διακριτικά να μάθουν αν συμβαίνει κάτι στο παιδί τους. Η μια περίπτωση αφορούσε μια δεκατετράχρονη έφηβη, οι γονείς της οποίας είχαν χωρίσει πρόσφατα, ενώ στην δεύτερη έναν δεκαπεντάχρονο έφηβο που και ο ίδιος εξέφραζε ένα άγχος σχετικά με την σχέση του με τον υπολογιστή. Επίσης, οι

γονείς ενδιαφέρονταν και για γενικότερα ζητήματα, όπως για το Πανεπιστήμιο για το Τμήμα αλλά και για στοιχεία της ερευνήτριας, όπως η καταγωγή, προηγούμενες σπουδές, κ.τ.λ.. Η ερευνήτρια δεσμεύτηκε μετά την ολοκλήρωση της έρευνας και τη συγγραφή της ερευνητικής έκθεσης, να επικοινωνήσει με τους γονείς και να τους γνωστοποιήσει τα ευρήματα.

Αποτελέσματα

1. Ο εφηβικός χρόνος: Γρήγορα, γρήγορα. Το «ιδιαιτέρο» είναι το διάλειμμα μου.

Σε αυτήν την ενότητα εντάσσεται η καθημερινότητα των εφήβων και οι συνήθειες δραστηριότητες τους. Μας ενδιέφερε να παρατηρήσουμε πώς βιώνουν τα παιδιά το χρόνο τους σε σχέση με την οικογένεια ή τον στενό κοινωνικό τους κύκλο, στο σχολείο αλλά και με τα μέσα επικοινωνίας, κυρίως δε, με το διαδίκτυο. Η σχολική ζωή και τα μαθήματα είναι το σταθερό επίκεντρο των δραστηριοτήτων των παιδιών όπως φάνηκε από την ανάλυση των συνεντεύξεων.

«Τις περισσότερες ώρες διαβάζω και αν έχω κανένα “ιδιαιτέρο”, μόνο αυτό είναι το διάλειμμα μου, το “ιδιαιτέρο” με την κυρία μου, μετά από εκεί και πέρα είναι μόνο διάβασμα και αν προλαβαίνω λίγο το βράδυ, τηλεόραση» (Μαρία, 13)

«Το πρωί ξυπνάω, πάω στο σχολείο, μετά γυρνάω σπίτι, τρώω, διαβάζω τα μαθήματα μου, μετά πάω στο φροντιστήριο το απόγευμα, το βράδυ γυρνάω στο σπίτι και πέφτω για ύπνο» (Χριστίνα, 13)

«Για καθημερινή, αρχικά, ίσως θα ήταν πιο σωστό να ξεκινήσουμε από το βράδυ; [...] ναι, επειδή, το βράδυ έχω συνηθίσει, όταν βλέπω ότι είναι 11 η ώρα, δεν ξέρω, δε μπορώ ούτε να πέσω στο κρεβάτι μου, γιατί νιώθω ότι είναι πολύ νωρίς, από τις 11:30 και μετά, εκεί πέρα εντάξει ξαπλώνω και κλείνω τα μάτια μου και κοιμάμαι. Αλλά το θέμα είναι ότι 11:30 είναι αργά, [...] μετά δύσκολα ξυπνάω, πρέπει να μου φωνάξει τρεις φορές ο πατέρας μου, αλλά ξυπνάω μέσα στην απογοήτευση και τη στεναχώρια, πλένω την μούρη μου, φτιάχνω την τσάντα μου, άλλες φορές την τσάντα την φτιάχνω το βράδυ, μετά πίνω την πορτοκαλάδα για να με προστατεύσει, [...], τρώω κάτι για να φύγω, ένα ψιλοπράμα, ε... ευτυχώς με πάει ο πατέρας μου με το αμάξι και έναν φίλο μου καθημερινά, αν τον συναντήσουμε [...] (Δημήτρης, 14)

«Θα πάω κατευθείαν στο σχολείο. Ξυπνάω κατά τις 8 παρά 15, κάπου εκεί. Πίνω ένα γάλα γρήγορα, γρήγορα. Φεύγω, πάω στο σχολείο με τα πόδια, που θεωρώ ότι είναι κάτι πολύ καλό, πολύ θετικό γιατί το σχολείο είναι κοντά. [...] Στο διάλειμμα είναι η πρώτη στιγμή της ημέρα που συναντάω τους φίλους μου. [...] Μετά το σχολείο έχω κάποιο πρόγραμμα, το όποιο με χαροποιεί πολύ, τη Δευτέρα, δεν έχω τίποτα μετά το σχολείο, την Τρίτη έχω θεατρικό από τις 2:30 μέχρι τις 4, μετά Τετάρτη έχω πολιτιστικό στο σχολείο, πάλι από τις 2:30 ως τις 4, στο οποίο ασχολούμαστε με την ελληνική ζωγραφική στην Ευρώπη, μετά την Πέμπτη έχω θεατρικό, πάλι από τις 2:30 ως τις 4 και την Παρασκευή έχω άλλα πράγματα. Δεν υπάρχει μια μέρα που να μην έχω κάτι, το πρόγραμμα γεμίζει είτε θέλουμε είτε όχι, δεν ξέρω.» (Γεωργία, 14)

«Κάθε μέρα έχω προπόνηση και “ιδιαιτέρα” και φροντιστήριο. Έχω πάντα κάτι και τα σαββατοκύριακα, για παράδειγμα, έχω προπονήσεις. Δεν έχω κενή μέρα, κενό απόγευμα έχω, παράδειγμα σήμερα, το Σάββατο έχω κενό απόγευμα, αλλά βγαίνω έξω ή πηγαίνω και παίζω μπάσκετ με τους φίλους μου και μετά γυρνάμε σπίτι [...] και βγαίνουμε βόλτα» (Πέτρος, 13)

Η Δήμητρα, όπως και αρκετοί από τους εφήβους με τους οποίους μιλήσαμε, νιώθει ότι δεν έχει αρκετό χρόνο στην καθημερινότητα της και αρκετές φορές δεν της φτάνει ο χρόνος, ούτε για το σχολικό διάβασμα.

«[...]κάποιες φορές τελειώνω κατά τις 12 και μετά δεν έχω πολύ ώρα να κοιμηθώ για το πρωί και αν έχεις να μάθεις και Ιστορία, την μαθαίνω κατά τις 12 και με παίρνει και ο ύπνος μαζί με το βιβλίο. [...] Δεν μου περισσεύει ο χρόνος. » (Δήμητρα, 13)

Τα παραπάνω αποσπάσματα είναι ενδεικτικά του ελάχιστου χρόνου που απομένει στους εφήβους για κοινές δραστηριότητες με τους γονείς και τα αδέρφια τους, εφόσον το μεγαλύτερο μέρος της καθημερινότητάς τους καταλαμβάνεται από μαθησιακές ή οργανωμένες ψυχαγωγικές «υποχρεώσεις». Ενδιαφέρον, αποτελεί το γεγονός ότι, μολονότι οι έφηβοι αφιερώνουν το μεγαλύτερο μέρος του χρόνου τους σε σχολικές υποχρεώσεις, ελάχιστοι αποτύπωσαν φωτογραφικά συναφείς δραστηριότητες. Οι παρακάτω εικόνες αποτελούν τις εξαιρέσεις στο φωτογραφικό υλικό που μας έδωσαν οι έφηβοι. (βλ. Εικόνα 1&2).

Εικόνα 1 - 2: Αν και τα σχολικά μαθήματα και οι ώρες που οι έφηβοι περνούν στο σχολείο είναι κύριο θέμα της καθημερινότητάς τους, ελάχιστα παιδιά απεικόνισαν την κύρια καθημερινή τους ασχολία στο φωτογραφικό υλικό που συλλέξαμε.

Επίσης, ο Μάνος έθεσε μια σημαντική παράμετρο που σχετίζεται με την ικανοποίηση από το σχολικό περιβάλλον (στα πλαίσια ενός πιλοτικού σχολείου), αναδεικνύοντας την ανάγκη για προσαρμογή της διαδικασίας της μάθησης στις απαιτήσεις των σύγχρονων εφήβων.

«[...]έχουμε δυο εργαστήρια υπολογιστών, με πάρα πολύ καινούργιους υπολογιστές και μάλιστα τώρα πρόσφατα εγκαταστήσανε μια μεγάλη οθόνη, παρά πολύ μεγάλη και ο καθένας έχει το tablet του και με το που πάμε συνδέουμε τα tablet με την οθόνη και κάνουμε μάθημα πληροφορικής. Επειδή, το δικό μου σχολείο είναι πιλοτικό κάνω 2 - 3 ώρες πληροφορική. Σε κάθε τάξη έχουμε διαδραστικό (πίνακα), οπότε υπάρχει υπολογιστής παντού, κάνουμε παρουσιάσεις, οπότε είναι και ευχάριστο το σχολείο. Το θέμα είναι το διάβασμα, μετά από το σχολείο. Την ώρα του σχολείου, περνάω πολύ ωραία. Έχω και τους φίλους μου, κάνουμε και αστεία. [...]αλλά όταν μπαίνει ο καθηγητής, σου ανοίγει το βιβλίο και λέει ανοίξτε τα βιβλία σας εκεί και αρχίζει και διαβάζει, όπως στην Ιστορία και τα Θρησκευτικά». (Μάνος, 15)

Παράλληλα, μέσα από τον λόγο της Δήμητρας (13), η οποία εμφανίζει μια ικανοποιητική σχολική επίδοση, αναδεικνύεται η ανάγκη για μια πιο εξατομικευμένη διαδικασία μάθησης. Η ίδια, νιώθει ότι δεν μπορεί να ανταποκριθεί στις απαιτήσεις του σχολείου, γιατί δεν μπορεί να διαβάσει αρκετά γρήγορα τα μαθήματα, για να μπορεί συγχρόνως να αντεπεξέρχεται και σε άλλες δραστηριότητες που θα της έδιναν ευχαρίστηση.

«Πάω αγγλικά φροντιστήριο, συνήθως πάω Τρίτη και Πέμπτη. Μετά έρχομαι σπίτι και αρχίζω τα μαθήματα μου, δεν προλαβαίνω να κάνω άλλα πράγματα και θα ήθελα να πάω χορό, δηλαδή μου αρέσει, αλλά δεν προλαβαίνω. Ναι, θεωρώ ότι βάζουν πολλά πράγματα (στο σχολείο), όμως δεν... Και εγώ νομίζω ότι πρέπει να τα μαθαίνω πιο γρήγορα, για να μπορώ να κάνω και άλλα πράγματα. Εγώ όμως δεν το κάνω αυτό, δηλαδή θέλω και άλλο χρόνο.» (Δήμητρα, 13)

Επίσης, μέσα από τον λόγο των παιδιών αναδεικνύεται και η σημασία του καθηγητή στην ικανοποίηση που θα αντλήσουν από το μάθημα. Πιο συγκεκριμένα η Δήμητρα λέει

«Και επίσης, φέτος έχουμε και ένα νέο μάθημα που είναι τα λογοτεχνικά κείμενα, που αυτό μου αρέσει πάρα πολύ, δηλαδή αναλύουμε το κάθε κείμενο και έχουμε και καλή κυρία σε αυτό το μάθημα και μου αρέσει πάρα πολύ, δηλαδή πιο πολύ από την βιολογία. [...]Δεν μου αρέσει η γεωγραφία, γιατί έχουμε και μια χάλια κυρία και δεν μου αρέσει καθόλου. Και επίσης και τα μαθηματικά δεν μου αρέσουν, γιατί ήρθε τώρα μια καινούργια κυρία και τα κάνει πολύ γρήγορα. Επειδή έλειπε τον πρώτο μήνα και τώρα πρέπει να τα κάνω πολύ γρήγορα και τρέχει και δεν καταλαβαίνουμε τίποτα.» (Δήμητρα, 13)

Ένα από τα σύμβολα της σχολικής καθημερινότητας, είναι η τσάντα μέσα στην οποία οι έφηβοι μεταφέρουν τα βιβλία της κάθε μέρας.

«Εδώ, έχουμε την τσάντα μου, με αυτήν πάω στο σχολείο. Τι άλλο μπορείς να πεις για μια τσάντα; Τι έχω περάσει με αυτήν την τσάντα! Όλη μέρα πάνω μου με τα γνωστά βαρετά βιβλία, κάθε μέρα. Απλά πρέπει να την κουβαλάω. [...] (Νιώθω) Μεγάλη μου χαρά (όταν γυρνάω και την αφήνω)! Ας μην την ξαναπιάσω ποτέ.» (Μάνος, 15)

Εικόνα 3: Η σχολική τσάντα των εφήβων, ένα σύμβολο της καθημερινότητάς τους.

Χαρακτηριστικές της πιεστικής καθημερινότητας είναι και οι παρακάτω φωτογραφίες (Εικόνες 4 και 5), με τις οποίες οι έφηβες θέλησαν να δείξουν ότι είναι συνεχώς στον δρόμο, ανάμεσα σε φροντιστήρια, σχολείο και άλλες δραστηριότητες και ότι δεν βρίσκουν χρόνο για χαλάρωση στο υπνοδωμάτιο τους.

Εικόνα 4 - 5: Οι έφηβοι περνούν ένα αρκετά μεγάλο μέρος της καθημερινότητάς τους ανάμεσα σε διαδρομές από το σχολείο, τα φροντιστήρια και άλλες παρόμοιες δραστηριότητες.

2. Οι έφηβοι και οι φίλοι τους

Οι φιλικές σχέσεις αποτελούν έναν σημαντικό παράγοντα της ψυχοκοινωνικής υγείας των εφήβων. Η ύπαρξη φίλων και η επικοινωνία με αυτούς, ειδικά κατά τη διάρκεια της εφηβείας, καλύπτει σημαντικές ανάγκες, όπως η ανάγκη για συναισθηματική κάλυψη και κοινωνική ένταξη. Οι περισσότεροι έφηβοι μας περιγράφουν μια αρκετά μεγάλη παρέα φίλων (πάνω από 5 άτομα), με έναν μικρότερο πυρήνα «κολλητών», που κυμαίνεται από ένα μέχρι τρία άτομα. Οι έφηβοι που συμμετείχαν στην έρευνά μας περνούν αρκετό χρόνο με τους φίλους και του συμμαθητές τους εκτός σχολείου.

«Ναι, είναι πολλά παιδιά που τα γνώρισα φέτος που πήγα σε καινούργιο σχολείο [...] μου αρέσουν πολύ αυτά τα παιδιά, δέθηκα πολύ γρήγορα μαζί τους γιατί θεωρώ ότι είναι πολύ δύσκολο στην εποχή μας να κάνεις πραγματικούς φίλους και γενικότερα υπάρχει μια δυσκολία στην έκφραση των συναισθημάτων, δεν εκφραζόμαστε εύκολα» (Γεωργία, 14)

«Η παρέα - παρέα, οι κολλητοί είμαστε τρία παιδιά, αλλά δεν είναι ότι είμαστε αποκομμένοι από τους άλλους, έχουμε κι άλλες παρέες που τους “πάμε” πολύ σαν παιδιά, απλά δεν βγαίνουμε πάντα με εκείνους. Ας πούμε ότι είμαστε επτά παιδιά στην παρέα. [...] Στο ίδιο σχολείο οι περισσότεροι, όχι από το ίδιο τμήμα» (Κωνσταντίνος, 15)

«Η παρέα μου ας πούμε είναι 7 κορίτσια. Η κολλητή μου, η κολλητή μου είναι μία, αλλά όλες είμαστε μαζί και στο σχολείο απλά εντάξει υπάρχει μια διαφορετική επικοινωνία με την κολλητή μου. Αλλά είμαστε όλες πολύ καλές φίλες, σαν αδέρφια και μοιραζόμαστε τα πάντα. [...] Ας πούμε ότι νιώθω ότι μπορώ να λέω τα πάντα, την εμπιστεύομαι, όχι πως τα άλλα κορίτσια δεν, απλά υπάρχει κάτι περισσότερο» (Λένα, 14)

Σε γενικές γραμμές, ειδικά οι έφηβοι που συμμετείχαν στην έρευνά μας, μιλούν με ιδιαίτερο ενθουσιασμό για τους φίλους και κολλητούς τους. Η Άννα για παράδειγμα μας μιλάει για τους φίλους της από τον προσκοπισμό:

«Ε, καταρχήν είμαστε όλοι σαν αδέρφια, που είναι τέλειο, δεν έχεις πρόβλημα να πεις από το παγούρι του άλλου και να έχουσε πει άλλα 20 άτομα. Μπορεί και να σου την σπάνε μερικοί, αλλά τους αγαπάς, ακριβώς γιατί σου την σπάνε, γιατί τα έχεις όλα μέσα σε αυτήν την ομάδα, και πιο στενούς φίλους έχεις που άμα έχεις πρόβλημα θα το συζητάς και άλλους έχεις που θα γελάς, γελάμε πάρα πολύ, ανέκδοτα και αστείες φάσεις και τέτοια, τα τραγούδια που έχουμε με την κιθάρα και όλα αυτά, τις κατασκηνώσεις που είναι δυο εβδομάδες το καλοκαίρι, που πηγαίνουμε κατασκήνωση [...]» (Άννα,14)

Οι φίλιες κατά την περίοδο της εφηβείας, τόσο η ύπαρξη τους όσο και οι ενδεχόμενες δοκιμασίες που μπορεί να σχετίζονται με αυτές, φαίνεται να προκαλούν στους έφηβους ιδιαίτερο άγχος. Στην περίπτωση της Αναστασίας, η απώλεια της πρώτης σημαντικής φίλης της, συνδέθηκε με επώδυνα συναισθήματα, συγχρόνως όμως μέσα από τον λόγο της αναδεικνύεται και η σημασία της φιλίας για την ίδια.

«Ήταν μια τραυματική εμπειρία για μένα, ήταν πολύ σκληρό, γιατί έμαθα πως καλύτερη μου φίλη από το παλιό σχολείο πήγε να μετακομίσει στα Γιάννενα και για να πως την αλήθεια ήταν πολύ κλειστή οικογένεια. [...] ήταν κάτι σαν σύμβουλος, ψυχολόγος μου και πολλές φορές θα ήθελα πολύ να της μιλήσω, γιατί νιώθω έτσι με διάφορα θέματα.» (Αναστασία, 13)

Σε σχέση με την φίλη της τώρα, είπε:

«Η (όνομα φίλης της) πάντως είναι ένας πιο δυναμικός χαρακτήρας, ξέρει να απαντάει σε όποια προσβολή, κάτι που εγώ πάντα αφήνω, δεν απαντάω ποτέ στις προσβολές, απλώς κάνω ότι δεν τις ακούω. Αυτός είναι ο τρόπος ο δικός μου. Άμα κάποιος πει κάτι για μένα, αμέσως πετάγεται, έχουμε πολλά κοινά στην μουσική, στα βιβλία, στα ενδιαφέροντα ακόμα και στις αντιλήψεις μας για τον κόσμο [...]»(Αναστασία, 13)

Αντίστοιχα και η Δήμητρα, περιγράφει την πρώτη δυσάρεστη εμπειρία της από την απώλεια μιας φίλης από το δημοτικό. Από την στιγμή που ήρθε στην συζήτηση το γεγονός αυτό, η Δήμητρα συνέδεε κάθε άλλη ερώτηση με την φίλη αυτή, τις κοινές τους ασχολίες που δεν υπάρχουν πια και την απογοήτευση που ένιωσε.

«[...]παλιά ήμουν φίλη με ένα κοριτσάκι στο δημοτικό και τώρα αυτό το κοριτσάκι έχει πάει με μια άλλη κοπέλα και ίσως εγώ έχω μείνει με τα άλλα παιδιά και ενώ παλιά ήμασταν πολύ φίλες, τώρα έχουμε απομακρυνθεί λίγο. Αλλά μιλάμε, αλλά είναι περισσότερο φίλη με την άλλη κοπέλα. Και αυτό με ενοχλεί λίγο; Και ίσως επειδή, και εγώ το καλοκαίρι δεν της είχα φερθεί λίγο σωστά. Γιατί είχαμε τσακωθεί λίγο και τώρα με έχει αφήσει λίγο και εγώ κάνω παρέα με τα άλλα παιδιά. Νιώθω λίγο άσχημα, γιατί φέτος το γνώρισε αυτό το κοριτσάκι ενώ εμένα με ξέρει τόσο καιρό και συνεχίζει και παίζει με άλλους. [...]Μιλάμε σπάνια, θα έρθεις σπίτι μου και αυτά, αλλά δεν είμαστε όπως παλιά και αυτή έλεγε ότι ήμουν η καλύτερη της φίλη και τώρα δεν ξέρω γιατί έχει απομακρυνθεί πολύ. [...] Με είχε λίγο μπερδέψει αυτό, μου έλεγε είμαι η καλύτερη σου φίλη ή δεν είμαι, πες μου και με είχε λίγο στριμωγμένη» (Δήμητρα, 13)

Ο Κωνσταντίνος περιγράφει τη σημασία των φίλων με ιδιαίτερο τρόπο, καθώς αποτελεί μια περίπτωση παιδιού που, λόγω της εργασίας του πατέρα του, έχει βιώσει την απομάκρυνση από τους φίλους του στην ηλικία του δημοτικού, η οποία αποτελεί μια σημαντική στιγμή για την κοινωνικοποίηση. Στο απόσπασμα που ακολουθεί μας λέει για την περίοδο που είχε φύγει με την οικογένεια του για το εξωτερικό:

«Χάλια, είχα ψυχοπλακωθεί. Είχα κάνει ήδη τις παρέες μου, ήμασταν 4 χρόνια μαζί, νήπιο, Πρώτη, Δεύτερη και Τρίτη Δημοτικού. Είχα κάνει τις παρέες μου και μέναμε και σε μια πολυκατοικία που απέναντι μου, όπως ανοίγεις την πόρτα, στην πόρτα που βλέπεις, ήταν ένας πολύ καλός μου φίλος, που όλη την ημέρα παίζαμε κτλ., στο σχολείο είχα πολύ καλές παρέες. Όλους όσους είχα, τους έχω και τώρα στο Γυμνάσιο, οι ίδιοι είμαστε... περίπου. Εντάξει, είχα ψυχοπλακωθεί όταν πήγαμε Γερμανία, δεν ήξερα και κανέναν, άλλη χώρα, δεν μου άρεσε. [...] Αυτά τα 3 χρόνια ήταν απαίσια και το χειρότερο ήταν ότι θα πηγαίναμε για 6 χρόνια και μετά θα γυρνάγαμε πάλι εδώ. Θα είχαμε κάνει εκεί τις παρέες μας, εκεί το ένα το άλλο, θα τα είχαμε συνηθίσει όλα, 6 χρόνια σε ένα μέρος. Όταν θα γυρνούσαμε πίσω θα ήταν ακόμα χειρότερο πιστεύω. [...] Οι μεγάλοι λένε πιο πολλά λεφτά, αλλά έμενα δεν με νοιάζει αυτό; Ότι είναι καλύτερα οργανωμένη σαν πόλη και τέτοια, τι με νοιάζει εμένα αυτό; Εγώ με την παρέα μου ήθελα να είμαι και τώρα το ίδιο. Πιο πολύ μου αρέσει εδώ. Και τι με νοιάζει αν είναι πιο ωραία χώρα, αν δεν έχεις άλλους να την ευχαριστηθείς τι να την κάνεις; Χωρίς παρέα δεν πα να μένεις όπου θες, δεν περνάς καλά. Με αυτά τα παιδιά και στην Αλκιβιάδου να έμενα, που έμενα όταν ήμουν 3 χρόνων, καλά θα ήμουνα. Θεωρώ ότι δεν θα σκεφτόμουν πως είναι έτσι εδώ. Δεν θα με ένοιαζε καθόλου.» (Κωνσταντίνος, 15)

Οι δραστηριότητες με φίλους περιορίζονται κυρίως τα σαββατοκύριακα, εκτός εάν πρόκειται για φίλους από το σχολικό περιβάλλον, το φροντιστήριο ή άλλες καθημερινές ασχολίες:

«Με μερικά παιδιά και εκτός σχολείου, π.χ. με αυτό το παιδί που είμαστε και στους προσκόπους. Τον βλέπω όλη την εβδομάδα και Παρασκευή βράδυ και Σάββατο πρωί και άμα βγούμε και καμιά φορά έξω. Με την κοπέλα αυτήν, κάθε Σάββατο βγαίνουμε μαζί και με μια άλλη κοπέλα, που δεν είναι σε αυτή τη φωτογραφία, βγαίνουμε μερικές φορές» (Γεωργία, 14)

«Τα σαββατοκύριακα σίγουρα, και στις αρχές που τα παραμελούσα τα μαθήματα και ήταν λίγο το computer, λίγο το έξω κτλ, κάθε μέρα έβγαινα. Αλλά τώρα τελευταία το χω σταματήσει, βγαίνω Σάββατο, Σάββατο βγαίνω πολύ. Αντε λίγο τις Παρασκευές και λίγο τις Κυριακές. Και σε καμία καθημερινή, Τρίτη ή Πέμπτη να πάω σε κάνα σπίτι ενός φίλου μου ή να έρθει κανείς εδώ πέρα.» (Κωνσταντίνος, 15)

«Τις καθημερινές δεν βγαίνουμε, γιατί κουραζόμαστε και με τα μαθήματα. Δεν γίνεται τις καθημερινές. Τα σαββατοκύριακα όμως θα βγούμε μαζί και βγαίνουμε και περνάμε ωραία.» (Λένα, 14)

Θα κλείσουμε αυτήν την ενότητα με το πώς η Λένα αντιλαμβάνεται την διαφορά ανάμεσα στην σημασία των φίλων και των γονέων στην ζωή της, την οποία περιγράφει με μεγάλη σαφήνεια.

«Τα συζητάω και με την οικογένεια μου, απλά η οικογένεια βλέπει με άλλο μάτι τα πράγματα και οι φίλοι με άλλο μάτι. Δεν θέλουν κάτι διαφορετικό, απλά οι γονείς αυτό που θέλουν να κάνουν είναι να προστατεύσουν τα παιδιά τους και να τους δώσουν το καλύτερο.»

Και οι φίλοι σου το ίδιο κάνουν ουσιαστικά. Απλά είναι πιο κοντά, είμαστε και στην ίδια ηλικία, οι γονείς πάντα ξέρουμε ότι θα είναι εκεί, απλά με την φίλη σου έχεις κάτι άλλο, κάτι διαφορετικό με την φίλη από ότι με τους γονείς.» (Λένα, 14)

3. Οι έφηβοι και οι οικογενειακές συνήθειες

Η αναφορά στην οικογένεια δεν προέκυψε αυθόρμητα στο λόγο των παιδιών όταν μιλούσαν για την καθημερινότητά τους. Όταν η ερευνήτρια κατηύθυνε σκοπίμως τη συνέντευξη στο θέμα αυτό, οι απαντήσεις των παιδιών ήταν αποκαλυπτικές ως προς το είδος των δραστηριοτήτων, που στις περισσότερες περιπτώσεις, αφορά οικογενειακές «υποχρεώσεις» περισσότερο παρά κοινές δραστηριότητες:

«[...]με την μάνα μου και τον πατέρα μου πηγαίνουμε σε διάφορους γάμους, δεξιώσεις, σε τραπέζια και τέτοια, στην γιαγιά μου και τον παππού μου δηλαδή, ή σε φίλους μας, κουμπάρους μας και άλλη ώρα που περνάμε με την μάνα μου και τον πατέρα μου είναι ότι παίζουμε κανένα παιχνίδι, κρεμάλα ή τίποτα τέτοιο και την τηλεόραση» (Δημήτρης, 14)

«Σαββατοκύριακα πηγαίνουμε για ψώνια και κάποια βόλτα, οικογενειακά. Τι άλλο κάνουμε μαζί και ότι τρώμε όλοι μαζί; Αυτό εννοείται» (Χριστίνα, 13)

«Και οι δυο δουλεύουνε και είναι λίγο δύσκολο, [...] αλλά εντάξει περνάμε χρόνο μαζί. [...] Ναι, μαζί (με την αδερφή μου) συνήθως βλέπουμε τηλεόραση ή θα πηγαίνουμε... συνήθως περνάμε πιο πολύ χρόνο στο σπίτι γιατί τις καθημερινές και οι δυο δεν είμαστε μαζί γιατί και εκείνη έχει αγγλικά και καράτε και είναι λίγο δύσκολο αλλά τις κενές μέρες είμαστε μαζί στο σπίτι» (Κατερίνα, 13).

Από όλα τα παιδιά που συμμετείχαν στην έρευνά μας, μόνο δυο εκφράστηκαν με ενθουσιασμό για τις κοινές οικογενειακές δραστηριότητες. Ενδεικτικά η Άννα μας είπε:

«Μου αρέσει πολύ να είμαι με την οικογένεια, με σόγια, το φαγητό, τρελαίνομαι για τέτοια, είναι ωραίες οι διακοπές οικογενειακά [...]» (Άννα, 14).

Σε όλη την συνέντευξη, η Άννα περιέγραφε δραστηριότητες με τους γονείς της που αφορούσαν από την παρακολούθηση τηλεοπτικών προγραμμάτων και ταινιών, μέχρι βόλτες με τον σκύλο και οικογενειακά δείπνα. Αντίστοιχα και η Στεφανία (13), όταν ερωτήθηκε για κοινές δραστηριότητες με την οικογένεια της μας είπε:

«Πάμε στην θάλασσα, από μικρή πηγαίναμε, πάμε σινεμά, πάρα πολύ συχνά με την μαμά μου και με τον αδερφό μου. Με τον μπαμπά μου, έχουμε ένα τεράστιο κοινό, την μουσική, δεν του αρέσει η μουσική που μου αρέσει εμένα, αλλά θα κάτσει να ακούσει αυτό που θα του βάλω, είναι υπομονετικός άνθρωπος. Αυτό είναι το μεγαλύτερο κοινό με τον μπαμπά μου, η μουσική σίγουρα. [...] Με βοηθάει πολύ με πολλά πράγματα, θα είναι δίπλα μου. Κάνουμε πολλά πράγματα με την οικογένεια μου.» (Στεφανία, 13)

4. Η καθημερινότητα και η σχέση με την τηλεόραση

Ωστόσο, παρότι ο βδομαδιατικός χρόνος πλημμυρίζει από μαθήματα και δεν αφήνει περιθώρια κοινής δραστηριότητας με την οικογένεια και με τους φίλους, πάντοτε υπάρχει

ένα παράθυρο, απ' όπου στη ζωή των παιδιών τρυπώνει, ακόμη και στις κουραστικές καθημερινές, η τηλεόραση (βλ. Εικόνες 6 και 7) και ο υπολογιστής.

«Εντάξει, εγώ δεν κάθομαι πολλές ώρες, απλά κάθομαι κάθε μέρα. Τις καθημερινές 1,5 με 2 ώρες αλλά τα σαββατοκύριακα κάθομαι πολύ, ολόκληρο το απόγευμα, μπορεί και από το πρωί μέχρι το βράδυ» (Δημήτρης, 14)

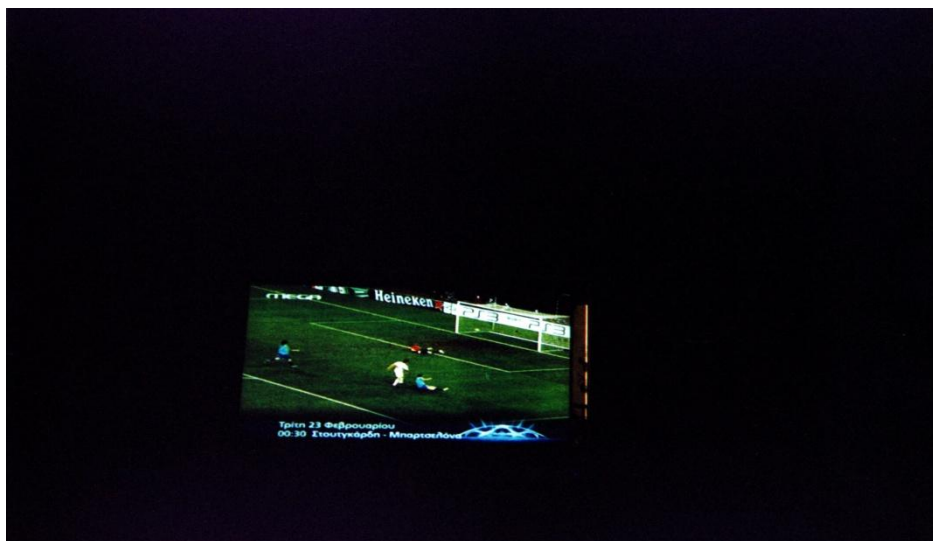
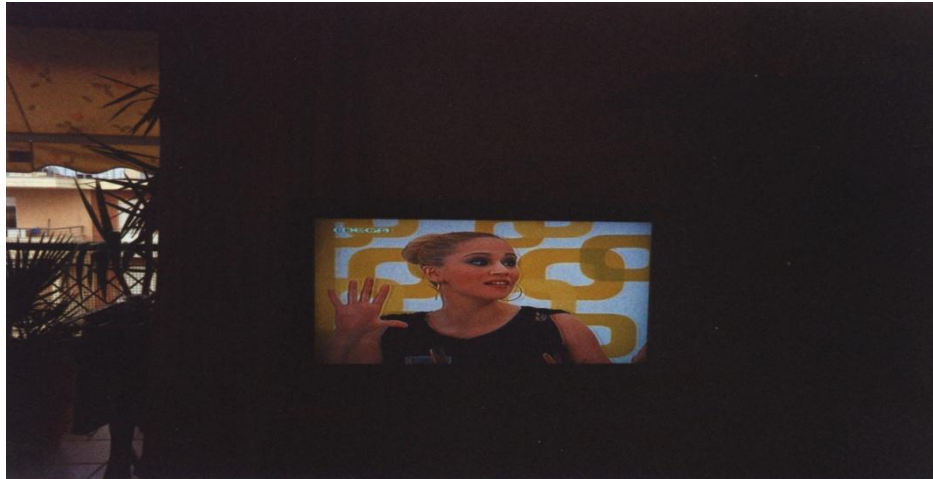
«Τηλεόραση δεν βλέπω, κάποτε έβλεπα, τώρα δεν με ενδιαφέρει. Μικρή όταν ήμουν, ήμουν κολλημένη, ώρες ολόκληρες όμως... ε, μόνο όταν ήμουν σχολείο δεν έβλεπα. Τώρα πια βαριέμαι. Ε, η μάνα μου βλέπει κάτι σαπουνόπερες και μόνο που τα ακούω από το σαλόνι νευριάζω.» (Φανή, 15)

«Όταν ήμουν μικρή έβλεπα πολύ περισσότερη τηλεόραση.[...] Τώρα μου αρέσει να βλέπω κάποιες εκπομπές, αλλά εντάξει, όταν ήμουν μικρή έβλεπα πολύ περισσότερο, γιατί δεν είχα άλλα πράγματα να κάνω. Τώρα έχω πολλές περισσότερες ασχολίες.» (Στεφανία, 13)

«Μέχρι και πρόπερσι, όχι, μέχρι και πέρσι, έβλεπα αρκετά, 5 ώρες, μπορεί όχι συνεχόμενα, αλλά έβλεπα. Από φέτος, μπορεί να δω και... επειδή όταν γυρνάω από το σχολείο και δεν έχω μάθημα, μπορεί να κάτσω μια ώρα, άντε να κάτσω άλλη μια το βράδυ. Αλλά δεν παίζει να είναι παραπάνω από 5 ώρες την εβδομάδα, μπορεί και πιο λίγο» (Κωνσταντίνος, 15)

«Εντάξει πιστεύω δε βλέπω πολύ τηλεόραση, σε σχέση με το παρελθόν, στο οποίο έβλεπα πάρα πολύ [...] βλέπω την ώρα που γυρνάω από το σχολείο και τρώω, μετά το βράδυ κατά τις 9 κάθομαι. Περίπου 4 ώρες την ημέρα και λιγότερες. [...] Τα σαββατοκύριακα βλέπω πολύ λιγότερη τηλεόραση, αυτό είναι καλό. Ας πούμε Παρασκευή δε βλέπω τηλεόραση, μπορεί να βλέπω μια ώρα το μεσημέρι, όταν γυρνάω και τρώω, το Σάββατο εξαρτάται, νομίζω πως δε βλέπω καθόλου, γιατί γυρίζω από τους προσκόπους κατά τις 3:30 – 4:00, τρώω, διαβάζω λίγο και μετά βγαίνω με τους φίλους μου. Δε νομίζω ότι προλαβαίνω. Κυριακή πρωί δε βλέπω, το μεσημέρι διαβάζω, το απογευματάκι να δω λίγο, εντάξει βλέπω, 4 ώρες βλέπω.» (Γεωργία, 14)

«Εντάξει, το μεσημέρι καθώς τρώω θα ζαπάρω λίγο, αν δεν έχει γυρίσει η αδερφή και η μαμά μου, αλλιώς τρώμε οι τρεις μας. Βλέπω αυτά τα κλασσικά, τις επαναλήψεις, “Καφέ της Χαράς” και όλα αυτά, που παίζουν το μεσημέρι, αλλά όχι σοβαρά, δεν θα κάτσω εκεί να περιμένω να τελειώσει, θα ανέβω πάνω να κάνω μαθήματα ή να κοιμηθώ. Τι άλλο τηλεόραση βλέπω; Καμιά φορά βλέπω Ράδιο Αρβύλα, ειδικά με τον μπαμπά μου και Λαζόπουλο καμιά φορά. Ειδήσεις, τώρα τελευταία έχω αρχίσει και βλέπω μπας και καταλάβω τι γίνεται και έχω ξεκινήσει και διαβάζω περισσότερο εφημερίδες από ότι παλιά [...]. (Βλέπω τηλεόραση) περίπου μιάμιση ώρα την ημέρα και τα σαββατοκύριακα ας πούμε ένα 5ωρο αν είμαι στο μπαμπά, την Κυριακή το κλείνω στην τηλεόραση » (Άννα, 14)

Εικόνες 6 - 7: Ενδεικτικά παραθέτουμε μερικές από τις φωτογραφίες με θέμα την τηλεόραση. Η τηλεόραση, με κάποια μορφή της αποτελεί καθημερινή δραστηριότητα των περισσότερων παιδιών.

Συζητώντας για την τηλεόραση, τρεις από τους εφήβους μας είπαν ότι τους αρέσουν πολύ τα προγράμματα όπως «Κωνσταντίνου και Ελένης», «Το καφέ της Χαράς» αλλά και παλιές ελληνικές ταινίες. Όταν ρωτήθηκαν γιατί τους αρέσουν αυτά τα προγράμματα, ενώ τα έχουν δει αρκετές φορές, είπαν ότι λαμβάνουν ικανοποίηση ακριβώς από το γεγονός ότι γνωρίζουν σχεδόν πως θα εξελιχθεί κάθε σκηνή. Ίσως, αυτό να οφείλεται στο ότι οι έφηβοι, στην γενικότερη αβεβαιότητα και αλλαγή της εφηβείας, αναζητούν κάτι σταθερό για να διασκεδάσουν και να ξεχαστούν για λίγο. Επίσης, μπορεί να συνδέεται και με την αίσθηση της συνέχειας, καθώς τα προγράμματα αυτά τα έβλεπαν από μικρή ηλικία και ίσως τους επιστρέφουν για λίγο σε πιο ανέμελες στιγμές της ζωής τους.

Σχεδόν όλοι οι έφηβοι με τους οποίους συνομιλήσαμε, όπως φαίνεται και από τα παραπάνω αποσπάσματα, αφιέρωναν πολύ περισσότερο χρόνο στην τηλεόραση

παλαιότερα από ότι τώρα. Σε αυτήν την περίοδο της ζωής της προτιμούν να αφιερώνουν τον περιορισμένο ελεύθερο χρόνο τους είτε σε δραστηριότητες με φίλους, είτε στον υπολογιστή τους.

5. Στο υπνοδωμάτιο «με δυο ακουστικά στ' αυτιά»...

Η ψυχολογική ανάγκη του εφήβου των σύγχρονων δυτικών κοινωνιών να απομονώνεται και να επιλέγει ο ίδιος το αν και πότε θα σχετιστεί με τους ενηλίκους του περιβάλλοντός του, εξηγείται αναπτυξιακά ως αναζήτηση εξατομίκευσης και δόμησης μιας προσωπικής ταυτότητας. Ωστόσο, οι ευνοϊκότερες υλικές συνθήκες της σύγχρονης οικογένειας φαίνεται να παγιώνουν και να θεσμοθετούν κατά κάποιο τρόπο την ανάγκη του εφήβου για ιδιωτικότητα και απομόνωση, παραχωρώντας του έναν εντελώς δικό του, πλήρως εξοπλισμένο χώρο, που του δίνει τη δυνατότητα αυτόνομης πρόσβασης σε διάφορα τεχνολογικά μέσα και οδηγεί σε αυτό που η Livingstone και οι συνεργάτες της (2001) ονόμασαν «κουλτούρα του υπνοδωματίου», για να επισημάνουν μια νέα συνθήκη που μετατρέπει τη συνοχή της «οικογενειακής κουλτούρας» μέσα στα πλαίσια της «κοινωνίας της διακινδύνευσης»³³. Κάθε μέλος της οικογένειας μόνο του στον εντελώς ιδιωτικό του χώρο αναπτύσσει αξίες και πρακτικές (δηλαδή, ό,τι ορίζει την κουλτούρα) σε απευθείας αλληλεπίδραση όχι με τους «δικούς του» ανθρώπους, αλλά με άλλους που βρίσκονται αλλού και με τη διαμεσολάβηση των τεχνολογικών μέσων.

³³ Η έννοια της «κοινωνίας της διακινδύνευσης» εισήχθη από τον Beck (1992) στο ομώνυμο βιβλίο για να περιγράψει ένα χαρακτηριστικό της μεταβιομηχανικής, νεωτερικής κοινωνίας και αφορά την έννοια της διακινδύνευσης, η οποία είναι κεντρικής σημασίας σε όλες τις δραστηριότητες του ατόμου. Το ρίσκο, με αυτήν την έννοια, πηγάζει από τις συνέπειες της βιομηχανικής και επιστημονικής ανάπτυξης και δεν περιορίζεται χρονικά αλλά ούτε και χωρικά. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο τοποθετείται και η Livingstone κάνοντας μια ιστορική αναδρομή από την «κουλτούρα του δρόμου» στην επιστροφή στο σπίτι και στην «κουλτούρα του υπνοδωματίου» Livingstone (2001).

Εικόνα 8: Ένα τυπικό υπνοδωμάτιο εφήβου

Όσοι από τους εφήβους της έρευνάς μας δεν διέθεταν δικό τους υπνοδωμάτιο, δήλωναν «πρόβλημα».

«Ναι, δυστυχώς. [...] Εσύ πώς λες να νιώθω; Είναι δύσκολο γιατί το μεσημέρι δηλαδή, που θέλω να διαβάσω αυτές (οι μικρότερες αδερφές της) κοιμούνται και δε μπορώ να διαβάσω στο δωμάτιο μου, με ενοχλούν συνέχεια, σχεδόν, ε είναι δύσκολο, είναι δύσκολο» (Χριστίνα, 13)

Όσοι (οι περισσότεροι) είχαν το δικό τους υπνοδωμάτιο, δήλωναν πως συχνά επιλέγουν να περάσουν κάποιες ώρες της ημέρας τους εκεί, ακόμα και όταν ασχολούνται με δραστηριότητες πέρα από το διάβασμα:

«Συνήθως δε βγαίνω σχεδόν καθόλου από το δωμάτιο μου, είμαι κλεισμένη εδώ μέσα διαβάζω και μετά βλέπω λίγο τηλεόραση και το βράδυ.... γενικώς δε βγαίνω καθόλου. [...] Όταν μπαίνει (η μικρότερη αδερφή), νευριάζω πάρα πολύ και της φωνάζω "φύγε έξω"» (Μαρία, 13)

«τις περισσότερες ώρες στο δωμάτιο μου τις περνάω επειδή διαβάζω ή μπορεί τις καθημερινές να παίζω στον υπολογιστή» (Δημήτρης, 14)

«Παλιά καθόμουν στην τηλεόραση, τώρα εντάξει το σκέφτομαι, θα πάω στην τηλεόραση ή θα κάτσω στο δωμάτιο, επιλέγω κυρίως δωμάτιο. Κάθομαι ακούω μουσική, ζωγραφίζω, έχω ζωγραφίζει αυτό και τελευταίως αυτό» (Γεωργία, 14)

Τα υπνοδωμάτια των παιδιών που συμμετείχαν στην έρευνα, είτε τα μοιράζονταν με αδέρφια είτε όχι, ήταν εφοδιασμένα με τεχνολογικά μέσα, κυρίως με τηλεόραση και υπολογιστή συνδεδεμένο στο διαδίκτυο (και σε μια περίπτωση και με PlayStation). Σε αυτό το σημείο πρέπει να σημειώσουμε ότι πέρα από τις «μεγάλες» συσκευές που μπορεί να υπάρχουν στα δωμάτια τους, οι έφηβοι είναι επιπλέον εξοπλισμένοι με κινητά τηλέφωνα,

mp3s ή i-pods. Αυτές οι συσκευές τους δίνουν τη δυνατότητα να έχουν πρόσβαση σε μουσική, διαδικτυακή σύνδεση, ακόμα και τηλεόραση, οπουδήποτε κι αν βρίσκονται (βλ. Εικόνα 9). Ενδεικτικά, κάποιοι έφηβοι μας λένε:

«Για μουσική και αυτό, είναι mp3, που έχει και ίντερνετ και απ' όλα. Να ακούω μουσική έξω από το σπίτι, να παίρνω ίντερνετ, γενικώς. [...] Δεν το πολύ-βγάζω έξω, μην μας το βουτήξουν ή μπορεί να το ξεχάσω και εγώ κάπου και να μου το πάρουνε» (Κωνσταντίνος, 15)

«το χρησιμοποιώ συνέχεια, όπου και να είμαι, μου αρέσει πάρα πολύ. Πηγαίνω στο σχολείο το πρωί με αυτό, στο διάλλειμα με αυτό, γυρίζω σπίτι, σίγουρα θα ακούσω μουσική, στους προσκόπους την Παρασκευή το παίρνω, στον Κίσαβο ήμουν όλη την ημέρα με δυο ακουστικά στα αυτιά, μου αρέσει πάρα πολύ» (Γεωργία, 14)

«Ακούω πάρα πολύ μουσική, έχω το ακουστικό στο αυτί μου, νομίζω ότι θα ριζώσει σε λίγο καιρό, αλλά στο αριστερό μόνο, όχι στο δεξί, γιατί άμα τα βάλω και στα δυο δεν ακούω» (Στεφανία, 13)

«Έχω 2000 τραγούδια και καλά τα έχω βαρεθεί τώρα, θέλω να τα σβήσω και να βάλω άλλα καινούργια και έχω και playlist και τέτοια. Γενικότερα ακούω πάντα iPod, από δω απέναντι να πάω θα ακούσω iPod. Δεν γίνεται αλλιώς. Παιχνίδια δεν παίζω στο iPod, μόνο για μουσική το έχω. Ανάλογα με το mood, ακούω πάντα. Ας πούμε, εκδρομές δεν μπορώ να πάω χωρίς iPod θα πεθάνω. Ας πούμε αεροπλάνα, λεωφορεία, ξέρω 'γω, ταξί, κτλ., χωρίς iPod θάνατός. Επίσης, αν γυρνάω από το σχολείο, το οποίο είναι εδώ, πάρα πολύ κοντά, αλλά χωρίς το iPod μου φαίνεται, ξέρω 'γω 8 χιλιόμετρα, ενώ με το iPod μου φαίνεται μισό μέτρο, τσακ, ναι.» (Άννα, 14)

Εικόνα 9: Ενδεικτική φωτογραφία δικτυωμένης επικοινωνίας και εκτός του σπιτιού. Συσκευές που παρέχουν στον έφηβο άμεση επικοινωνία, είτε μέσω διαδικτύου, είτε μέσω τηλεφώνου, μουσική και πολλές φορές και τηλεόραση.

6. Δικτυωμένες επαφές...

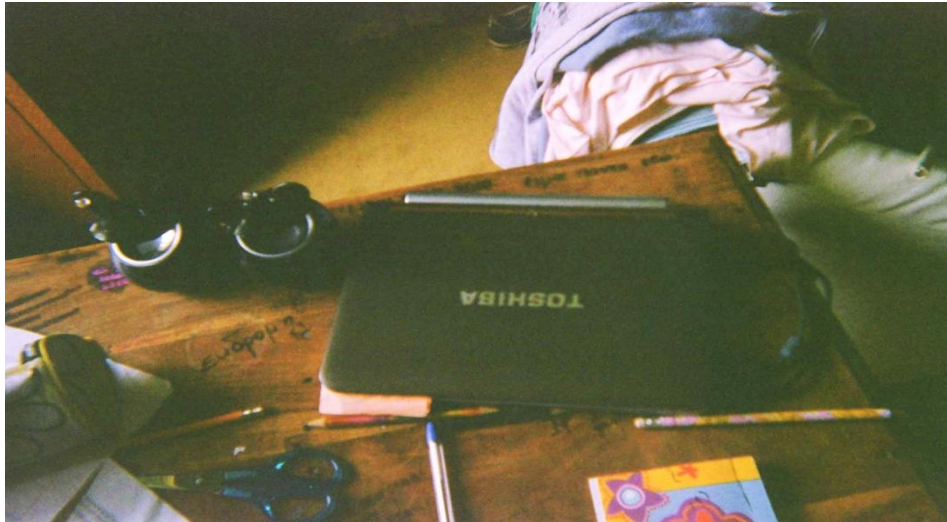
Για τους εφήβους, ο υπολογιστής ΕΙΝΑΙ το διαδίκτυο (βλ. Εικόνες 10 - 12). Με αυτό γίνονται «τα πάντα»:

«Με τους υπολογιστές και το ίντερνετ όλα μπορείς να τα κάνεις, να βρεις πληροφορίες, να ακούσεις μουσική, να δεις ταινίες, να κάνεις όλα τα πράγματα, να παίζεις παιχνίδια, ειδικά άμα βαριέσαι, άμα θες να μιλήσεις με τους φίλους σου, άμα θες να βρεις κάτι για το σχολείο, όλα μπορείς να τα κάνεις, γενικά και διακοπές αν θες να πας, μπορείς να βρεις ξενοδοχείο, όλα» (Πέτρος, 13)

«Αν δεν έχεις ίντερνετ, δεν έχεις και υπολογιστή, εγώ έτσι το βλέπω, δηλαδή ο μπαμπάς μου που έχει όλες αυτές τις εργασίες που κάνει, μπορεί να χρησιμοποιήσει τον υπολογιστή χωρίς το ίντερνετ, απλά εγώ πιστεύω ότι πριν το ίντερνετ δεν είχα υπολογιστή (Γεωργία, 14)

«Ναι, αλλά δεν θα είχα τι να τον κάνω. Ότι μπορεί να κάνει ένας υπολογιστής χωρίς το ίντερνετ, μπορεί να γίνει και αλλιώς, π.χ. με το i – phone». (Γιώργος, 14)

Εικόνα 10 - 12: Ενδεικτικές φωτογραφίες υπολογιστών εφήβων

Με ελάχιστο χρόνο τις καθημερινές για οτιδήποτε άλλο εκτός από μαθήματα, φροντιστήρια, «ιδιαίτερα», και οργανωμένες δραστηριότητες στον περιχαρακωμένο ιδιωτικό τους χώρο, με δυο ακουστικά στ' αυτιά οι έφηβοι καλύπτουν την ανάγκη τους για «χαλαρή» (δηλαδή όχι ιδιαίτερος απαιτητική) ανθρώπινη επαφή, μέσα απ' το διαδίκτυο. Αρκετοί από τους εφήβους που συμμετείχαν στην έρευνα είναι εγγεγραμμένοι σε κάποιο πρόγραμμα κοινωνικής δικτύωσης ή άμεσης επικοινωνίας, οι περισσότεροι όμως, στις λίστες επικοινωνίας τους περιλαμβάνουν συμμαθητές, συγγενείς και φιλικά πρόσωπα και όχι αγνώστους. Ακόμα και στις περιπτώσεις εκείνες που έχουν συμπεριλάβει αγνώστους στην λίστα τους, οι έφηβοι που ερωτήθηκαν υποστηρίζουν ότι, η επικοινωνία με αυτούς είναι από τυπική έως και ανύπαρκτη:

«Το ξέρετε το msn; Είμαι στο msn, ακούω τραγούδια, παίζω ένα πολεμικό παιχνίδι, παίζω στο facebook, αν μου τύχει να έχω καμιά συζήτηση μιλάω, βλέπω βίντεο με ποδόσφαιρο ή αστεία βίντεο, παίζω παιχνίδια όπως το Mario, αυτά» (Δημήτρης, 14)

«(Παίζω) ένα παιχνίδι που λέγεται Witcher, [...] έχεις έναν τύπο, ο οποίος πολεμάει τέρατα, ανθρώπους, ξωτικά... ε, ανάλογα με το τι θα απαντάς στις ερωτήσεις, πάει και το παιχνίδι.[...] Έχω facebook, msn, Skype όχι γιατί μου χαλάει όλες τις ρυθμίσεις, ακόμα το ψάχνω.» (Φανή, 15)

«Γενικότερα στο ίντερνετ είμαι συνήθως. Τελευταία είχα πάθει κόλλημα με τις ταινίες της Disney, πιο παλιά ξαναέβλεπα όλο το Παρά Πέντε από την αρχή. Γενικότερα, ψάχνω κομμάτια στο YouTube και κατεβάζω, φτιάχνω τα iTunes, που λέει ο λόγος δηλαδή, τώρα εδώ και 4 μήνες, έχω να τα φτιάξω και ξαφνικά καταστράφηκε αυτό πάνω που θα τα έφτιαχνα, που λέει ο λόγος, σιγά που θα τα 'φτιαχνα. Όλο λέω να τα φτιάξω και ποτέ δεν τα φτιάχνω. Στο facebook είμαι αρκετά, αλλά μόνο αν έχει ενδιαφέρον, δηλαδή, αν έχει καμιά φωτογραφία να δω, συζητήσεις να κάνω με καμιά φίλη μου και τέτοια, αλλιώς βαριέμαι. Τι άλλα; Αυτά πάνω κάτω» (Άννα, 14)

«Όχι μόνο για παιχνίδια, για ίντερνετ, μουσική, msn, Facebook και τέτοια, αυτά. [...] Το msn το έχω από 5^η δημοτικού, από τότε που ήμουν Γερμανία [...] Το κράτησα το msn όταν ήρθα εδώ πέρα, για να μιλάω με τα παιδιά από την Γερμανία που ήμουνα, συνεχίσαμε για λίγο καιρό, τώρα έχω χαθεί με αυτούς, μια στο τόσο μιλάω με κάποιους που ήταν πολύ

κολλητοί μου, μιλάω με τα παιδιά τώρα, κανονίζουμε αν θα βρεθούμε ή άμα βαριόμαστε μιλάμε για να περάσει η ώρα» (Κωνσταντίνος, 15)

«Έχω και κανά δυο αγνώστους στο msn, τώρα δεν ξέρω πώς τους βρήκα ή πώς με βρήκανε, απλά ήρθαμε σε επαφή και έχω κάνει γνωριμίες, κυρίως από το facebook, όμως όχι από το msn. [...] Μία στο τόσο (μιλάμε), απλά μπορεί να πούμε κανένα γεια» (Δημήτρης, 14)

Τα παιδιά θεωρούν ότι η διαδικτυακή επικοινωνία έχει χαμηλότερο κόστος από την τηλεφωνική, περισσότερη «ελευθερία» και τους δίνει μεγαλύτερο έλεγχο να μιλήσουν «όσο θέλουν», αλλά παράλληλα, θεωρούν ότι σε αυτή τη μορφή επικοινωνίας απουσιάζουν βασικά χαρακτηριστικά, λεκτικά και μη, που την καθιστούν λιγότερο ικανοποιητική:

«Ίδια δεν είναι, δεν είναι, γιατί στο τηλέφωνο, τον ακούς τον άλλο, σίγουρα όταν διαβάζεις κάτι, τονίζεις εσύ ότι θες, όποια λέξη θες, δίνεις εσύ έμφαση σε όποια λέξη θες, στο τηλέφωνο μπορεί να σου πει κάτι ο άλλος και με τον τόνο της φωνής του να καταλάβεις κάποια άλλα πράγματα, τελείως διαφορετικά, όχι τελείως διαφορετικά, απλά, πιστεύω ότι το msn κάνει πολύ καλό όταν έχεις φίλους και συγγενείς στο εξωτερικό, πιστεύω ότι εκεί χρειάζεται [...] Θα ήθελα να είχα facebook γιατί στο facebook δεν μιλάς και πολύ, μπορείς να στείλεις κανένα σχόλιο, τίποτα παραπάνω, έχεις φωτογραφίες, απλά στο facebook υπάρχει μια ελευθερία στον τρόπο που τοποθετείς κάποια πράγματα, βάζεις μερικές φωτογραφίες, μπορείς άμα θέλεις να μη βάλεις καμιά φωτογραφία, μπορείς απλά να έχεις μια σελίδα στο facebook, ναι, αυτό. Εγώ θα έβαζα καμιά φωτογραφία, εντάξει» (Γεωργία, 14)

Η εικόνα του εφήβου που κλείνεται στο υπνοδωμάτιο του και χάνεται μπροστά στην οθόνη του υπολογιστή του, παίζοντας ηλεκτρονικά παιχνίδια δεν φαίνεται να επιβεβαιώνεται μέσα από τον λόγο των εφήβων. Οι έφηβοι που παίζουν πολλές ώρες ηλεκτρονικά παιχνίδια συνήθως μαζεύονται σε internet cafe με τις παρέες τους ή παίζουν διαδικτυακά παιχνίδια με συμμαθητές και φίλους, κάτι το οποίο αποτελεί και συνδετικό κρίκο μεταξύ τους.

«Με εξαίρεση τις καθημερινές που μπορεί να κάτσω και δύο ώρες, τα σαββατοκύριακα... κάθε Σάββατο πάω 5 ώρες σε ίντερνετ καφέ. [...] Παίζω με έναν άλλο φίλο μου καταρχάς, δεν ξέρω τι με κάνει να κολλάω, μου αρέσει όλο αυτό το μπούγιο που γίνεται και μιλάω και με άλλα παιδιά και παίζω μάλιστα σε έναν server, ο οποίος είναι σχεδόν όλος με έλληνες και έχω κάνει άπειρες γνωριμίες, άπειρες.» (Κωνσταντίνος, 15)

«Στην αρχή της χρονιάς πήγαινα κάθε Σάββατο στο internet καφέ και παίζαμε με παρέες. Μαζευόμασταν δηλαδή δεκαπέντε άτομα και πηγαίναμε και παίζαμε μαζί ένα παιχνίδι, ήταν κ άλλοι εκεί πέρα που τους ξέραμε και παίζαμε όλοι μαζί. [...] Είχαμε φτάσει και μία μέρα να είμαστε τριάντα-τριανταπέντε άτομα όλοι μαζί. Να βρούμε φίλους εκεί πέρα και παίζουμε» (Πέτρος, 13)

Αρκετοί από τους εφήβους μας αποφάσισαν να εγγραφούν σε κάποια σελίδα κοινωνικής δικτύωσης επειδή οι φίλοι και οι συμμαθητές τους είχαν ήδη λογαριασμό, χωρίς στην πραγματικότητα να το επιθυμούν οι ίδιοι.

«Μάλλον επειδή όλες οι φίλες μου πλέον είχανε και όλα τα παιδιά στο σχολείο, είπα να το δοκιμάσω και εγώ να δω τι είναι. 'ντάξει δεν είναι κάτι που ξετρελάθηκα, μετά άρχισε να μου αρέσει πιο πολύ, δεν ήταν κάτι όμως που με τρέλανε και το διέγραψα. [...] Στην αρχή

μου άρεσε γιατί επικοινωνούσα με τις φίλες μου, μετά όλες το είχα το Facebook για μόδα, και 'ντάξει δεν μου άρεσε, γιατί εγώ το είχα μόνο για μιλάω, όχι για να κάνω άλλα. [...] ήταν μια περίοδος που είχαμε εξετάσεις, άρχισα να μην μπαίνω σχεδόν καθόλου, οπότε είπα ποιος ο λόγος να το έχω αν είναι να μην μπαίνω. Γιατί μου λέγανε και οι φίλες μου, δεν μπαίνεις και δεν ανεβάζεις και λέω θα το διαγράψω δεν γίνεται να το έχω και να μην μπαίνω καθόλου.» (Λένα, 14)

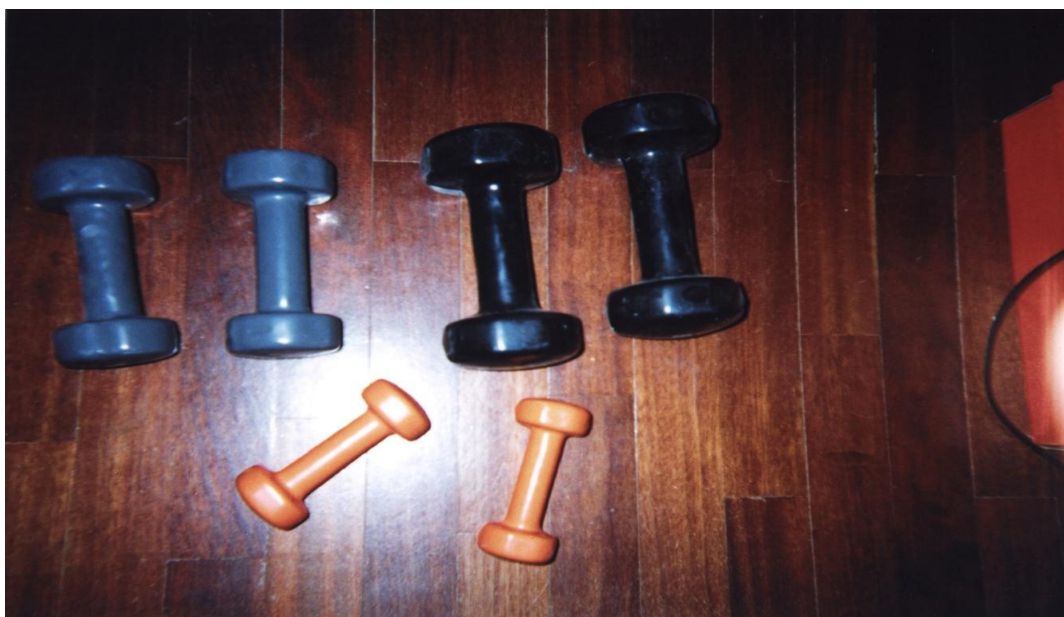
7. ...αλλά και άμεσες διαπροσωπικές συναναστροφές

Η ανάλυση του υλικού μας έως αυτό το σημείο επιβεβαιώνει ότι τα νέα μέσα και οι νέες μορφές τεχνολογικά διαμεσολαβημένης επικοινωνίας έχουν ενσωματωθεί με έναν σχεδόν φυσικό τρόπο στην καθημερινότητα των εφήβων, ο οποίος τα καθιστά σχεδόν αυτονόητα εξαρτήματα της ζωής τους. Αυτή, όμως, η «νέα διαδικτυακή» εφηβική συνθήκη δεν μοιάζει να αντικαθιστά αλλά μάλλον να συμπληρώνει τη συρρικνωμένη στο χώρο και το χρόνο διαπροσωπική τους ζωή.

Αρκετοί από τους εφήβους της έρευνάς μας καλλιεργούν ενδιαφέροντα πέρα και έξω από το διαδίκτυο και το σχολείο. Και μολονότι, μπορεί κανείς να ισχυριστεί ότι τα ενδιαφέροντα αυτά εισάγονται από τους γονείς στο πλαίσιο ενός «συρμού» εξοικείωσης των παιδιών με ποικίλες οργανωμένες δραστηριότητες, ο τρόπος με τον οποίο μιλούν οι έφηβοι εκφράζει βαθιές ικανοποιήσεις (βλ. Εικόνες 13 και 14):

«Μας το έδειχνε (η καθηγήτρια), και μου άρεσε πολύ ο τρόπος που το εξηγούσε, ήταν πολύ παραστατική και γενικώς το θεατρικό μου αρέσει πάρα πολύ και είναι ένας χώρος που περνάμε καλά, μαθαίνουμε πώς τα συναισθήματα μας να τα λέμε στον κόσμο... Αυτό, μ' αρέσει» (Γεωργία, 14)

«Επειδή πάω γυμναστήριο και μου αρέσει γενικώς η γυμναστική, να πηγαίνω με την παρέα και να κάνουμε γυμναστήριο, το τράβηξα φωτογραφία. [...] Φέτος το ξεκινήσαμε. [...] Πήγαιναν κάτι άλλα παιδιά που τα ήξερα, πιο μεγάλοι, και μου 'λεγαν ότι είναι ωραία και πήγαμε». (Κωνσταντίνος, 15)

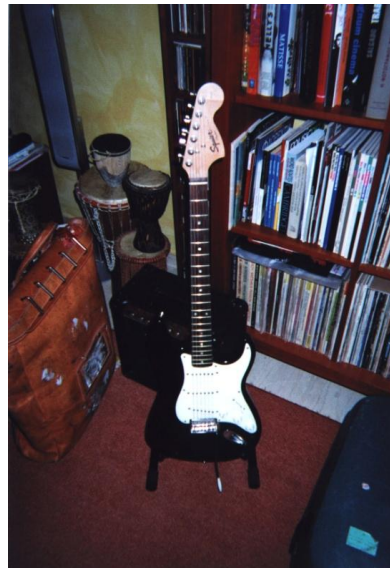

Εικόνα 13 - 14: Οι έφηβοι αναπτύσσουν μια πληθώρα δραστηριοτήτων, όπως γυμναστική, αθλητικές δραστηριότητες με φίλους, εκμάθηση μουσικής κ.α.

«Δεν ξέρω πως, αλλά νιώθω πολύ χαρούμενη που είμαι στους προσκόπους, νομίζω ότι είναι η πιο καλή επιλογή που έχω κάνει μέχρι στιγμής, μόνη μου επέλεξα να πάω στους προσκόπους και ευτυχώς που κάθισα γιατί πέρσι ήμουν έτοιμη να φύγω.[...] Απλά υπάρχει ένα δέσιμο... Είναι τα παιδιά, είναι ένα σύστημα, το οποίο λειτουργεί σαν ομάδα και είναι πολύ καλό. Πιστεύω ότι είναι φοβερό». (Γεωργία, 14)

«Κιθάρα κάνω 9 χρόνια, μου αρέσει και το στυλ της ροκ μουσικής και κάθομαι και παίζω. [...] Άκουγα Santana και μου άρεσε πως έπαιζε κιθάρα και ήθελα και 'γω να αρχίσω.» (Κωνσταντίνος, 15)

Εικόνα 15

Και παρά τις δικτυακές τους επαφές στην «κουλτούρα του υπονοματίου τους», οι μικροί τουλάχιστον έφηβοι της έρευνάς μας εξακολουθούν να αναζητούν την ανακούφιση από δυσκολίες στα πλαίσια πραγματικών σχέσεων μέσα στο σπιτικό.

«[Αν έχω κάποιο πρόβλημα] συνήθως το συζητάω με την οικογένεια μου, ε..., ή άλλες φορές κάνω κάτι άλλο για να το ξεχάσω, κάπως έτσι, [...]διαβάζω κάποιο βιβλίο, εξωσχολικό, κάτι άλλο, να ασχοληθώ με κάτι άλλο» (Χριστίνα, 14)

«το λέω κατευθείαν στην μητέρα μου και εκείνη με βοηθάει να το ξεπεράσω, [...] εκείνη με γέννησε με ξέρει, καλύτερα από όλους, μου δίνει τις καλύτερες συμβουλές από ότι μπορώ να έχω από κάποιον άλλον» (Μαρία, 13)

«Πολλές φορές το αντιμετωπίζω με τους γονείς μου, τους το λέω δηλαδή και προσπαθώ να το ξεχάσω, να το αποβάλλω από μέσα μου» (Κατερίνα, 13)

8. Διατήρηση της αίσθησης του χώρου και του χρόνου κατά τη διάρκεια της ενασχόλησης με το διαδίκτυο

Ξεκινήσαμε αυτή την έρευνα με αφορμή ένα κάπως δαιμονολογικό επιστημονικό λόγο περί εθισμού στο διαδίκτυο. Η τάση απώλειας της αίσθησης του χώρου και του χρόνου κατά τη διάρκεια της ενασχόλησης με το διαδίκτυο, καθώς και η ενασχόληση με το μέσο, ακόμη και όταν ο χρήστης δεν είναι «συνδεδεμένος», αποτελούν βασικά κριτήρια ανίχνευσης μιας πιθανής παθολογίας σε σχέση με τους υπολογιστές. Οι συνεντεύξεις των συμμετεχόντων σε αυτή την πιλοτική έρευνα δεν έδωσαν τέτοιου τύπου ενδείξεις.

Οι περισσότεροι έφηβοι έδειξαν να ισορροπούν τον χρόνο τους ανάμεσα στις πραγματικές και στις «διαδικτυακές» συναναστροφές και δραστηριότητες και να αποστασιοποιούνται με ευκολία από τον υπολογιστή τους.

«Οι φίλοι μου, δεν το συζητάνε, διότι δε δίνουν έμφαση σε αυτό. Χρησιμοποιούν σωστά το αντικείμενο αυτό, έχουν σελίδα στο facebook, απλά δεν είναι όλη μέρα στον υπολογιστή, δεν εξαρτιούνται από το facebook, δεν μπαίνουν κατευθείαν στον υπολογιστή... Απλά το έχουν...» (Γεωργία, 14)

«Είναι καλό να κρατάς μια απόσταση, γιατί μετά μπορεί να σου κάνει μεγάλο πρόβλημα, ας πούμε. Στην Πέμπτη δημοτικού που είχαμε πάρει τον υπολογιστή που είναι μέσα, ήμουνά πάρα πολύ κολλημένη με τον υπολογιστή και πιστεύω πως κάπως κόλλησα με αυτό και τα άφησα όλα λίγο στην άκρη κυριολεκτικά. Γύρναγα σπίτι μου και μάλωνα με τον αδερφό μου, για το ποιος θα κάτσει στον υπολογιστή πρώτος. Ήταν και καινούργιος ο υπολογιστής, είναι η έννοια του καινούργιου, να εξερευνησεις και όλα αυτά και από μικρή... εγώ δεν μεγάλωσα με υπολογιστή, δεν είναι ότι έβλεπα τους γονείς μου να χρησιμοποιούν έναν υπολογιστή. [...] Όταν ήρθε στα χέρια μου, ήταν κάτι εντελώς καινούργιο και πιστεύω γι' αυτό κόλλησα, αν το ήξερα δεν θα είχα κολλήσει. Όπως κόλλησα και με το Facebook [...]. Ήταν γελοίο τώρα που το σκέφτομαι.» (Στεφανία, 13)

Σε τέσσερις περιπτώσεις που υπήρξε βραχύχρονη εμπλοκή και οι έφηβοι δήλωσαν πως αμέλησαν τις υποχρεώσεις τους και «ξεχάστηκαν» μπροστά στην οθόνη του υπολογιστή τους, άμεσες διορθωτικές κινήσεις από πλευράς των γονιών επανέφεραν την ισορροπία, σε ότι αφορά τις δυο από αυτές τις περιπτώσεις:

«Ναι, σίγουρα, πολλές φορές, τώρα τελευταία το σταματάω, επειδή στο σχολείο σιγά-σιγά έπεφτα, είπα άσ'το λίγο. [...] Ήταν και δική μου σκέψη και λίγο οι γονείς μου, που μου έλεγαν το ένα και το άλλο, λίγο και εγώ που έκατσα και είπα να το κάνω» (Κωνσταντίνος, 15)

«Έχει τύχει και αυτό[...] Πέρσι, ένα παιχνίδι που είχα αγοράσει, που το 'παιζα σχεδόν συνέχεια, για μια εβδομάδα το έπαιζα συνέχεια, γυρνούσα σπίτι και άνοιγα τον υπολογιστή, έπαιζα, άλλα μετά πρώτα από όλα το βαρέθηκα και έπαιζα σπάνια και ήταν και οι βαθμοί μου χάλια και καθόμουν και διάβαζα. [...] Ένα παιχνίδι που παίζαμε πολεμικό, [...] μερικές φορές πωρωνόμασταν, δε σταματάγαμε ούτε να πάμε να πιούμε νερό, ούτε τίποτα και μόλις φεύγαμε, λέγαμε πως πέρασε έτσι η ώρα, σαν να ήμασταν ένα τέταρτο μόνο εκεί» (Πέτρος, 13)

«Α, πολύ συχνά, πώς να μην ξεχαστείς, έχει τόσα να κάνεις... λες θα κάτσω για μισή, μια ώρα, και όλο και κάτι γίνεται και κάθεσαι παραπάνω.[...] Πολλές φορές μου φωνάζει η μάνα μου, "πάλι στο μηχάνημα κάθεσαι, έλα να με βοηθήσεις", αλλά εγώ δεν θέλω και κάνω πως δεν ακούω» (Φανή, 15)

«Τώρα πια και να μου πάρουν τον υπολογιστή, ας μου τον πάρουν. Αλλά πέρσι που ήμουν πάρα πολύ εθισμένος, καθόμουν πάρα πολλές ώρες, δηλαδή σηκωνόμουν 7 η ώρα το πρωί, είχα κοιμηθεί στις 3 και σηκωνόμουν για να κάτσω στον υπολογιστή. Δηλαδή σε άθλια κατάσταση, τόσο πολύ. Τώρα δεν με νοιάζει». (Μάνος, 15)

Ο Μάνος περιγράφει καθαρά την έννοια της συναισθηματικής εξάρτησης από τον υπολογιστή, καθώς δεν υπάρχουν ενδείξεις προβληματικής σχέσης, ούτε σε ότι αφορά τις ώρες χρήσης (δεν κάνει πάνω από δύο ώρες χρήσης της καθημερινές και στις διακοπές μπορεί και καθόλου), ούτε σε ότι αφορά την παραμέληση άλλων δραστηριοτήτων, όπως η γυμναστική, η μουσική και οι βόλτες με τους φίλους. Είχε ήδη αναφέρει από την πρώτη κιόλας συνάντηση ότι θεωρεί ότι θα διάβαζε πολύ παραπάνω, αν δεν είχε τον υπολογιστή και όταν αναφέρθηκε αυτό κατά την διάρκεια της συνέντευξης είπε τα εξής:

«Ναι, γιατί υπάρχουν φορές, σχεδόν κάθε μέρα γίνεται αυτό, κάποια μαθήματα που και να τα έχω, λέω δεν θα τα κάνω, γιατί θέλω να πάω να παίξω. Δηλαδή είναι σαν εμμονή όλο αυτό. Είναι και βαρεμάρα, αλλά το 'χω σαν εμμονή να κάθομαι στον υπολογιστή.» (Μάνος, 15)

Ο ίδιος υποστηρίζει ότι παίρνει περισσότερη ικανοποίηση από το να επιτυγχάνει στόχους στις γυμναστικές ή μουσικές δραστηριότητες του από ότι όταν επιτυγχάνει αποστολές και μαζεύει πόντους στα διαδικτυακά παιχνίδια με τα οποία ασχολείται, όμως προσθέτει:

«Αλλά, πως να σας το πω, το θέλω από μέσα μου να πάω κατευθείαν στον υπολογιστή, όχι ότι βαριέμαι να κάνω τα υπόλοιπα, αλλά θέλω να κάτσω και να χαζέψω» (Μάνος, 15)

Ο Μάνος εκφράζει μια αγωνία για την σχέση του με τον υπολογιστή, από την οποία δεν αντλεί ικανοποίηση και δεν τον βοηθάει να ξεφεύγει από τις ανησυχίες της καθημερινότητας του, όπως συμβαίνει με την μουσική. Μάλιστα σε κάποιο σημείο της συζήτησης αναφέρει ότι νιώθει ενοχές όταν είναι μακριά από τον υπολογιστή του και γενικότερα, όποτε η συζήτηση αφορούσε το διάβασμα, με κάποιο τρόπο γινόταν αναφορά στην εμμονή του με τον υπολογιστή, δίνοντας την εντύπωση ότι στο μυαλό του το διάβασμα και η καταφυγή στον υπολογιστή είναι άρρηκτα συνδεδεμένα.

«Κυρίως η μουσική με βοηθάει να ξεχνιέμαι από τα προβλήματα της καθημερινότητας, να ακούω και να παίζω, αλλά μετά έρχομαι πάλι στα προβλήματα, τα καθημερινά, όπως σχολείο, μαθήματα, προπονήσεις, ιδιαίτερα. Και είναι και πολύ περιορισμένος ο χρόνος. Δηλαδή, δεν προλαβαίνω και γι' αυτό ας πούμε δεν αφιερώνω πολλές ώρες στα μαθήματα και τις αφιερώνω στον υπολογιστή, ενώ ξέρω ότι θα μπορούσα να είχα βγάλει ένα μεγαλύτερο βαθμό αλλά την ώρα που πάω να το κάνω, δεν μπορώ, σκέφτομαι κατευθείαν τον υπολογιστή. Είναι εμμονή, έχει γίνει πλέον δυστυχώς.» (Μάνος, 15)

Παράλληλα, όμως μέσα από την περίπτωση του Μάνου αναδεικνύεται και η σημασία των υπόλοιπων δραστηριοτήτων με φίλους και γονείς, στην αντιμετώπιση ενός ενδεχόμενου κολλήματος με τον υπολογιστή. Ενώ πέρασε ένα στάδιο όπου είχε αναπτύξει μια προβληματική σχέση με ένα διαδικτυακό παιχνίδι, μπόρεσε να ξεφύγει εντελώς, χωρίς να νιώσει να τον επηρεάζει η έλλειψη του υπολογιστή.

«Αλλά όταν πάω στο εξοχικό μου αλλάζει εντελώς το πρόγραμμα. Φεύγω τελείως από τον υπολογιστή, οπότε είμαι όλη μέρα στην παραλία, σκέφτομαι οτιδήποτε, ξεκουράζομαι πάρα πολύ, πάω βόλτα με τους φίλους μου, ποδήλατα, μπάλες.» (Μάνος, 15)

Στην περίπτωση του Πέτρου, η πτώση των βαθμών του οδήγησε και σε αφαίρεση της τηλεόρασης από το υπνοδωμάτιό του.

«Την τηλεόραση μου την έχουν πάρει. [...] Γιατί λένε ότι έβλεπα τηλεόραση όλο το βράδυ, ενώ εγώ την ξεχνούσα ανοιχτή και με έπαιρνε ο ύπνος και μου την πήρανε, πριν τα Χριστούγεννα. [...] Λέγαν ότι δε διαβάζω, ενώ εγώ διάβαζα, μια χαρά ήμουν στο πρώτο τρίμηνο και μου την πήρανε. Ο υπολογιστής έχει χαλάσει, σε λίγο θα τον ξαναφτιάξω, άμα δε μου δίνουν την τηλεόραση, θα βάλω, θα πάω να αγοράσω ένα "στικάκι" τηλεόρασης και θα έχω ανοιχτό τον υπολογιστή και θα βλέπω και τηλεόραση. [...] Πιστεύω όταν τελειώσει το σχολείο θα μου την επιστρέψουν, θα την πάρω θέλουν, δεν θέλουν» (Πέτρος, 13)

Στις δυο αυτές περιπτώσεις, η πτώση της επίδοσης και η συνακόλουθη εμπλοκή των γονέων λειτούργησαν καταλυτικά για τη συνειδητοποίηση της κατάστασης ή τουλάχιστον για την επαναφορά του ελέγχου σε σχέση με αυτές τις δραστηριότητες. Στην περίπτωση της Φανής δεν υπήρξε ακόμα καμία παρέμβαση.

«Τι να κάνουν; (οι γονείς), γκρινιάζουν, θυμώνουν, φωνάζουν, αλλά ΟΚ, άλλωστε πολλές φορές τους λέω ότι διαβάζω και το πιστεύουν... δεν έχουν ιδέα από υπολογιστές. Στην αρχή τους έλεγα τι έκανα, αυτό...εκείνο, αλλά δεν καταλάβαιναν και θύμωναν. Τώρα δεν λέω τίποτα.» (Φανή, 15)

Η αφαίρεση του υπολογιστή, με μια τιμωρητική διάθεση λόγω πτώσης των βαθμών, στην περίπτωση του Μάνου δεν επέφερε βελτίωση της σχολικής του επίδοσης αλλά επικέντρωση σε άλλες δραστηριότητες:

«Όταν είχα στερηθεί τον υπολογιστή [...] ένιωθα λίγο περίεργα και σκεφτόμουν ότι ο κόσμος τελικά δεν είναι μόνο ο υπολογιστής, οπότε το εκμεταλλεύομαι αυτό και έβγαινα κάποιες φορές βόλτες, σκεφτόμουν, διάβαζα ένα βιβλίο.» (Μάνος, 15)

Ο Μάνος λέει ξεκάθαρα σε κάποιο σημείο της συζήτησης ότι προτιμά οποιαδήποτε άλλη δραστηριότητα από το περάσει χρόνο στον υπολογιστή του (μουσική, γυμναστική, παρέα με φίλους), με εξαίρεση το διάβασμα, που μόνο κατά την διάρκεια του οποίου νιώθει την ανάγκη να στραφεί στον υπολογιστή («Για όλα τα άλλα εντάξει, σιγά μην χάσω τον χρόνο μου σε αυτό το μηχάνημα» Μάνος, 15). Παρότι, όπως ο ίδιος παραδέχεται έχουν μπει αρκετές νέες δραστηριότητες στην καθημερινότητά του, ο ίδιος αποδίδει την πτώση της επίδοσης του στον υπολογιστή.

«Δηλαδή μέτρια στο 15, υπήρχαν και χρονιές που είχα και 18 στην α' γυμνασίου, πέρσι είχα 17 και φέτος έχω καταντήσει να έχω 15 γιατί είναι και οι βόλτες, είναι και η κοπέλα, είναι και ο υπολογιστής, είναι και το άθλημα. Δηλαδή με ικανοποιούν πιο πολύ τα άλλα. Απλά στο σχολείο μου αρέσει να πηγαίνω, γιατί έχω τους φίλους μου, μαθαίνω και κάποιες γνώσεις, αλλά δεν θέλω μετά στο σπίτι, να γίνεται η δουλειά. [...]Δηλαδή η πτώση της βαθμολογίας μου προήλθε πιο πολύ από τον υπολογιστή, και από το ίδιο το μυαλό μου, γιατί δεν ήθελα, όχι ότι δεν μπορώ, απλά βαριέμαι και δεν θέλω.» (Μάνος, 15)

Πρέπει, ωστόσο, να επισημανθεί ότι και οι τέσσερις αυτοί έφηβοι, σε άλλο σημείο της συνέντευξης, εξέφρασαν χαμηλή σχολική ικανοποίηση, κάτι που παραπέμπει στη συνάφεια (χωρίς όμως αιτιολογική κατεύθυνση) μειωμένης σχολικής επίδοσης και κατάχρησης των μέσων³⁴:

«Να πω την αλήθεια καθόλου (δεν μου αρέσει το σχολείο). Να κάθεται ο καθηγητής πάνω από το κεφάλι σου και να έχει άδικο πρώτα από όλα γι' αυτά που λέει και μην κάνεις φασαρία και να σε βγάζει έξω, εμένα μου 'χει τύχει αυτό και να λέει ότι δε διαβάζεις, ενώ διαβάζεις και προσπαθείς.» (Πέτρος, 13)

«Βαριέμαι [...]. Δεν έχω βρει κάτι που να μου τραβήξει την προσοχή, ενώ μπορώ να πω ότι άμα βάλω σε προτίμηση κάποια μαθήματα, μαθηματικά, φυσική και αυτά, επειδή μου φαίνονται πιο ενδιαφέρον, αλλά δεν με εντυπωσιάζουνε. [...] Απλώς μου φαίνονται πιο ωραία από τα άλλα.» (Κωνσταντίνος, 15)

«Ε, εντάξει δεν μπορείς να πεις ότι έπεσαν οι βαθμοί μου λόγω του υπολογιστή, ποτέ δεν ήμουν καλή στο σχολείο, δεν με ενδιαφέρει... όσο και να προσπαθήσω καλά δεν θα τα πάω. Υπήρξαν φορές που διάβασα πολύ και όταν πήγα σχολείο, για διαγώνισμα π.χ., ε, πάλι, δεν μου έβαλαν καλό βαθμό, ενώ τα είχα σωστά.» (Φανή, 15)

«Πολύ ευχάριστο (το μάθημα της πληροφορικής), αφού μου αρέσει και ο υπολογιστής. Δηλαδή περιμένω πως και πως, δεν μπορώ να έχω κενό σε αυτό το μάθημα. Υπάρχουν κάποιες φορές που είναι βαρετό, γιατί κάνουμε κάποια προγράμματα για να φτιάξουμε παιχνίδι, το οποίο είναι πάρα πολύ δύσκολο και παίρνει πολύ ώρα.[...] Αλλά επίσης τώρα που είχε πάει πρόσφατα η μητέρα μου, δεν ξέρω, με εξέπληξε πολύ η καθηγήτρια, της είπε ότι είμαι αδιάφορος γι' αυτό το μάθημα, δεν ξέρω γιατί. Δεν μου αρέσει να δουλεύω word και excel, αλλά αναγκαστικά το κάνω. Το κάνω. Μου αρέσει το

³⁴ Η Young (1998) στο βιβλίο της *Caught in the Net*, αναφέρει εκτενώς περιστατικά ατόμων με εξάρτηση από το διαδίκτυο, τα οποία εμφάνιζαν πτώση είτε στις ακαδημαϊκές τους επιδόσεις, είτε στην εργασιακή τους απόδοση. Πιο συγκεκριμένα σε ότι αφορά την πτώση της σχολικής επίδοσης και της συσχέτισης της με την υπερβολική χρήση του διαδικτύου, ενδεικτικά είναι τα στοιχεία της Μονάδας Εφηβικής Υγείας, που αφορούν 35 περιστατικά παιδιών που είχαν απευθυνθεί σε αυτήν. Το σύνολο των παιδιών αυτών παρουσίαζαν πτώση της σχολικής τους επίδοσης, ενώ το 50% είχαν πάρα πολλές απουσίες από τις σχολικές ώρες.

Βλ. <http://www.youth-health.gr/gr/index.php?J=1&K=1>

μάθημα και ασχολούμαι πολλές ώρες με τον υπολογιστή, ένιωσα κάπως περίεργα, σαν να λέω "τι μας λέει αυτή τώρα, τι λέει"» (Μάνος, 15)

Από την ανία και την αίσθηση «αδικίας» του σχολείου, η καταφυγή σε μια διαδικτυακή δραστηριότητα είναι συχνά ανακουφιστική. Τα λόγια των τεσσάρων παιδιών αντανακλούν την άποψη των ερευνητών (π.χ. Σιώμος & Αγγελόπουλος, 2008) ότι σύμφωνα με τις κλίμακες μέτρησης του εθισμού στους ηλεκτρονικούς υπολογιστές και το διαδίκτυο, η τροποποίηση της διάθεσης που αφορά συναισθήματα ευφορίας και ενθουσιασμού κατά την ενασχόληση με έναν εθιστικό παράγοντα προκαλείται από την έκλυση ντοπαμίνης:

«Ικανοποιημένος, χαρούμενος αλλά εντάξει και να μην το πετύχω, λέω παιχνίδι είναι, τι έγινε, όταν χάνω ο καθένας μπορεί να σκεφτεί μια εικόνα, 'οτι είναι ένα ψεύτικο πράγμα, είναι ένα πλαστικό πράγμα, είναι τίποτα δηλαδή, όσο δύσκολο και να είναι ή όσο και να μην θέλεις, αλλά εντάξει όταν κερδίζω είμαι ικανοποιημένος, χαρούμενος, νοιώθω ότι είμαι καλός, αυτό» (Δημήτρης, 14)

«WoW, World of Warcraft, ναι αυτό συνηθισμένο παιχνίδι, παίζω με έναν άλλον φίλο μου καταρχάς, δεν ξέρω τι με κάνει να κολλάω, μου αρέσει όλο αυτό το μπούγιο που γίνεται, μου αρέσει και μιλάω και με άλλα παιδιά, παίζω και μάλιστα σε ένα server, ο οποίος είναι σχεδόν όλος με έλληνες και έχω κάνει άπειρες γνωριμίες» (Κωνσταντίνος, 15)

«Νιώθεις ότι σε κάτι είσαι καλή, δεν είναι εύκολα τα παιχνίδια, ειδικά το Witcher, αλλά όταν το τερματίσεις π.χ. ε, νιώθεις ικανοποίηση, όπως και να 'χει. Όταν περνάς ένα δύσκολο level, μετά από χίλιες προσπάθειες, ε νιώθεις κάπως... καλά. [...] Όταν χάνεις, πρέπει να το περάσεις, πεισμώνεις λίγο, κολλάς, ψάχνεις στο internet tips, cheats δεν ψάχνω, δεν θέλω, ε... το θεωρώ... χαζό, να παίζεις με cheats...ποιο το νόημα, να κλέβεις, δεν είναι το ίδιο μετά, γιατί το ξέρεις» (Φανή, 15)

Εικόνα 16 - 17: Ενδεικτικά μερικές από τις δραστηριότητες των εφήβων που περιέγραψαν μια προβληματική σχέση με τον κυβερνοχώρο. (ψηφιακές φωτογραφίες).

Τόσο ο Κωνσταντίνος όσο και ο Μάνος υποστηρίζουν ότι όταν βρίσκονται με φίλους δεν τους ενδιαφέρει και δεν τους λείπει ο ηλεκτρονικός υπολογιστής και το διαδίκτυο. Μέσα από τον λόγο τους καταδεικνύεται με σαφήνεια, πέρα από την σημασία των φίλων στην ζωή τους, και ο προστατευτικός ρόλος που μπορεί να διαδραματίσει η κοινωνική αποδοχή και ένταξη ενάντια στην προβληματική εμπλοκή με τον εικονικό κόσμο, καθώς ο έφηβος στρέφεται προς τους φίλους του για την κάλυψη των αναγκών της ηλικιακής φάσης που βρίσκεται. Ενδεικτικά παρατίθεται το απόσπασμα του Κωνσταντίνου, καθώς αναφερθήκαμε λίγο παραπάνω, στην ίδια ενότητα, στα λόγια του Μάνου και θα αναφερθούμε και εκτενέστερα στην ενότητα 10.

«Όχι δεν μου λείπει, απλά ψάχνω κάτι άλλο να κάνω, αν δεν βρω, μπορεί και να μου λείπει. Συνήθως έχω πράγματα να κάνω όμως. Το καλοκαίρι θα είμαι με τον ξάδελφο μου που είναι σχεδόν συνομήλικος με περνάει 5 μήνες και περνάμε μια χαρά, οπότε και να μην έχω computer δεν με νοιάζει. Τα καλοκαίρια πάλι πάμε στην Αίγινα, όπου όλη η γειτονιά είναι παρέα μου, κάποιοι συνομήλικοι, κάποιοι λίγο μεγαλύτεροι, βγαίνουμε, κάνουμε βόλτες το καλοκαίρι, δεν έχω τέτοια προβλήματα. (Κωνσταντίνος, 15)

Κλείνοντας αυτήν την ενότητα, θα αναφερθούμε και σε μια νύξη για κυβερνο - εκφοβισμό που μας δίνει ο Κωνσταντίνος κατά την διάρκεια της συζήτησης μας. Αναφέρει ότι υπάρχουν φορές που μπαίνει στο ίντερνετ με διαφορετική ταυτότητα για να τρομάξει κυρίως συμμαθητές του από το σχολείο.

«Αν και εγώ έχω τύχει να κάνω πράγματα στο computer, να προσβάλω κάποιου. [...] άτομα που δεν ξέρω να τους πω διάφορα, βέβαια και σε παιδιά που ξέρω από το

σχολείο. Εγώ ξέρω ότι είναι αυτός, αλλά αυτός δεν με ξέρει. Κάνω τέτοια και τους τρομάζω. [...]όταν το κάνω για φάρσα το κάνω, δεν το παίρνω στα σοβαρά. Άλλοι, σίγουρα το κάνουν σοβαρά. Αλλά και να μου συμβεί, δεν θα τρομάξω, το ξέρω, θα το συνεχίσω. Στο computer κανείς δεν ξέρει ποιός είσαι, αν μου το κάνει θα το συνεχίσω, δεν με ξέρει. Όταν δεν ξέρεις τον άλλον, είναι μια ασφάλεια, γι' αυτό το κάνεις. Ούτε εμένα με ξέρει κανείς, ποιός είμαι. Οπότε μπορείς να πεις και να κάνεις και κάποια πράγματα παραπάνω. Για πλάκα όμως το κάνω, δεν το παίρνω στα σοβαρά. Και εγώ σε γνωστό το έκανα, όχι σε φίλο, απλά τον ξέρω.» (Κωνσταντίνος, 15)

Όταν ρωτήθηκε πως πιστεύει ότι θα ένωσε ο συμμαθητής του, απάντησε πως σίγουρα φοβήθηκε, αλλά αναφέρει ότι του το αποκάλυψε στο σχολείο τις επόμενες μέρες. Επίσης, με έναν φίλο του φτιάξανε ένα ψεύτικο γυναικείο προφίλ στο facebook και καθώς έπαιζαν με αυτό ένα διαδικτυακό παιχνίδι, παρατήρησαν ότι οι αντιδράσεις των διαδικτυακών συμπαίκτών τους ήταν πολύ διαφορετικές από ότι όταν μπαίνουν και παίζουν με τα κανονικά τους προφίλ, δηλαδή ως δεκαπεντάχρονοι έφηβοι.

9. Στάσεις προς τα Μέσα και γνώσεις περί προφύλαξης

Όπως ο υπολογιστής ΕΙΝΑΙ το διαδίκτυο, για τους νεαρούς εφήβους της έρευνάς μας τα μέσα ΕΙΝΑΙ ο υπολογιστής. Η τηλεόραση δεν έχει πολλά να τους προσφέρει και τα περισσότερα προγράμματα δεν τους είναι ενδιαφέροντα.

«Βλακείες είναι, δεν έχει τίποτα σοβαρό, δεν δείχνει και τίποτα, δεν με ενδιαφέρει η τηλεόραση καθόλου. [...] Αν κάποιος θέλει να ενημερωθεί για κάτι, πιστεύω ότι πρέπει να στραφεί στο ίντερνετ, κυρίως πια από εκεί, εκτός αν είναι πιο πολύ του τέτοιου... να ενημερωθεί από το ραδιόφωνο π.χ. αλλά ούτε εκεί έχει και τίποτα σπουδαίο, εντάξει. Είναι λίγο παρωχημένο το ραδιόφωνο, άλλωστε και το ίντερνετ έχει ραδιόφωνο, εκεί τα έχει όλα άμα θες. Αν δεν έχεις ίντερνετ, τηλεόραση» (Κωνσταντίνος, 15)

«Ε, συνήθως η τηλεόραση, όπως λένε και όλοι οι άλλοι, αποβλακώνει και είναι και λίγο βαρετή μερικές φορές» (Μαρία, 13)

«Μερικές φορές ναι, μερικές φορές όχι (είναι χρήσιμη η τηλεόραση). [...] Γιατί μπορείς να μάθεις πράγματα που δεν αρμόζουν σε αυτήν την ηλικία ακόμα, δεν πρέπει ασ πούμε ακόμα να τα μάθεις, αυτά» (Κατερίνα, 13)

«Πιστεύω ότι σε αυτό που υστερεί η τηλεόραση είναι η γνώση, πιστεύω ότι σου δίνει τη γνώση... ειδήσεις... δεν μπορώ να παρακολουθήσω ειδήσεις, θέλω να ενημερωθώ, θέλω να μάθω κάποια πράγματα, αλλά δεν μπορώ να κάτσω να παρακολουθήσω ειδήσεις, πιστεύω ότι δεν γίνονται με τον σωστό τρόπο, ας πούμε σου δείχνουνε κακά πράγματα, δεν σου έχουν δείξει ποτέ κάτι που να είναι καλή γνώση, ουσιαστικά οι ειδήσεις μαθαίνουνε στον κόσμο πώς να φυλάσσεται από τους κλέφτες, από τους ληστές, τους δολοφόνους, τους τρομοκράτες, μόνο αυτό, δεν σου δείχνουνε άλλη γνώση, αυτό πιστεύω» (Γεωργία, 14)

Στα θετικά του διαδικτύου συμπεριλαμβάνεται η ευκολία πρόσβασης και η πληθώρα πληροφοριών, χαρακτηριστικά τα οποία το καθιστούν πιο έγκυρη και αποτελεσματική πηγή πληροφόρησης, αλλά τα παιδιά γνωρίζουν καλά τον ευρύ λόγο περί των «κινδύνων» του διαδικτύου. Το γεγονός, βεβαίως, ότι τον αναπαράγουν, δεν μπορεί να θεωρηθεί απόδειξη πως τηρούν τις απαραίτητες προφυλάξεις.

«(το ίντερνετ) μπορείς να το χρησιμοποιείς ότι ώρα θες και την τηλεόραση πρέπει να είσαι συγκεκριμένες ώρες ελεύθερος άμα θες να παρακολουθήσεις κάτι.» (Κωνσταντίνος, 15)

«[...]Η τηλεόραση εκείνη την στιγμή δεν ξέρεις ποιο πρόγραμμα μπορεί να έχει και στον υπολογιστή υπάρχουν τα πάντα, ότι θες το βρίσκεις. Αλλά να είσαι σίγουρος ότι είναι αλήθεια αυτό που διαβάζεις, δεν μπορείς να είσαι σίγουρος πάντα. Πρέπει να προσέχεις, γιατί δεν λένε όλες οι ιστοσελίδες την αλήθεια, στο ίντερνετ δεν το ξέρεις, προσπαθείς να το καταλάβεις, προσπαθείς να μπεις σε ιστοσελίδες που έχεις ξαναμπει και έχεις καταλάβει ότι δεν είναι τόσο λάθος οι ιστοσελίδες και ιστοσελίδες που είναι γνωστές και τις προτείνουν και άλλοι άνθρωποι. Δεν θα μπω και σε μια ιστοσελίδα που δεν την ξέρω καθόλου και δεν είναι γνωστή.» (Λένα, 14)

«Ε, γενικά για τους υπολογιστές πιστεύω ότι έχουν και θετικά και αρνητικά πράγματα. Μέσα στα αρνητικά είναι ότι μπορούν να σε οδηγήσουν σε κακό στα διάφορα sites και στο chat, να μην μιλάς σε ξένους γιατί μπορεί να συμβεί κακό, αν μάθεις πληροφορίες. Ενώ στα θετικά είναι ότι υπάρχει ψυχαγωγία, ότι ξοδεύεις τον ελεύθερο σου χρόνο, παίζεις, ακούς μουσική, διάφορα πράγματα» (Δημήτρης, 14)

«(Το ίντερνετ) έχει πάρα πολλά καλά πράγματα. Ενημερώνεσαι, ψυχαγωγείσαι, 100% ψυχαγωγείσαι. Ακούς ραδιόφωνο, το οποίο το ανακάλυψα πριν από λίγο καιρό, αλλά γενικά είναι πολύ καλό, ακούς μουσική [...] . Είναι καλό μέχρι ένα σημείο, αυτό πιστεύω και να ελέγχεις που και πόσο μπαίνεις, γιατί μπορεί να σου προκαλέσει πολύ κακό.» (Στεφανία, 13)

Οι έφηβοι θεωρούν ότι μπορούν να προστατεύσουν τον εαυτό τους τόσο από τους «κινδύνους» του διαδικτύου όσο και από τους «κινδύνους» της τηλεόρασης. Πιστεύουν ότι έχουν τις απαραίτητες γνώσεις και ξέρουν τι πληροφορίες μπορούν να αποκαλύπτουν κατά τη διάρκεια της διαδικτυακής τους συμμετοχής σε σελίδες κοινωνικής δικτύωσης. Επίσης, θεωρούν ότι γνωρίζουν τα τηλεοπτικά προγράμματα, τα οποία δεν είναι ενδεδειγμένα για την ηλικία τους. Εξάλλου, σε αυτή την ηλικία, ο γονικός έλεγχος είναι ακόμη αρκετά ισχυρός:

«Ναι, ας πούμε δεν μιλάω με ανθρώπους που δεν ξέρω, δεν κάνω add ανθρώπους που δεν ξέρω, κτλ., και γενικά αν προκύψει κάτι δεν είμαι χαζή, να μου πει ο άλλος να συναντηθούμε και να του πω ναι, ας πούμε, πολύ ακραίο παράδειγμα εντάξει, αλλά ναι. Ξέρω να χειρίζομαι τέτοια πράγματα» (Άννα, 14)

«[...]εμείς δεν μπαίνουμε σε τέτοιες σελίδες γιατί ξέρουμε τι είναι, αλλά και ο μπαμπάς μου μας βλέπει, γιατί είναι μαζί μας όταν μπαίνουμε στον υπολογιστή» (Κατερίνα, 13)

«Ναι, ξέρω. Είναι και οι γονείς μου, μου τα λένε όλα αυτά. Τα συζητάμε συνέχεια και από την τηλεόραση τα βλέπω είναι η αλήθεια. Ξέρω ναι. Εγώ πιστεύω ότι όλα τα πράγματα στο ίντερνετ είναι καλά, αν τα χειρίζεσαι καλά και με ένα όριο. Το πώς το χειρίζεσαι είναι το θέμα. Δηλαδή το facebook δεν είναι επικίνδυνο, αν ξέρεις να το χειρίζεσαι σωστά. Πρέπει να προσέχεις, είναι απαραίτητο. Αλλά θα σου βγει από μόνο του, τώρα αν υπάρξει κάτι, θα ξέρω πώς να το αντιμετωπίσω.» (Λένα, 14)

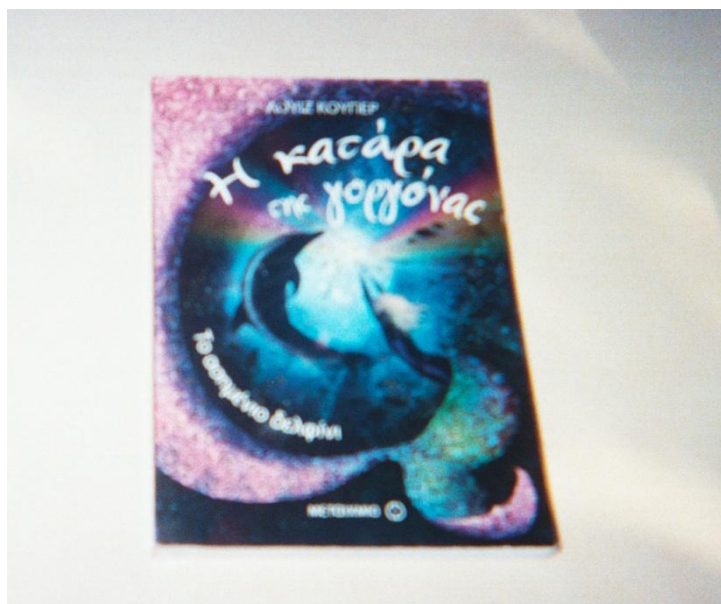
10. Βιβλία και Κυβερνοχώρος ως Μεταβατικά Αντικείμενα: Δύο περιπτώσεις εφήβων

Σε αυτό το σημείο θα επικεντρωθούμε σε δύο περιπτώσεις εφήβων, οι οποίοι επιλέχθηκαν, καθώς είναι εκ διαμέτρου αντίθετες ως προς την συναισθηματική διαχείριση της μεταβατικής περιόδου στην οποία βρίσκονται, έχουν όμως ως κοινό σημείο την αβεβαιότητα για το μέλλον τους αλλά και την συμβολική χρήση ενός αντικειμένου.

Η πρώτη περίπτωση αφορά μια 13χρονη έφηβη, την Αναστασία. Ήδη από τις φωτογραφίες (βλ. Εικόνες 18 - 19) της ήταν ξεκάθαρο πως δεν υπήρχε κάποια ιδιαίτερη σχέση με την τεχνολογία, καθώς δεν υπήρχε ούτε μια λήψη ενός τεχνολογικού εξαρτήματος. Κυριαρχούσαν τα βιβλία, οι νεράιδες, οι κούκλες και ένα υπνοδωμάτιο με πολλές ιδιαίτερες πινελιές παιδικότητας. Ακόμα και η παρουσία της ίδιας, εμφανισιακά αλλά και γλωσσικά ήταν ιδιαίτερη, με έναν πολύ συγκροτημένο λόγο και ανεπτυγμένο λεξιλόγιο (ενδεικτικές λέξεις είναι η ηθογράφιση και η πνευματική καταρράκωση). Η αγαπημένη ασχολία της Αναστασίας είναι η ανάγνωση παιδικών βιβλίων περιπέτειας με μυθικό περιεχόμενο και με πρωταγωνιστές βασίλισσες, γοργόνες και νεράιδες. Ήταν πολύ σοβαρή, χωρίς άγχος (όχι τουλάχιστον εμφανές) και με έντονη εκφραστικότητα στην συζήτηση μας, που έφτανε στο σημείο της ερμηνείας (performance).

Εικόνα 18: Μια εικόνα από το δωμάτιο της Αναστασίας.

Εικόνα 19: Ένα από τα αγαπημένα βιβλία της Αναστασίας

Μέσα από τον λόγο της Αναστασίας προέκυψε ένας φόβος για την ενηλικίωση, ο οποίος συμβολίζεται μέσα από την σχέση της με τον παππού της και την εξοχική της κατοικία που την έχει συνδέσει με έναν κόσμο ολόκληρο που θα χαθεί, αν φύγει ο παππούς της.

«Είναι σε άσχημη λίγο κατάσταση ο παππούς μου, πονάει δηλαδή πολύ και θεωρώ πως άμα χαθεί, άμα δηλαδή φύγει από τη ζωή, όλη η (...) θα καταστραφεί και όλος μου ο κόσμος εκείνος. Γιατί κανένας άλλος στην οικογένεια μου (ψιθυριστά σχεδόν) δεν αγαπάει τη (...). Την θεωρούν ως ένα τόπο λάθος! Ήταν λάθος η επιλογή του παππού και θα μπορούσε να πάει κάπου αλλού να το χτίσει το σπίτι αυτό. Εγώ όμως το θεωρώ σαν το πιο όμορφο μέρος του κόσμου και ας μην είναι. Ο παππούς χαϊδεύει και κάθε σπιθαμή του σπιτιού και κάθε σπιθαμή του κήπου του, ούτε ο μπαμπάς μου, ούτε ο θείος μου δεν θα ενδιαφερθούνε για τον κήπο ποτέ [...]. Κάθε φορά που πήγαινα εκεί ένιωθα πολύ δυνατή και δεν ήθελα να φύγω. Θα ήθελα πριν φύγει ο παππούς ή η γιαγιά να τα ξανακάνω αυτά άλλη μια φορά με κάποιο τρόπο, να πάμε οι τρεις μας, να έρθουν να μου πουν τα ίδια λόγια, να πάμε εκεί που πηγαίναμε και παλιά, να κάνουμε τα ίδια πράγματα για μια φορά. Και ύστερα να ξέρω ότι θα έχω κάνει αυτό που ήθελαν πάντα, γιατί από την πρώτη δημοτικού σταμάτησε, είχα μαθήματα... όχι δευτέρα δημοτικού μάλιστα, γιατί στην πρώτη δεν άρχισαν διαγωνίσματα, μόνο ασκήσεις και τις ασκήσεις πολλές φορές τις έκανα Κυριακή απόγευμα, όταν γυρνούσα».

Ίσως θα μπορούσαμε να διακρίνουμε και μια νύξη ενοχής στον λόγο της Αναστασίας, με την φράση " [...]και ύστερα να ξέρω ότι θα έχω κάνει αυτό που ήθελαν πάντα [...], ουσιαστικά νιώθει ότι λόγω των υποχρεώσεων της στο σχολείο δεν μπορεί πια να πηγαίνει στον αγαπημένο της τόπο. Ίσως νιώθει ότι φταίει επειδή μεγαλώνει.

Η Αναστασία λατρεύει οτιδήποτε την ταξιδεύει, είτε ένα βιβλίο που την πάει ως την Κορνουάλλη, είτε είναι οι νεράιδες, από τις οποίες έχει μεγάλη συλλογή, τόσο από αγαλατάκια όσο και από βιβλία σχετικά με αυτές. Οι νεράιδες, όπως λέει, έχουν "μια

χάρη, μια μαγεία, με ταξιδεύουν [...]”, δηλώνοντας την ανάγκη της για διαφυγή ίσως, απόδραση, είτε είναι στην Κορνουάλλη, όπως η ίδια την έχει φανταστεί, μέσα από τις σελίδες ενός βιβλίου, είτε είναι με την βοήθεια των νεραϊδών, απόδραση από την Ελλάδα που όλοι σε ξέρουν (όπως έχει αναφέρει), είτε απόδραση από έναν κόσμο που έχει χάσει την μαγεία και την φαντασία του. Από έναν κόσμο όπου τα παιδιά μπορούν να «κλαπούν» (επίσης δική της λέξη), λέξη η οποία νομίζω ότι παραπέμπει στην κλοπή της παιδικής ηλικίας, όπως η ίδια ίσως την νιώθει.

Συγχρόνως, αν και φαίνεται να κινείται περισσότερο σε ένα επίπεδο φαντασίας, επηρεάζεται σχεδόν τραυματικά από την πραγματικότητα γύρω της, όπως συνέβη με την περίπτωση της απαγωγής της μικρής Μαντλίν (η οποία *κλάπηκε*, σύμφωνα με τα λόγια της Αναστασίας), η είδηση της οποίας την στιγμάτισε τόσο ώστε να βλέπει όνειρα και να εκδραματοποιεί το εσωτερικό της άγχος στις κούκλες της, τις οποίες φαντασιακά δωρίζει στην μικρή Μαντλίν.

Εικόνα 20: Η κούκλα της, την οποία *άφησε* στην μικρή Μαντλίν, μετά από ένα όνειρο.

Μέσα στον ψυχισμό της Αναστασίας, όπως προκύπτει από τον λόγο της, έχουν άρρηκτα συνδεθεί η γέννηση του αδερφού της, η εξαφάνιση της Μαντλίν, η αρρώστια του παππού της, ο αυξημένος φόρτος που προέκυψε από την μετάβαση στο Γυμνάσιο και η πρώτη απώλεια της φίλης της. Η μοναδική της απόδραση από την πιεστική πραγματικότητα, είναι οι σελίδες των βιβλίων και η συγγραφή του δικού της βιβλίου.

«Είναι η ιστορία του Κοριτσιού με ένα Μονόκερο, με το οποίο προσπαθούν να βρουν ξανά την φαντασία που λείπει από τον κόσμο και να την πάνε πίσω στην χώρα του, για να μην χαθεί (ο μονόκερος)...» (Αναστασία, 13)

Η δεύτερη περίπτωση που παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον σε ότι αφορά την συναισθηματική επένδυση σε ένα αντικείμενο με σκοπό την απόδραση από την

καθημερινότητα των σχολικών υποχρεώσεων, είναι αυτή του Μάνου (15 ετών). Ο Μάνος, όπως είδαμε παραπάνω, εκφράζει μια έντονη ανησυχία για την σχέση του με τον υπολογιστή. Είναι εμμονή όπως περιγράφει ο ίδιος την επιθυμία του να αφήνει το διάβασμα και να κάθεται στον υπολογιστή του. Μια επιθυμία που σχετίζεται αποκλειστικά με τις σχολικές υποχρεώσεις και δεν τον εμποδίζει από καμία άλλη δραστηριότητα, όπως το να βγαίνει με τους φίλους του, να παίζει κιθάρα και να ασχολείται με τον αθλητισμό.

Η ενασχόληση του Μάνου με τον κυβερνοχώρο επικεντρώνεται στα πολεμικά παιχνίδια, στα παιχνίδια σκέψης και στην μουσική, είτε να δημιουργεί μουσική είτε ακούει μέσω ηλεκτρονικών προγραμμάτων. Επίσης, παρακολουθεί κυρίως αστυνομικές σειρές και ταινίες στην τηλεόραση και όπως λέει ο ίδιος:

«Μου αρέσει να βλέπω τέτοια πράγματα και να είμαι και εγώ σε αυτό το τοπίο, γι' αυτό θέλω να μπω στην αστυνομία.» (Μάνος, 15)

Αυτό που προκύπτει από την παραπάνω πρόταση είναι ότι οι τηλεοπτικές σειρές και ταινίες τον έχουν επηρεάσει με τέτοιο τρόπο, ώστε θέλει να βιώσει στην πραγματική του ζωή την δράση που παρακολουθεί στην τηλεόραση. Έτσι, προέκυψε η συζήτηση σχετικά με το τι σκέφτεται να ακολουθήσει στο μέλλον ως επάγγελμα και οι επιλογές που έχει στο μυαλό του είναι η αστυνομία και μάλιστα οι ειδικές δυνάμεις και το πολεμικό ναυτικό. Σε αντίθεση με το αρκετά προστατευμένο περιβάλλον που ζει η Αναστασία, ο Μάνος εμφανίζει μια αρκετά ριψοκίνδυνη διάθεση, η οποία είναι ιδιαίτερα εμφανής όταν, από την συζήτηση για τους κανόνες προστασίας του σπιτιού που ακολουθεί, ανέφερε τα εξής:

«Εντάξει, όπως όλοι οι γονείς είναι πάρα πολύ επιφυλακτικοί με τέτοια θέματα, όπως το διαδίκτυο. Αλλά, εντάξει και από μόνος μου προσέχω, δεν χρειάζεται να μου το πούνε αλλά πάντα μου το λένε. Και γενικά να προσέχω τους κακούς ανθρώπους. Όταν βγαίνω έξω για βόλτα, ανθρώπους που έχουν στόχο να μου πάρουν κάτι δικό μου που έχω πάνω μου ή να με σκοτώσουν για να το πάρουνε. Όμως δεν φοβάμαι. Ούτε στο δημοτικό φοβόμουν, ούτε ποτέ δεν φοβόμουν. Όχι δεν φοβόμουν. Μόνο όταν έβλεπα κάποιον που η φάτσα του δεν μου άρεσε. Αλλά τώρα πλέον ξέρω ότι δεν μπορούν να μου κάνουν τίποτα, δεν με νοιάζει.[...] Ο στόχος είναι να μην χάσεις την ηρεμία σου. Να μην χάσεις τον έλεγχο δηλαδή, να φοβηθείς πολύ. Αν το κάνεις αυτό είσαι τελειωμένος, έχεις χάσει από την αρχή. [...] Και πάλι εγώ γενικά, και όχι μόνο εγώ, και οι περισσότεροι, όχι επειδή πάμε πολεμική τέχνη, εγώ ας πούμε δεν το φοβάμαι και να μου έρθει κάποιος με ένα μαχαίρι ή πιστόλι, θα του επιτεθώ και ας πεθάνω. Δεν θα παραδοθώ ποτέ να του δώσω το κινητό μου ή κάτι άλλο.» (Μάνος, 15)

Ο Μάνος απαντά ξεκάθαρα ότι προτιμά να διακινδυνεύσει την ζωή του, από το να παραδοθεί ο ίδιος και να του πάρουν οτιδήποτε δικό του.

«Μου αρέσει να ρισκάρω και ειδικά σε επικίνδυνα θέματα. Γιατί να έρθει ο άλλος και να μου το παίξει ότι θα σε μαχαιρώσω αν δεν μου το δώσεις; Ποιός είσαι συ που θα μου το κάνεις αυτό; [...]τα συναισθήματα που θα μου δημιουργήσει ο άλλος μετά αν μου πάρει το κινητό και όχι μόνο το κινητό γενικά που θα με απειλήσει, τον φόβο, γι' αυτό σας είπα ότι πρέπει να κρατιόμαστε σε ηρεμία εκείνη την ώρα, μετά θα νιώθω πολύ άσχημα και θα

φοβάμαι να βγω στον δρόμο, μήπως ξανατύχει αυτό το πράγμα. Οπότε προτιμώ να επιτεθώ, γιατί να κάτσω με ψιλά τα χέρια; Αφού μπορώ.»

Παρόλο που ο ίδιος δεν μπορεί να διακρίνει την συσχέτιση μεταξύ των ενδιαφερόντων του και των επιλογών του για διασκέδαση, είτε στον υπολογιστή είτε στην τηλεόραση, φαίνεται ότι αυτά τα ενδιαφέροντα επηρεάζουν αρκετά τον τρόπο με τον οποίο βιώνει τις ικανότητες που του προσφέρει η πολεμική τέχνη που επέλεξε να ακολουθήσει, προσφέροντας του μια αίσθηση παντοδυναμίας. Ενδεικτικό είναι ότι, όπως αναφέρει, προσπαθεί να *ανέβει επίπεδο* στα διαδικτυακά πολεμικά παιχνίδια, και την ίδια ακριβώς λέξη χρησιμοποιεί όταν λέει ότι όταν μπει στην αστυνομία θα δώσει εξετάσεις για να *ανέβει επίπεδο*.

Είναι πολύ ενδιαφέρον ότι, ενώ ο Μάνος δεν εμφανίζει όλα τα χαρακτηριστικά ενός ατόμου εξαρτημένου από τον κυβερνοχώρο, ο ίδιος ορίζει την σχέση του με αυτόν, ως *εμμονή* και νιώθει μια *ενοχή* γι' αυτήν τη σχέση. Η συναισθηματική εξάρτηση, που όπως είδαμε και παραπάνω, φαίνεται να είναι αρκετά ισχυρή, αλλά και η χρήση του κυβερνοχώρου ως απόδραση αποκλειστικά από τις σχολικές υποχρεώσεις, διέπουν τη σχέση του Μάνου με τον υπολογιστή του. Η δυσλειτουργικότητα, όμως που φαίνεται να εμφανίζεται σε σχέση με τη μειωμένη σχολική του επίδοση, φαίνεται να είναι αποτέλεσμα της μη ικανοποιητικής, για τον ίδιο, διαδικασίας της μάθησης, καθώς σε μαθήματα όπως οι υπολογιστές και τα μαθηματικά που του αρέσουν, τους αποδίδει την απαραίτητη προσοχή.

Η εικόνα που δίνει ο Μάνος είναι ενός τυπικού εφήβου, με μια πληθώρα ενδιαφερόντων και με μια αρκετά ανεπτυγμένη κοινωνική ζωή. Θα μπορούσε να ειπωθεί πως από τον λόγο του προκύπτει ότι το μοναδικό πράγμα στην ζωή του που του προκαλεί ανασφάλεια, είναι η σχέση του με τον υπολογιστή, ο οποίος λειτουργεί ως μοναδική διέξοδο από τις σχολικές υποχρεώσεις. Προς το τέλος της συζήτησής μας, ο Μάνος δίνει μια πληροφορία που μετά επιβεβαιώθηκε και από τους γονείς (χωρίς να το επιδιώξει η ερευνήτρια).

«Έχω απόσπαση προσοχής, όχι πολύ, ούτε σε σημείο να κάνω ειδικό ιδιαίτερο, αλλά το μυαλό μου είναι αλλού. Έχω την ικανότητα να το μάθω αλλά δεν... επίσης, δεν μπορώ να αναπτύξω καλά τον λόγο μου, δεν μπορώ να τα πω, ενώ τα έχω στο μυαλό μου, δεν μπορώ να τα συντάξω καλά. [...]Να τα συγκρατήσω τα έχω, δεν μπορώ να τα βγάλω, καταλαβαίνω. [...] Δεν είναι τίποτα το διάβασμα, απλά είναι βαρετό. Αλλά μπορώ να το κάνω, γι' αυτό τσαντίζομαι, επειδή μπορώ να το κάνω και λέω τι κάνω τώρα. Δεν είναι ότι δεν με νοιάζει καθόλου το σχολείο και απλά να περνάω τις τάξεις έτσι» (Μάνος, 15)

Συνεπώς, ίσως η *εμμονή* με τον υπολογιστή, οφείλεται στην ανασφάλεια που νιώθει ο Μάνος, εξαιτίας της μαθησιακής του δυσκολίας και η καταφυγή στον υπολογιστή είναι ο τρόπος του να αποφύγει να διαχειριστεί αυτήν την δυσκολία. Συγχρόνως όμως, το άγχος με

το οποίο περιβάλλει όλο το βίωμά του σχετικά με την σχέση του με τον υπολογιστή, φαίνεται να είναι κυρίως άγχος για την μαθησιακή δυσκολία που βιώνει και όχι για την σχέση του με το μηχάνημα εν γένει.

Τόσο η Αναστασία, όσο και ο Μάνος φαίνεται να εκφράζουν μια ανασφάλεια για ένα κομμάτι της πραγματικότητας τους. Στην μια περίπτωση η δεκατριάχρονη έφηβη έχει βιώσει μια εσωτερική ανησυχία για την μετάβαση στην ενηλικίωση, η οποία συνδέεται με διάφορα γεγονότα της ζωής της και έτσι στρέφεται στα βιβλία, για ανακούφιση και φαντασιακά ταξίδια. Στην άλλη περίπτωση ο δεκαπεντάχρονος έφηβος βιώνοντας μια μαθησιακή δυσκολία, διακατέχεται από άγχος σε μια περίοδο της ζωή του που προσπαθεί να συγκροτήσει την εικόνα του εαυτού του και να τοποθετηθεί στον κόσμο του. Έτσι στρέφεται στον υπολογιστή, για να αποδράσει από την αβεβαιότητα που του προκαλεί αυτή η δυσκολία, αλλά και να επιβεβαιώσει τα στοιχεία εκείνα του εαυτού του από τα οποία αντλεί ικανοποίηση.

Από την λειτουργία που φαίνεται να έχουν αυτά τα αντικείμενα στον ψυχισμό των εφήβων αυτών, θα μπορούσαν να γίνουν αντιληπτά ως μεταβατικά αντικείμενα. Χαρακτηρίζονται από έντονη συναισθηματική εξάρτηση, χρησιμοποιούνται για απόδραση από συναισθηματικές και πραγματικές δυσκολίες και ειδικά στην περίπτωση του κυβερνοχώρου και από μια σχέση πάθους και μίσους συγχρόνως.

Συμπεράσματα και Συζήτηση

Ο στόχος της παρούσας έρευνας ήταν να προσεγγίσει και να κατανοήσει, μέσα από τον λόγο των ίδιων των εφήβων, τον ψυχολογικό χώρο που καταλαμβάνουν τα νέα τεχνολογικά μέσα στην καθημερινή τους ζωή και στις σχέσεις τους. Οι δεκαέξι συνεντεύξεις και το φωτογραφικό υλικό που συγκεντρώθηκαν σε αυτή την πρώτη φάση της έρευνας παρέχουν μια ενδεικτική εικόνα της καθημερινής ζωής του σύγχρονου εφήβου, η οποία μένει, βεβαίως, να επαληθευτεί με περαιτέρω ερευνητικό υλικό. Ωστόσο, ακόμη και σε αυτές τις λίγες –με μεθοδολογικά κριτήρια- συνεντεύξεις υπήρξε πληροφοριακός κορεσμός σε ορισμένα θέματα, τα οποία φαίνεται πως αποτελούν τη «ραχοκοκαλιά» της εφηβικής καθημερινότητας και συνθέτουν ένα αδρό εφηβικό προφίλ.

Η σχολική ζωή, τα μαθήματα και τα φροντιστήρια είναι το σταθερό επίκεντρο των δραστηριοτήτων των νεαρών εφήβων. Αυτό συμπίπτει απολύτως με τα ευρήματα πολλών ερευνών³⁵ που επισημαίνουν τον ελάχιστο ελεύθερο χρόνο των σημερινών εφήβων. Η καθημερινότητα έχει ταχείς ρυθμούς, τα πράγματα πρέπει να γίνονται γρήγορα-γρήγορα κι ο ελάχιστος ελεύθερος χρόνος που τους απομένει διοχετεύεται σε οργανωμένες ψυχαγωγικές δραστηριότητες (π.χ. προπόνηση, προσκοπισμός, μαθήματα μουσικών οργάνων), που φαίνεται να τους ικανοποιούν βαθιά, αλλά λογίζονται επίσης ως «υποχρεώσεις».

Από την αφήγηση της καθημερινότητας των παιδιών απουσιάζει θεαματικά ένας πραγματικός ελεύθερος χρόνος που να επιτρέπει την ονειροπόληση, την περιουλογή ή τη χαλαρή παιγνιώδη δραστηριότητα, δηλαδή διεργασίες που οξύνουν την αποκεντρωμένη σκέψη, τη δημιουργικότητα, τη φαντασία και την αυτογνωσία. Μέσα στην καθημερινή πιεστική πραγματικότητα, αρκετοί από τους εφήβους που συνομιλήσαμε φαίνεται να βρίσκουν κάποια καταφυγή στον κυβερνοχώρο, είτε μέσω ενός κινητού τηλεφώνου ή μιας φορητής συσκευής αναπαραγωγής μουσικής, τα οποία τα *συνοδεύουν* στον γυρισμό στο σπίτι από το σχολείο ή στον δρόμο για το φροντιστήριο και το ωδείο. Η εικόνα των σύγχρονων εφήβων με τα ακουστικά μιας συσκευής μόνιμως στα αυτιά τους, η οποία τους αποκόπτει από τους φυσικούς ήχους του περιβάλλοντος τους, θα μπορούσε να γίνει αντιληπτή ως μια συμπεριφορά επικίνδυνη και προβληματική καθώς αφενός τους εκθέτει

³⁵ Ενδεικτικά αναφέρουμε την πανευρωπαϊκή έρευνα «Συμπεριφοράς υγείας στα παιδιά σχολικής υγείας» υπό την αιγίδα του Παγκόσμιου Οργανισμού Υγείας (2008). Σε ότι αφορά την Ελλάδα, τα συμπεράσματα αυτής της έρευνας για το θέμα που μας ενδιαφέρει είναι αποκαλυπτικά: το 39% των μαθητών νιώθουν αρκετά ή πολύ πιεσμένοι από την δουλειά του σχολείου, ενώ οι μαθητές κάνουν κατά μέσο όρο 6,8 ώρες την εβδομάδα ιδιαίτερα μαθήματα, εκτός σχολείου. Σημαντική είναι και η παρατήρηση ότι το 36,3% των μαθητών δήλωσε ότι δεν του αρέσει καθόλου το σχολείο.

σε φυσικούς κινδύνους και αφετέρου ενδεχομένως τους αποτρέπει από εκείνη την ήρεμη κατάσταση που χρειάζονται για να αφομοιώσουν όλα όσα μαθαίνουν σε αυτήν την ηλικία. Η Turkle (2011, σελ. 172) αναρωτιέται «Πότε είναι η ώρα για παύση κάθε λειτουργίας, πότε για ηρεμία;» μέσα στον κόσμο της γραπτής επικοινωνίας και της ταχύτατης απάντησης. Μέσα από την οπτική όμως του Winnicott, αυτές οι στιγμές μπορεί να είναι ακριβώς εκείνες, στις οποίες ο έφηβος ενεργοποιεί τις απαραίτητες διεργασίες για την ανάπτυξη του, όπως την ονειροπόληση υπό τους ήχους του αγαπημένου του τραγουδιού καθώς περιμένει το λεωφορείο στην στάση σε μια γεμάτη από υποχρεώσεις μέρα, επικοινωνεί με τους κολλητούς του, για να απαλύνει κάποια συναισθηματική δυσκολία που αντιμετώπισε στο σχολείο, πριν συνεχίσει με το φροντιστήριο ή βιώνει την ζωτική για την εφηβεία απομόνωση από τους ενήλικους του περιβάλλοντος του. Φαίνεται πως ο πανταχού παρόν κυβερνοχώρος προσφέρει στον έφηβο, όπως προκύπτει από τον λόγο τους, την μεταβατική εμπειρία της ενδιάμεσης περιοχής, όπως αυτή ορίζεται από τον Winnicott (1971).

Οι ευνοϊκότερες υλικές συνθήκες της σύγχρονης οικογένειας φαίνεται να παγιώνουν και να θεσμοθετούν, κατά κάποιο τρόπο, την ανάγκη του εφήβου για ιδιωτικότητα και απομόνωση. Με «δυο ακουστικά» σ' αυτά, όπως λέει και η Γεωργία, στον δικό τους προσωπικό χώρο, καλύπτουν την ανάγκη τους για «χαλαρή» ανθρώπινη επαφή μέσα απ' τον μόνιμα συνδεδεμένο με σελίδες κοινωνικής δικτύωσης υπολογιστή τους. «Μπαίνουν» να δουν «ποιος είναι μέσα εκείνη τη στιγμή», ανταλλάσσουν φρασούλες, μόνιμα συνδεδεμένοι με τους φίλους τους, αλλά σε απόσταση, και σε ένα καλά περιχαρακωμένο φυσικό χώρο. Αυτή η «χαλαρή» επαφή και η ελεγχόμενη επικοινωνία ενδεχομένως να σχετίζεται και με την ανάγκη του εφήβου να μην «αποκαλυφθεί» (Winnicott, 1963), να παραμείνει προστατευμένος, διατηρώντας την απαραίτητη απόσταση από την πυρήνα της ύπαρξης, μέχρι να κάνει τις απαραίτητες ψυχικές συνδέσεις και να δημιουργήσει τις δικές του αναπαραστάσεις.

Παράλληλα, οι έφηβοι φαίνεται να είναι μόνιμως συνδεδεμένοι στο διαδίκτυο με φίλους και συμμαθητές, έχοντας ένα συνεχώς ανοιχτό παράθυρο στον κόσμο. Αυτή η διακριτική παρουσία των σημαντικών άλλων, κατά την εφηβεία, σχετίζεται με την κατά Winnicott (1958/1984) *ικανότητα του ατόμου να είναι μόνος*. Οι έφηβοι βιώνοντας το συναισθηματικό κενό που αναπόφευκτα δημιουργείται στην εφηβεία και το οποίο δεν έχει προλάβει να καλυφθεί από νέα, κατ' επιλογήν αντικείμενα του εξωτερικού περιβάλλοντος έχουν ανάγκη εκείνους τους σημαντικούς άλλους, οι οποίοι στην δεύτερη φάση της εξατομίκευσης, είναι οι φίλοι. Όπως χαρακτηριστικά λέει ο Winnicott (1958/1984, σελ. 31) «μπορεί και οι δύο να είναι μόνιμοι, όμως η παρουσία του ενός είναι σημαντική για τον

άλλον». Έτσι, στο πλαίσιο της θυελλώδους εφηβικής εσωτερικής πραγματικότητας και της γεμάτης από υποχρεώσεις και επικίνδυνης εξωτερικής πραγματικότητας, οι έφηβοι υπάρχουν ο ένας για τον άλλον, μέσα από τον κυβερνοχώρο.

Αυτή η ανεπτυγμένη ικανότητα για *ευεργετική μοναξιά* (Γαλανάκη & Ναυρίδη, 2006), φαίνεται και στις περιγραφές των εφήβων, για τις δραστηριότητες στα internet cafe, όπου μαζεύονται όλοι μαζί για να παίξουν διαδικτυακά παιχνίδια, αλλά ο καθένας κάθεται μόνος του σε έναν υπολογιστή και μοιράζονται μια εμπειρία που βρίσκεται ανάμεσα σε δύο πραγματικότητες και εκτυλίσσεται σε μια ενδιάμεση, με όρους απόδρασης και φαντασίας.

Για τους εφήβους της έρευνάς μας, όλα αυτά τα τεχνολογικά μέσα (i-pods, κινητά τηλέφωνα, διαδίκτυο) είναι ενσωματωμένα με έναν σχεδόν φυσικό, πλέον, τρόπο στην καθημερινότητά τους. Είναι τα αυτονόητα εξαρτήματα της ζωής και των σχέσεών τους. Αυτή, ωστόσο, η δυνατότητα δεν φαίνεται να αντικαθιστά αλλά μάλλον συμπληρώνει τη συρρικνωμένη στο χώρο και το χρόνο διαπροσωπική τους ζωή. Ο τρόπος με τον οποίο οι έφηβοι μιλούν για τους φίλους τους εκφράζει βαθιές ικανοποιήσεις. Συνήθως δημιουργούν μεγάλες παρέες, άνω των 5 ατόμων, αλλά φαίνεται να υπάρχει ένας πυρήνας 2-3 κολλητών. Προσπαθούν να περνούν όσο περισσότερο ελεύθερο χρόνο έχουν μαζί τους, να συμμετέχουν σε κοινές δραστηριότητες και όταν δεν μπορούν να συναντηθούν, επικοινωνούν είτε μέσω διαδικτύου, είτε τηλεφώνου. Μοιράζονται τις δυσκολίες που προκύπτουν είτε με την οικογένεια τους, είτε με το σχολείο και το διάβασμα, είτε με τις σχέσεις τους.

Σύμφωνα με την McDougall (2010), η καταφυγή σε εθιστικές λύσεις αποτελεί μια συμπεριφορά που το άτομο επιζητεί, καταναγκαστικά, σε στιγμές *επώδυνης μοναξιάς* (Γαλανάκη & Ναυρίδη, 2006), ως λύση στο ναρκισσιστικό πλήγμα που νιώθει ότι βιώνει εξαιτίας της μοναξιάς αυτής. Όπως είδαμε στο κεφάλαιο της Ψυχικής Οικονομίας του Εθισμού, το αίσθημα της μοναξιάς οφείλεται στην ανάμνηση της χαμένης πρωταρχικής σχέσης (Klein, 1963) και η απώλεια αυτή δημιούργησε ρήγματα στον ψυχισμό του ατόμου, διαταράσσοντας και την κατά Winnicott ικανότητα του ατόμου να είναι μόνο. Η φιλία στην εφηβεία φαίνεται να λειτουργεί τόσο ως ανάχωμα σε εξαρτητικές συμπεριφορές, παρέχοντας την ικανοποίηση που χρειάζεται ο έφηβος, όσο και αποκαθιστώντας την συνέχεια των ουσιαστικών σχέσεων, που μπορεί να έχουν διαταραχθεί. Όπως είδαμε από τον λόγο των εφήβων εκείνων που νιώθουν ότι έχουν μια προβληματική σχέση με τον κυβερνοχώρο, ή που καταδεικνύεται κάτι τέτοιο από την επικοινωνία μας μαζί τους, ουδέποτε θα απέρριπταν χρόνο με τους φίλους τους για να περάσουν χρόνο στον υπολογιστή τους.

Συνεπώς, οι σχέσεις τους στην πραγματική ζωή είναι ακόμη σημαντικές, οι φίλοι τους απαραίτητοι έστω και κυρίως τα σαββατοκύριακα, και οι γονείς τους ακόμη σημαντικοί, αφού οι μικροί έφηβοι της έρευνάς μας, και ιδιαιτέρως τα κορίτσια, καταφεύγουν ακόμη στους γονείς τους όταν χρειάζονται βοήθεια μπροστά σε μια δυσκολία. Είναι ενδιαφέρον το ότι η αναφορά στην οικογενειακή καθημερινότητα δεν προέκυψε αυθόρμητα στο λόγο των παιδιών και δεν φωτογραφήθηκε. Προφανώς, οι δραστηριότητες που σχετίζονται με την οικογενειακή ρουτίνα είναι αυτονόητες, και γι' αυτό ίσως δεν συζητούνται. Το γεγονός, όμως, ότι δεν γίνεται καμία αναφορά σε κάποια προεξάρχουσα, κοινή με τους γονείς ενδιαφέρουσα δραστηριότητα, δημιουργεί την εικόνα μιας παράλληλης και συναισθηματικά δεδομένης συνύπαρξης, όπου ο καθένας είναι αφοσιωμένος στις προσωπικές του «υποχρεώσεις» και συναντά τον άλλο «κατόπιν συνεννόησης», για μια προγραμματισμένη επίσκεψη σε συγγενείς ή στα μαγαζιά.

Αυτή η «οικογενειακή ατμόσφαιρα», που σε αυτή την έρευνα είναι απλώς μια ένδειξη, πρέπει να σημειωθεί και να διερευνηθεί περαιτέρω, γιατί αποτελεί τη βάση επί της οποίας εκτυλίσσεται η σχέση του εφήβου με τους γονείς του. Τα κοινά ενδιαφέροντα και οι κοινές δραστηριότητες με τους γονείς, από νωρίς στη ζωή του παιδιού, λειτουργούν ως ενισχυτές της επικοινωνίας και ως ασπίδα προστασίας απέναντι στις αναπόφευκτες μικρές και μεγάλες τριβές της εφηβείας. Εάν απουσιάζουν, εντείνουν την αναπόφευκτη συναισθηματική αποξένωση μεταξύ εφήβου και γονιού που αποτελεί μέρος της φυσικής εφηβικής εξατομικευτικής διεργασίας, καλλιεργώντας έτσι το έδαφος για μεγαλύτερες συγκρούσεις ή την καταφυγή σε μοναχικές δραστηριότητες, όπως ο υπολογιστής. Ίσως να είναι απαραίτητη μια κοινή «ποιοτική» δραστηριότητα με τους γονείς, υπό την έννοια μιας κοινής αθλητικής δραστηριότητας ή ψυχαγωγίας (όπως π.χ. ο κινηματογράφος ή το θέατρο).

Όσο για την απουσία «χαλαρού» χρόνου και αποκεντρωμένης δραστηριότητας, τα παιδιά φαίνεται να βρίσκουν τη σωματική (αλλά όχι και την ψυχική) αναπλήρωση, αργά το βράδυ, μπροστά στην τηλεόραση. Μολονότι δεν την πολύ-συμπαθούν, μια και ο υπολογιστής τους είναι άκρως πιο ενδιαφέρων, η χαλαρή δραστηριότητα που προϋποθέτει η ψυχή της (κατά McLuhan, 1964) φύση, της επιτρέπει να τρυπώνει στις καθημερινές ζωές των παιδιών, ακόμη και στις κουραστικές και φορτωμένες ημέρες της εβδομάδας. Άλλωστε η νέα γενιά ακόμα από την βρεφική ηλικία μεγαλώνει με την παρουσία της τηλεόρασης, ανοιχτή τις σημαντικές εκείνες ώρες της ημέρας, όπως του θηλασμού ή του μεσημεριανού φαγητού, της επιστροφής από το σχολείο και την δουλειά και των πρωινών του σαββατοκύριακου.

Οι περισσότεροι έφηβοι έδειξαν να ισορροπούν καλά τον χρόνο τους ανάμεσα στις πραγματικές και στις «διαδικτυακές» συναναστροφές και δραστηριότητες, και να αποστασιοποιούνται με ευκολία από τον υπολογιστή τους. Όλοι, επίσης, θεωρούν ότι μπορούν να προστατεύσουν τον εαυτό τους τόσο από τους «κινδύνους» του διαδικτύου όσο και από τους «κινδύνους» της τηλεόρασης.

Μολονότι τα μέσα (ειδικά η τηλεόραση) έχουν ονομαστεί «παράλληλο σχολείο»³⁶, το πραγματικό σχολείο εξακολουθεί να αποτελεί βασικό πλαίσιο κοινωνικοποίησης των εφήβων και αυτό είναι ένα ενδιαφέρον εύρημα, που προκύπτει από το γεγονός ότι οι περισσότεροι διαδικτυακοί τους φίλοι είναι οι συμμαθητές τους.

Παρά τους φόβους για καταφυγή των εφήβων σε παγκόσμιες (και άγνωστες στους γονείς) διαδικτυακές κοινότητες, οι Έλληνες έφηβοι που συμμετείχαν στην έρευνα αυτή, δείχνουν απλώς να χρησιμοποιούν τις σελίδες κοινωνικής δικτύωσης, κυρίως για να διευρύνουν την τοπική (και γνωστή μέσω των συμμαθητών) τους κοινότητα, και να αναπληρώσουν την επαφή που τους στερούν οι ρυθμοί και οι αποστάσεις της σύγχρονης πόλης.

Τα ευρήματα της ποιοτικής μας έρευνας, αναφορικά με τα Ελληνόπουλα, συμπίπτουν με τα ποσοτικά ευρήματα της πρόσφατης Πανερωπαϊκής έρευνας «EU Kids Online» (Livingstone et al. 2010), που έδειξε ότι τα Ελληνόπουλα συγκριτικά με τα παιδιά των υπόλοιπων χωρών της Ευρωπαϊκής Ένωσης είναι ώριμοι και συνετοί χρήστες του διαδικτύου και έχουν καλό αποτελεσματικό έλεγχο, ανεξάρτητο μάλιστα από τον ψηφιακό αλφαριθμητισμό ή το επίπεδο εκπαίδευσης των γονιών τους.

Αναφορικά με τα τέσσερα παιδιά που έδειξαν να διολισθαίνουν προς την κατάχρηση, αξίζει να σημειωθεί ότι παρουσίασαν ταυτοχρόνως δυσαρέσκεια και έλλειψη ενδιαφέροντος για το σχολείο και τα μαθήματα, καθώς και ορισμένα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά, τα οποία έχουν βρεθεί να σχετίζονται με την παθολογική χρήση, όπως η απουσία του πατέρα λόγω επαγγελματικών υποχρεώσεων για μεγάλα χρονικά διαστήματα, η πρόσφατη αλλαγή σχολείων και η αλλαγή περιοχής διαμονής, στη μια περίπτωση, και χώρας διαμονής, στην άλλη. Θα ήταν ίσως πιο ορθό να πούμε, πως αυτό που διακρίναμε από την επικοινωνία μαζί τους, είναι ότι εμφανίζουν μια έντονη συναισθηματική εξάρτηση από τον κυβερνοχώρο και ότι φαίνεται να τον χρησιμοποιούν ώστε να αποδράσουν από τις δυσκολίες του σχολείου και την ανεπάρκεια που ενδεχομένως νιώθουν καθώς δεν μπορούν

³⁶ Ο όρος «παράλληλο σχολείο» χρησιμοποιείται από πολλούς κοινωνιολόγους και συμπεριλαμβάνει, πέρα από τον σημαντικό ρόλο που διαδραματίζουν τα ΜΜΕ, όλες εκείνες τις δραστηριότητες του ελεύθερου χρόνου, οι οποίες είναι ανεξάρτητες από την σχολική εργασία. Αναλυτικότερα βλ. Κορωναίου (1992).

να ανταποκριθούν στις σχολικές απαιτήσεις. Δεν φαίνεται, από τον τρόπο που περιγράφουν το βίωμα τους, να αποδίδεται στους υπολογιστές και στο διαδίκτυο τους η χαμηλή σχολική τους επίδοση, αλλά μάλλον στο αίσθημα της ανίας, στην άδικη αντιμετώπιση από τους καθηγητές και στην εσωτερικευμένη αντίληψη ότι *δεν είναι καλοί μαθητές*.

Ωστόσο, και οι τέσσερις αυτοί έφηβοι, όπως και οι υπόλοιποι που συμμετείχαν στην έρευνά μας, δεν περιορίζονται μόνο στην ενασχόληση με τους υπολογιστές ή με άλλα τεχνολογικά μέσα, αλλά θεωρούν πολύ σημαντικούς τους φίλους τους και τις κοινές δραστηριότητες με αυτούς σε πραγματικό χωρο-χρόνο. Όπως ειπώθηκε παραπάνω, οι φίλοι στην εφηβεία μπορούν να λειτουργήσουν ως ανάχωμα σε εθιστικές συμπεριφορές και φαίνεται πολύ ξεκάθαρα από τον λόγο των παιδιών αυτών.

Και μολονότι και οι τέσσερις έφηβοι έχουν γνωρίσει άτομα στο διαδίκτυο και συνομιλούν με αυτά, στα πλαίσια όμως συγκεκριμένης ενασχόλησης όπως ένα διαδικτυακό παιχνίδι, ταυτοχρόνως έχουν αρκετές γνώσεις για τους ηλεκτρονικούς υπολογιστές και θεωρούν ότι ξέρουν να προστατεύσουν τον εαυτό τους από κακόβουλες ενέργειες άλλων χρηστών.

Σε γενικές γραμμές, οι έφηβοι θεωρούν το διαδίκτυο ως ένα σημαντικό εργαλείο τόσο για τις σχολικές τους υποχρεώσεις ή για την αναζήτηση πληροφοριών, όσο και για τη διασκέδασή τους («downloading», ηλεκτρονικά παιχνίδια, «σερφάρισμα», κ.α.), όμως θεωρούν εξίσου σημαντικές, αν όχι σημαντικότερες τις δραστηριότητες με τους φίλους τους και τις σχολικές τους υποχρεώσεις.

Η σχέση λοιπόν των εφήβων με τον κυβερνοχώρο καλύπτει τις βασικές, για την αναπτυξιακή περίοδο της εφηβείας, συναισθηματικές ανάγκες της συμμετοχικότητας, της συνύπαρξης και της αλληλεπίδρασης με τους σημαντικούς άλλους, δηλαδή τους φίλους. Μέσα σε μια πιεστική πραγματικότητα, γεμάτη σχολικές υποχρεώσεις και αθλητικές ή μουσικές δραστηριότητες, οι έφηβοι καταφεύγουν στον κυβερνοχώρο, μέσω κάθε είδους συσκευής, για να ξεχαστούν ακούγοντας ένα μουσικό κομμάτι, για να παρακολουθήσουν τις εξελίξεις στις σελίδες κοινωνικής δικτύωσης, αλλά κυρίως για να επικοινωνήσουν με τους φίλους και συμμαθητές τους. Μέσα από την οθόνη, οι έφηβοι καλύπτουν τα συναισθηματικά κενά, βιώνουν τις απαραίτητες για τον ψυχισμό διεργασίες, αλληλεπιδρούν με τους άλλους και πειραματίζονται με την ταυτότητα τους.

III. Έρευνα 2^η

Ποσοτική διερεύνηση της σχέσης των εφήβων με τον κυβερνοχώρο

Εισαγωγή

Ο κυβερνοχώρος φαίνεται να έχει επεκτείνει τα σύνορα της περιοχής της εμπειρίας και τις δυνατότητες του σχετίζεσθαι με τους σημαντικούς άλλους. Όπως προέκυψε από την ποιοτική διερεύνηση της σχέσης των εφήβων με τον κυβερνοχώρο, οι έφηβοι ενσωμάτωσαν τους υπολογιστές και το διαδίκτυο στους τρόπους με τους οποίους επικοινωνούν και συνυπάρχουν με τους φίλους τους, στην πολύ πιεστική και γεμάτη καθημερινότητα τους, που δεν τους επιτρέπει συχνά την δια ζώσης επαφή. Συγχρόνως όμως, ο κυβερνοχώρος ως ένας ψυχολογικός χώρος δίνει την ευκαιρία στους εφήβους για επικοινωνία επιλεκτική και χαλαρή, αλλά και μια αίσθηση συνεχούς παρουσίας κάποιου άλλου, τα οποία όπως είδαμε στη συζήτηση του προηγούμενου κεφαλαίου, σχετίζονται με τις αναπτυξιακές ανάγκες του εφήβου για προστατευμένη έκθεση και προσωπική αποκάλυψη.

Μέσα από τον λόγο των εφήβων προκύπτει ότι η καθημερινή ρουτίνα δεν ενθαρρύνει τις δραστηριότητες με τους γονείς και τα αδέρφια, ενώ οι φιλικές σχέσεις, οι οποίες αποτελούν ένα σημαντικό παράγοντα της ψυχοκοινωνικής υγείας των εφήβων, προσφέρουν στον έφηβο σημαντικές ικανοποιήσεις.

Οι έφηβοι με τους οποίους συνομιλήσαμε φαίνεται να κάνουν μια ισορροπημένη χρήση με το διαδίκτυο και τους υπολογιστές και να μπορούν να αναγνωρίσουν τα οφέλη και τους κινδύνους που ελλοχεύουν στα δίκτυα. Το διαδίκτυο και οι υπολογιστές χρησιμοποιούνται κυρίως για χαλάρωση, αναζήτηση πληροφοριών και επικοινωνία με φίλους. Η κατάχρηση κυρίως φαίνεται να συνδέεται με την ανία κατά τις σχολικές μέρες, με την αδικία που νιώθουν οι έφηβοι κατά τις σχέσεις τους με τους καθηγητές, με την έλλειψη χρόνου στην καθημερινότητά τους για άλλες ασχολίες που προσφέρουν ικανοποίηση και ευχαρίστηση αλλά και από πιεστική καθημερινότητα που επιτρέπει την επικοινωνία με τους σημαντικούς άλλους μόνο μέσω διαδικτύου και τηλεφώνου.

Από το θεωρητικό πλαίσιο και από την ποιοτική διερεύνηση προέκυψε ότι το ζήτημα της σχέσης των εφήβων με τους ηλεκτρονικούς υπολογιστές και το διαδίκτυο δεν είναι «αυθύπαρκτο» και ξεκομμένο αλλά μοιάζει να συνυφάνεται με όλες τις πτυχές της ζωής του εφήβου και με τις ιδιαίτερες ψυχοκοινωνικές ανάγκες της εφηβείας. Γι' αυτόν τον

λόγο προσπαθήσαμε να οργανώσουμε τα επαναλαμβανόμενα μοτίβα τα οποία προέκυψαν από τις συνεντεύξεις σε θεματικές ενότητες και να αναζητήσουμε τις κλίμακες που αντανακλούν τα παραπάνω ζητήματα, τα οποία θα μπορέσουν να μας δώσουν μετρήσιμα αποτελέσματα, γενικεύοντας τα ποιοτικά ευρήματα.

Μέθοδος

Η ποσοτική διερεύνηση επιτρέπει την ανάδειξη της μεγαλύτερης εικόνας και την επιβεβαίωση των θεματικών ενότητων που προέκυψαν από την ποιοτική ανάλυση, σε ένα μεγαλύτερο δείγμα με παρόμοια χαρακτηριστικά. Όπως θα αναλυθεί παρακάτω, από την μεγάλη γκάμα των ποσοτικών μεθόδων επιλέχθηκαν εκείνες (Κατηγορική Ανάλυση Κυρίων Συνιστωσών και Πολλαπλή Ανάλυση Αντιστοιχιών) που επιτρέπουν στον ερευνητή να παρατηρήσει τα δεδομένα και να ανακαλύψει την δομή που τα ίδια απαρτίζουν, χωρίς υποθέσεις και περιορισμούς.

Σχεδιασμός έρευνας

Για τους σκοπούς της παρούσας έρευνας η μέθοδος που θα εφαρμοστεί είναι η ποσοτική συλλογή δεδομένων με την χρήση ερωτηματολογίου. Το ερωτηματολόγιο, του οποίου ακολουθεί αναλυτική περιγραφή παρακάτω, συγκροτήθηκε με βάση την υπάρχουσα βιβλιογραφία, αλλά και τις θεματικές ενότητες που προέκυψαν από την ποιοτική διερεύνηση που διεξήγαμε.

Οι θεματικές ενότητες που προέκυψαν από την ποιοτική διερεύνηση είναι οι εξής:

- α) Η πιεσμένη καθημερινότητα λόγω σχολείου και συναφών υποχρεώσεων, όπως φροντιστήριο, ωδείο και αθλητισμός.
- β) Η καθημερινή ρουτίνα που δεν ενθαρρύνει τις σχέσεις στην οικογένεια.
- γ) Η σημασία της φιλίας για τον έφηβο.
- δ) Ο πανταχού παρών κυβερνοχώρος.
- ε) Σχετικά ισορροπημένη χρήση κυρίως για χαλάρωση και απομόνωση.

Με βάση τις παραπάνω θεματικές ενότητες αναζητήθηκαν εκείνες οι κλίμακες που θα μπορούσαν να συμπεριλάβουν τα υπό διερεύνηση ζητήματα και να μας παρέχουν μια γενικότερη εικόνα για τους σύγχρονους εφήβους. Επιστρατεύτηκαν τέσσερις κλίμακες μέτρησης διαφορετικών μορφών ικανοποίησης: Η πρώτη, σχολικής ικανοποίησης αφορούσε την θεματική ενότητα της πιεστικής, από σχολικές υποχρεώσεις, φροντιστήρια και «ιδιαιτέρα» μαθήματα, μουσικές και αθλητικές δραστηριότητες. Η δεύτερη, οικογενειακής ικανοποίησης, περιελάμβανε τα ζητήματα των σχέσεων του εφήβου με την οικογένεια του

και η τρίτη κλίμακα επικεντρώθηκε στην σημασία της φιλίας και την ικανοποίηση που λαμβάνουν οι έφηβοι αυτήν, αλλά και το άγχος και τα αισθήματα μειονεξίας που μπορεί να νιώθουν όταν αυτές οι σχέσεις δεν τους ικανοποιούν. Η τέταρτη κλίμακα ικανοποίησης εστιάζει κυρίως στον προβληματισμό του εφήβου για την σχέση με το οικογενειακό και ευρύτερο περιβάλλον του.

Ο πανταχού παρών κυβερνοχώρος, όπως σκιαγραφήθηκε από τους εφήβους που συμμετείχαν στην ποιοτική διερεύνηση, αποτελεί το αντικείμενο μιας κλίμακας που απαρτίζεται από τρία μέρη. Στο πρώτο μέρος διερευνώνται οι στάσεις και οι απόψεις των εφήβων για το διαδίκτυο και τους υπολογιστές και πιο συγκεκριμένα η σημαντικότητα του διαδικτύου και των υπολογιστών στην ζωή τους αλλά και για τα οφέλη και τους κινδύνους που θεωρούν ότι ελλοχεύουν κατά τη χρήση. Στο δεύτερο και τρίτο μέρος προσεγγίσαμε τις ψυχικές δραστηριότητες και την μεταβατική χρήση του διαδικτύου και των ηλεκτρονικών υπολογιστών, μέσω της θεωρίας του μεταβατικού αντικείμενου και της ενδιάμεσης περιοχής εμπειρίας (Winnicott, 1971) και της άρσης των αναστολών (Suler, 2004).

Η επόμενη κλίμακα πραγματεύεται το θέμα της υγιούς και παθολογικής σχέσης με το διαδίκτυο και τους υπολογιστές και πιο συγκεκριμένα τις διαστάσεις της συναισθηματικής εξάρτησης, της έμπρακτης εκδήλωσης της εξάρτησης αυτής στη συμπεριφορά και της χρήσης του διαδικτύου και των ηλεκτρονικών υπολογιστών για απόδραση από την καθημερινότητα.

Ερευνητικά ερωτήματα - Λειτουργικοί ορισμοί

Με βάση το θεωρητικό πλαίσιο αλλά και τις θεματικές ενότητες που προέκυψαν από την ποιοτική διερεύνηση της σχέσης των εφήβων με το διαδίκτυο και τους υπολογιστές εξετάζουμε μια σειρά από ζητήματα τα οποία σχετίζονται με την χρήση και την κατάχρηση του διαδικτύου. Αρχικά, επικεντρωθήκαμε στις **στάσεις και τις απόψεις των εφήβων** για το διαδίκτυο και τους υπολογιστές. Ερευνούμε το πώς οι έφηβοι τοποθετούνται σε θέματα όπως η ανωνυμία στο διαδίκτυο και η διαδικτυακή ενημέρωση, το πώς αξιολογούν την σημασία του ηλεκτρονικού υπολογιστή στην ζωή τους, το περιεχόμενο του διαδικτύου και τη γνώση τους για αυτοπροστασία.

Στη συνέχεια επικεντρωθήκαμε σε ερωτήματα σχετικά με την χρήση εκείνη που ενδεχομένως να εκπληρώνει ψυχικές ανάγκες του εφήβου, όπως, για παράδειγμα, αν οι σελίδες κοινωνικής δικτύωσης και γενικότερα το διαδίκτυο λειτουργούν ως ένας χώρος στον οποίο νιώθει πιο απελευθερωμένος από τις συνέπειες των πράξεων και των λόγων του και συνεπώς μπορούν να αποτελέσουν εκείνο το πεδίο για πειραματισμό που έχει ανάγκη ο

έφηβος (μορατόριουμ του Eriksson). Αυτή την διάσταση της χρήσης του διαδικτύου την ορίζουμε ως **άρση των αναστολών** στον κυβερνοχώρο, όπως αυτή περιγράφηκε από τον Suler (2004). Ο Suler, όπως είδαμε εκτενώς στο κεφάλαιο «Ο κυβερνοχώρος ως ενδιάμεση περιοχή εμπειρίας»³⁷, ως άρση των αναστολών περιγράφει το φαινόμενο της χαλάρωσης των ορίων σε ψηφιακά περιβάλλοντα, το οποίο μπορεί να έχει καλοήγη ή τοξική μορφή. Η καλοήγη μορφή σχετίζεται με την πιο εύκολη αποκάλυψη μυστικών, φόβων και προσωπικών δεδομένων, ενώ η τοξική με βίαιη συμπεριφορά και έκφραση συναισθημάτων μίσους και θυμού, όπως συμβαίνει με το φαινόμενο του κυβερνο - εκφορβισμού.

Παράλληλα, με την **άρση των αναστολών** μας ενδιαφέρει και η **μεταβατική χρήση του διαδικτύου και των υπολογιστών**, δηλαδή η χρήση εκείνη που παραπέμπει στις ιδιότητες του μεταβατικού αντικειμένου (Winnicott, 1971). Μας ενδιαφέρει να δούμε πως κινούνται «ψυχικά» μέσα στην ψηφιακά επεκτεταμένη περιοχή εμπειρίας και πως οι έφηβοι προστατεύουν τον υπολογιστή τους (και τη χρήση) και διαχειρίζονται τυχόν ματαιώσεις που προέρχονται από τη μη ανταπόκριση από το μηχάνημα. Σημαντικό είναι να δούμε πως η χρήση του υπολογιστή ή μια δραστηριότητα στον κυβερνοχώρο μπορεί να παραμεριστεί, έχοντας ίσως επιτελέσει τον «σκοπό» της και να περιτέσει στη λήθη, χωρίς να βιωθεί ως αποστέρηση, την οποία λειτουργικά την ορίσαμε ως **αποκαθεξιοποίηση μεταβατικού αντικειμένου (M.A)**. Εξετάζουμε και άλλες πιθανές συσχετίσεις με τις υπόλοιπες ενότητες του ερωτηματολογίου, ανάλογα με τις τοποθετήσεις των εφήβων εκείνων που αποδίδουν στον κυβερνοχώρο ιδιότητες ενδιάμεσης περιοχής εμπειρίας. Η ανάκληση του μεταβατικού αντικειμένου στην εφηβεία, αλλά και στην ενήλικη ζωή, υποδηλώνει μια αποστέρηση, η οποία ενδέχεται να οφείλεται στην απώλεια μιας πρότερης σταθερής κατάστασης και οδηγεί το άτομο σε ανασφάλεια. Ίσως λοιπόν, κάποιοι έφηβοι να ανακαλούν, μη συνειδητά, εκείνη την πρωταρχική κατάσταση, η οποία θα τους επιφέρει μια προσωρινή αποσύνδεση έως ότου να είναι έτοιμοι να διαχειριστούν δυσάρεστα συναισθήματα και καταστάσεις. Τέλος, ελέγξαμε πιθανές συσχετίσεις, ανάμεσα στις ηρεμιστικές ιδιότητες του μεταβατικού αντικειμένου και της ενδιάμεσης περιοχής εμπειρίας και την έννοια της απόδρασης που είναι σύμφυτη με τις εξαρτητικές συμπεριφορές. Με την έννοια της **απόδρασης**, στο πλαίσιο της ανάλυσης, εννοούμε τις συμπεριφορές εκείνες, μέσω των οποίων τα άτομα επιδιώκουν ένα είδος φυγής τόσο από την εσωτερική, όσο και από την εξωτερική πραγματικότητα.

Μετέπειτα προσεγγίζουμε το θέμα της προβληματικής σχέσης με τον κυβερνοχώρο. Διερευνούμε πόσοι έφηβοι και με ποιες ιδιαίτερες ανάγκες, ανταποκρίνονται στα κριτήρια

³⁷ Βλ. Μέρος Ι, Κεφ. 3.

τα οποία χρησιμοποιούνται για την διάγνωση της προβληματικής σχέσης με το διαδίκτυο και τους ηλεκτρονικούς υπολογιστές. Στο πλαίσιο της κλίμακας της προβληματικής σχέσης, διακρίνουμε τρία κριτήρια - **της συναισθηματικής εξάρτησης, της έμπρακτης εκδήλωσης της εξάρτησης στην συμπεριφορά και της χρήσης ως απόδρασης** - καθώς μας ενδιαφέρει να δούμε πώς αξιολογούνται οι έφηβοι τόσο ξεχωριστά ως προς τα κριτήρια, όσο και στο σύνολό τους. Με την έννοια της συναισθηματικής εξάρτησης, εννοούμε τις σκέψεις και τα συναισθήματα ενός εφήβου για τους υπολογιστές ή το διαδίκτυο, που μπορεί να υποδηλώνουν ένα είδος συναισθηματικής προσκόλλησης ή εμμονής. Η έννοια της έμπρακτης εκδήλωσης στην συμπεριφορά, παραπέμπει κυρίως στις συνέπειες που μπορεί να έχει η σχέση με ένα εξαρτητικό αντικείμενο στη ζωή ενός ατόμου, όπως μείωση της σχολικής επίδοσης στην περίπτωση των εφήβων. Η χρήση του διαδικτύου ή των υπολογιστών ως απόδραση σχετίζεται με την καταναγκαστική καταφυγή σε ένα αντικείμενο, ως μοναδική λύση για την αποφυγή δυσάρεστων καταστάσεων ή συναισθημάτων.

Οι ερωτήσεις οι οποίες έχουν συμπεριληφθεί στην ενότητα της παθολογικής σχέσης με τον κυβερνοχώρο βασίζονται στην Κλίμακα του Διαδικτυακού Εθισμού της Young (1998)³⁸ και η δική μας προσέγγιση ως προς την μέτρηση της Κλίμακας είναι πιο κοντά στους Beard & Wolf (2001).

Στο πλαίσιο της ενότητας της παθολογικής σχέσης με τον κυβερνοχώρο δεν επικεντρωνόμαστε μόνο στους εφήβους που εμφανίζουν κάποιου βαθμού προβληματική συμπεριφορά, αλλά την εξετάζουμε και σε σχέση με την μεταβατική χρήση, προσπαθώντας να διακρίνουμε αν υπάρχει μια διαχωριστική γραμμή ανάμεσα στη μεταβατική και την εξαρτητική χρήση, προσεγγίζοντας τα βασικά χαρακτηριστικά τους.

Τέλος επειδή, όπως είδαμε τόσο στο θεωρητικό πλαίσιο όσο και στην ποιοτική διερεύνηση, το ζήτημα της σχέσης των εφήβων με το διαδίκτυο και τους ηλεκτρονικούς υπολογιστές είναι συνυφασμένο με ιδιαίτερες ψυχοκοινωνικές ανάγκες της εφηβείας, εξετάζουμε την **ικανοποίηση** και τις τέσσερις σημαντικές παραμέτρους της - **τη σχολική, την οικογενειακή, την προσωπική και την ικανοποίηση από τις σχέσεις** - σε σχέση με την χρήση (κανονική, μεταβατική, παθολογική) του διαδικτύου και των υπολογιστών των εφήβων. Ερευνούμε τόσο τη συνολική ικανοποίηση των σύγχρονων εφήβων, όσο και τον βαθμό ικανοποίησης σε σχέση με την προβληματική χρήση.

³⁸ Η απόδοση της Κλίμακας στα ελληνικά έχει γίνει από τον Roussos (2007).

Οι συμμετέχοντες έφηβοι

Η έρευνα αφορούσε εφήβους 12 - 15 ετών και πραγματοποιήθηκε το δεύτερο εξάμηνο του σχολικού έτους 2012 - 2013. Πέντε γυμνάσια δέχτηκαν να συμμετάσχουν στην έρευνα από τις περιοχές της Αργυρούπολης, της Νίκαιας, της Μεταμόρφωσης - Ν. Ηρακλείου, του Ζωγράφου και ένα ιδιωτικό από την περιοχή του Ψυχικού. Στην αρχή είχαμε απευθυνθεί σε 10 σχολεία, αλλά τόσο οι γραφειοκρατικές διαδικασίες για την έκδοση της άδειας από το Υπουργείο Παιδείας, όσο και η επιφυλακτικότητα των διδασκόντων και διευθυντών των σχολείων, μας επέτρεψαν να πραγματοποιήσουμε την έρευνά μας στο 50% των αρχικών επιλογών. Το συνολικό δείγμα ανήλθε σε 522 μαθητές Γυμνασίου. Ως προς την ηλικία το 45,4% του δείγματος μας είναι 11-13 ετών και το 54,6% 14-16 ετών ενώ ως προς το φύλο το 50,9% είναι αγόρια και 49,1% κορίτσια.

Το ερωτηματολόγιο

Το ερωτηματολόγιο αποτελείται από τέσσερις ενότητες που περιλαμβάνουν 113 συνολικά ερωτήσεις κλειστού τύπου (βλ. Παράρτημα Γ).

Ενότητα Α: Γενικά στοιχεία

Στην πρώτη ενότητα καλύπτονται θέματα όπως η οικογενειακή κατάσταση των εφήβων, ηλικία, φύλο, χαρακτηριστικά οικογένειας (μορφωτικό επίπεδο γονέων, ύπαρξη αδερφών, κ.α.), αλλά και θέματα χρήσης του διαδικτύου και άλλων νέων μέσων επικοινωνίας και διασκέδασης, όπως κινητά τηλέφωνα και παιχνιδομηχανές. Στην πρώτη ενότητα συμπεριλαμβάνονται, επίσης, ερωτήσεις σχετικά με τη χρήση του ηλεκτρονικού υπολογιστή αλλά και άλλων μέσων, όπως το κινητό τηλέφωνο ή οι παιχνιδομηχανές (Playstation, X- box κ.α). Παράλληλα, σε αυτήν την ενότητα υπάρχουν ερωτήσεις σχετικές με το υπονομάτιο των εφήβων και τα μέσα που βρίσκονται σε αυτό. Από αυτό το πρώτο μέρος του ερωτηματολογίου αποσκοπούμε στην απεικόνιση της οικογενειακής κατάστασης των σύγχρονων εφήβων, αλλά και ενός πρώτου προφίλ χρήσης των μέσων.

Ενότητα Β: Στάσεις, απόψεις και ψυχολογική επένδυση στο διαδίκτυο και τους Η/Υ

Στη δεύτερη ενότητα του ερωτηματολογίου το ενδιαφέρον μας επικεντρώνεται στις απόψεις των εφήβων σχετικά με τους ηλεκτρονικούς υπολογιστές, τον κυβερνοχώρο και τα νέα μέσα γενικότερα, επιδιώκοντας να προσεγγίσουμε τόσο την εξοικείωση των εφήβων με το διαδίκτυο και τους υπολογιστές αλλά και πώς τοποθετούνται σε σχέση με αυτά. Οι ερωτήσεις αυτές προέκυψαν από την ποιοτική έρευνα που διεξήγαμε και αφορούν θέματα όπως τη σύγκριση τηλεόρασης και υπολογιστή υπό το βλέμμα του σύγχρονου εφήβου,

αξιοπιστίας του ηλεκτρονικού υλικού και περιβάλλοντος, κ.α. Έτσι, για τη διερεύνηση των συγκεκριμένων χαρακτηριστικών δημιουργήθηκε μια ενότητα, βάσει της οποίας αναπτύσσεται μια νέα πρωτότυπη κλίμακα μέτρησης με σκοπό την ανίχνευση αυτής της διαφορετικής διάστασης στη σχέση των εφήβων με τον κυβερνοχώρο.

Συγκεκριμένα, οι προτάσεις της ενότητας, οι οποίες λάμβαναν ως τοποθέτηση τις εξής επιλογές «Συμφωνώ», «Διαφωνώ», «Δεν έχω άποψη» είναι:

- *Η πρόσβαση στο διαδίκτυο είναι ό,τι σημαντικότερο προσφέρει ο υπολογιστής*
- *Το διαδίκτυο παρέχει καλύτερη πληροφόρηση από την τηλεόραση*
- *Στο διαδίκτυο μπορείς να βρεις ακατάλληλο υλικό, για την ηλικία σου*
- *Στο διαδίκτυο κυκλοφορούν πολλοί που λένε ψέματα*
- *Ξέρω πώς να προστατεύω τον εαυτό μου όταν σερφάρω στο διαδίκτυο*
- *Το διαδίκτυο αποτελεί έγκυρη πηγή πληροφόρησης*
- *Η χρήση του υπολογιστή και του διαδικτύου μπορεί να έχει αρνητικές συνέπειες για κάποια άτομα*
- *Ο υπολογιστής χωρίς πρόσβαση στο διαδίκτυο είναι άχρηστος*
- *Ο υπολογιστής είναι εντελώς απαραίτητος σήμερα*
- *Ξέρω πολλά περισσότερα για τη χρήση των υπολογιστών από όσα μας διδάσκουν στο σχολείο*

Επίσης, σε αυτή την ενότητα επιχειρείται η ανίχνευση των διαστάσεων του φαινομένου της άρσης των αναστολών στο διαδίκτυο (ερωτήσεις 7 και 12-17), είτε πρόκειται για την καλοήγη μορφή του, είτε για την τοξική αλλά και η μεταβατική χρήση (συστοιχία ερωτήσεων 19-23), οι οποίες αποσκοπούν στην διερεύνηση της χρήσης του κυβερνοχώρου ως ενδιάμεση περιοχή εμπειρίας, κατά Winnicott. Οι παραπάνω ερωτήσεις συγκροτήθηκαν με βάση τις ιδιαίτερες ιδιότητες που αναπτύσσει το άτομο στη σχέση του με το μεταβατικό αντικείμενο και τις ψυχικές δραστηριότητες στη μεταβατική περιοχή εμπειρίας, όπως αυτές περιγράφονται από τον Winnicott (1971).

Οι προτάσεις της συγκεκριμένης ενότητας είναι:

- *Στο διαδίκτυο μπορείς να παρουσιάσεις μια διαφορετική εικόνα για σένα από αυτό που είσαι*
- *Οι φίλοι στο διαδίκτυο είναι καλύτεροι από αυτούς στην πραγματική ζωή*
- *Στις σελίδες κοινωνικής δικτύωσης όπως Facebook, Twitter, κ.α. μπορείς να παρουσιάσεις τον εαυτό σου με όποιον τρόπο θέλεις*
- *Στο διαδίκτυο είσαι ο εαυτός σου*
- *Όταν συνομιλείς με άλλα άτομα στο διαδίκτυο μπορείς να πεις και να κάνεις ό,τι θέλεις και να μην υποστείς συνέπειες*
- *Τα άτομα μπορούν να γίνουν πιο επιθετικά στο διαδίκτυο επειδή χρησιμοποιούν ψευδώνυμα*
- *Επικοινωνώντας μέσω διαδικτύου μπορείς να ανοιχτείς περισσότερο και να μοιραστείς προσωπικές πληροφορίες πιο εύκολα*

- Όταν επικοινωνείς online με τη χρήση ψευδωνύμου, νιώθεις πως ό,τι και να κάνεις δεν έχει συνέπειες
- Ενώ μου αρέσει ο υπολογιστής μου, καμιά φορά μου 'ρχεται να τον σπάσω
- Όταν είμαι στον υπολογιστή μου νιώθω πανίσχυρος/η
- Κάποτε ήμουν «κολλημένος/η» με τον υπολογιστή μου, με κάποιο παιχνίδι ή κάποια σελίδα κοινωνικής δικτύωσης (όπως το Facebook, το Twitter), αλλά σιγά-σιγά βαρέθηκα
- Ο υπολογιστής μου είναι το πιο σημαντικό πράγμα που έχω
- Με ενοχλεί όταν κάποιος αγγίζει τον υπολογιστή μου

Ενότητα Γ: Προβληματική σχέση με τον κυβερνοχώρο

Στην τρίτη ενότητα διαμορφώθηκαν τρεις θεματικές υποενότητες για να προσεγγιστούν πιο αναλυτικά και συγκριτικά τα κριτήρια διάγνωσης προβληματικής σχέσης με το διαδίκτυο. Η ενότητα αυτή βασίστηκε στα κριτήρια της Young (1998), όπως αυτά παρουσιάστηκαν στο θεωρητικό μέρος. Συνοψίζοντας τα κριτήρια προκύπτει ότι αφορούν σκέψεις και συναισθήματα σχετικά με το αντικείμενο της εξάρτησης, έμπρακτη εκδήλωση στη συμπεριφορά από τη σχέση με το εξαρτητικό αντικείμενο και η χρήση του εξαρτητικού αντικειμένου για απόδραση. Η προσέγγισή μας για την αξιολόγηση των κριτηρίων, που είναι πιο κοντά σε αυτήν των Beard & Wolf (2001), λαμβάνει υπόψη την έμπρακτη εκδήλωση της εξάρτησης στη συμπεριφορά για την αξιόπιστη διάγνωση της κατάχρησης του διαδικτύου.

Παρακάτω παρατίθενται οι προτάσεις ανά υποενότητα, στις οποίες οι έφηβοι τοποθετούνταν μέσω των εξής επιλογών «Συχνά», «Μερικές Φορές», «Ποτέ»:

1η θεματική υποενότητα: Συναισθηματική εξάρτηση

- Κάθομαι στον υπολογιστή πολύ περισσότερο από όσο προγραμματίζω
- Δεν μπορώ να ξεκινήσω το διάβασμα αν δεν ελέγξω πρώτα το e-mail μου ή τις σελίδες κοινωνικής δικτύωσης (Facebook, Twitter, κ.α.)
- Ανυπομονώ να καθίσω στον υπολογιστή μου
- Ακόμα και όταν είμαι στο σχολείο ή σε άλλες εξωσχολικές δραστηριότητες σκέφτομαι τον υπολογιστή μου
- Υπάρχουν φορές που σκέφτομαι ότι θα ήμουν πολύ καλύτερα στον υπολογιστή μου, αντί εκεί που βρίσκομαι εκείνη τη στιγμή
- Όταν κάθομαι στον υπολογιστή, λέω στον εαυτό μου «λίγα λεπτά ακόμα»

2η θεματική υποενότητα: Έμπρακτη εκδήλωση της εξάρτησης

- Παραμελώ πράγματα που πρέπει να κάνω για να κάτσω στον υπολογιστή λίγο παραπάνω
- Προτιμώ να κάθομαι στον υπολογιστή από το να περνάω χρόνο με την οικογένειά μου
- Κάνω γνωριμίες μέσω του διαδικτύου
- Οι δικοί μου άνθρωποι παραπονιούνται ή θυμώνουν για τις ώρες που κάθομαι στον υπολογιστή
- Επειδή κάθομαι πολλές ώρες στον υπολογιστή, πηγαίνω απροετοίμαστος/η στο σχολείο

- *Δεν θέλω οι δικοί μου να με ρωτάνε τι κάνω στον υπολογιστή*
- *Συναντώ ή επικοινωνώ τηλεφωνικά με άτομα που έχω γνωρίσει στο διαδίκτυο*
- *Θυμώνω όταν κάποιος με ενοχλεί τις στιγμές που κάθομαι στον υπολογιστή*
- *Προσπαθώ να κρύψω από τους δικούς μου τις ώρες που κάθομαι στον υπολογιστή*
- *Συγχύζομαι και θυμώνω αφόρητα όταν δεν λειτουργεί ο υπολογιστής μου ή «κολλάει» το δίκτυο*

3η θεματική υποενότητα: Χρήση ως Απόδραση

- *Ο υπολογιστής με βοηθάει να μην σκέφτομαι διάφορες δυσκολίες της ζωής μου*
- *Η ζωή θα ήταν βαρετή και δυστυχημένη χωρίς τους υπολογιστές και το διαδίκτυο*
- *Προτιμώ τον υπολογιστή από άλλες δραστηριότητες (π.χ τηλεόραση, αθλητισμό, μουσική, προσκοπισμό, κ.α.)*
- *Νιώθω θλιμμένος/η και βαριέμαι, όταν δεν είμαι στον υπολογιστή μου και ηρεμώ όταν επιστρέφω σε αυτόν*

Ενότητα Δ: Ικανοποίηση

Η **τέταρτη ενότητα** μελετά την γενική ικανοποίηση του εφήβου από τη ζωή του. Από την ανασκόπηση της βιβλιογραφίας προκύπτει ότι η ικανοποίηση του εφήβου συντίθεται από τέσσερις σημαντικές παραμέτρους, την οικογένεια, το σχολείο, τον εαυτό και τις σχέσεις του. Συνεπώς, η ενότητα αυτή δημιουργήθηκε στη βάση κλιμάκων ικανοποίησης που έχουν χρησιμοποιηθεί σε προηγούμενες έρευνες (Ντάβου, 1992, Παπάνης, 2011) ως εξής:

1η θεματική υποενότητα: Σχολική ικανοποίηση

- *Πιστεύω ότι τα πάω καλά στο σχολείο*
- *Το σχολείο είναι βαρετό*
- *Έχω πολλές σχολικές υποχρεώσεις (σχολείο, φροντιστήριο, ιδιαίτερα μαθήματα, διάβασμα)*
- *Κάποιες φορές οι καθηγητές είναι άδικοι*
- *Στο σχολείο δεν μαθαίνεις τίποτα*
- *Κουράζομαι πολύ κατά την διάρκεια της ημέρας*

2η θεματική υποενότητα: Οικογενειακή ικανοποίηση

- *Συχνά νιώθω πιεσμένος από την οικογένειά μου*
- *Συνήθως οι δικοί μου άνθρωποι καταλαβαίνουν πώς νιώθω*
- *Νιώθω αβεβαιότητα όταν παίρνω αποφάσεις, χωρίς την έγκριση της οικογένειάς μου*
- *Αισθάνομαι ότι η οικογένειά μου δεν καταλαβαίνει πόσο πολύ προσπαθώ στο σχολείο*

- Πιάνω εύκολα κουβέντα ακόμα και με ανθρώπους που δεν γνωρίζω
- Οι δικοί μου επιβραβεύουν κάθε μου επιτυχία
- Η οικογένειά μου δεν μου δίνει όση σημασία θα ήθελα
- Νιώθω πως μπορώ να κάνω λάθη χωρίς να χάσω την αγάπη των γονιών μου
- Οι δικοί μου έχουν υπερβολικές απαιτήσεις από μένα και εγώ κάνω πράγματα μόνο και μόνο για να τους ικανοποιήσω
- Η οικογένειά μου με στηρίζει σε πολλές δύσκολες στιγμές της ζωής μου
- Με την οικογένειά μου περνάμε καλά όταν βρισκόμαστε μαζί

3η θεματική υποενότητα: Προσωπικής ικανοποίησης

- Δεν έχω καλή εικόνα για τον εαυτό μου
- Δεν είμαι ικανός/η να κάνω διάφορα πράγματα τόσο καλά όσο οι περισσότεροι άνθρωποι
- Γενικά δεν είμαι ευχαριστημένος/η από τον εαυτό μου
- Μερικές φορές σκέφτομαι πως δεν αξίζω τίποτα
- Νιώθω πως δεν μπορώ να κάνω τίποτα καλά
- Νιώθω πως η ζωή μου δεν είναι πολύ χρήσιμη
- Συχνά νιώθω μόνος/η
- Θα ήθελα να είχα περισσότερους φίλους
- Δεν έχω κάποιον που να μπορώ να μιλήσω για τα προσωπικά μου προβλήματα
- Δεν έχω κάποιον που να μπορώ να μιλήσω για τα προσωπικά μου προβλήματα
- Δεν έχω κανέναν "κολλητό" φίλο/η
- Μου είναι δύσκολο να αποκτήσω φίλους στο σχολείο
- Δεν είμαι και τόσο ευχαριστημένος/η από τη ζωή μου
- Μου είναι δύσκολο να αποκτήσω φίλους εκτός σχολείου

4η θεματική υποενότητα: Σχέσεις

- Με προβληματίζουν οι σχέσεις μου με τους γονείς μου
- Με προβληματίζουν οι σχέσεις μου με τα αδέρφια μου
- Με προβληματίζουν οι σχέσεις μου με τους καθηγητές μου
- Με προβληματίζουν οι σχέσεις μου με τους φίλους μου
- Με προβληματίζουν οι σχέσεις μου με το άλλο φύλο

Διαδικασία

Η συλλογή των δεδομένων πραγματοποιήθηκε σε σχολεία της Αττικής και σε συγκεκριμένα στην Α' και την Γ' Τάξη πέντε Γυμνασίων. Η ερευνήτρια ήταν παρούσα σε όλα τα σχολεία, είτε μόνη της, είτε σε συνεργασία με 3 ακόμα βοηθούς, όπου ήταν απαραίτητο. Ο μέσος όρος των μαθητών σε κάθε τμήμα ήταν 20 άτομα.

Η διαδικασία έκδοσης της άδειας έρευνας από το Υπουργείο Παιδείας, κράτησε 8 μήνες, καθώς τα απαραίτητα δικαιολογητικά κατατέθηκαν στο αρμόδιο γραφείο Ιούλιο του 2012 και η άδεια έφτασε στα χέρια της ερευνήτριας Φεβρουάριο του 2013. Μετά από κάποιες μικρές διορθώσεις αλλά και εξαιτίας της άψογης συνεργασίας με τους διευθυντές

και καθηγητές των σχολείων και φυσικά με τους μαθητές, τα ερωτηματολόγια συμπληρώθηκαν με επιμέλεια.

Η χρονική διάρκεια συμπλήρωσης του ερωτηματολογίου, σε δοκιμαστική εφαρμογή, είχε υπολογιστεί στα 20 λεπτά και αυτός ήταν και ο μέσος όρος συμπλήρωσης στο σχολικό περιβάλλον. Η συμπλήρωση του ερωτηματολογίου έγινε παρουσία της ερευνήτριας και ενός καθηγητή, με εξαίρεση 4 τμημάτων, τα οποία είχαν κενή ώρα. Σε αυτές τις περιπτώσεις κάποιος καθηγητής ή ο διευθυντής του σχολείου σύστηνε την ερευνήτρια, ζητούσε από τα παιδιά να σεβαστούν τη διαδικασία και αποχωρούσε από την αίθουσα. Στις περιπτώσεις των σχολείων που οι καθηγητές ή οι διευθυντές μπήκαν στην τάξη και ενημέρωσαν προσωπικά τους μαθητές, οι μαθητές ήταν πολύ πιο πρόθυμοι και συνεργάσιμοι κατά τη συμπλήρωση. Στις περιπτώσεις που η ερευνήτρια και οι βοηθοί της αφέθηκαν μόνες απέναντι σε 20 μαθητές, των οποίων η κενή ώρα αναλωνόταν στην συμπλήρωση ενός 6σέλιδου ερωτηματολογίου, οι συνθήκες ήταν λίγο πιο δύσκολες.

Μετά τις οδηγίες σχετικά με τη συμπλήρωση και τις πρώτες ερωτήσεις οι μαθητές συμπλήρωναν το ερωτηματολόγιο. Οι απορίες αφορούσαν συνήθως το πρώτο μέρος του ερωτηματολογίου, δηλαδή τις ερωτήσεις σχετικά με τις συνήθειες και τις ώρες χρήσης των μέσων ενώ το υπόλοιπο φάνηκε να είναι πολύ πιο κατανοητό στους μαθητές.

Στατιστικές Τεχνικές

Κατά την ανάλυση των δεδομένων, η οποία έγινε με το στατιστικό πακέτο IBM STATISTICS v22, χρησιμοποιήθηκαν θεμελιακά, εκτός των άλλων, δύο στατιστικές μέθοδοι, με απώτερο σκοπό τη δημιουργία σχετικής διακριτών προφίλ εφήβων. Οι μέθοδοι αυτές είναι η κατηγορική ανάλυση κυρίων συνιστωσών και η ανάλυση αντιστοιχιών, απλή και πολλαπλή. Ακολουθεί η αναλυτική παρουσίαση των στατιστικών μεθόδων που εφαρμόστηκαν.

Κατηγορική Ανάλυση Κυρίων Συνιστωσών (CATPCA)

Η Κατηγορική Ανάλυση Κυρίων Συνιστωσών (Categorical Principal Components Analysis - CATPCA) αποσκοπεί στην ομαδοποίηση των αρχικών μεταβλητών σε μικρότερο αριθμό νέων μεταβλητών (οι οποίες ονομάζονται κύριες συνιστώσες) που όμως διατηρούν το μεγαλύτερο μέρος της αρχικής πληροφορίας (Bartholomew et al., 2011). Μέσω της CATPCA, λοιπόν μειώνεται το πλήθος των διαστάσεων ενός συνόλου μεταβλητών, με τέτοιο τρόπο ώστε η κάθε μια κύρια συνιστώσα να εξηγεί το μεγαλύτερο κατά το δυνατόν μέρος της αρχικής διακύμανσης των δεδομένων. Η συγκεκριμένη μέθοδος παρέχει μια συνοπτική

εικόνα των μεταβλητών καθώς και των σχέσεων μεταξύ τους, σε ένα χώρο συνήθως δύο διαστάσεων, όπου οι μεταβλητές και τα αντικείμενα εμφανίζονται ως σημεία στους δύο νέους άξονες (Παπαδημητρίου, 2007). Η επιλογή του αριθμού των διαστάσεων εξαρτάται από την ιδιοτιμή με την οποία σχετίζεται. Οι ιδιοτιμές αναπαριστούν τη διασπορά των προφίλ γύρω από το μέσο ή κεντροειδές προφίλ³⁹ στη συγκεκριμένη διάσταση. Επιλέγουμε τις ιδιοτιμές που είναι μεγαλύτερες από την μονάδα⁴⁰. Αν διαιρέσουμε την ιδιοτιμή της κάθε διάστασης με τον αριθμό των μεταβλητών, μπορούμε να πάρουμε και το ποσοστό της συνολικής διακύμανσης που εξηγείται από αυτήν τη διάσταση του διαγράμματος. Επίσης, η μέθοδος αυτή παρέχει τη δυνατότητα αποθήκευσης των νέων συντεταγμένων των σημείων (object scores) στις δύο διαστάσεις, μια δυνατότητα που είναι πολύ χρήσιμη για την μετέπειτα επεξεργασία των δεδομένων.

Ένα από τα βασικά πλεονεκτήματα της συγκεκριμένης μεθόδου είναι ότι εφαρμόζεται χωρίς καμία a priori υπόθεση, ανιχνεύοντας μέσα στον όγκο των αρχικών δεδομένων εκείνες τις μεταβλητές που παίζουν τον σημαντικότερο ρόλο, ομαδοποιώντας εκείνες που έχουν κοινά χαρακτηριστικά και δημιουργώντας δύο (ή περισσότερους) κύριους άξονες, οι οποίοι έχουν δική τους ταυτότητα, ανάλογα με το ποσοστό της διακύμανσης που εξηγούν (Παπαδημητρίου, 2007).

Ανάλυση Αντιστοιχιών

Καθώς ο αρχικός μεθοδολογικός στόχος αυτής της έρευνας, ήταν να συγκροτήσουμε κοινωνικοψυχολογικά προφίλ των σύγχρονων εφήβων είναι απαραίτητη μια μέθοδος η οποία επιτρέπει την ανάλυση συνδυαστικών πινάκων και μας παρέχει απλές γραφικές αναπαραστάσεις που επιτρέπουν την γρήγορη ερμηνεία και κατανόηση των αποτελεσμάτων (Creenacre, 2007).

Η Ανάλυση Αντιστοιχιών (Correspondence Analysis - CA) είναι μια διερευνητική τεχνική με την οποία αναλύονται πίνακες συχνοτήτων πολλαπλής εισόδου και έχει ως στόχο να μετατρέψει έναν πίνακα αριθμών σε ένα γράφημα σημείων με λίγες διαστάσεις (Bartholomew et.al., 2011). Η μέθοδος επιτρέπει στον ερευνητή να απεικονίσει, με έναν αποτελεσματικό τρόπο έναν μεγάλο πίνακα αριθμητικών συχνοτήτων, ο οποίος θα ήταν

³⁹ «Κεντροειδές ή μέσο προφίλ γραμμής [...] είναι ο σταθμισμένος μέσος των προφίλ γραμμής, με σταθμίσεις το σύνολο των παρατηρήσεων κάθε γραμμής» (Καρλής, 2005, σελ. 396).

⁴⁰ Δεν υπάρχει κάποιος κοινώς αποδεκτός κανόνας σχετικά με τον αριθμό των συνιστωσών που θα κρατήσουμε. Το κριτήριο του Kaiser που επιλέξαμε εμείς στηρίζεται στην εξής απλή υπόθεση: Αν οι μεταβλητές είναι ασυσχέτιστες και άρα δεν υπάρχει καμία δομή στα δεδομένα, όλες οι ιδιοτιμές θα είναι ίσες με 1. Συνεπώς, κάθε ιδιοτιμή που είναι μεγαλύτερη της μονάδας δείχνει την παρουσία κάποιας δομής στα δεδομένα μας. Περισσότερες πληροφορίες τόσο για το κριτήριο Kaiser, όσο και για τα άλλα κριτήρια επιλογής συνιστωσών βλ. Καρλής, 2005.

πολύ δύσκολο να προσεγγιστεί με άλλες μεθόδους, χωρίς να χαθεί σημαντικός όγκος πληροφοριών (Καρλής, 2005). Αυτό που προσπαθεί να επιτύχει η ανάλυση αντιστοιχιών είναι να αποκαλύψει τη δομή που κρύβεται πίσω από τα δεδομένα, με την βοήθεια γραφικών αναπαράστασεων. Η ανάλυση αντιστοιχιών είναι πολύ χρήσιμη σε μεγάλους πίνακες, δηλαδή σε πίνακες που το πλήθος των γραμμών και των στηλών είναι μεγαλύτερο από τρία (Bartholomew et al., 2011).

Με την μέθοδο αυτή, αφενός επιδιώκουμε την αναπαράσταση δεδομένων σε δύο ή περισσότερες διαστάσεις, ώστε να μην χάνεται σημαντική πληροφορία και αφετέρου, μειώνουμε τον αρχικό όγκο των παρατηρήσεων, ώστε να γίνονται κατανοητές από την ανθρώπινη αντίληψη (Καρλής, 2005). Σημαντική έννοια στην ερμηνεία των διαστάσεων είναι αυτή της απόστασης. Τα γειτονικά σημεία της γραφικής αναπαράστασης υποδηλώνουν συσχετισμό ανάμεσα στις αντίστοιχες γραμμές και στήλες και μπορεί να υποδεικνύουν και κάποιο είδος ταξινόμησης. Αν και αρκετοί κατατάσσουν την ανάλυση αντιστοιχιών στις μεθόδους Περιγραφικής Στατιστικής, αποτελεί μια μέθοδο που δεν είναι της ίδιας απλότητας καθώς επιτρέπει την συνολική περιγραφή ενός υπό διερεύνηση φαινομένου, μέσω της στατιστικής επεξεργασίας πινάκων μεγάλων διαστάσεων χωρίς καμία εκ των προτέρων υπόθεση ή περιορισμούς, και δεν περιορίζεται στην μελέτη μεμονωμένων ή ανά δυο μεταβλητών (Παπαδημητρίου, 2007).

Το πρώτο βασικό χαρακτηριστικό της Ανάλυσης Αντιστοιχιών είναι η έννοια του προφίλ γραμμών (row profile), δηλαδή μια ομάδα συχνοτήτων που διαφοροποιείται από το σύνολο (Creepacre, 2007). Όταν ερμηνεύουμε μια γραφική αναπαράσταση μπορούμε να εξετάσουμε από τη θέση που βρίσκονται οι κατηγορίες στηλών/γραμμών σε σχέση με τις διαστάσεις, τις ομοιότητες μεταξύ τους, αλλά και τις διαφορές με τις υπόλοιπες στο γράφημα (Bartholomew et al., 2011), χωρίς όμως να αγνοούμε την αδράνεια ή τη διασπορά των σημείων κατά μήκος της συγκεκριμένης διάστασης. Η αδράνεια (inertia) υπολογίζει πόσο μακριά βρίσκονται τα προφίλ γραμμών (ή στηλών) από το μέσο προφίλ, ενώ οι αποστάσεις των προφίλ μεταξύ τους υπολογίζονται από την απόσταση του χ^2 (chi - square distance), υπολογισμός ο οποίος είναι παρόμοιος με την Ευκλείδεια (ή Πυθαγόρεια) απόσταση.

Πιο συγκεκριμένα, η ολική αδράνεια, η οποία απεικονίζει τη διακύμανση του πίνακα, υπολογίζεται ως το χ^2/n , και δεν εξαρτάται από το μέγεθος του δείγματος. Γεωμετρικά, αυτός ο συντελεστής συσχέτισης, ο οποίος ονομάζεται ϕ^2 (Phi coefficient), υπολογίζει πόσο μακριά βρίσκονται τα προφίλ γραμμών ή σειρών από τον μέσο όρο τους. Οι αποστάσεις ανάμεσα στα προφίλ υπολογίζονται μέσω της απόστασης του χ^2 όμως

περιλαμβάνει έναν επιπλέον παράγοντα, καθώς κάθε τετραγωνική (squared) διαφορά ανάμεσα στις συντεταγμένες διαιρείται με το αντίστοιχο (corresponding) συστατικό του μέσου προφίλ. Όσο πιο υψηλή είναι η αδράνεια, τόσο μεγαλύτερη είναι η συσχέτιση ανάμεσα στις γραμμές ή τις στήλες. Η αδράνεια είναι υψηλή όταν τα προφίλ των γραμμών έχουν υψηλές αποκλίσεις από το μέσο όρο τους, ενώ είναι χαμηλή όταν βρίσκονται κοντά σε αυτόν, το οποίο σημαίνει ότι η συσχέτιση ανάμεσα στις στήλες και τις γραμμές είναι χαμηλή (Creepacre, 2007). Όταν τα προφίλ είναι πανομοιότυπα και συμπίπτουν με τον μέσο όρο τους, τότε οι αποστάσεις χ^2 είναι μηδενικές και συνεπώς και η αδράνεια είναι μηδενική, ενώ όταν τα προφίλ συμπίπτουν με τις κορυφές του χώρου των προφίλ, τότε η αδράνεια είναι ίση με τις διαστάσεις του χώρου (dimensionality of space), συνήθως ίση με 2 και ονομάζεται μέγιστη αδράνεια (Creepacre, 2007).

Τόσο η CATPCA όσο και η Ανάλυση Αντιστοιχιών (Correspondence Analysis - CA), αποσκοπούν στην μείωση του αρχικού όγκου των δεδομένων, με πρωταρχικό μέλημα να διατηρηθεί, όσο τον δυνατόν, περισσότερη πληροφορία. Η διαφορά των δυο μεθόδων έγκειται στο ότι η CATPCA μειώνει το πλήθος των διαστάσεων ενός συνόλου συσχετισμένων μεταβλητών, ενώ η CA είναι μια μέθοδος, με την οποία μειώνεται το πλήθος των διαστάσεων ενός συνδυασμένου πίνακα με συσχετισμένες κατηγορικές μεταβλητές. Παράλληλα, ενώ η CA κατατάσσει τις διαστάσεις με σειρά σπουδαιότητας, με βάση το μεγαλύτερο ποσοστό της στατιστικής συνάρτησης χ^2 - τετραγώνου του Pearson ή της αδράνειας, η CATPCA κατατάσσει επίσης με σειρά σπουδαιότητας, αλλά με βάση την έννοια του ποσοστού διακύμανσης που εξηγείται (Bartholomew et al., 2011). Σύμφωνα με τον Παπαδημητρίου (2007), αν και δυο μέθοδοι στηρίζονται στις ίδιες αρχές, η CATPCA επιτρέπει τη μελέτη ενός πίνακα πρωτογενών στοιχείων, η οποία οδηγεί σε συμπεράσματα που δεν μπορούν να εξαχθούν από ένα πίνακα συμπτώσεων των μεταβλητών, ο οποίος είναι απαραίτητος για την ανάλυση αντιστοιχιών.

Τόσο η μέθοδος της CATPCA, όσο και η CA, ανήκουν στην κατηγορία των μεθόδων Βέλτιστης Κλιμακοποίησης (Optimal Scaling Methods) και μαζί με την Παραγοντική Ανάλυση (Factor Analysis) συγκροτούν τις μεθόδους Μείωσης Διαστάσεων (Dimension Reduction). Η κατηγορία Βέλτιστης Κλιμακοποίησης περιλαμβάνει μεθόδους, οι οποίες επιτρέπουν την επεξεργασία κατηγορικών δεδομένων, αποδίδοντας τους ποσοτικές ιδιότητες, έτσι ώστε να μπορούν να προσεγγιστούν στατιστικά.

Με βάση τις παραπάνω συνοπτικές παρατηρήσεις θα προσεγγίσουμε τα αποτελέσματα της ανάλυσής μας.

Εφαρμογή της CATPCA

Θα παρουσιάσουμε τώρα πως εφαρμόστηκε η CATPCA στα πλαίσια της παρούσας ανάλυσης. Το ερωτηματολόγιο, όπως είδαμε και παραπάνω, αποτελείται από 4 ενότητες:

A) Στοιχεία μαθητών και οικογένειας, χρήση υπολογιστή και διαδικτύου, καθώς και συνήθειες σχετικά με αυτή τη χρήση.

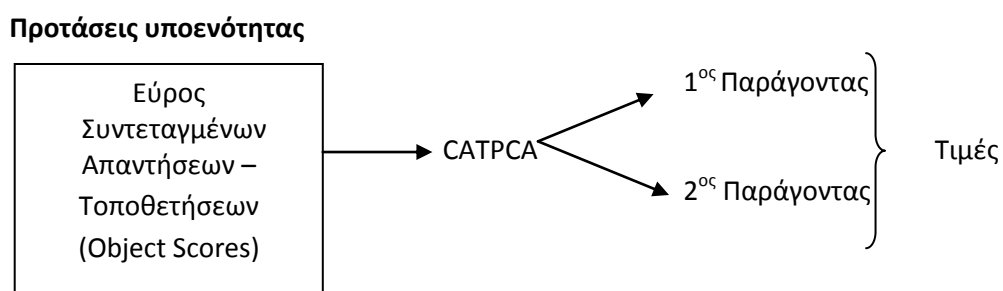
B) Απόψεις και στάσεις των εφήβων για τον κυβερνοχώρο και τους υπολογιστές, άρση αναστολών και μεταβατικό αντικείμενο.

Γ) Κλίμακα διερεύνησης της σχέσης των εφήβων με τον κυβερνοχώρο με τα κριτήρια της συναισθηματικής εξάρτησης, έμπρακτης εκδήλωσης στη συμπεριφορά και της χρήσης ως απόδραση.

Δ) Κλίμακα Ικανοποίησης (σχολικής, οικογενειακής, προσωπικής, σχέσεις).

Σε ότι αφορά τις επιλογές στις τοποθετήσεις των εφήβων, στην Β και Δ ενότητα αυτές ήταν «Συμφωνώ», «Διαφωνώ», «Δεν έχω άποψη», ενώ στην Γ ενότητα είναι «Συχνά», «Μερικές φορές», «Ποτέ».

Όπως παρατηρούμε από τις ενότητες, με εξαίρεση την πρώτη ενότητα, οι υπόλοιπες διαχωρίζονται σε θεματικές υποενότητες. Με την βοήθεια της CATPCA προσπαθήσαμε να διερευνήσουμε τις συσχετίσεις μεταξύ των προτάσεων της κάθε υποενότητας και να ομαδοποιήσουμε τις μεταβλητές μας, ώστε να είναι πιο εύκολη η απεικόνιση των πιθανών σχέσεων μεταξύ τους.

Γραφική Αναπαράσταση 1: Εφαρμογή της CATPCA. Μέσω της CATPCA, συγκροτήθηκαν οι παράγοντες των ενότητων, οι τιμές αυτών των παραγόντων μετέπειτα χρησιμοποιήθηκαν ώστε να συγκροτηθούν οι ομάδες των εφήβων (π.χ από τις τιμές της ενότητας των στάσεων και των απόψεων συγκροτήθηκαν οι παράγοντες της ανεπιφύλακτα θετικής και επιφυλακτικής στάσης). Οι τιμές των παραγόντων ουσιαστικά είναι οι συντεταγμένες με βάση τις οποίες τοποθετούνται οι παράγοντες στα γραφήματα.

Σχηματικά λοιπόν, απεικονίζεται η πρώτη φάση της διαδικασίας της ανάλυσης. Οι προτάσεις της κάθε υποενότητας επεξεργάστηκαν βάσει της CATPCA, εξάχθηκαν οι δυο

βασικές διαστάσεις, οι οποίες ταυτοποιήθηκαν με βάση τα κυρίαρχα χαρακτηριστικά τους και μετά καταχωρήθηκαν οι συντεταγμένες (object scores) των δύο διαστάσεων, με βάση την ονομασία που δόθηκε στην κάθε διάσταση. Έτσι, από την ομαδοποίηση των αρχικών μεταβλητών, προέκυψαν οι εξής ομαδοποιημένες μεταβλητές. Με πλάγια γράμματα (*italics*) είναι οι ενότητες, όπως διαμορφώθηκαν από την βιβλιογραφία και εισήχθηκαν στην ανάλυση, ενώ με έντονα γράμματα (**bold**) είναι οι κατηγορίες, όπως προέκυψαν από την ανάλυση:

Νέες διαστάσεις B1: Στάσεις και Απόψεις για τους Η/Υ και το διαδίκτυο

- i. **Ανεπιφύλακτα θετική**
- ii. **Επιφυλακτική στάση**

Νέες διαστάσεις B2: Πειραματισμοί

- iii. **Εξαπάτηση**
- iv. **Άρση αναστολών**

Νέες διαστάσεις B3: Ενδιάμεση Περιοχή Εμπειρίας

- v. **Μεταβατική χρήση**
- vi. **Αποκαθεξιοποίηση Μ.Α.**

*Γ: Κλίμακα Εθισμού*⁴¹ (Συναισθηματική εξάρτηση, Έμπρακτη Εκδήλωση στη Συμπεριφορά και Χρήση ως Απόδραση)

Οι νέες διαστάσεις στις οποίες κατέληξε η CATPCA, ήταν οι εξής:

- vii. **Ισορροπημένη χρήση**
- viii. **Τάση για κατάχρηση**
- ix. **Παθολογική χρήση**

Νέες διαστάσεις Δ: Κλίμακα Ικανοποίησης

Δ1: Σχολικής Ικανοποίησης

- x. **Αμυντική στάση απέναντι στο σχολείο**
- xi. **Πραγματικός φόρτος**

Δ2: Οικογενειακής Ικανοποίησης

- xii. **Συναισθηματική απομόνωση από την οικογένεια**
- xiii. **Υποστηρικτική οικογένεια**

Δ3: Προσωπικής Ικανοποίησης

- xiv. **Προσωπική εικόνα - αυτοαπαξίωση**
- xv. **Δυνατότητα σχετίζεσθαι**

⁴¹ Βάσει της θεωρίας εξ αρχής έγινε η διάκριση των συστατικών της Κλίμακας Γ σε 3 υποενότητες, δηλαδή σε Συναισθηματική εξάρτηση, Έμπρακτη εκδήλωση στη συμπεριφορά, Απόδραση. Ο συλλογισμός που ακολουθήθηκε και η σχετική βιβλιογραφία αναφέρονται στο αντίστοιχο κεφάλαιο.

Δ4: Σχέσεις

- xvi. Οικείες σχέσεις
- xvii. Σχέσεις με καθηγητές

Καθώς ολοκληρώσαμε την παρουσίαση της πρώτης φάσης της ανάλυσης θα προχωρήσουμε στη δεύτερη φάση που αφορά στην ομαδοποίηση των εφήβων με βάση τις νέες διαστάσεις, όπως παρουσιάστηκαν παραπάνω.

Μετασχηματισμός μεταβλητών

Από την CATPCA προέκυψαν οι παραπάνω κατηγορίες μεταβλητών, οι οποίες εξυπηρετούν στη μείωση των αρχικών μεταβλητών και στη θεματική τους ομαδοποίηση, για να είναι πολύ εύκολη η διαχείρισή τους στη συνέχεια. Σε αυτό το σημείο πραγματοποιήσαμε την ομαδοποίηση των εφήβων, μέσω του μετασχηματισμού των μεταβλητών, ανάλογα με τις συντεταγμένες τους. Ο μετασχηματισμός αυτός αποτελεί μια διαδικασία κατά την οποία έχοντας μια γραφική απεικόνιση των νεφών⁴² των περιπτώσεων και των κατηγοριών των παραγόντων, μπορούμε να ορίσουμε ερμηνευτικά τα όριά τους. Συνεπώς με την βοήθεια των γεωμετρικών μεθόδων ανάλυσης, όπως είναι η κατηγορική ανάλυση κυρίων συνιστωσών και η πολλαπλή ανάλυση αντιστοιχιών, αναπαραστήσαμε τα σημεία πάνω στην γραφική απεικόνιση, παρατηρήσαμε τη διασπορά τους (μέσω της αδράνειας που είναι βασική έννοια στις γεωμετρικές μεθόδους ανάλυσης) από τα μέσα προφίλ και ορίσαμε τις ομάδες μας.

Οι ομάδες που προέκυψαν από την παραπάνω διαδικασία είναι οι εξής:

B1) Στάσεις και απόψεις: Αποστασιοποιημένοι, Θετικά Προσκεείμενοι, Αρνητικά Προσκεείμενοι

B2) Πειραματισμοί: Άρση Αναστολών, Καμία Συμβολική Σημασία, Παρουσίαση Εαυτού

B3) Μεταβατική Χρήση: Ουδέτεροι, Μεταβατικού Αντικειμένου, Πέρα από το Μεταβατικό

Κλίμακα Εθισμού:

G4) Συναισθηματική εξάρτηση: Υψηλού ρίσκου, Μεσαίου ρίσκου, Χαμηλού ρίσκου

G5) Έμπρακτη εκδήλωση στη συμπεριφορά: Υψηλής έμπρακτης εκδήλωσης, Μεσαίας έμπρακτης εκδήλωσης, Χαμηλής έμπρακτης εκδήλωσης

G6) Χρήση ως απόδραση: Υψηλή Απόδραση, Μεσαία Απόδραση, Χαμηλή Απόδραση

⁴² Το νέφος των σημείων είναι ένα υποσύνολο κατηγοριών των σημείων, οι συντεταγμένες των οποίων συγκροτούν το προφίλ είτε των γραμμών είτε των σειρών.

Ικανοποίηση:

Δ7) Σχολική Ικανοποίηση: Υψηλή Σχ. Ικανοποίηση, Μεσαία Σχ. Ικανοποίηση, Χαμηλή Σχ. Ικανοποίηση

Δ8) Οικογενειακή Ικανοποίηση: Υψηλή Οικ. Ικανοποίηση, Μεσαία Οικ. Ικανοποίηση, Χαμηλή Οικ. Ικανοποίηση

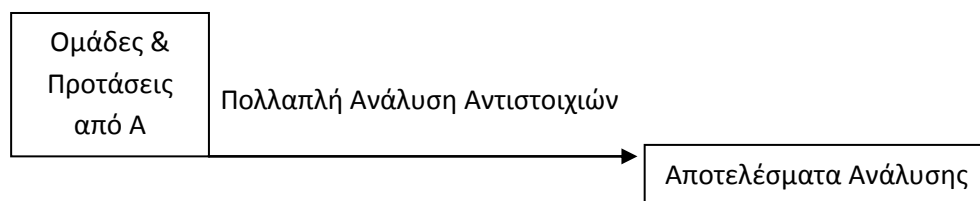
Δ9) Προσωπική Ικανοποίηση: Υψηλή Πρ. Ικανοποίηση, Μεσαία Πρ. Ικανοποίηση, Χαμηλή Πρ. Ικανοποίηση

Δ10) Σχέσεις: Υψηλή Ομάδα Σχέσεων, Μεσαία Ομάδα Σχέσεων, Χαμηλή Ομάδα Σχέσεων

Τέλος, βάσει θεωρίας συγκροτήθηκαν και οι Ομάδες Παθολογικής Χρήσης και Γενικής Ικανοποίησης.

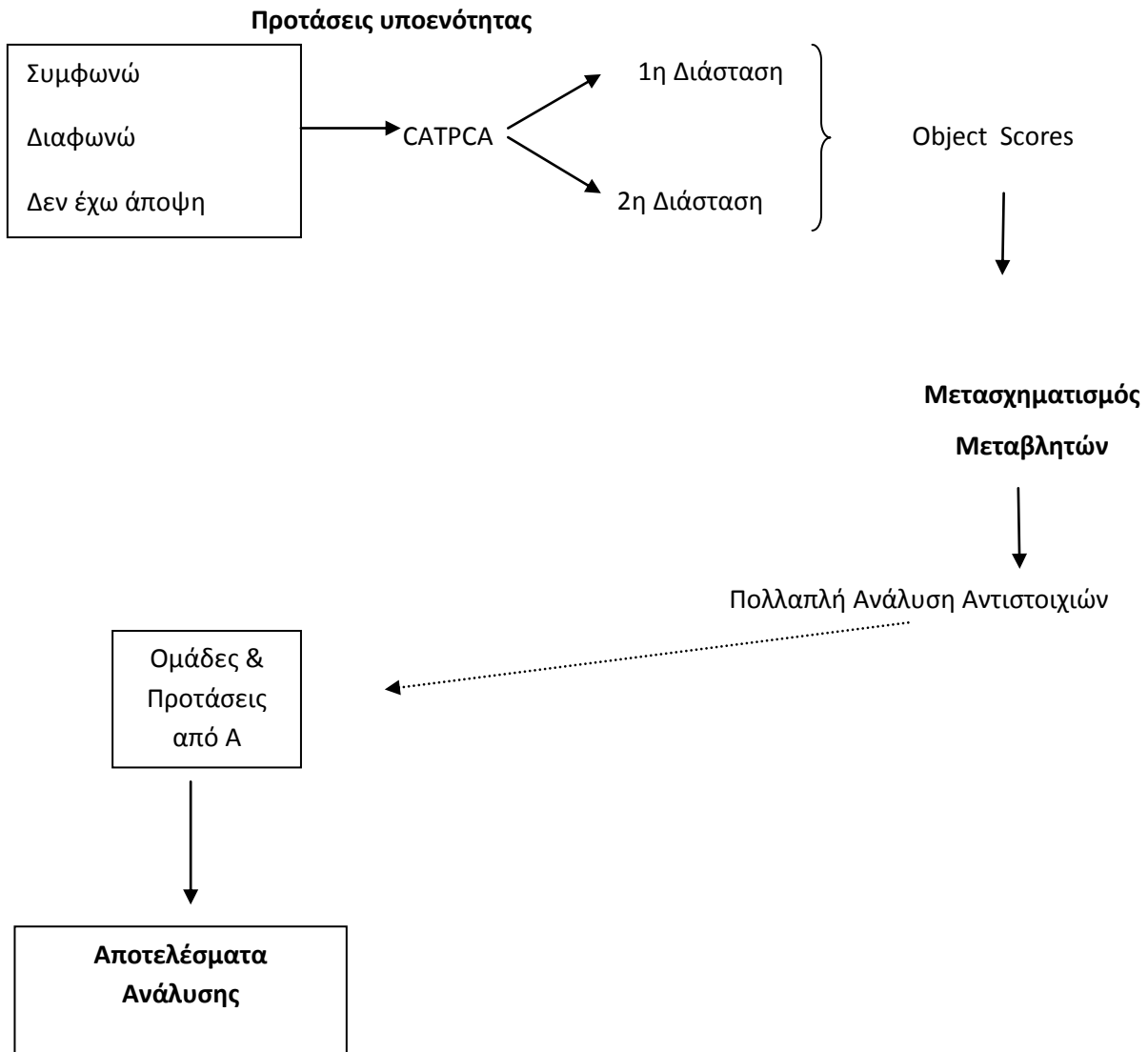
Εφαρμογή της Ανάλυσης Αντιστοιχιών

Η ανάλυση αντιστοιχιών, κυρίως η πολλαπλή, χρησιμοποιήθηκε όπως είδαμε παραπάνω τόσο για να συγκροτήσουμε τις παραπάνω τελικές ομάδες, όσο και για να διερευνήσουμε τις ενδεχόμενες σχέσεις μεταξύ τους. Ολοκληρώνοντας την σχηματική αναπαράσταση της διαδικασίας, θα δούμε ότι στο εξής η ανάλυση αφορά αποκλειστικά τις ομάδες που συγκροτήθηκαν από τον μετασχηματισμό των μεταβλητών, σε συνδυασμό με τις μεταβλητές της πρώτης ενότητας τους ερωτηματολογίου (Α - Δημογραφικά, Ώρες χρήσης και Συνήθειες).

Γραφική Αναπαράσταση 2: Εφαρμογή της Ανάλυσης Αντιστοιχιών. Σε αυτό το στάδιο της ανάλυσης, μέσω της πολλαπλής ανάλυσης αντιστοιχιών, έγιναν οι επιθυμητές συσχετίσεις τόσο μεταξύ των ομάδων που προέκυψαν από τον μετασχηματισμό των μεταβλητών και παρουσιάστηκαν προηγουμένως αλλά και μεταξύ των ομάδων και των δεδομένων που προέκυψαν από την ενότητα του ερωτηματολογίου που μας έδωσε πληροφορίες σχετικά με τα στοιχεία των εφήβων, την οικογένεια, τις ώρες και συνήθειες χρήσης.

Συνολικό Σχεδιάγραμμα Ανάλυσης

Γραφική Αναπαράσταση 3: Συνολικό σχεδιάγραμμα ανάλυσης. Παρατίθεται το συνολικό σχεδιάγραμμα της ανάλυσης που ακολουθήθηκε. Αρχικά, παρατηρούμε πώς ομαδοποιήθηκαν οι προτάσεις σε παράγοντες μεταβλητών, στη συνέχεια μετασχηματίστηκαν, με βάση της συντεταγμένες τους, οι παράγοντες αυτοί, ώστε να συγκροτηθούν οι ομάδες των εφήβων με βάση συγκεκριμένα χαρακτηριστικά και μετέπειτα έγιναν οι επιθυμητές συσχετίσεις μεταξύ των ομάδων και της πρώτης ενότητας του ερωτηματολογίου.

Αποτελέσματα

1. Μορφωτικό επίπεδο γονέων και ύπαρξη αδερφών στην οικογένεια

Οι πρώτες μετρήσεις που έγιναν αφορούσαν το μορφωτικό επίπεδο των γονέων, καθώς ήταν σημαντικό να παρατηρήσουμε αν σχετίζεται με τις υπόλοιπες παραμέτρους που μας ενδιαφέρουν, όπως οι ώρες χρήσεις, η τοποθεσία του ηλεκτρονικού υπολογιστή μέσα στο σπίτι και οι απόψεις των εφήβων σχετικά με το διαδίκτυο και τους υπολογιστές. Επίσης είναι σημαντικό να παρατηρήσουμε αν το μορφωτικό επίπεδο των γονέων σχετίζεται με την ικανότητα του εφήβου για την χρήση των ηλεκτρονικών υπολογιστών και του διαδικτύου ως μεταβατικά αντικείμενα αλλά και αν εμπλέκεται σε κάποιο βαθμό με την προβληματική σχέση με τον κυβερνοχώρο.

Ως προς το επίπεδο εκπαίδευσης: Το 0,6% του δείγματος δηλώνει ότι ο πατέρας δεν έχει τελειώσει ούτε το δημοτικό, το 2,8% ότι έχει τελειώσει το δημοτικό, το 11,1% ότι έχει τελειώσει το γυμνάσιο, το 32,2% ότι έχει τελειώσει το Λύκειο και το 53,3% ότι έχει τελειώσει ανώτερες σπουδές.

Ως προς το επίπεδο εκπαίδευσης: Το 1% δηλώνει ότι η μητέρα δεν έχει τελειώσει ούτε το δημοτικό, το 2% δηλώνει ότι έχει τελειώσει το δημοτικό, το 4,7%, ότι έχει τελειώσει το γυμνάσιο, το 32,9% ότι έχει τελειώσει το Λύκειο και το 59,4% ότι έχει τελειώσει ανώτερες σπουδές.

Η ομαδοποίηση έγινε με τον συνδυασμό των επιπέδων εκπαίδευσης των γονέων και έτσι στο υψηλό ανήκει τουλάχιστον ένας γονέας με ανώτερες σπουδές ο άλλος να έχει πάει τουλάχιστον λύκειο, στο μεσαίο έχουμε τους γονείς που και οι δυο έχουν ολοκληρώσει το λύκειο, αλλά και συνδυασμούς όπου ο ένας από τους δυο γονείς έχει ανώτερες σπουδές και ο άλλος γονέας τοποθετείται είτε στην δημοτική εκπαίδευση, είτε στην βαθμίδα του γυμνασίου. Στο χαμηλό μορφωτικό επίπεδο κανένας από τους δυο γονείς δεν έχει ανώτερες σπουδές και αφορά κυρίως τους συνδυασμούς του "λυκείου" με τις χαμηλότερες βαθμίδες και των επιλογών "γυμνασίου", "δημοτικού", "ούτε δημοτικού", μεταξύ τους. Η ομαδοποίηση παρατίθεται στο παράρτημα Α, ενώ ακολουθεί ο πίνακας με τις συχνότητες και τα ποσοστά του επιπέδου εκπαίδευσης των γονέων.

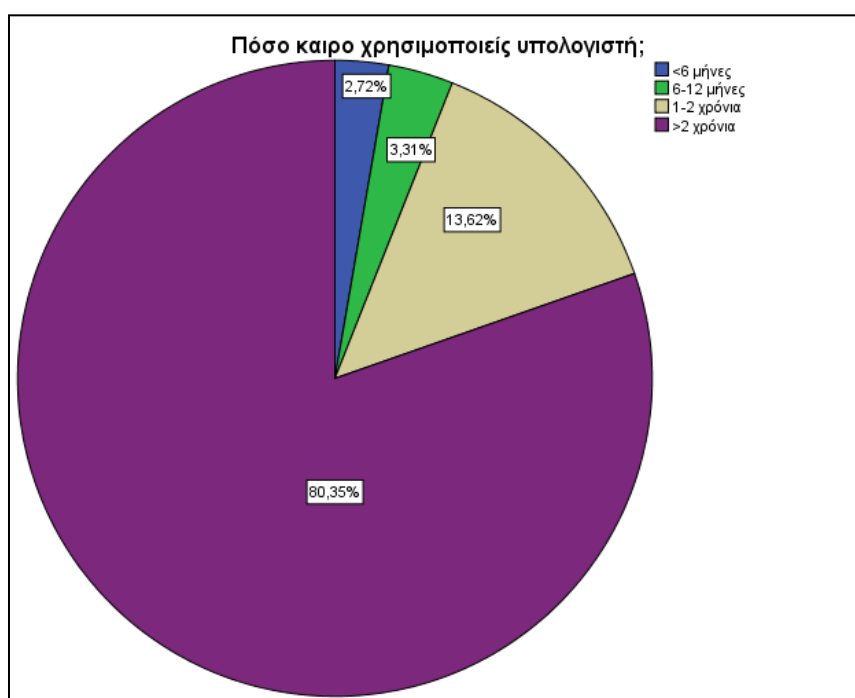
Επίπεδο Εκπαίδευσης Γονέων	Συχνότητα	Ποσοστό
Υψηλό	312	62,4%
Μεσαίο	123	24,6%
Χαμηλό	65	13%
Σύνολο	522	100

Πίνακας 1: Πίνακας κατανομής συνδυαστικού επιπέδου εκπαίδευσης γονέων.

Για να έχουμε μια, όσο το δυνατόν από ένα ποσοτικό εργαλείο, συνοπτική εικόνα της οικογένειας του εφήβου, μας ενδιέφερε η ύπαρξη και ο αριθμός των αδερφών μέσα στην οικογένεια. Έτσι από τους εφήβους της έρευνάς μας, το 84,7% έχουν αδέρφια, ενώ οι 15,3% όχι. Συμπληρωματικά, από τους εφήβους που δήλωσαν ότι έχουν αδέρφια το 62,2% έχει έναν/μια ακόμα αδερφό/ή, το 16,8 % δυο ακόμα αδέρφια, ενώ το 5,7 % τουλάχιστον τρία ακόμα αδέρφια.

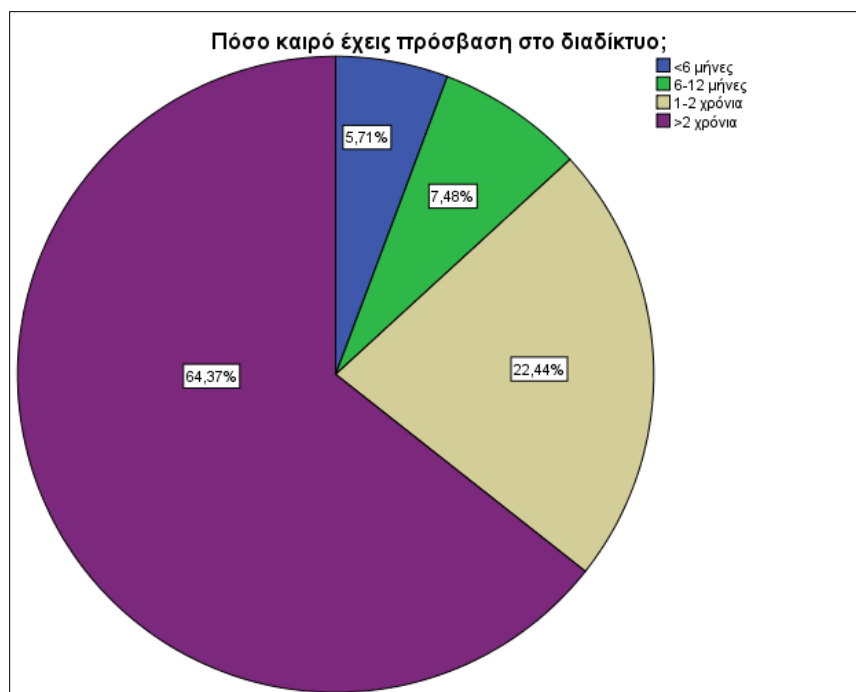
2. Σχετικά με την χρήση Η/Υ και διαδικτύου

Η συντριπτική πλειοψηφία των εφήβων, 99%, χρησιμοποιεί ηλεκτρονικό υπολογιστή, ενώ το 80,4% εξ αυτών για πάνω από δυο χρόνια. Στο γράφημα 1 βλέπουμε πόσο καιρό οι έφηβοι της έρευνάς μας χρησιμοποιούν ηλεκτρονικό υπολογιστή.

Γράφημα 1: Χρονική διάρκεια χρήσης ηλεκτρονικού υπολογιστή.

Σε ότι αφορά την πρόσβαση στο διαδίκτυο μόλις το 1,7% (9 άτομα) δήλωσε πως δεν έχει καμία πρόσβαση στο διαδίκτυο, ενώ το 98,3% απάντησε θετικά. Στο γράφημα 2 βλέπουμε πώς κατανέμονται οι απαντήσεις των εφήβων σχετικά με την χρονική διάρκεια πρόσβασης στο διαδίκτυο.

Γράφημα 2: Χρονική διάρκεια πρόσβασης στο διαδίκτυο.

Αναμενόμενα ήταν και τα αποτελέσματα σχετικά με την κατοχή αλλά και θέση του ηλεκτρονικού υπολογιστή μέσα στο σπίτι. Το 98,6% των εφήβων ανέφερε πως ο ηλεκτρονικός υπολογιστής που χρησιμοποιεί βρίσκεται στο σπίτι του και το 40,9% συγκεκριμένα στο δωμάτιό του. Το 48,6% των εφήβων δηλώνει πως ο υπολογιστής που χρησιμοποιεί είναι δικός του, το 29,7% τον μοιράζεται με τα αδέρφια του και το 21,7% δηλώνει πως είναι των γονιών του. Παρόλο που βλέπουμε ότι το 40,9% των εφήβων έχει πρόσβαση στον ηλεκτρονικό υπολογιστή από το δωμάτιό του, το ποσοστό αυτό μπορεί να ανέβει, καθώς πέρα από τους σταθερούς υπολογιστές, είναι αρκετά διαδεδομένοι και οι φορητοί υπολογιστές, ενώ το 32,9% των εφήβων κατέχει τέτοιο υπολογιστή. Η τοποθέτηση του ηλεκτρονικού υπολογιστή σε κοινόχρηστο χώρο, αν και είναι μια από τις κύριες συμβουλές για την προστασία των παιδιών από τους κινδύνους του διαδικτύου, συγκεντρώνει μόνο το 26,3% των απαντήσεων.

Η πλειοψηφία των εφήβων - 92,1% - δήλωσε πως είναι κάτοχοι κινητού τηλεφώνου, εκ των οποίων το 68,4% έχει πρόσβαση στο διαδίκτυο. Παιχνιδομηχανές, όπως Playstation, Xbox, κ.α. δήλωσε πως χρησιμοποιεί το 60,1% των εφήβων ενώ το 81,2% των εφήβων έχουν προσωπικές συσκευές αναπαραγωγής μουσικής, όπως MP3 Players, Ipod, κ.α.

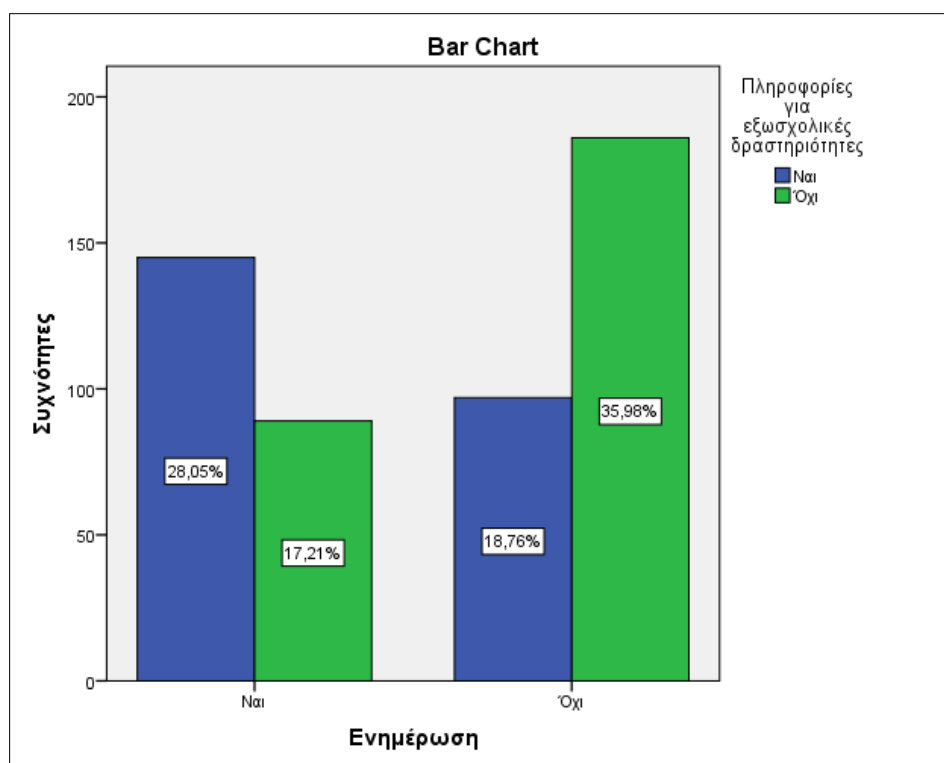
Συμπληρωματικό, για την γενικότερη εικόνα είναι και το γεγονός ότι το 43,6% των εφήβων δηλώνει πως έχει τηλεόραση στο υπνοδωμάτιό τους.

Σε ότι αφορά την χρήση κατά την διάρκεια των διακοπών, το 51,7% των εφήβων δήλωσε πως χρησιμοποιεί τον υπολογιστή ως 2 ώρες, ενώ αντίστοιχα το 64,7% των εφήβων χρησιμοποιεί τον ηλεκτρονικό υπολογιστή ως 2 ώρες κατά τις σχολικές μέρες.

Σε ότι αφορά την αδιάκοπη χρήση, το 22,2% των μαθητών απάντησε πως έχει καθίσει στον ηλεκτρονικό υπολογιστή για πάνω από 6 ώρες, ενώ το 29,8% για πάνω από 4 - 5 ώρες. Σχετικά με την στιγμή της ημέρας που προτιμούν οι μαθητές να απασχολούνται στον υπολογιστή, η πλειοψηφία (39,6%) απάντησε πως δεν έχει κάποια συγκεκριμένη προτίμηση, 24,3% επιλέγει το απόγευμα, 20,7% το βράδυ, 6% όποτε έχει πρόσβαση, 8% το μεσημέρι και 1,4% το πρωί.

Πληροφορίες για τα μαθήματα αναζητούν στο διαδίκτυο το 80,8% των εφήβων ενώ για εξωσχολικές δραστηριότητες το 46,8% έναντι του 53,2% που απάντησε αρνητικά. Παιχνίδια παίζουν το 75,2% και "κατέβασμα" μουσικής, ταινιών ή προγραμμάτων φαίνεται ότι κάνει το 80,3%. Για επικοινωνία δηλώνει ότι χρησιμοποιεί το διαδίκτυο το 82,2% των εφήβων, ενώ για ενημέρωση το 45,3%.

Σημαντική παρατήρηση είναι ότι οι έφηβοι που χρησιμοποιούν το διαδίκτυο για αναζήτηση πληροφοριών για εξωσχολικές δραστηριότητες, το επιλέγουν και για ενημέρωση $\chi^2 (N= 522) = 39,445, p = ,000$.

Γράφημα 3: Στο γράφημα παρουσιάζονται τα ποσοστά των εφήβων που χρησιμοποιούν το διαδίκτυο για αναζήτηση εξωσχολικών πληροφοριών και ενημέρωση.

3. Απόψεις και Στάσεις

Σε ότι αφορά τις στάσεις και τις απόψεις των εφήβων για τους υπολογιστές και το διαδίκτυο, με την βοήθεια της κατηγορικής ανάλυσης κυρίων συνιστωσών, επιχειρήσαμε να συγκροτήσουμε ομάδες, ανάλογα με την συσχέτιση που εμφανίζουν οι μεταβλητές της υποενότητας των στάσεων και των απόψεων. Στον πίνακα 2 βλέπουμε πως κατανέμονται οι φορτίσεις⁴³ των προτάσεων στους δύο νέους παράγοντες. Ο συντελεστής εσωτερικής συνάφειας⁴⁴ $\alpha = ,730$, το οποίο είναι ένα αποδεκτό μέγεθος εσωτερικής συνάφειας της ενότητας. Το ποσοστό της συνολικής διακύμανσης που εξηγείται είναι 29,41%.

B1: Προτάσεις σχετικά με τις στάσεις και τις απόψεις	Παράγοντες	
	1	2
Η πρόσβαση στο διαδίκτυο είναι ότι σημαντικότερο προσφέρει ο υπολογιστής	,680	,237
Το διαδίκτυο παρέχει καλύτερη πληροφόρηση από την τηλεόραση	-,206	,077
Στο διαδίκτυο μπορείς να βρεις ακατάλληλο υλικό, για την ηλικία σου	,061	,213
Στο διαδίκτυο κυκλοφορούν πολλοί που λένε ψέματα	-,181	,521
Ξέρω πώς να προστατέω τον εαυτό μου όταν σερφάρω στο διαδίκτυο	-,060	,465
Το διαδίκτυο αποτελεί έγκυρη πηγή πληροφόρησης	,283	,304
Η χρήση του υπολογιστή και του διαδικτύου μπορεί να έχει αρνητικές συνέπειες για κάποια άτομα	-,114	,656
Ο υπολογιστής χωρίς πρόσβαση στο διαδίκτυο είναι άχρηστος	,629	,032
Ο υπολογιστής είναι εντελώς απαραίτητος σήμερα	,683	,001
Ξέρω πολλά περισσότερα για την χρήση των υπολογιστών από όσα μας διδάσκουν στο σχολείο	,298	,484

Πίνακας 2: Πίνακας συσχετίσεων των προτάσεων της B1 και των νέων παραγόντων.

Από τον παραπάνω πίνακα παρατηρούμε ότι οι συσχετίσεις κάποιων προτάσεων είναι πολύ χαμηλές για να είναι αποδεκτές⁴⁵. Τις προτάσεις αυτές τις αφαιρέσαμε από την τελική ομαδοποίηση και έτσι προέκυψε ο πίνακας 2 φορτίσεων των παραγόντων, με

⁴³ Οι φορτίσεις των παραγόντων (components loadings) αποτελούνται από συντελεστές συσχέτισης και λειτουργούν ως συντεταγμένες για τους νέους παράγοντες πάνω σε ένα γράφημα δύο ή περισσοτέρων διαστάσεων.

⁴⁴ Ο συντελεστής εσωτερικής συνάφειας χρησιμοποιείται για να μετρήσει την αξιοπιστία σε εργαλεία μέτρησης, όπως κλίμακες μέτρησης στάσεων. Εφαρμόζεται είτε σε προτάσεις ή υποκλίμακες, είτε στο σύνολο του εργαλείου που μετράει την ίδια έννοια. Συμβολίζεται με το α και εκτιμάται με τον συντελεστή Cronbach's alpha. Για να είναι αποδεκτή η τιμή του πρέπει να είναι >0.7 , ενώ οι δυνατές τιμές που μπορεί να λάβει είναι από 0 έως 1. Όσο μεγαλύτερη είναι η τιμή του τόσο μεγαλύτερη είναι η αξιοπιστία της εσωτερικής συνάφειας. Από δω και στο εξής θα αναφέρεται μόνο με το σύμβολο α .

⁴⁵ Αυτές οι προτάσεις είναι «Το διαδίκτυο παρέχει καλύτερη πληροφόρηση από την τηλεόραση», «Στο διαδίκτυο μπορείς να βρεις ακατάλληλο υλικό, για την ηλικία σου», «Το διαδίκτυο αποτελεί έγκυρη πηγή πληροφόρησης». Όπως θα δούμε παρακάτω, η αφαίρεση των προτάσεων προσανατόλισε εννοιολογικά με μεγαλύτερη σαφήνεια την ομαδοποίηση των παραγόντων.

συντελεστή εσωτερικής συνάφειας $\alpha = 0,761$ και ποσοστό συνολικής διακύμανσης που εξηγείται 41%.

B1: Προτάσεις σχετικά με τις στάσεις και τις απόψεις	Παράγοντες	
	1	2
Η πρόσβαση στο διαδίκτυο είναι ό,τι σημαντικότερο προσφέρει ο υπολογιστής	,661	
Στο διαδίκτυο κυκλοφορούν πολλοί που λένε ψέματα		,622
Ξέρω πώς να προστατεύω τον εαυτό μου όταν σερφάρω στο διαδίκτυο		,441
Η χρήση του υπολογιστή και του διαδικτύου μπορεί να έχει αρνητικές συνέπειες για κάποια άτομα		,586
Ο υπολογιστής χωρίς πρόσβαση στο διαδίκτυο είναι άχρηστος	,638	
Ο υπολογιστής είναι εντελώς απαραίτητος σήμερα	,686	
Ξέρω πολλά περισσότερα για την χρήση των υπολογιστών από όσα μας διδάσκουν στο σχολείο		,517

Πίνακας 3: Πίνακας συσχετίσεων των προτάσεων της B1 και των νέων παραγόντων, μετά την αφαίρεση προτάσεων με χαμηλές τιμές.

Από τον παραπάνω πίνακα (3) προκύπτει ότι στον **πρώτο παράγοντα** οι μεγαλύτερες συσχετίσεις συγκεντρώνονται στις προτάσεις που σχετίζονται με οφέλη του ηλεκτρονικού υπολογιστή και τη σημασία του διαδικτύου, όπως: «*Η πρόσβαση στο διαδίκτυο είναι ό,τι σημαντικότερο προσφέρει ο ηλεκτρονικός υπολογιστής*», «*Ο υπολογιστής χωρίς διαδίκτυο είναι άχρηστος*», και ο «*Ο ηλεκτρονικός υπολογιστής είναι εντελώς απαραίτητος σήμερα*». Στον **δεύτερο παράγοντα** οι προτάσεις με την μεγαλύτερη βαθμολογία είναι αυτές που επικεντρώνονται κυρίως σε αρνητικές τοποθετήσεις, όπως «*Στο διαδίκτυο κυκλοφορούν πολλοί που λένε ψέματα*», «*Το διαδίκτυο μπορεί να έχει αρνητικές συνέπειες για κάποια άτομα*». Επίσης, βλέπουμε ότι στον δεύτερο παράγοντα μεγάλες συσχετίσεις εμφανίζουν και οι προτάσεις που δείχνουν αυτοπεποίθηση σχετικά με την χρήση του ηλεκτρονικού υπολογιστή και του διαδικτύου, όπως «*Ξέρω πως να προστατεύω τον εαυτό μου όταν σερφάρω στο διαδίκτυο*» και «*Ξέρω πολλά περισσότερα για την χρήση των υπολογιστών από όσα μας διδάσκουν στο σχολείο*».

Έτσι ο **πρώτος παράγοντας** που προκύπτει αφορά κυρίως τόσο **ανεπιφύλακτα θετική στάση απέναντι στο διαδίκτυο και τους ηλεκτρονικούς υπολογιστές** που θα μπορούσε να είναι και ένδειξη εξιδανίκευσης, ενώ αντίθετα ο **δεύτερος παράγοντας** αφορά μια **επιφυλακτική στάση και κριτική στάση που επικεντρώνεται στις αρνητικές συνέπειες και στο ψεύδος**.

Με βάση τις συντεταγμένες των παραγόντων συγκροτήσαμε τις ομάδες εφήβων, ανάλογα με τις τοποθετήσεις τους στις προτάσεις της ενότητας των στάσεων και των

απόψεων για το διαδίκτυο και τους ηλεκτρονικούς υπολογιστές. Οι συντεταγμένες των παραγόντων παρουσιάζονται στο παράρτημα Ε (Πίνακας Ε1). Από την ταξινόμηση, με βάση τις συντεταγμένες, προκύπτει ότι όσο υψηλότερη βαθμολογία έχει ο έφηβος στην συστοιχία των προτάσεων της συγκεκριμένης υποενοτήτας, τόσο πιο αρνητικά προσκείμενος είναι προς τους Η/Υ και το διαδίκτυο. Έτσι υπολογίστηκε η νέα μεταβλητή για τις στάσεις των εφήβων για τους Η/Υ και το διαδίκτυο, με βάση τις συντεταγμένες των παραγόντων και η κατανομή των εφήβων φαίνεται στον πίνακα που ακολουθεί (3⁴⁶):

Ομάδες Στάσεων & Απόψεων	Συχνότητα	Ποσοστό
Θετικά Προσκείμενοι	127	25,2%
Αποστασιοποιημένοι	306	57,7%
Αρνητικά Προσκείμενοι	89	17,1%
Σύνολο	522	100%

Πίνακας 4: Κατανομή των ομάδων όπως προέκυψαν από τον μετασχηματισμό των μεταβλητών των παραγόντων.

Από τον πίνακα 4 προκύπτει η πλειοψηφία των εφήβων της έρευνάς μας είναι αποστασιοποιημένοι σχετικά με τις στάσεις τους απέναντι στους Η/Υ και το διαδίκτυο. Η ομάδα των αποστασιοποιημένων αποτελείται από εκείνους που είχαν μια σχετικά ίση κατανομή απαντήσεων, ανάμεσα στις 3 επιλογές που είχαν στην διάθεσή τους.

4. Πειραματισμοί στο διαδίκτυο, άρση αναστολών και εξαπάτηση

Αν οι έφηβοι χρησιμοποιούν το κυβερνοχώρο για πειραματισμούς με τον εαυτό τους και τους άλλους αλλά και αν ο κυβερνοχώρος μπορεί να λειτουργήσει ως ένα μορατόριουμ από τις συνέπειες των πράξεών τους είναι το επίκεντρο του δεύτερου μέρους του ερωτηματολογίου. Έτσι εντάξαμε μια σειρά από ερωτήσεις που αποσκοπούσαν στο να καλύψουν αυτά τα ζητήματα. Καθώς, όμως αυτά τα ζητήματα είναι πολύπλοκα και ίσως απαιτούν μια πιο εκ βαθέων προσέγγιση, που δεν καλύπτεται από μια ποσοτική έρευνα, εδώ απλά επιχειρούμε να σκιαγραφήσουμε μια εικόνα αυτών των θεμάτων.

Μέσω της μεθόδου CATPCA, επιχειρούμε να ομαδοποιήσουμε τις μεταβλητές αυτής της υποενοτήτας, συγκεντρώνοντας τις συσχετίσεις των προτάσεων. Έτσι προκύπτει ο παρακάτω πίνακας παραγόντων (πίνακας 5), με συντελεστή συνάφειας $\alpha = 0,781$, η οποία είναι αποδεκτή τιμή. Το ποσοστό της συνολικής διακύμανσης που εξηγείται είναι 39,4%.

⁴⁶ Οι 18 ελλείπουσες τιμές (missing values) συγχωνεύτηκαν στην ομάδα των Αποστασιοποιημένων, μέσα από την επεξεργασία της πολλαπλής ανάλυσης αντιστοιχιών.

B2: Διαχείριση Εαυτού στον Κυβερνοχώρο και Κοινωνική Συστολή	Παράγοντες	
	1	2
Στο διαδίκτυο μπορείς να παρουσιάσεις μια διαφορετική εικόνα για σένα από αυτό που είσαι		,705
Οι φίλοι στο διαδίκτυο είναι καλύτεροι από αυτούς στην πραγματική ζωή		-,501
Στις σελίδες κοινωνικής δικτύωσης όπως Facebook, Twitter, κ.α. μπορείς να παρουσιάσεις τον εαυτό σου με όποιον τρόπο θέλεις		,660
Στο διαδίκτυο είσαι ο εαυτός σου		-,430
Όταν συνομιλείς με άλλα άτομα στο διαδίκτυο μπορείς να πεις και να κάνεις ό,τι θέλεις και να μην υποστείς συνέπειες	,600	
Τα άτομα μπορούν να γίνουν πιο επιθετικά στο διαδίκτυο επειδή χρησιμοποιούν ψευδώνυμα	,445	
Επικοινωνώντας μέσω διαδικτύου μπορείς να ανοιχτείς περισσότερο και να μοιραστείς προσωπικές πληροφορίες πιο εύκολα	,470	
Όταν επικοινωνείς online με την χρήση ψευδωνύμου, νιώθεις πως ό,τι και να κάνεις δεν έχει συνέπειες	,572	

Πίνακας 5: Πίνακας συσχετίσεων της B2 και των δύο νέων παραγόντων που δημιουργούνται.

Παρατηρούμε ότι στον **πρώτο παράγοντα** υψηλή βαθμολογία συγκεντρώνουν οι προτάσεις «Όταν συνομιλείς με άλλα άτομα στο διαδίκτυο μπορείς να πεις και να κάνεις ό,τι θέλεις και να μην υποστείς συνέπειες», «Όταν επικοινωνείς online με την χρήση ψευδωνύμου, νιώθεις πως ό,τι και να κάνεις δεν έχει συνέπειες», «Τα άτομα μπορούν να γίνουν πιο επιθετικά στο διαδίκτυο επειδή χρησιμοποιούν ψευδώνυμα» και «Επικοινωνώντας μέσω διαδικτύου μπορείς να ανοιχτείς περισσότερο και να μοιραστείς προσωπικές πληροφορίες πιο εύκολα», δηλαδή οι προτάσεις εκείνες που **σχετίζονται με το φαινόμενο της άρσης των αναστολών στον κυβερνοχώρο**. Στον **δεύτερο παράγοντα** παρατηρούμε ότι δυο προτάσεις συγκεντρώνουν υψηλές θετικές συσχετίσεις «Στο διαδίκτυο μπορείς να παρουσιάσεις μια διαφορετική εικόνα για σένα από αυτό που είσαι» και «Στις σελίδες κοινωνικής δικτύωσης όπως Facebook, Twitter, κ.α. μπορείς να παρουσιάσεις τον εαυτό σου με όποιον τρόπο θέλεις», οι οποίες **σχετίζονται με την δυνατότητα του κυβερνοχώρου μιας διαφορετικής παρουσίασης του εαυτού, αλλά και μιας μορφής εξαπάτησης καθώς λείπει ο σκοπός της αυτοπαρουσίασης** και δυο προτάσεις εμφανίζουν αρνητικές συσχετίσεις «Οι φίλοι στο διαδίκτυο είναι καλύτεροι από αυτούς στην πραγματική ζωή» και «Στο διαδίκτυο είσαι ο εαυτός σου». Αρνητική συσχέτιση σημαίνει διαφωνία με την πρόταση, όπως αυτή διατυπώνεται, δηλαδή εδώ οι έφηβοι πιστεύουν ότι οι φίλοι στην πραγματική ζωή είναι καλύτεροι από τους διαδικτυακούς και ότι στο διαδίκτυο δεν είσαι ο εαυτός σου.

Με βάση τις συντεταγμένες των παραγόντων συγκροτήσαμε τις ομάδες εφήβων, ανάλογα με τις τοποθετήσεις τους στις προτάσεις της ενότητας. Οι συντεταγμένες των ομάδων παρουσιάζονται στο Παράρτημα Ε (πίνακας Ε2).

Από την ταξινόμηση των συντεταγμένων και των αντίστοιχο μετασχηματισμό των μεταβλητών, προκύπτει ότι όσο πιο χαμηλή βαθμολογία παρουσιάζει ο έφηβος στην συστοιχία των προτάσεων της συγκεκριμένης υποενότητας, τόσο πιο κοντά είναι στην χρήση του κυβερνοχώρου με την έννοια της άρσης των αναστολών. Όσοι έφηβοι εμφανίζουν μια μέση βαθμολογία στην συγκεκριμένη ενότητα ήταν πιο κοντά στην έννοια της χρήσης του διαδικτύου ως εργαστήρι ταυτοτήτων, με σκοπό την παρουσίαση του εαυτού, ενώ όσοι έφηβοι βρίσκονται στις υψηλότερες βαθμολογίες ήταν πιο αποστασιοποιημένοι και ως προς τις δυο τις έννοιες. Έτσι υπολογίστηκε η νέα μεταβλητή για την άρση των αναστολών και την παρουσίαση του εαυτού στον κυβερνοχώρο, με βάση τις συντεταγμένες των παραγόντων, και η κατανομή των εφήβων φαίνεται στον πίνακα που ακολουθεί (6⁴⁷):

Ομάδες Πειραματισμών στον Κυβερνοχώρο	Συχνότητες	Ποσοστό
Άρσης Αναστολών	207	36,8
Παρουσίαση Εαυτού	181	36,3
Καμία Συμβολική Σημασία	134	26,9
Σύνολο	522	100

Πίνακας 6: Κατανομή των ομάδων όπως προέκυψαν από τον μετασχηματισμό των μεταβλητών των παραγόντων.

5. Ο ηλεκτρονικός υπολογιστής ως μεταβατικό αντικείμενο

Η χρήση του ηλεκτρονικού υπολογιστή ως μεταβατικό αντικείμενο, είναι βασική στα πλαίσια αυτής της έρευνας. Ο παρακάτω πίνακας (7) παραγόντων CATPCA, μας δίνει τις συσχετίσεις και τους δύο νέους παράγοντες που διαμορφώνονται. Ο συντελεστής εσωτερικής συνάφειας έχει αποδεκτή τιμή και είναι $\alpha = 0,799$ και το ποσοστό της συνολικής διακύμανσης που εξηγείται είναι 55,4%.

⁴⁷ Οι 23 ελλείπουσες τιμές συγχωνεύτηκαν στην ομάδα της Άρσης Αναστολών.

B3: Μεταβατικό Αντικείμενο	Παράγοντες	
	1	2
Ενώ μου αρέσει ο υπολογιστής μου, καμιά φορά μου 'ρχεται να τον σπάσω		,554
Όταν είμαι στον υπολογιστή μου νιώθω πανίσχυρος	,727	
Κάποτε ήμουν «κολλημένος/η» με τον υπολογιστή μου, με κάποιο παιχνίδι ή κάποια σελίδα κοινωνικής δικτύωσης (όπως το Facebook, το Twitter), αλλά σιγά-σιγά βαρέθηκα		,835
Ο υπολογιστής είναι το σημαντικό πράγμα που έχω	,686	
Με ενοχλεί όταν κάποιος αγγίζει τον υπολογιστή μου	,733	

Πίνακας 7: Πίνακας συσχετίσεων της ενότητας της χρήσης του υπολογιστή ως μεταβατικό αντικείμενο και των δύο νέων παραγόντων που δημιουργούνται.

Από τον παραπάνω πίνακα παρατηρούμε ότι στον πρώτο παράγοντα υψηλές συσχετίσεις συγκεντρώνουν οι προτάσεις «Όταν είμαι στον υπολογιστή μου νιώθω πανίσχυρος», «Με ενοχλεί όταν κάποιος αγγίζει τον υπολογιστή μου» και «Ο υπολογιστής είναι το σημαντικότερο πράγμα που έχω». Στον δεύτερο παράγοντα υψηλές συσχετίσεις εμφανίζονται στις ερωτήσεις «Κάποτε ήμουν κολλημένος/η με τον υπολογιστή μου, με κάποιο παιχνίδι ή κάποια σελίδα κοινωνικής δικτύωσης, αλλά σιγά σιγά βαρέθηκα» και «Ενώ μου αρέσει ο υπολογιστής μου, μερικές φορές μου έρχεται να τον σπάσω». Με βάση τις συσχετίσεις στους παράγοντες, **τον πρώτο τον ερμηνεύσαμε ως τον παράγοντα της μεταβατικής χρήσης, δηλαδή της χρήσης εκείνης που φέρει χαρακτηριστικά ενδιάμεσης περιοχής εμπειρίας και μεταβατικού αντικειμένου, ενώ τον δεύτερο ως της χρήσης πέρα από το μεταβατικό αντικείμενο, που μοιάζει περισσότερο με την έννοια της αποκαθεξιοποίησης ή της διαδικασίας της αποκαθεξιοποίησης.**

Με βάση τις συντεταγμένες των παραγόντων θα συγκροτήσουμε τις ομάδες εφήβων, ανάλογα με τις τοποθετήσεις τους στις προτάσεις της ενότητας. Οι συντεταγμένες των ομάδων παρουσιάζονται στο Παράρτημα Ε (πίνακας Ε3).

Οι έφηβοι οι οποίοι έλαβαν τις χαμηλότερες βαθμολογίες σε αυτήν την υποενότητα, ήταν οι έφηβοι που βρίσκονται πιο κοντά στην χρήση του υπολογιστή και του διαδικτύου ως μεταβατικά αντικείμενα ενώ οι έφηβοι που βρίσκονταν στην μέση της βαθμολογίας, ήταν πιο κοντά στον δεύτερο παράγοντα και στην έννοια της αποκαθεξιοποίησης. Στον πίνακα 8 παρουσιάζονται οι ομάδες.

Ομάδες Μεταβατικής Χρήσης	Συχνότητες	Ποσοστό
Μεταβατικού Αντικειμένου	226	43,3
Αποκαθεξιοποίησης Μ.Α	109	23,3
Ουδέτερη Χρήση	133	25,5
Σύνολο	469	100

Πίνακας 8: Κατανομή των ομάδων όπως προέκυψαν από τον μετασχηματισμό των μεταβλητών των παραγόντων (ελλείπουσες τιμές = 54).

6. Προφίλ εφήβων

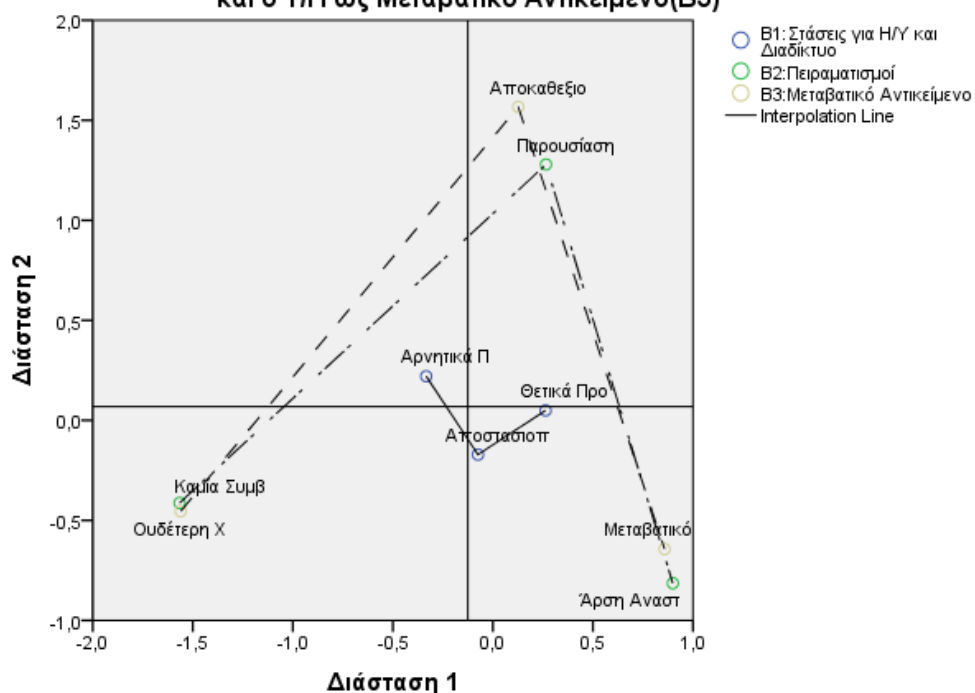
Στην γραφική απεικόνιση (Γράφημα 4) της πολλαπλής ανάλυσης αντιστοιχιών που ακολουθεί, αξιολογήθηκαν οι έφηβοι με βάση τις στάσεις και τις απόψεις τους για το διαδίκτυο και τους Η/Υ, την μεταβατική χρήση του Η/Υ και την άρση των αναστολών. Πιο συγκεκριμένα, οι ομάδες είναι των θετικά προσκείμενων, αρνητικά προσκείμενων και αποστασιοποιημένων που προέκυψαν από την επεξεργασία των παραγόντων της ενότητας των στάσεων και των απόψεων, οι ομάδες της άρσης των αναστολών, της παρουσίας του εαυτού και οι έφηβοι που αποδίδουν καμία συμβολική σημασία στη χρήση του διαδικτύου και των υπολογιστών, που προέκυψαν από την επεξεργασία της ενότητας των πειραματισμών στο κυβερνοχώρο και οι ομάδες της χρήσης του Η/Υ ως μεταβατικού αντικειμένου, της αποκαθεξιοποίησης και της ουδέτερης χρήσης.

Η πρώτη και η δεύτερη διάσταση που επιλέχθηκαν έχουν $\lambda = 1,938$ και $\lambda = 1,612$ αντίστοιχα, $\varphi^2 = 0,646$ και $\varphi^2 = 0,537$, $\alpha = 0,726$ και $\alpha = 0,570$ ⁴⁸ και ποσοστό διακύμανσης 64% και 53% αντίστοιχα. Μια σημαντική παρατήρηση που μπορεί να γίνει σε αυτό το σημείο, αφορά τον συντελεστή εσωτερικής συνάφειας, ο οποίος είναι αρκετά ικανοποιητικός (μέσος όρος $\alpha = 0,655$ και ο μέσος όρος της συνολικής διακύμανσης που εξηγείται είναι 59,2%⁴⁹). Η πληροφορία που είχε χαθεί κατά την κατηγορική ανάλυση κυρίων συνιστωσών, οδήγησε σε περισσότερες συμπαγείς ομάδες, κερδίζοντας δηλαδή σε συνάφεια και συνεπώς σε ποσοστό διακύμανσης που εξηγείται από τις μεταβλητές που εμπεριέχονται στους παράγοντες.

⁴⁸ Υπενθυμίζεται ότι λ = ιδιοτιμή, φ^2 = αδράνεια, α = συντελεστής εσωτερικής συνάφειας.

⁴⁹ Υπενθυμίζεται επίσης ότι η πολλαπλή ανάλυση αντιστοιχιών δουλεύει με μέσους όρους συντελεστών εσωτερικής συνάφειας, ιδιοτιμών, αδράνειας και διακύμανσης και όχι με το συνολικό, όπως η CATPCA.

Πολλαπλή Ανάλυση Αντιστοιχιών: Στάσεις και απόψεις (B1), Πειραματισμοί (B2) και ο Υ/Η ως Μεταβατικό Αντικείμενο(B3)

Γράφημα 4: Πολλαπλή ανάλυση αντιστοιχιών στις ομάδες που προέκυψαν από την ανάλυση στις μεταβλητές των υποενοτήτων B1,B2,B3.

Από τα μέτρα διακριτότητας (Discrimination Measures) προκύπτει ότι στην πρώτη διάσταση, οι ομάδες του μεταβατικού αντικειμένου συσχετίζονται με τις ομάδες την άρσης αναστολών ($r = 0,943$). Παρομοίως και στην δεύτερη διάσταση εμφανίζεται μια χαμηλότερη συσχέτιση των ίδιων ομάδων ($r = 0,745$).

Μια πιο αναλυτική παρατήρηση (Παράρτημα Ε, πίνακας Ε4) στις συνεισφορές των σημείων στην αδράνεια της διάστασης (contribution of point to inertia of dimension), αναδεικνύει πώς κατανέμονται οι ομάδες στις δυο διαστάσεις. Οι συνεισφορές των σημείων σε συνδυασμό με τις συντεταγμένες τους μας βοηθούν να κατανοήσουμε τόσο πώς διακρίνονται οι ομάδες στις δυο διαστάσεις, όσο και πώς συσχετίζονται μεταξύ τους. Μια παρατήρηση που είναι σημαντική να γίνει σε αυτό το σημείο, είναι ότι οι ομάδες των στάσεων και των απόψεων εμφανίζουν πολύ μικρές συνεισφορές στην αδράνεια, δεν είναι απόλυτα διαφοροποιημένες από τα αντίστοιχα μέσα προφίλ⁵⁰.

α) Παρατηρούμε ότι οι ομάδες των **χρηστών που δεν αποδίδουν καμία συμβολική σημασία (B2)** και η **ουδέτερη ομάδα του μεταβατικού (B3)** εμφανίζουν συσχέτιση μεταξύ

⁵⁰ Το μέσο προφίλ σχετίζεται με την επιβεβαίωση ή την απόρριψη της μηδενικής υπόθεσης, συνεπώς στην περίπτωση μας φαίνεται ότι η μηδενική υπόθεση, ότι δηλαδή οι στάσεις και οι απόψεις των εφήβων για το διαδίκτυο και τους υπολογιστές δεν σχετίζονται με την συμβολική ή ψυχική επένδυση της χρήσης επιβεβαιώνεται.

τους και θα μπορούσαν να γίνουν αντιληπτές ως μια ομάδα. Οι ομάδες αυτές εμφανίζουν μεγάλες αρνητικές συντεταγμένες και μεγαλύτερες, σε σχέση με την συνολική συνεισφορά της αδράνειας του σημείου, συνεισφορές στην πρώτη διάσταση. Η ομάδα των **αποστασιοποιημένων (B1)** εμφανίζει την υψηλότερη συνεισφορά στην αδράνεια στην δεύτερη διάσταση και την υψηλότερη συντεταγμένη (η οποία είναι αρνητική). Φαίνεται λοιπόν, να είναι πιο κοντά σε αυτή την ομαδοποίηση.

β) Στο κάτω, δεξί τεταρτημόριο του διαγράμματος εμφανίζεται μια ομάδα, με μεγαλύτερες αποστάσεις μεταξύ τους, που αποτελείται από τους εφήβους που αντιλαμβάνονται την δυνατότητα της **άρσης των αναστολών (B2)** στον κυβερνοχώρο και ανήκουν στην ομάδα του **μεταβατικού αντικειμένου (B3)**. Οι ομάδες αυτές εμφανίζουν μεγάλες θετικές συντεταγμένες στην πρώτη διάσταση, αλλά και τις μεγάλες, σε σχέση με την συνολική συνεισφορά στην αδράνεια, συνεισφορές στην διάσταση αυτή. Η κατηγορία των **θετικά προσκείμενων (B1)** φαίνεται να είναι πιο κοντά σε αυτήν την ομάδα, καθώς εμφανίζει την υψηλότερη συνεισφορά στην αδράνεια σε αυτήν την διάσταση και την μεγαλύτερη της συντεταγμένη, η οποία είναι θετική. Όπως όμως αναφέρθηκε και παραπάνω, αυτή η ομαδοποίηση πρέπει να γίνει με προσοχή, καθώς η ομάδα των θετικά προσκείμενων (B1) εμφανίζει πολύ μικρές συνεισφορές στην αδράνεια και συνεπώς τείνει να είναι πιο κοντά στο μέσο προφίλ της ομάδας.

γ) Στο δεξί και πάνω τεταρτημόριο του διαγράμματος, εμφανίζεται μια ομάδα που αποτελείται από τους εφήβους εκείνους που αντιλαμβάνονται την δυνατότητα του κυβερνοχώρου για διαφορετική παρουσίαση εαυτού (**Παρουσίαση Εαυτού - B2**) και έχουν ξεπεράσει ενδεχομένως την φάση του μεταβατικού αντικειμένου (**Αποκαθεξιοποίηση M.A - B3**). Οι δύο αυτές ομάδες εμφανίζουν αποκλειστικά το μεγαλύτερο ποσοστό της συνεισφοράς στην αδράνεια στην δεύτερη διάσταση και έχουν μεγάλες θετικές συντεταγμένες στην διάσταση αυτή. Όπως αντίστοιχα, αναφέρθηκε και στην προηγούμενη ομάδα σχετικά με την κατηγορία της θετικής στάσης (B1), παρομοίως ισχύει και εδώ για την κατηγορία των **αρνητικά προσκείμενων (B1)**, η οποία φαίνεται να ανήκει σε αυτήν την ομαδοποίηση, καθώς εμφανίζει την υψηλότερη της αδράνεια και την μεγαλύτερη της συντεταγμένη (η οποία είναι θετική) σε αυτή τη διάσταση. Η ομάδα των αποστασιοποιημένων εμφανίζει την υψηλότερη συνεισφορά στην αδράνεια στην δεύτερη διάσταση και την υψηλότερη συντεταγμένη (η οποία είναι αρνητική).

Στο γράφημα 4 εμφανίζεται και η γραμμική παρεμβολή (Interpolation line), η οποία συνδέει διαδοχικά τα σημεία μεταξύ τους. Παρατηρούμε τις 3 ομάδες, όπως περιγράφηκαν

αναλυτικά παραπάνω και επίσης είναι ευδιάκριτη η τοποθέτηση των ομάδων των στάσεων και των απόψεων πολύ κοντά στα κέντρα τους.

Συνοπτικά τα προφίλ των εφήβων που συγκροτήθηκαν από την πολλαπλή ανάλυση αντιστοιχιών είναι:

Προφίλ εφήβων

B1 (Στάσεις και τις απόψεις τους)	αποστασιοποιημένη στάση	ανεπιφύλακτα θετική στάση	επιφυλακτική στάση
B2 (Πειραματισμοί στον κυβερνοχώρο)	καμία συμβολική σημασία	άρση των αναστολών	παρουσίαση εαυτού
B3 (Μεταβατική διάσταση της χρήσης)	ουδέτερη ομάδα	μεταβατικού αντικείμενου	πέρα από το μεταβατικό

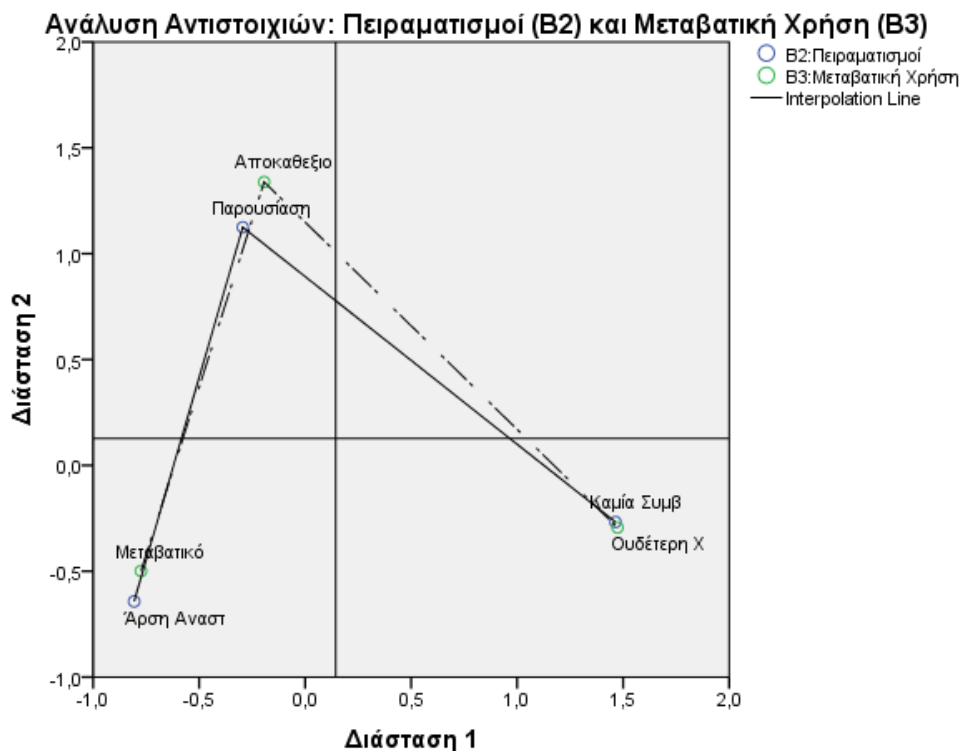
Πίνακας 9: Τα προφίλ των εφήβων, όπως προέκυψαν από την πολλαπλή ανάλυση αντιστοιχιών.

7. Άρση αναστολών και μεταβατικό αντικείμενο

Η πιο ισχυρή συσχέτιση ($r = 0,942$) προέκυψε μεταξύ των ομάδων των πειραματισμών στον κυβερνοχώρο (B2) και της χρήσης του υπολογιστή ως μεταβατικό αντικείμενο (B3). Με την βοήθεια της ανάλυσης αντιστοιχιών (πίνακας 10) λαμβάνουμε μια ενδιαφέρουσα εικόνα για το που τοποθετείται η ομάδα του μεταβατικού αντικείμενου σε σχέση με την ομάδα της διαχείρισης του εαυτού και της κοινωνικής συστολής [$\chi^2(4, N= 446) = 514,523, p = .000$ και $\phi^2 = 1,154$]. Στον πίνακα 10 παρουσιάζονται οι συχνότητες των κατηγοριών των ομάδων.

B2: Πειραματισμοί	B3: Μεταβατικό Αντικείμενο			
	Μεταβατικό Αντικείμενο	Αποκαθεξιοποίηση Μ.Α	Ουδέτερη Χρήση	Σύνολο
Άρση Αναστολών	170	13	0	183
Παρουσίαση Εαυτού	43	83	9	135
Καμία Συμβ. Σημασία	0	11	117	128
Σύνολο	213	107	126	446

Πίνακας 10: Απλή ανάλυση αντιστοιχιών στις ομάδες B2 και B3.

Γράφημα 5: Συσχέτιση των κατηγοριών των ομάδων της διαχείρισης του εαυτού και της κοινωνικής συστολής και της χρήσης του υπολογιστή ως μεταβατικό αντικείμενο

Όπως παρουσιάζεται συνοπτικά στον πίνακα 10, από τα 183 άτομα που ανήκουν στην ομάδα της άρσης των αναστολών, τα 170 ανήκουν και στην ομάδα του μεταβατικού αντικειμένου. Σε ότι αφορά την ομάδα που δεν αποδίδει καμία συμβολική σημασία που προέκυψε από τη συστοιχία των προτάσεων της ενότητας των πειραματισμών (B2), από τα 128 άτομα τα 117 ανήκουν και στην ουδέτερη ομάδα που προέκυψε από τη συστοιχία των ερωτήσεων της χρήσης του υπολογιστή ως μεταβατικού αντικείμενου (B3), ενώ από τα 135 που αντιλαμβάνονται τον κυβερνοχώρο ως ένα χώρο για την παρουσίαση του εαυτού, τα 83 ανήκουν στην ομάδα της αποκαθεξιοποίησης του μεταβατικού αντικειμένου.

8. Προβληματική χρήση των Η/Υ και του Διαδικτύου

Η ενότητα αυτή αποτελείται από μια συστοιχία ερωτήσεων, οι οποίες διαχωρίστηκαν σε 3 μεταβλητές έτσι ώστε να παρέχεται μεγαλύτερη ευελιξία κατά την συγκριτική ανάλυση των αποτελεσμάτων. Οι 3 μεταβλητές είναι:

- Α) η συναισθηματική εξάρτηση,
- Β) η έμπρακτη εκδήλωση της εξάρτησης στην συμπεριφορά - συνέπειες και
- Γ) η χρήση του κυβερνοχώρου ως απόδραση.

8.1 Συναισθηματική Εξάρτηση

Από την ανάλυση κυρίων συνιστωσών εξαγάγουμε τρεις παράγοντες, η κατανομή των οποίων παρατίθεται παρακάτω (πίνακας 11). Προκύπτει ότι ο πρώτος παράγοντας αντιπροσωπεύει μια ενδεχομένως **υπερβολική εξάρτηση**, ενώ ο δεύτερος παράγοντας αντιπροσωπεύει μια τάση **για εξάρτηση**. Ο τρίτος παράγοντας αντιπροσωπεύει **την φυσιολογική χρήση**. Ο συντελεστής συνάφειας της Γ4 υποενότητας $\alpha = ,925$ έχει αποδεκτή τιμή και το συνολικό ποσοστό διακύμανσης που εξηγείται είναι 60,7%.

Πίνακας Παραγόντων

Γ4: Συναισθηματική Εξάρτηση	Παράγοντες		
	Υπερβολική εξάρτηση	Τάση για εξάρτηση	Φυσιολογική Χρήση
Κάθομαι στον υπολογιστή πολύ περισσότερο από ότι προγραμματίζω	,693	,417	,077
Δεν μπορώ να ξεκινήσω το διάβασμα αν δεν ελέγξω τα e- mail μου	,599	,490	-,552
Ανυπομονώ να καθίσω στον υπολογιστή μου	,709	-,235	-,083
Ακόμα κι όταν είμαι στο σχολείο ή αλλού σκέφτομαι τον Η/Υ	,733	-,402	,010
Υπάρχουν φορές που σκέφτομαι ότι θα ήμουν πολύ καλύτερα στον υπολογιστή μου από εκεί που είμαι	,672	-,445	-,108
Όταν κάθομαι στον Η/Υ λέω στον εαυτό μου λίγα λεπτά ακόμη	,639	,278	,628

Πίνακας 11: Πίνακας συσχετίσεων της ενότητας Γ4 και των νέων παραγόντων.

Στη συνέχεια συγκροτούμε τρεις ομάδες με βάση τις συντεταγμένες των κατηγοριών στις βαθμολογίες των παραγόντων (object scores) και κατασκευάζουμε την μεταβλητή της Συναισθηματικής Εξάρτησης. Στον Παράρτημα Ε (πίνακας Ε5) παρουσιάζονται τα ζεύγη των συντεταγμένων μέσα στον κάθε παράγοντα, ανάλογα με τις κατηγορίες, και στον πίνακα 12 παρουσιάζονται οι ομάδες της Συναισθηματικής Εξάρτησης.

Ομάδες	Συχνότητα	Ποσοστό
Υψηλή Συναισθηματική Εξάρτηση	137	29 %
Μεσαία Συναισθηματική Εξάρτηση	107	22,7 %
Χαμηλή Συναισθηματική Εξάρτηση	228	48,3 %
Σύνολο	464	100 %

Πίνακας 12: Κατανομή των ομάδων, όπως προέκυψαν από τον σχηματισμό των μεταβλητών (ελλείπουσες τιμές = 58)

8.2 Έμπρακτη Εκδήλωση στη Συμπεριφορά - Συνέπειες

Στην δεύτερη ενότητα επικεντρωνόμαστε στην δυσλειτουργία στην ζωή ενός ατόμου που αναπτύσσει μια υπερβολική εξάρτηση αλλά και στην χρήση ψεύδους για την κάλυψη της συμπεριφοράς αυτής. Τόσο η έννοια της δυσλειτουργίας όσο και η χρήση ψεύδους στα πλαίσια μιας υπερβολικής εξάρτησης, ορίζονται ως έμπρακτες εκδηλώσεις της αυτής της συμπεριφοράς στην ζωή του ατόμου. Ο συνδυασμός της μεταβλητής της συναισθηματικής εξάρτησης και της μεταβλητής της έμπρακτης εκδήλωσης στην συμπεριφορά μας δίνει μια πιο ολοκληρωμένη εικόνα για μια ενδεχόμενη προβληματική χρήση του ηλεκτρονικού υπολογιστή αλλά και γενικότερα για τις εξαρτητικές σχέσεις και συμπεριφορές.

Ακολουθεί ο πίνακας παραγόντων (13) που προέκυψε από την κατηγορική ανάλυση κυρίων συνιστωσών, από τον οποίο μπορούμε να παρατηρήσουμε ότι ο πρώτος παράγοντας αντιπροσωπεύει την **υψηλή έμπρακτη εκδήλωση στην συμπεριφορά**, ο δεύτερος παράγοντας την **μεσαία εκδήλωση** και ο τρίτος παράγοντας την **χαμηλή εκδήλωση στην συμπεριφορά**. Ο συντελεστής συνάφειας έχει αποδεκτή τιμή $\alpha = 0,919$ και το ποσοστό συνολικής διακύμανσης που εξηγείται είναι 57,9%.

Γ5: Έμπρακτη εκδήλωση της προβληματικής συμπεριφοράς	Παράγοντες		
	Υψηλή Έμπρακτη Εκδήλωση	Μεσαία Έμπρακτη Εκδήλωση	Χαμηλή Έμπρακτη Εκδήλωση
Παραμελώ πράγματα που πρέπει να κάνω για να κάτσω στον Η/Υ	,675	-,391	-,197
Προτιμώ να κάθομαι στον Η/Υ από το να περνάω χρόνο με την οικογένεια	,662	-,181	-,100
Κάνω γνωριμίες μέσω διαδικτύου	,559	,100	,635
Οι δικοί μου παραπονούνται για τις ώρες που κάθομαι στον Η/Υ	,627	-,075	-,273
Επειδή κάθομαι στον Η/Υ ώρες πηγαίνω απροετοίμαστος στο σχολείο	,673	-,426	,021
Δεν θέλω να με ρωτάνε τι κάνω στον Η/Υ	,590	,440	-,026
Συναντώ ή επικοινωνώ με άτομα που γνωρίζω στο διαδίκτυο	,519	-,018	,682
Θυμώνω όταν κάποιος με ενοχλεί όταν κάθομαι στον Η/Υ	,594	,433	-,267
Προσπαθώ να κρύψω από τους δικούς μου τις ώρες που κάθομαι στον Η/Υ	,647	-,106	-,171
Συγχύζομαι και θυμώνω όταν δεν λειτουργεί ο Η/Υ ή κολλάει το δίκτυο	,555	,402	-,124

Πίνακας 13: Πίνακας συσχετίσεων της ενότητας Γ5 και των νέων παραγόντων.

Στην συνέχεια συγκροτούμε τρεις ομάδες με βάση τις συντεταγμένες των κατηγοριών στις βαθμολογίες των παραγόντων (object scores) και κατασκευάζουμε την μεταβλητή της Έμπρακτης Εκδήλωσης στην Συμπεριφορά. Στο Παράρτημα Ε (πίνακας Ε6) παρουσιάζονται τα ζεύγη των συντεταγμένων των παραγόντων και στον πίνακα 14 οι ομάδες της Έμπρακτης Εκδήλωσης στην Συμπεριφορά.

Ομάδες	Συχνότητα	Ποσοστό
Υψηλή Έμπρακτη Εκδήλωση	61	12,3%
Μεσαία Έμπρακτη Εκδήλωση	224	45,1%
Χαμηλή Έμπρακτη Εκδήλωση	212	42,7%
Σύνολο	497	100%

Πίνακας 14: Κατανομή των ομάδων έμπρακτης εκδήλωσης στην συμπεριφορά της προβληματικής χρήσης Η/Υ και του διαδικτύου (ελλείπουσες τιμές = 25).

8.3 Η χρήση του υπολογιστή ως απόδραση

Εδώ επικεντρωνόμαστε στην ιδιότητα ενός εξαρτητικού αντικειμένου να επιτρέπει φαντασιακές αποδράσεις από την πραγματικότητα και από επώδυνα συναισθήματα. Αυτή η διάσταση είναι πολύ σημαντική και για την ανάλυση μας σχετικά με το μεταβατικό αντικείμενο, την οποία θα δούμε αργότερα.

Ακολουθεί ο πίνακας 15 της κατηγορικής ανάλυσης κυρίων συνιστωσών, από τον οποίο μπορούμε να παρατηρήσουμε ότι ο πρώτος παράγοντας αφορά την υψηλή απόδραση, ο δεύτερος παράγοντας την μεσαία απόδραση και ο τρίτος παράγοντας την χαμηλή απόδραση. Ο συντελεστής συνάφειας έχει αποδεκτή τιμή $\alpha = 0,947$ και το ποσοστό της συνολικής διακύμανσης που εξηγείται είναι 68,6%.

Γ6: Ο κυβερνοχώρος ως απόδραση	Παράγοντες		
	Υψηλή Απόδραση	Μεσαία Απόδραση	Χαμηλή Απόδραση
Ο Η/Υ με βοηθάει να μην σκέφτομαι τις δυσκολίες της ζωής μου	,556	,694	-,466
Η ζωή θα ήταν βαρετή και δυστυχημένη χωρίς Η/Υ και διαδίκτυο	,691	,289	,622
Προτιμώ τον Η/Υ από άλλες δραστηριότητες	,677	-,512	-,317
Νιώθω θλιμμένος και βαριέμαι όταν δεν είμαι στον Η/Υ, ηρεμώ όταν επιστρέφω	,756	-,317	,058

Πίνακας 15: Πίνακας συσχετίσεων της ενότητας Γ6 και των νέων παραγόντων.

Οι τρεις ομάδες με βάση τις συντεταγμένες των κατηγοριών στις βαθμολογίες των παραγόντων (object scores) δημιουργούν την μεταβλητή της Απόδρασης. Στο Παράρτημα Ε (πίνακας Ε7) παρουσιάζονται οι συντεταγμένες των παραγόντων, ανά ζεύγη κατηγοριών, και στον πίνακα 16 οι ομάδες της Απόδρασης, όπως προέκυψαν από τον μετασχηματισμό των βαθμολογιών των παραγόντων.

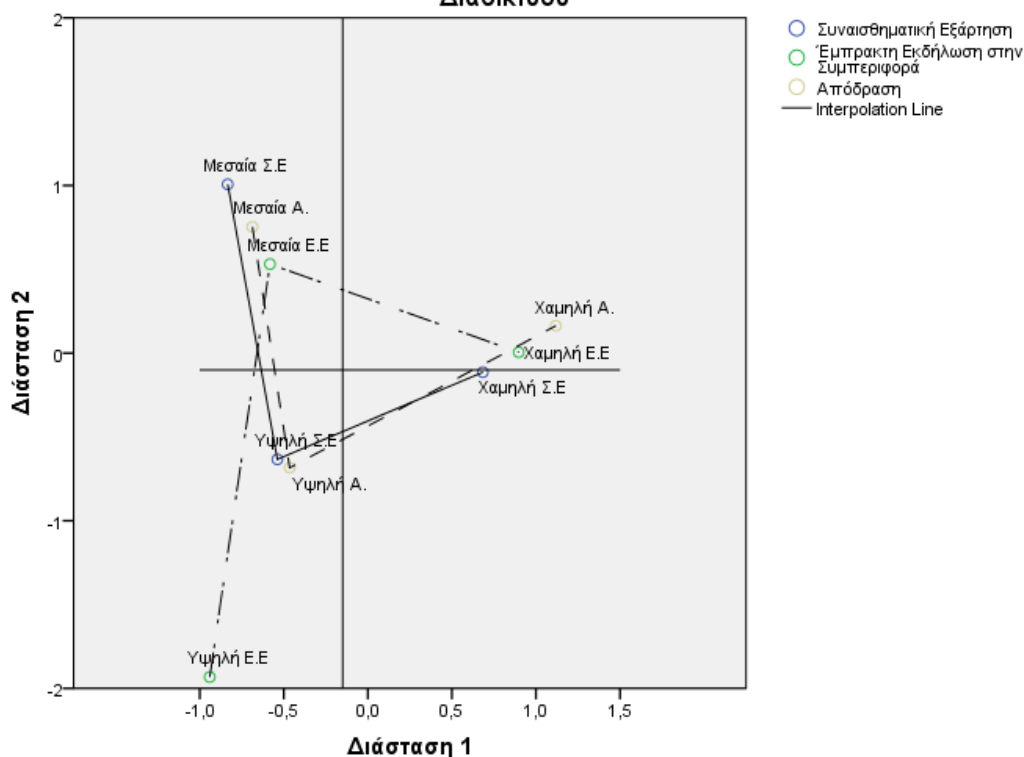
Ομάδες	Συχνότητα	Ποσοστό
Υψηλή Απόδραση	181	38,1%
Μεσαία Απόδραση	133	28%
Χαμηλή Απόδραση	161	33,9%
Σύνολο	475	100%

Πίνακας 16: Κατανομή των ομάδων με χαρακτηριστικά απόδρασης (ελλείπουσες τιμές = 47).

8.4 Ομάδες παθολογικής χρήσης του Η/Υ και του διαδικτύου

Στην γραφική αναπαράσταση 6 βλέπουμε την συνολική ομαδοποίηση των υποκατηγοριών, με την βοήθεια της πολλαπλής ανάλυσης αντιστοιχιών. Οι συντελεστές εσωτερικής συνάφειας για την πρώτη διάσταση είναι $\alpha = ,550$ και για την δεύτερη διάσταση $\alpha = ,240$. Η ιδιοτιμή της πρώτης διάστασης είναι $\lambda = 1,580$ ($\varphi^2 = ,527$) και το ποσοστό διακύμανσης που εξηγείται από αυτήν την διάσταση είναι 52,7%, ενώ η ιδιοτιμή της δεύτερης διάστασης είναι $\lambda = 1,191$ ($\varphi^2 = ,397$) και το ποσοστό διακύμανσης είναι 39,7%. Υπολογίστηκε το $\chi^2(4, N= 522) = 482,328, p = ,000$ ⁵¹.

Πολλαπλή Ανάλυση Αντιστοιχιών: Τα 3 Κριτήρια της Προβληματικής Χρήσης του Η/Υ και του Διαδικτύου

Γράφημα 6: Πολλαπλή ανάλυση αντιστοιχιών στις ομάδες χρήσης με βάση τα χαρακτηριστικά της Συναισθηματικής Εξάρτησης (Σ.Ε), Έμπρακτης Εκδήλωσης στην συμπεριφορά (Ε.Ε) και την Απόδραση (Α).

Από τα μέτρα διακριτότητας προκύπτει ότι στην πρώτη διάσταση, την μεγαλύτερη διασπορά ($s^2 = ,581$) εμφανίζουν οι κατηγορίες της απόδρασης (Γ6), ακολουθούν οι κατηγορίες της έμπρακτης εκδήλωσης στην συμπεριφορά (Γ5 - $s^2 = ,576$) και της συναισθηματικής εξάρτησης (Γ4 - $s^2 = ,423$).

⁵¹ Σημειώνεται ότι το SPSS δεν προβλέπει τον υπολογισμό του χ^2 στο πλαίσιο της πολλαπλής ανάλυσης αντιστοιχιών. Υπολογίστηκε με βάση τον Greenacre (2007).

Μια πιο αναλυτική παρατήρηση στις συνεισφορές των σημείων στην αδράνεια της διάστασης (contribution to inertia of dimension) και στις συντεταγμένες τους, αναδεικνύει πώς κατανέμονται οι ομάδες στις δυο διαστάσεις (Παράρτημα, πίνακας E8).

Οι κατηγορίες υψηλού βαθμού εμφανίζουν αρνητικές συντεταγμένες και στις δυο διαστάσεις και μεγαλύτερη συνεισφορά του σημείου στην αδράνεια της δεύτερης διάστασης. Οι κατηγορίες του μεσαίου βαθμού εμφανίζουν αρνητικές συντεταγμένες στην πρώτη διάσταση και θετικές συντεταγμένες στη δεύτερη διάσταση και τη μεγαλύτερη συνεισφορά στην αδράνεια της δεύτερης διάστασης. Οι κατηγορίες του χαμηλού βαθμού εμφανίζουν θετικές συντεταγμένες στην πρώτη διάσταση, είτε χαμηλές αρνητικές, είτε χαμηλές θετικές συντεταγμένες στην δεύτερη διάσταση, που σημαίνει ότι αυτό το άκρο τους βρίσκεται κοντά στο μέσο προφίλ της ομάδας. Οι κατηγορίες εδώ εμφανίζουν, τις υψηλότερες συνεισφορές στην αδράνεια της πρώτης διάστασης, όπως είναι φυσικό. Θυμίζουμε εδώ ότι το ποσοστό της αδράνειας δεν είναι το συνολικό, αλλά το πόσο συνεισφέρει το κάθε σημείο της κατηγορίας στην αδράνεια της διάστασης, γι' αυτό παρέχονται και τα συνολικά.

Όπως προκύπτει από τις παραπάνω επεξηγήσεις, αλλά και από την γραφική αναπαράσταση (6) που προηγήθηκε, οι κατηγορίες των ομάδων χαμηλού και μεσαίου βαθμού εμφανίζουν πολύ μικρές αποστάσεις μεταξύ τους, το οποίο φαίνεται και από τις συντεταγμένες των σημείων τους. Σε ότι αφορά τον υψηλό βαθμό, οι κατηγορίες της συναισθηματικής εξάρτησης και της απόδρασης εμφανίζουν πολύ κοντινές αποστάσεις, ενώ η κατηγορία της έμπρακτης εκδήλωσης στην συμπεριφορά, αν και τοποθετείται στην ίδια διάσταση, εμφανίζει μεγαλύτερη απόσταση από τις άλλες δυο κατηγορίες της ομάδας. Αυτό, ενδεχομένως, οφείλεται στη μικρή μάζα του σημείου, η οποία συνεισφέρει στο μεγαλύτερο ποσοστό της αδράνειας στη δεύτερη διάσταση.

Συνεπώς, η πρώτη διάσταση διαχωρίζει την προβληματική (υψηλού και μεσαίου βαθμού) χρήση από τη φυσιολογική χρήση του υπολογιστή, ενώ η δεύτερη διάσταση διαχωρίζει την υψηλού βαθμού προβληματική συμπεριφορά από την αντίστοιχη χαμηλού βαθμού.

Με βάση τις συντεταγμένες των διαστάσεων από την πολλαπλή ανάλυση αντιστοιχιών υπολογίζουμε τη κατανομή των ομάδων, όπως παρουσιάστηκαν παραπάνω.

Ομάδες προβληματικής χρήσης των Η/Υ και του διαδικτύου	Συχνότητα	Ποσοστό
Υψηλού Βαθμού	65	12,5
Μεσαίου Βαθμού	221	42,3
Χαμηλού Βαθμού	236	45,2
Σύνολο	522	100

Πίνακας 17: Κατανομή των τελικών ομάδων της προβληματικής χρήσης των Η/Υ και του διαδικτύου.

9. Ικανοποίηση από το σχολείο, την οικογένεια, τον εαυτό και τις σχέσεις

Σε αυτήν την ενότητα επικεντρωνόμαστε στην έννοια της ικανοποίησης, η οποία σχετίζεται με την αίσθηση του έχει ο έφηβος τόσο για τον εαυτό του όσο και για το περιβάλλον του, όπως το σχολείο και η οικογένεια.

Η ενότητα της ικανοποίησης διαχωρίστηκε σε 4 υποενότητες, ώστε να υπάρχει μεγαλύτερη ευελιξία ως προς την επεξεργασία των μεταβλητών. Οι ενότητες αυτές είναι οι εξής:

- Δ7) Σχολική Ικανοποίηση
- Δ8) Οικογενειακή Ικανοποίηση
- Δ9) Προσωπική Ικανοποίηση
- Δ10) Σχέσεις

9.1 Σχολική Ικανοποίηση

Στο πίνακα παραγόντων (18) που ακολουθεί και προέκυψε από την κατηγορική ανάλυση κυρίων συνιστωσών, μπορούμε να παρατηρήσουμε τις βαθμολογίες των προτάσεων στους δύο νέους παράγοντες. Ο συντελεστής εσωτερικής συνάφειας είναι $\alpha = 0,810$ και το ποσοστό συνολικής διακύμανσης που εξηγείται είναι 51,2%.

Πίνακας Παραγόντων

Δ7: Σχολική Ικανοποίηση	Παράγοντες	
	1	2
Πιστεύω ότι τα πάω καλά στο σχολείο	,741	,010
Το σχολείο είναι βαρετό	,727	,297
Έχω πολλές σχολικές υποχρεώσεις	-,198	,587
Κάποιες φορές οι καθηγητές είναι άδικοι	,103	,633
Στο σχολείο δεν μαθαίνεις τίποτα	,722	-,249
Κουράζομαι πολύ κατά την διάρκεια της ημέρας	,010	,732

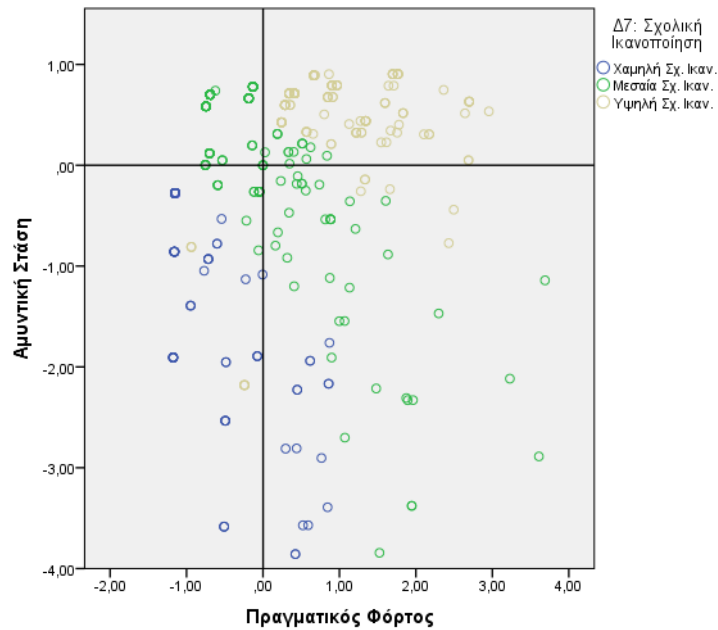
Πίνακας 18: Πίνακας συσχετίσεων των προτάσεων της Δ7 και των νέων παραγόντων.

Στον **πρώτο παράγοντα** υψηλές βαθμολογίες συγκεντρώνουν οι προτάσεις «Πιστεύω ότι τα πάω καλά στο σχολείο», «Το σχολείο είναι βαρετό» και «Στο σχολείο δεν μαθαίνεις τίποτα», ενώ στον **δεύτερο παράγοντα** οι προτάσεις «Κουράζομαι πολύ κατά την διάρκεια της ημέρας», «Κάποιες φορές οι καθηγητές είναι άδικοι» και «Έχω πολλές σχολικές υποχρεώσεις». Ο **πρώτος παράγοντας** φαίνεται να περιγράφει μια **αμυντική στάση** απέναντι στο σχολείο ενώ ο **δεύτερος παράγοντας** τον **πραγματικό φόρτο** που συνεπάγεται η σχολική πραγματικότητα.

Στη συνέχεια, συγκροτούμε τρεις ομάδες με βάση τις συντεταγμένες των κατηγοριών στις βαθμολογίες των παραγόντων (object scores) και κατασκευάζουμε την μεταβλητή της Σχολικής Ικανοποίησης. Στο Παράρτημα (πίνακας Ε9) παρουσιάζονται οι συντεταγμένες των παραγόντων, ανά ζεύγη κατηγοριών, και στον πίνακα 19 οι ομάδες της Σχολικής Ικανοποίησης, όπως προέκυψαν από τον μετασχηματισμό των βαθμολογιών των παραγόντων.

Ομάδες	Συχνότητα	Ποσοστό
Χαμηλής Σχ. Ικανοποίησης	122	23,4
Μεσαίας Σχ. Ικανοποίησης	238	45,6
Υψηλής Σχ. Ικανοποίησης	162	31,0
Σύνολο	522	100

Πίνακας 19: Κατανομή των ομάδων της σχολικής ικανοποίησης, όπως προέκυψαν από τον μετασχηματισμό των παραγόντων.

Γράφημα 7: Η κατανομή των ομάδων της Σχ. Ικανοποίησης στους αρχικούς παράγοντες, όπως αυτοί έχουν προκύψει από την ανάλυση κυρίων συνιστωσών.

Για να γίνουν πιο κατανοητοί οι βαθμοί της ικανοποίησης σε σχέση με τους παράγοντες, παραθέτουμε την γραφική αναπαράσταση 7. Από αυτήν προκύπτει ότι, η ομάδα της χαμηλής σχολικής ικανοποίησης κυμαίνεται πιο κοντά στην αμυντική στάση, ενώ η ομάδα της μεσαίας σχολικής ικανοποίησης πιο κοντά στον παράγοντα του πραγματικού φόρτου. Οι άξονες του γραφήματος αναπαριστούν τις συντεταγμένες των παραγόντων. Συνεπώς, παρατηρούμε ότι οι έφηβοι που εκφράζουν μια πιο επιθετική στάση απέναντι στο σχολείο («είναι βαρετό» και «δεν μαθαίνεις τίποτα»), είναι εκείνοι που φαίνεται να έχουν πιο χαμηλή σχολική ικανοποίηση, από αυτούς που φαίνεται να εκφράζουν ένα παράπονο για την σχολική καθημερινότητά τους.

9.2 Οικογενειακή Ικανοποίηση

Η υποενότητα της οικογενειακής ικανοποίησης αποτελείται από 11 ερωτήσεις σχετικά με τα συναισθήματα του εφήβου σε σχέση με την οικογένεια του. Ακολουθώντας την ίδια διαδικασία με την σχολική ικανοποίηση και εδώ κατασκευάσαμε τρεις ομάδες, τα χαρακτηριστικά και τα ποσοστά των οποίων βρίσκονται παρακάτω. Ο συντελεστής εσωτερικής συνέχειας έχει αποδεκτή τιμή $\alpha = 0,861$ ενώ το ποσοστό της συνολικής διακύμανσης είναι 41,9%.

Πίνακας Παραγόντων

	Παράγοντες	
	1	2
Δ8: Οικογενειακή Ικανοποίηση		
Συχνά νιώθω πιεσμένος από την οικογένειά μου	,588	,496
Συνήθως οι δικοί μου άνθρωποι καταλαβαίνουν πως νιώθω	-,626	,269
Νιώθω αβεβαιότητα όταν παίρνω αποφάσεις μόνος	-,283	,144
Αισθάνομαι ότι η οικογένειά μου δεν καταλαβαίνει πόσο πολύ προσπαθώ στο σχολείο	,551	,446
Πιάνω εύκολα κουβέντα ακόμα και με ανθρώπους που δεν γνωρίζω	,226	,421
Οι δικοί μου επιβραβεύουν κάθε μου επιτυχία	-,534	,164
Η οικογένειά μου δεν μου δίνει όση σημασία θα ήθελα	,655	,135
Νιώθω ότι μπορώ να κάνω λάθη χωρίς να χάσω την αγάπη των γονιών μου	-,443	,324
Οι δικοί μου έχουν υπερβολικές απαιτήσεις	,657	,328
Η οικογένειά μου με στηρίζει	-,637	,442
Με την οικογένειά μου περνάμε καλά όταν βρισκόμαστε	-,643	,332

Πίνακας 20: Πίνακας συσχετίσεων των προτάσεων της Δ8 και των νέων παραγόντων.

Από τον παραπάνω πίνακα (20) προκύπτει ότι η πρόταση «*Νιώθω αβεβαιότητα όταν παίρνω αποφάσεις μόνος*», εμφανίζει πολύ χαμηλή βαθμολογία και στους δύο παράγοντες, συνεπώς συνεισφέρει ελάχιστα στην διαμόρφωση τους. Όπως κάναμε και στην ενότητα των στάσεων και των απόψεων για το διαδίκτυο και τους Η/Υ θα την αφαιρέσουμε από τις, υπό μελέτη, προτάσεις. Οι εναπομένουσες προτάσεις και οι νέοι παράγοντες με τις φορτίσεις τους παρουσιάζονται στον πίνακα 21.

Πίνακας Παραγόντων

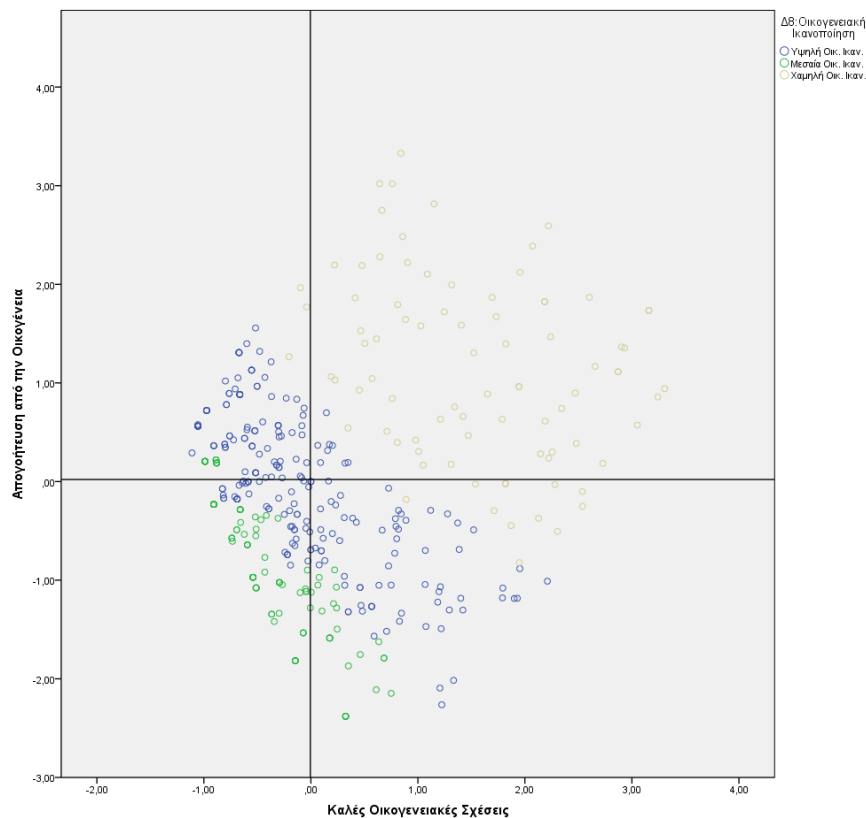
	Παράγοντες	
	1	2
Δ8: Οικογενειακή Ικανοποίηση		
Συχνά νιώθω πιεσμένος από την οικογένειά μου	-,591	,491
Συνήθως οι δικοί μου άνθρωποι καταλαβαίνουν πως νιώθω	,624	,274
Αισθάνομαι ότι η οικογένειά μου δεν καταλαβαίνει πόσο πολύ προσπαθώ στο σχολείο	-,556	,435
Πιάνω εύκολα κουβέντα ακόμα και με ανθρώπους που δεν γνωρίζω	-,219	,456
Οι δικοί μου επιβραβεύουν κάθε μου επιτυχία	,533	,169
Η οικογένειά μου δεν μου δίνει όση σημασία θα ήθελα	-,667	,104
Νιώθω ότι μπορώ να κάνω λάθη χωρίς να χάσω την αγάπη των γονιών μου	,443	,335
Οι δικοί μου έχουν υπερβολικές απαιτήσεις	-,663	,309
Η οικογένειά μου με στηρίζει	,641	,455
Με την οικογένειά μου περνάμε καλά όταν βρισκόμαστε	,634	,323

Πίνακας 21: Πίνακας συσχετίσεων των προτάσεων της Δ8 και των νέων παραγόντων, μετά την αφαίρεση μια πρότασης.

Σύμφωνα με τον πίνακα 21, παρατηρούμε ότι στον **πρώτο παράγοντα** φαίνεται να περιγράφεται μια αίσθηση διαχωρίζεται η **καλή σχέση με την οικογένεια**, ενώ ο δεύτερος παράγοντας φαίνεται να παρέχει μια εικόνα **συναισθηματικής απομόνωσης**. Οι προτάσεις εκείνες που φαίνεται να διαχωρίζονται στον πρώτο παράγοντα είναι οι εξής: «*Η οικογένειά μου δεν μου δίνει όση σημασία θα ήθελα*», «*Οι δικοί μου έχουν υπερβολικές απαιτήσεις από μένα*» και «*Συχνά νιώθω πιεσμένος από την οικογένειά μου*», «*Αισθάνομαι ότι η οικογένειά μου δεν καταλαβαίνει πόσο πολύ προσπαθώ στο σχολείο*» από τις προτάσεις που έχουν θετικό νόημα όπως «*Συνήθως οι δικοί μου άνθρωποι καταλαβαίνουν πως νιώθω*», «*Οι δικοί μου επιβραβεύουν κάθε μου επιτυχία*», «*Νιώθω ότι μπορώ να κάνω λάθη χωρίς να χάσω την αγάπη των γονιών μου*», «*Η οικογένειά μου με στηρίζει*», «*Με την οικογένειά μου περνάμε καλά όταν βρισκόμαστε*» ενώ στον δεύτερο παράγοντα βλέπουμε ότι όλες οι προτάσεις παρουσιάζουν θετικές επιβαρύνσεις, με υψηλότερες σε αυτό τον παράγοντα, «*Συχνά νιώθω πιεσμένος από την οικογένειά μου*», «*Αισθάνομαι ότι η οικογένειά μου δεν καταλαβαίνει πόσο πολύ προσπαθώ στο σχολείο*» και «*Πιάνω εύκολα κουβέντα ακόμα και με ανθρώπους που δεν γνωρίζω*». Στο Παράρτημα (πίνακας Ε10) βλέπουμε τις συντεταγμένες των παραγόντων ανά κατηγορία και στον πίνακα 22 την κατανομή των ομάδων, όπως προέκυψαν από τον μετασχηματισμό των μεταβλητών.

Ομάδες Σχολικής Ικανοποίησης	Συχνότητα	Ποσοστό
Υψηλή Οικ. Ικανοποίηση	303	56,7
Μεσαία Οικ. Ικανοποίηση	133	26,3
Χαμηλή Οικ. Ικανοποίηση	86	17,0
Σύνολο	522	100

Πίνακας 22: Κατανομή των ομάδων, που προέκυψαν από τον μετασχηματισμό των παραγόντων.

Γράφημα 8: Η κατανομή των ομάδων της οικογενειακής ικανοποίησης στους αρχικούς παράγοντες, όπως αυτοί έχουν προκύψει από την ανάλυση κυρίων συνιστωσών.

Στην γραφική αναπαράσταση 8 φαίνονται πιο καθαρά οι ομάδες σε σχέση με τους δύο αρχικούς παράγοντες. Παρατηρούμε ότι η ομάδα της υψηλής οικογενειακής ικανοποίησης εντοπίζεται στο αριστερό κάτω τεταρτημόριο του γραφήματος, καθώς εμφανίζει αρνητικές συντεταγμένες και στους δύο άξονες. Η ομάδα της μεσαίας είναι ψηλότερα και αριστερά, καθώς έχει αρνητικές συντεταγμένες στον πρώτο άξονα και θετικές συντεταγμένες στον δεύτερο, ενώ η ομάδα της χαμηλής οικογενειακής ικανοποίησης, εντοπίζεται πάνω δεξιά, καθώς έχει θετικές συντεταγμένες και στους δύο άξονες.

9.3 Προσωπική Ικανοποίηση

Στην υποενότητα της προσωπικής ικανοποίησης συνοψίζεται η εικόνα που έχει ο έφηβος για τον εαυτό του, τα συναισθήματα που νιώθει και οι ικανότητες που κρίνει ότι κατέχει. Οι δυο παράγοντες που προέκυψαν είναι η **αίσθηση του εαυτού** και η **δυνατότητα του σχετίζεσθαι**.

Στο παρακάτω πίνακα (23) φαίνονται και οι βαθμολογίες των προτάσεων στους δύο νέους παράγοντες. Ο συντελεστή εσωτερικής συνέφειας είναι $\alpha = 0,907$, ενώ το ποσοστό συνολικής διακύμανσης που εξηγείται είναι 47,38%. Στον πρώτο παράγοντα όλες οι

προτάσεις έχουν θετικές βαθμολογίες, το οποίο σημαίνει ότι συσχετίζονται έντονα μεταξύ τους, ενώ στον δεύτερο παράγοντα παρατηρούμε ότι 3 προτάσεις έχουν σημαντικές συσχετίσεις.

Πίνακας Παραγόντων

Δ9: Προσωπική Ικανοποίηση	Παράγοντες	
	1	2
Δεν έχω καλή εικόνα για τον εαυτό μου	,618	-,178
Δεν είμαι ικανός/η να κάνω διάφορα πράγματα τόσο καλά όσο οι περισσότεροι άνθρωποι	,570	-,102
Γενικά δεν είμαι ευχαριστημένος/η από τον εαυτό μου	,688	-,311
Μερικές φορές σκέφτομαι πως δεν αξίζω τίποτα	,711	-,383
Νιώθω πως δεν μπορώ να κάνω τίποτα καλά	,707	-,196
Νιώθω πως η ζωή μου δεν είναι πολύ χρήσιμη	,688	-,211
Συχνά νιώθω μόνος	,591	-,046
Θα ήθελα να είχα περισσότερους φίλους	,445	,295
Δεν έχω κάποιον που να μπορώ να μιλήσω για τα προσωπικά μου προβλήματα	,565	,299
Δεν έχω φίλους κανένα "κολλητό" φίλο/η	,511	,518
Μου είναι δύσκολο να αποκτήσω φίλους στο σχολείο	,548	,542
Δεν είμαι και τόσο ευχαριστημένος από τη ζωή μου	,731	-,141
Μου είναι δύσκολο να αποκτήσω φίλους εκτός σχολείου	,450	,458

Πίνακας 23: Οι βαθμολογίες των προτάσεων και οι δύο νέοι παράγοντες.

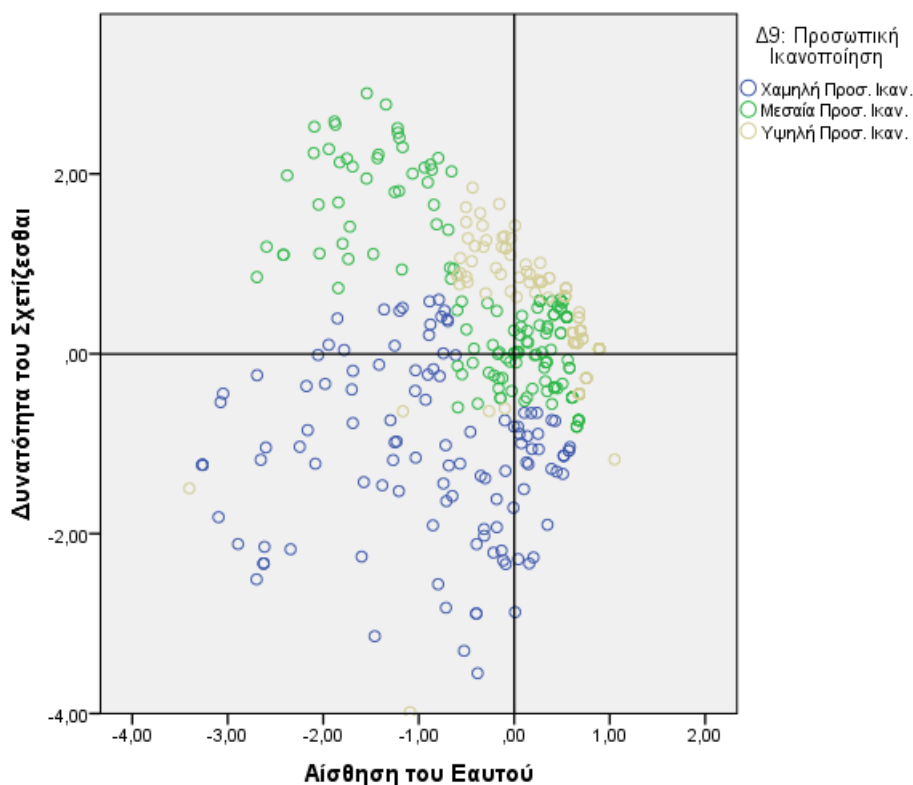
Οι συντεταγμένες των παραγόντων, ανά κατηγορία, παρουσιάζονται στο Παράρτημα (πίνακας E11) ενώ στον πίνακα 24 παρουσιάζονται οι ομάδες προσωπικής ικανοποίησης που κατασκευάστηκαν με βάση τις συντεταγμένες.

Ομάδες Προσωπικής Ικανοποίησης	Συχνότητα	Ποσοστό
Υψηλή Προσ. Ικανοποίηση	255	48,9
Μεσαία Προσ. Ικανοποίηση	149	28,5
Χαμηλή Προσ. Ικανοποίηση	118	22,6
Σύνολο	522	100

Πίνακας 24: Κατανομή των ομάδων της προσωπικής ικανοποίησης.

Από την γραφική αναπαράσταση 8 που ακολουθεί, βλέπουμε πόσο συσπειρωμένες είναι οι ομάδες της υψηλής και της μεσαίας προσωπικής ικανοποίησης, ενώ αντίθετα η ομάδα της χαμηλής προσωπικής ικανοποίησης είναι πιο διάσπαρτη. Η ομάδα της χαμηλής ικανοποίησης εντοπίζεται στο αριστερό και κάτω τεταρτημόριο του γραφήματος, καθώς οι συντεταγμένες της είναι αρνητικές και στους δύο παράγοντες. Η ομάδα της υψηλής προσωπικής ικανοποίησης κινείται στο θετικό μέρος των διαστάσεων (πάνω και δεξιά), ενώ

η ομάδα της μεσαίας προσωπικής ικανοποίησης τοποθετείται πιο κοντά στο μέσο προφίλ της πρώτης διάστασης εμφανίζει μια μεγάλη συντεταγμένη στην δεύτερη διάσταση.

Γράφημα 9: Η κατανομή των προτάσεων της προσωπικής ικανοποίησης στους αρχικούς παράγοντες, όπως αυτοί έχουν προκύψει από την ανάλυση κυρίων συνιστωσών.

9.4 Σχέσεις

Στην τελευταία υποενότητα επιχειρούμε να συγκροτήσουμε μια εικόνα σχετικά με τα συναισθήματα των εφήβων για τους ανθρώπους που μονοπωλούν την καθημερινότητα του, δηλαδή τους γονείς, τα αδέρφια του, τους καθηγητές και τους φίλους του, αλλά και τα άτομα του άλλου φύλου. Μέσα από μια συστοιχία 5 ερωτήσεων που ξεκινάνε με την φράση «Με προβληματίζουν οι σχέσεις μου με...» ζητάμε από τους εφήβους να συμφωνήσουν ή να διαφωνήσουν σχετικά με αυτές τις προτάσεις. Επίσης, όπως και στις προηγούμενες υποενότητες, υπάρχει και η επιλογή «Δεν έχω άποψη».

Στον πίνακα 25 παρατηρούμε ότι οι μεγαλύτερες βαθμολογίες συγκεντρώνονται στον πρώτο παράγοντα, ενώ στον δεύτερο παράγοντα υψηλή βαθμολογία συγκεντρώνει μόνο η πρόταση που αφορά τους καθηγητές. Συνεπώς, θα μπορούσαμε να πούμε ότι ο **πρώτος παράγοντας αφορά έναν προβληματισμό σχετικά με τις οικείες σχέσεις**, ενώ ο

δεύτερος παράγοντας αφορά αποκλειστικά τους καθηγητές στο σχολείο. Ο συντελεστής εσωτερικής συνάφειας είναι $\alpha = 0,850$, ενώ το ποσοστό συνολικής διακύμανσης είναι 62,5%.

Πίνακας Παραγόντων

Δ10: Σχέσεις	Παράγοντες	
	1	2
Με προβληματίζουν οι σχέσεις μου με τους γονείς μου	,743	-,235
Με προβληματίζουν οι σχέσεις μου με τα αδέρφια μου	,690	-,399
Με προβληματίζουν οι σχέσεις μου με τους καθηγητές μου	,530	,784
Με προβληματίζουν οι σχέσεις μου με τους φίλους μου	,738	-,043
Με προβληματίζουν οι σχέσεις μου με το άλλο φύλο	,656	,100

Πίνακας 25: Πίνακας βαθμολογιών των προτάσεων της Δ10 ενότητας και των νέων παραγόντων.

Οι συντεταγμένες των παραγόντων παρατίθενται στο Παράρτημα (πίνακας Ε12) και οι ομάδες της υποενότητας των σχέσεων παρουσιάζονται στον πίνακα 26.

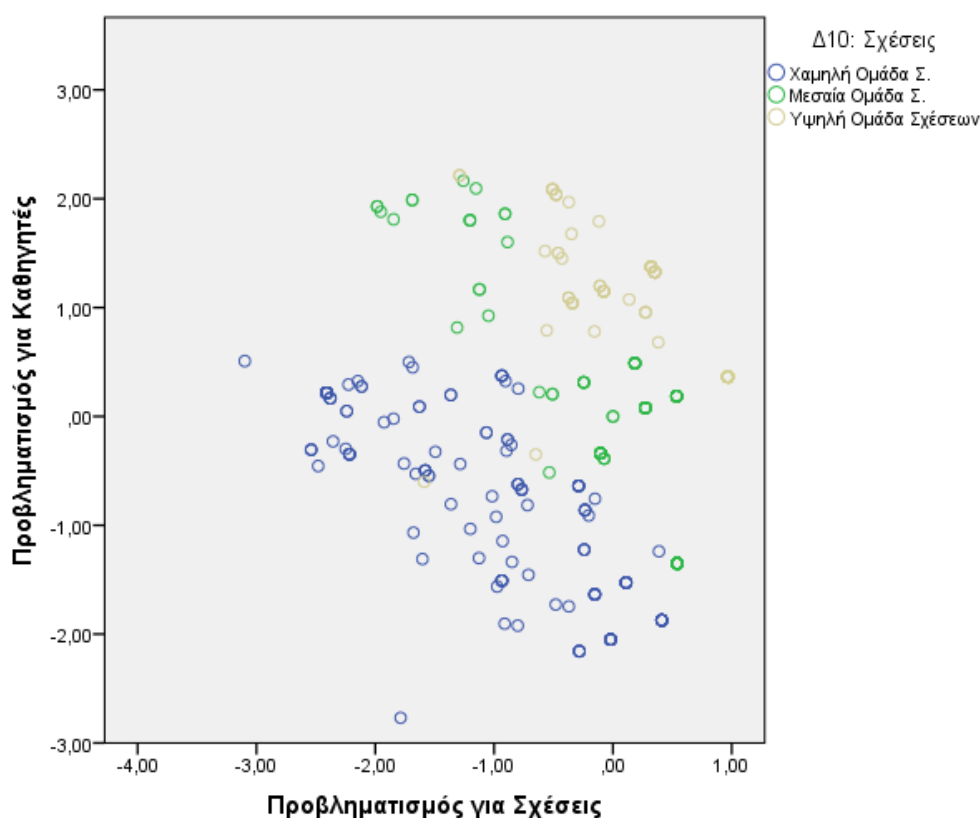
Για να συγκροτήσουμε τις μεταβλητές της ενότητας ήταν σημαντικό να διακρίνουμε μεταξύ των εφήβων που ανήκουν κυρίως στον πρώτο παράγοντα από αυτούς που ανήκουν κυρίως στον δεύτερο. Στις ομάδες που συγκροτήθηκαν η χαμηλή ομάδα των σχέσεων είναι η ομάδα που κυρίως εκφράζεται και από τους δύο παράγοντες, ενώ η μεσαία ομάδα αφορά κυρίως τους εφήβους που εξέφρασαν προβληματισμό για την σχέση με τους καθηγητές τους.

Ομάδες	Συχνότητα	Ποσοστό
Υψηλή	233	44,6
Μεσαία	133	25,5
Χαμηλή	156	29,9
Σύνολο	522	100

Πίνακας 26: Κατανομή των ομάδων της προσωπικής ικανοποίησης.

Από την γραφική αναπαράσταση 10 που ακολουθεί, βλέπουμε πώς κατανέμονται οι ομάδες των σχέσεων στους δύο αρχικούς παράγοντες της CATPCA. Παρατηρούμε ότι οι ομάδες των χαμηλών σχέσεων τοποθετείται στο αριστερό, αρνητικό τεταρτημόριο του διαγράμματος, δηλαδή αποτελείται από τους εφήβους εκείνους που εξέφρασαν έναν προβληματισμό τόσο για τις οικείες σχέσεις τους όσο και για τις σχέσεις με τους καθηγητές τους. Οι έφηβοι που ανήκουν στην μεσαία ομάδα βλέπουμε ότι παρουσιάζονται κυρίως στο

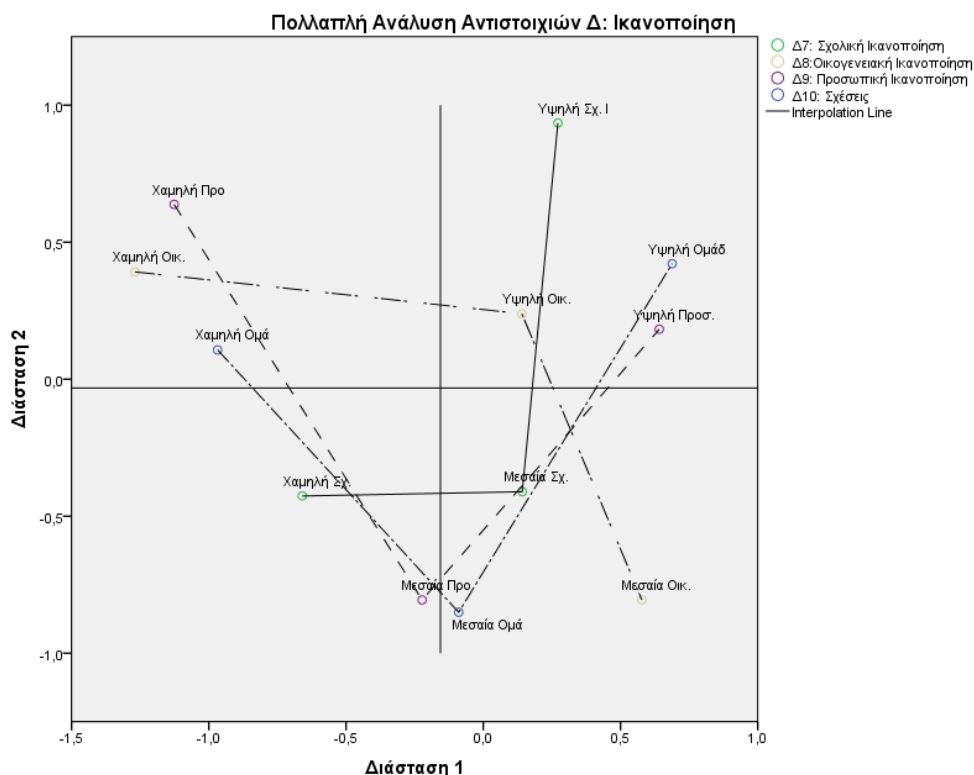
θετικό μέρος των δύο διαστάσεων και πιο κοντά στην διάσταση του προβληματισμού για τους καθηγητές.

Γράφημα 10: Η κατανομή των προτάσεων της ενότητας των σχέσεων στους αρχικούς παράγοντες, όπως αυτοί έχουν προκύψει από την ανάλυση κυρίων συνιστωσών.

9.5 Γενική Ικανοποίηση

Στην γραφική αναπαράσταση 11 βλέπουμε την συνολική ομαδοποίηση των υποκατηγοριών, με την βοήθεια της πολλαπλής ανάλυσης αντιστοιχιών. Ο συντελεστής εσωτερικής συνάφειας για την πρώτη διάσταση είναι $\alpha = ,439$ και για την δεύτερη διάσταση $\alpha = ,196$. Η ιδιοτιμή της πρώτης διάστασης είναι $\lambda = 1,490$ ($\varphi^2 = ,373$) και το ποσοστό διακύμανσης που εξηγείται από αυτήν την διάσταση είναι 37,3%, ενώ η ιδιοτιμή της δεύτερης διάστασης είναι $\lambda = 1,173$ ($\varphi^2 = ,293$) και το ποσοστό διακύμανσης είναι 29,3%. Το συνολικό ποσοστό διακύμανσης που εξηγείται και από τις δύο διαστάσεις που επιλέχθηκαν είναι 66,6%.

Γράφημα 11: Πολλαπλή ανάλυση αντιστοιχιών στις κατηγορίες των μεταβλητών της ενότητας της ικανοποίησης.

Από την επιμέρους ανάλυση των συνεισφορών των κατηγοριών στην αδράνεια της διάστασης και τις συντεταγμένες προκύπτει ότι η ομάδες του χαμηλού βαθμού ικανοποίησης συνεισφέρουν ως επί το πλείστον στην πρώτη διάσταση, στην οποία εμφανίζονται με αρνητικές συντεταγμένες. Κατά κύριο λόγο η πρώτη διάσταση διαχωρίζει τους χαμηλούς βαθμούς ικανοποίησης από τους αντίστοιχους μεσαίους και υψηλούς. Οι υψηλοί και μεσαίοι βαθμοί ικανοποίησης εμφανίζουν τις υψηλότερες συνεισφορές τους στην αδράνεια της δεύτερης διάστασης (Παράρτημα, πίνακας E13).

Ο πίνακας 27 παρουσιάζει τις ομάδες της γενικής ικανοποίησης, όπως προέκυψαν από τις βαθμολογίες των διαστάσεων, μέσω της πολλαπλής ανάλυσης αντιστοιχιών.

Ομάδες Γενικής Ικανοποίησης	Συχνότητα	Ποσοστό
Υψηλής Ικανοποίησης	216	41,4
Μεσαίας Ικανοποίησης	226	43,3
Χαμηλής Ικανοποίησης	80	15,3
Σύνολο	522	100

Πίνακας 27: Ομάδες Γενικής Ικανοποίησης

10. Ικανοποίηση και προβληματική χρήση του Η/Υ και του διαδικτύου

Με την βοήθεια της πολλαπλής ανάλυσης αντιστοιχιών και των συντεταγμένων των σημείων, σε ένα μοντέλο προσέγγισης στο οποίο η προβληματική χρήση του Η/Υ και του διαδικτύου γίνεται αντιληπτή ως έκφραση μιας βαθύτερης ανάγκης του ατόμου, που εκφράζεται στην εφηβεία, αλλά προϋπάρχει, παρατηρούνται τα εξής χαρακτηριστικά. Ο συντελεστής συνάφειας έχει αποδεκτή τιμή $\alpha = ,684$, οι ιδιοτιμές των διαστάσεων που επιλέχθηκαν είναι $\lambda_1 = 1,562$ και $\lambda_2 = 1,190$ και το συνολικό ποσοστό διακύμανσης είναι 55%. Στο Παράρτημα (πίνακας E14) παρατίθενται οι συντεταγμένες και οι συνεισφορές των σημείων στην αδράνεια των διαστάσεων:

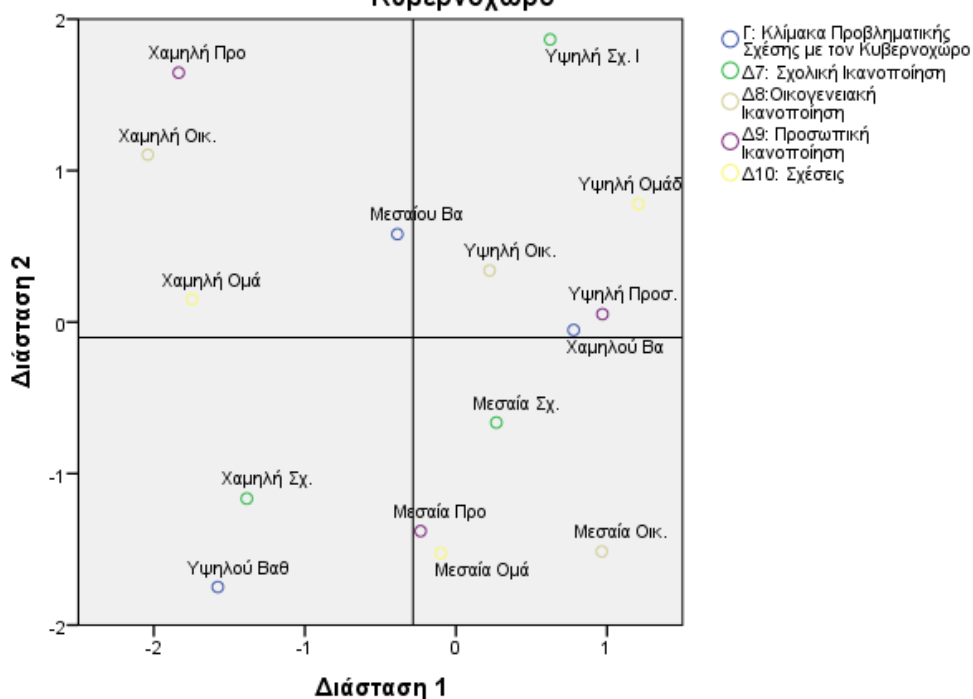
α) Οι ομάδες των υψηλών βαθμών ικανοποίησης συνδέονται με τον χαμηλό βαθμό προβληματικής χρήσης του Η/Υ και του διαδικτύου. Οι συντεταγμένες των ομάδων αυτών είναι θετικές και στις δύο διαστάσεις. Οι συντεταγμένες της χαμηλής προβληματικής σχέσης είναι θετική στην πρώτη διάσταση και αρνητική στην δεύτερη και συνεισφέρει αποκλειστικά στην πρώτη διάσταση. Η τοποθεσία της χαμηλής προβληματικής χρήσης θα μπορούσε ίσως να γίνει αντιληπτή ως ένα όριο ανάμεσα στην υψηλή και μεσαία ικανοποίηση.

β) Οι ομάδες των μεσαίων βαθμών ικανοποίησης συνδέονται με την μεσαία προβληματική χρήση του Η/Υ και του διαδικτύου. Οι κατηγορίες των ομάδων της μεσαίας σχολικής ικανοποίησης και της μεσαίας οικογενειακής ικανοποίησης εμφανίζουν θετικές συντεταγμένες στην πρώτη διάσταση και αρνητικές συντεταγμένες στην δεύτερη διάσταση, ενώ η κατηγορία της μεσαίας προσωπικής ικανοποίησης και η κατηγορία της μεσαίας ομάδας των σχέσεων εμφανίζουν αρνητικές συντεταγμένες και στις δύο διαστάσεις. Η μεσαία προβληματική χρήση των Η/Υ και του διαδικτύου εμφανίζει αρνητική συντεταγμένη στην πρώτη διάσταση και θετική συντεταγμένη στην δεύτερη διάσταση, συνεισφέροντας περισσότερο σε αυτήν. Όπως και η χαμηλή χρήση των Η/Υ και του διαδικτύου μπορεί να γίνει αντιληπτή ως ένα σημείο που σχετίζεται άμεσα με την ικανοποίηση του ατόμου, έτσι και η μεσαία προβληματική σχέση φαίνεται να εντοπίζεται στο κατώφλι μεταξύ μεσαίας και χαμηλής γενικής ικανοποίησης.

γ) Οι ομάδες των χαμηλών βαθμών ικανοποίησης συνδέονται με την υψηλή προβληματική χρήση του Η/Υ και του διαδικτύου. Οι κατηγορίες της χαμηλής προσωπικής ικανοποίησης και της χαμηλής οικογενειακής ικανοποίησης εμφανίζουν μεγάλες αρνητικές συντεταγμένες στην πρώτη διάσταση και μικρότερες θετικές συντεταγμένες στη δεύτερη διάσταση, το οποίο δείχνει ότι τοποθετούνται αρκετά κοντά (συνεπώς και συσχετίζονται υψηλά) στην γραφική αναπαράσταση 12. Η κατηγορία της χαμηλής ομάδας σχέσεων

εμφανίζει αρνητική συντεταγμένη στην πρώτη διάσταση και θετική στη δεύτερη, ενώ η ομάδα της χαμηλής σχολικής ικανοποίησης εμφανίζει αρνητικές συντεταγμένες και στις δύο διαστάσεις. Η κατηγορία της υψηλής προβληματικής χρήση των Η/Υ και του διαδικτύου εμφανίζει αρνητικές συντεταγμένες και στις δύο διαστάσεις και συνεισφέρει περισσότερο στη δεύτερη διάσταση. Από την τοποθέτησή της στην αναπαράσταση δίνει την εντύπωση ενός κατώτατου ορίου (καθώς έχει και την μεγαλύτερη αρνητική συντεταγμένη, από όλες τις κατηγορίες).

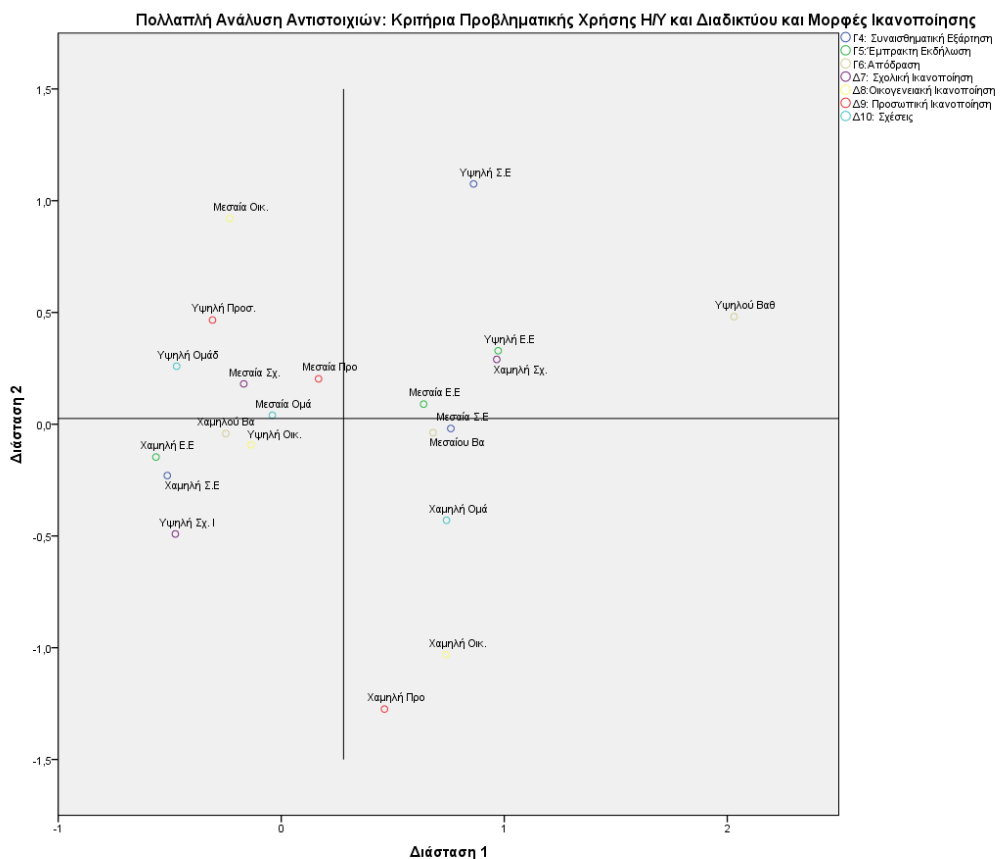
Πολλαπλή Ανάλυση Αντιστοιχιών: Ικανοποίηση και Προβληματική Σχέση με τον Κυβερνοχώρο

Γράφημα 12: Πολλαπλή ανάλυση αντιστοιχιών στις κατηγορίες ικανοποίησης και στην ομάδα της προβληματικής χρήσης των υπολογιστών.

Αποδομώντας την έννοια του εθισμού στον κυβερνοχώρο, όπως την προσεγγίσαμε στο πλαίσιο της ανάλυσής μας, δηλαδή στα κριτήρια της συναισθηματικής εξάρτησης, της έμπρακτης εκδήλωσης στη συμπεριφορά και στη χρήση των Η/Υ και του διαδικτύου ως απόδραση, θα παρατηρήσουμε τις επιμέρους, σημαντικότερες συσχετίσεις των κατηγοριών της σε συνάρτηση με τις ομάδες της ικανοποίησης. Η ιδιοτιμή της πρώτης διάστασης είναι $\lambda_1 = 2,046$ με $\alpha = ,596$, ενώ η ιδιοτιμή της δεύτερης διάστασης $\lambda_2 = 1,314$ με $\alpha = ,279$. Το συνολικό ποσοστό διακύμανσης είναι 48%.

Στην γραφική αναπαράσταση 13 παρουσιάζονται οι κατηγορίες της ικανοποίησης και της προβληματικής σχέσης με τους υπολογιστές, ενώ οι συντεταγμένες και οι συνεισφορές των σημείων στην αδράνεια παρουσιάζονται στο Παράρτημα (Ε15).

Γράφημα 13: Πολλαπλή ανάλυση αντιστοιχιών στις κατηγορίες ικανοποίησης και στις κατηγορίες της προβληματικής χρήσης των υπολογιστών.

Η μεσαία συναισθηματική εξάρτηση φαίνεται να συνδέεται με την χαμηλή σχολική ικανοποίηση. Το βασικό συστατικό της χαμηλής σχολικής ικανοποίησης ήταν η αμυντική στάση απέναντι στο σχολείο, η οποία μάλλον υποκρύπτει μια ανάγκη που ενδεχομένως να οδηγεί στη συναισθηματική εξάρτηση από τον κυβερνοχώρο. Η παραπάνω συσχέτιση προκύπτει καθώς οι δυο κατηγορίες (μεσαία συναισθηματική εξάρτηση και χαμηλή σχολική ικανοποίηση) εμφανίζουν θετικές συντεταγμένες στην πρώτη διάσταση και τη μεγαλύτερη συνεισφορά της αδράνειας τους σε αυτή την διάσταση. Ο βαθμός της χαμηλής σχολικής ικανοποίησης εμφανίζει και αρκετά κοντινή θετική συντεταγμένη με την υψηλή έμπρακτη εκδήλωση στην συμπεριφορά (η οποία συνεισφέρει επίσης στην αδράνεια της πρώτης διάστασης), όπως επίσης και με του μεσαίου βαθμού απόδρασης, η οποία σχετίζεται με την ανάγκη του εφήβου να ξεφεύγει από τα προβλήματα της καθημερινότητάς του.

Η μεσαία σχολική ικανοποίηση φαίνεται να συνδέεται με την ομάδα της υψηλής απόδρασης (θετικές συντεταγμένες στη δεύτερη διάσταση και μεγαλύτερες συνεισφορές στην αδράνεια της διάστασης αυτής), αλλά και με την υψηλή έμπρακτη εκδήλωση στη συμπεριφορά. Η μεσαία σχολική ικανοποίηση συγκροτήθηκε, ως επί το πλείστον, από τον

παράγοντα του πραγματικού φόρτου από την σχολική καθημερινότητα. Δεν φαίνεται να υπάρχει κάποια σημαντική συσχέτιση μεταξύ της μεσαίας σχολικής ικανοποίησης και της συναισθηματικής εξάρτησης.

Η χαμηλή ικανοποίηση από τις σχέσεις, η οποία αφορά κυρίως τους εφήβους εκείνους που ανέφεραν έναν προβληματισμό για κύκλο των οικείων προσώπων τους, φαίνεται να εμφανίζει συσχέτιση με την υψηλή συναισθηματική εξάρτηση (καθώς και οι δύο κατηγορίες έχουν θετικές συντεταγμένες στην πρώτη διάσταση και συνεισφορές στην πρώτη διάσταση). Συσχέτιση εμφανίζεται και με την μεσαία έμπρακτη εκδήλωση στην συμπεριφορά, καθώς και με την μεσαία ομάδα της απόδρασης.

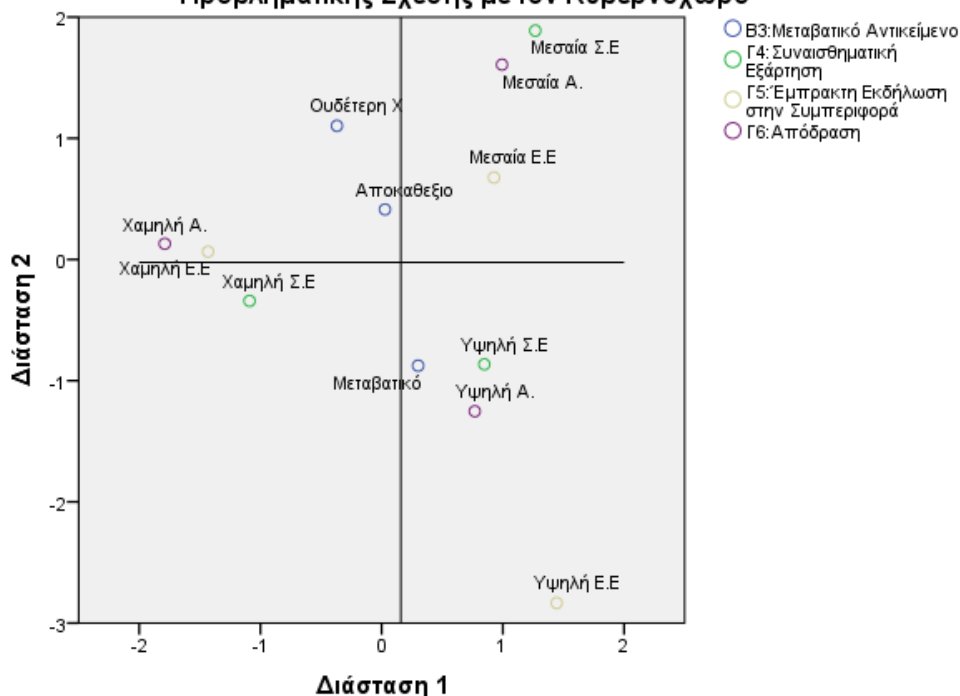
Μέσα από την παρατήρηση των επιμέρους συνεισφορών των κατηγοριών στην αδράνεια των διαστάσεων, μπορούμε να διακρίνουμε ποιες από τις κατηγορίες επηρεάζουν περισσότερο (όλες επηρεάζουν σε διαφορετικό βαθμό), τις υπόλοιπες μεταβλητές, δημιουργώντας τα νέφη που εμφανίζονται στις γραφικές αναπαραστάσεις της πολλαπλής ανάλυσης αντιστοιχιών. Έτσι, λαμβάνουμε περισσότερη πληροφορία για τις σχέσεις των κατηγοριών, σε σχέση με την γραφική αναπαράσταση 12, όπου η μεταβλητή του εθισμού αντιμετωπίστηκε ως μια ομάδα.

11. Μεταβατική και προβληματική χρήση των Η/Υ και του διαδικτύου

Τα χαρακτηριστικά της μεταβατικής εμπειρίας - η απαραίτητη συναισθηματική επένδυση στο αντικείμενο και η λειτουργία του ως προσωρινή διαφυγή από τις δυσκολίες- θα μπορούσαν ίσως να θολώσουν τα όρια ανάμεσα στη ψυχική λειτουργία του μεταβατικού αντικειμένου και στη συναισθηματική εξάρτηση που σχετίζεται με την παθολογική σχέση με ένα αντικείμενο εξάρτησης. Όπως προκύπτει από την ανάλυση αντιστοιχιών, η συναισθηματική επένδυση του Η/Υ, η οποία αποτελεί συστατικό του μεταβατικού αντικειμένου όντως σχετίζεται (καθώς εμφανίζει θετικές συντεταγμένες και συνεισφορές στην ίδια διάσταση) με τον υψηλό βαθμό συναισθηματικής εξάρτησης, αλλά και με τον υψηλό βαθμό της απόδρασης. Στη γραφική αναπαράσταση 14 που ακολουθεί, παρουσιάζεται η κοντινή σχέση του Η/Υ ως μεταβατικού αντικειμένου με τις δύο διαστάσεις του υψηλού εθισμού. Ο συνολικός συντελεστής εσωτερικής συνάφειας της πρώτης διάστασης είναι $\alpha = ,508$ και της δεύτερης διάστασης $\alpha = ,232$ ενώ οι ιδιοτιμές των διαστάσεων που επιλέχθηκαν είναι $\lambda_1 = 1,616$ και $\lambda_2 = 1,211$ και το συνολικό ποσοστό διακύμανσης είναι 35%. Στο Παράρτημα (πίνακας Ε16) παρουσιάζονται αναλυτικά οι

συντεταγμένες των ομάδων και οι συνεισφορές των σημείων στην αδράνεια των διαστάσεων.

Πολλαπλή Ανάλυση Αντιστοιχιών: Μεταβατικό Αντικείμενο και τα 3 Κριτήρια της Προβληματικής Σχέσης με τον Κυβερνοχώρο

Γραφική Αναπαράσταση 14: Πολλαπλή ανάλυση αντιστοιχιών στις κατηγορίες της χρήσης του υπολογιστή ως μεταβατικό αντικείμενο και των 3 κριτηρίων της προβληματικής σχέσης με τον κυβερνοχώρο.

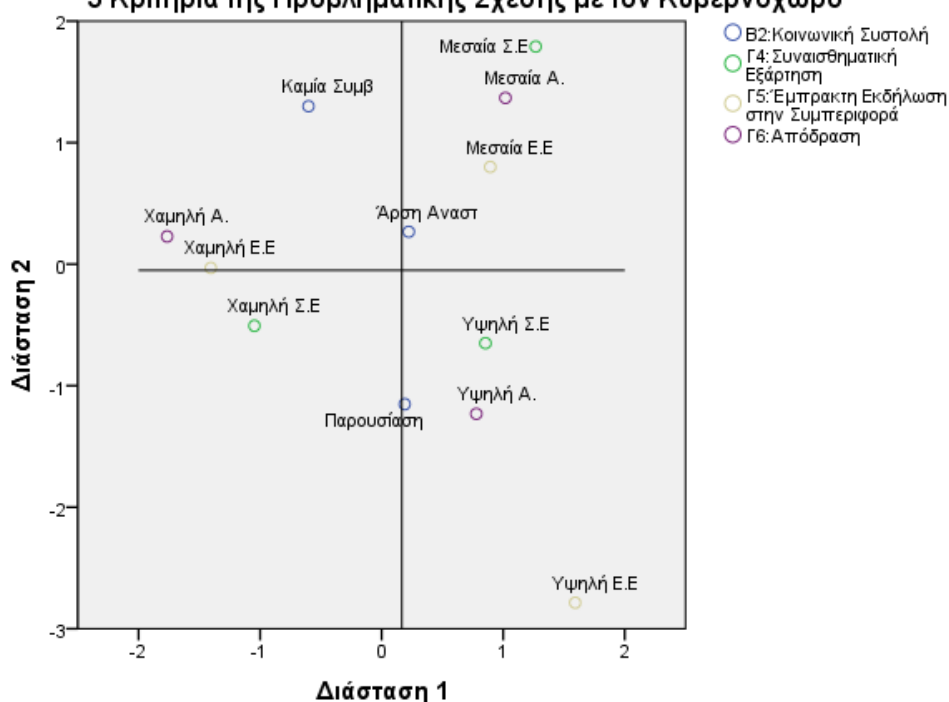
Παράλληλα, από την γραφική αναπαράσταση 14 παρατηρούμε την συσχέτιση της ομάδας της αποκαθεξιοποίησης του μεταβατικού αντικείμενου και των ομάδων της μεσαίας συναισθηματικής εξάρτησης και της μεσαίας απόδρασης. Και οι 3 κατηγορίες εμφανίζουν θετικές συντεταγμένες και συνεισφορές στην δεύτερη διάσταση. Η κατηγορία της μεσαίας έμπρακτης εκδήλωσης εμφανίζει μεγαλύτερη συνεισφορά στην πρώτη διάσταση.

12. Πειραματισμοί και προβληματική σχέση με τον κυβερνοχώρο

Η έννοια της άρσης αναστολών, η οποία εμφανίζει θετικές συντεταγμένες και στις δύο διαστάσεις, πολύ χαμηλή συνεισφορά στην αδράνεια των διαστάσεων, ενώ φαίνεται να συσχετίζεται περισσότερο με τους μεσαίους βαθμούς των κριτηρίων της προβληματικής σχέσης με τον κυβερνοχώρο. Αντίστοιχα, η ομάδα της παρουσίασης του εαυτού εμφανίζει μεγάλη αρνητική συντεταγμένη στη δεύτερη διάσταση και την μεγαλύτερη συνεισφορά στη διάσταση αυτή. Ενώ φαίνεται να εμφανίζει συσχέτιση με τη υψηλή έμπρακτη εκδήλωση στην συμπεριφορά, αλλά και με την υψηλή απόδραση, οι οποίες εμφανίζουν τη μεγαλύτερη

συνεισφορά στη δεύτερη διάσταση και μεγάλες αρνητικές συντεταγμένες στη διάσταση αυτή. Τέλος, η ομάδα που δεν αποδίδει καμία συμβολική σημασία στην χρήση του κυβερνοχώρου φαίνεται να εμφανίζει μεσαία συναισθηματική εξάρτηση και συμπεριφορά απόδρασης. Ο συντελεστής εσωτερικής συνάφειας της πρώτης διάστασης είναι $\alpha = ,493$ και της δεύτερης διάστασης $\alpha = ,244$, ενώ η πρώτη ιδιοτιμή είναι $\lambda = 1,586$ και η δεύτερη $\lambda = 1,224$ και το συνολικό ποσοστό διακύμανσης 35%. Στο Παράρτημα (πίνακας E17) παρουσιάζονται αναλυτικά οι συντεταγμένες των ομάδων και οι συνεισφορές των σημείων στην αδράνεια της διάστασης. Ακολουθεί η γραφική αναπαράσταση (15) στην οποία εμφανίζονται οι παραπάνω συσχετίσεις.

Πολλαπλή Ανάλυση Αντιστοιχιών: Κοινωνική Συστολή στον Κυβερνοχώρο και τα 3 Κριτήρια της Προβληματικής Σχέσης με τον Κυβερνοχώρο

Γραφική Αναπαράσταση 15: Πολλαπλή ανάλυση αντιστοιχιών στις κατηγορίες των πειραματισμών στον κυβερνοχώρο και στα 3 κριτήρια της προβληματικής σχέσης με τον κυβερνοχώρο.

13. Ικανοποίηση, Προβληματική σχέση με τον Κυβερνοχώρο και Ηλικία

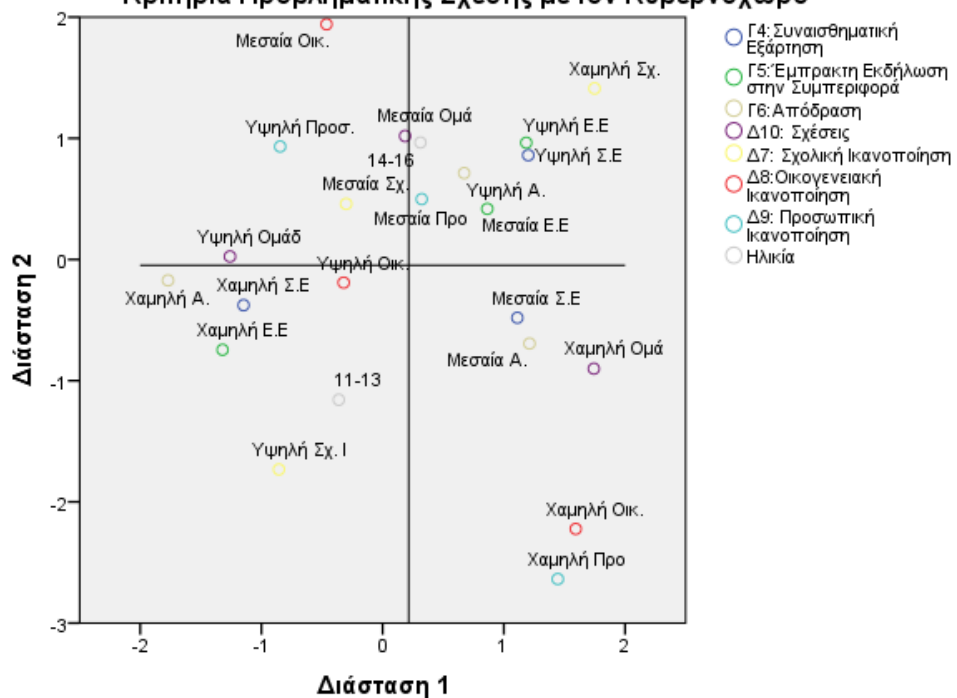
Φαίνεται ότι η ηλικιακή περίοδος στην οποία βρίσκεται ο έφηβος επηρεάζει και τον βαθμό των διαφορετικών μορφών ικανοποίησης. Οι έφηβοι οι οποίοι βρίσκονται στην πρώτη ηλικιακή ομάδα (11 - 13 ετών) εμφανίζουν υψηλή σχολική ικανοποίηση και

οικογενειακή ικανοποίηση (εμφανίζουν αρνητικές συντεταγμένες και την μεγαλύτερη συνεισφορά στην αδράνεια της δεύτερης διάστασης), ενώ αντίθετα οι μεγαλύτεροι έφηβοι (14 - 16 ετών) εμφανίζουν μεσαία σχολική ικανοποίηση (που αφορά τον πραγματικό φόρτο της σχολικής καθημερινότητας), μεσαία οικογενειακή και προσωπική ικανοποίηση και έντονο προβληματισμό για τη σχέση τους με τους καθηγητές (μεσαία ομάδα σχέσεων). Οι ομάδες αυτές εμφανίζουν θετικές συντεταγμένες στη δεύτερη διάσταση και την μεγαλύτερη συνεισφορά στην αδράνεια της διάστασης αυτής.

Σε ότι αφορά τα συστατικά της προβληματικής σχέσης με τον κυβερνοχώρο, οι έφηβοι ηλικίας 11-13 ετών φαίνεται να είναι πιο κοντά στον υψηλό βαθμό της έμπρακτης εκδήλωσης στη συμπεριφορά και στην υψηλή απόδραση, ενώ οι μεγαλύτεροι έφηβοι (14 - 16 ετών), εμφανίζουν μεσαία συναισθηματική εξάρτηση και μεσαία απόδραση.

Ο συντελεστής εσωτερικής συνάφειας της πρώτης διάστασης είναι $\alpha = ,549$ και της δεύτερης διάστασης $\alpha = ,300$, ενώ η ιδιοτιμή της πρώτης διάστασης είναι $\lambda = 1,923$ και της δεύτερης $\lambda = 1,356$. Το ποσοστό συνολικής διακύμανσης είναι 22%. Στο Παράρτημα (πίνακας E18) εμφανίζονται αναλυτικά οι συντεταγμένες των ομάδων και οι συνεισφορές των σημείων στην αδράνεια της διάστασης, ενώ στην γραφική αναπαράσταση 16 παρουσιάζονται οι παραπάνω συσχετίσεις.

Πολλαπλή Ανάλυση Αντιστοιχιών: Ηλικία, Βαθμοί και Μορφές Ικανοποίησης, Κριτήρια Προβληματικής Σχέσης με τον Κυβερνοχώρο

Γραφική Αναπαράσταση 16: Πολλαπλή ανάλυση αντιστοιχιών στις ηλικιακές ομάδες, τους βαθμούς και μορφές ικανοποίησης και στα κριτήρια της προβληματικής σχέσης με τον κυβερνοχώρο.

Σύνοψη αποτελεσμάτων και Συζήτηση

Η ποσοτική διερεύνηση αποσκοπούσε στην απεικόνιση της σχέσης των σύγχρονων εφήβων με το διαδίκτυο και τους ηλεκτρονικούς υπολογιστές. Χρησιμοποιώντας ως πυξίδα το βίωμα των εφήβων, μέσω της αφήγησής τους στην ποιοτική διερεύνηση, συγκροτήσαμε το ερωτηματολόγιο της ποσοτικής έρευνας, το οποίο επικεντρώθηκε στις αντιλήψεις των εφήβων σχετικά με τη χρησιμότητα και τη σημαντικότητα του ηλεκτρονικού υπολογιστή στη ζωή τους αλλά και στην ψυχική επένδυση της χρήσης, ώστε να καλυφτούν συναισθηματικές ανάγκες που είναι σημαντικές στην περίοδο της εφηβείας. Η συναισθηματική επένδυση ως προς το αντικείμενο, στην περίπτωση μας τον ηλεκτρονικό υπολογιστή, από τον έφηβο φαίνεται ότι κινείται σε ένα εύθραυστο όριο ανάμεσα στη συμπεριφορά που ικανοποιεί ψυχικές ανάγκες και στη συμπεριφορά εκείνη που ορίζεται ως προβληματική. Επομένως, καθίσταται θεμελιώδες να μπορέσουμε να δούμε τα χαρακτηριστικά που διέπουν τη μια ή την άλλη συμπεριφορά και τις ανάγκες που καλύπτουν στην περίοδο της εφηβείας. Η εικόνα του εφήβου για τον εαυτό του και η ικανοποίηση από τον κόσμο γύρω του (οικογένεια, σχολείο, φίλους) σχετίζεται άμεσα με τον τρόπο με τον οποίο θα διέλθει την περίοδο της εφηβείας, που χαρακτηρίζεται από πρωτόγνωρες διεγέρσεις και ραγδαίες αλλαγές. Από την ποιοτική διερεύνηση προέκυψε ότι οι φίλοι μπορούν να λειτουργήσουν ως ένας προστατευτικός παράγοντας από εξαρτητικές συμπεριφορές σε σχέση με τον υπολογιστή και έτσι ανέδειξε την ικανοποίηση σε έναν κρίσιμο δείκτη που έπρεπε να συμπεριληφθεί στην ποσοτική διερεύνηση.

Ο υπολογιστής και το διαδίκτυο αποτελούν αναπόσπαστα εργαλεία κάθε σύγχρονου εφήβου, είτε πρόκειται για σταθερούς και φορητούς υπολογιστές, είτε πρόκειται για άλλα τεχνολογικά μέσα, τα οποία μπορούν να υποκαταστήσουν τη λειτουργία ενός υπολογιστή και είναι συνδεδεμένα στο διαδίκτυο, όπως κινητά τηλέφωνα και παιχνιδιομηχανές. Η ύπαρξη της ψηφιακής τεχνολογίας για τους εφήβους, δεν αμφισβητείται αλλά είναι περισσότερο σαν μέρος του φυσικού τοπίου (Tapscott, 1998). Η αδιαμφισβήτητη παρουσία των υπολογιστών και του διαδικτύου όμως, στην εφηβική πραγματικότητα δεν αποτελεί μια δραστηριότητα που μονοπωλεί τον καθημερινό χρόνο, καθώς ο μέσος όρος χρήσης του ηλεκτρονικού υπολογιστή είναι δύο ώρες την ημέρα, τόσο κατά τις σχολικές μέρες όσο και κατά τις διακοπές. Συνεπώς, όπως υποστηρίζουν και οι Τσαλίκη & Χρονάκη (2012), δεν επιβεβαιώνεται η διάχυτη αίσθηση ότι τα παιδιά είναι «κολλημένα» μπροστά από την οθόνη του υπολογιστή τους, σε αντίθεση με την ανησυχία των γονέων.

Το διαδίκτυο ως μια απέραντη βιβλιοθήκη αλλά και ως πηγή διασκέδασης και ψυχαγωγίας φαίνεται να συγκεντρώνει το ενδιαφέρον των εφήβων. Οι κύριες

δραστηριότητές τους στον υπολογιστή είναι η αναζήτηση πληροφοριών για τα σχολικά μαθήματα και ακολουθεί το "κατέβασμα" μουσικής, ταινιών και προγραμμάτων. Ενδιαφέρον αποτελεί το γεγονός ότι οι έφηβοι εμφανίζονται «μοιρασμένοι» σχετικά με την αναζήτηση πληροφοριών για εξωσχολικές δραστηριότητες, καθώς 46,8% απάντησε θετικά ενώ 53,2% απάντησε αρνητικά, ενώ από αυτούς που απάντησαν θετικά, η πλειοψηφία επιλέγει το διαδίκτυο και για ενημέρωση. Πάντως, η πλειοψηφία των εφήβων (53,6%) θεωρεί το διαδίκτυο έγκυρη πηγή πληροφόρησης, ενώ το ποσοστό αυτό ανεβαίνει όταν ρωτούνται αν θεωρούν ότι το διαδίκτυο παρέχει καλύτερη πληροφόρηση από την τηλεόραση (71,7%).

Από τους εφήβους της έρευνάς μας το 68,4% έχουν κινητό το οποίο τους επιτρέπει πρόσβαση στο διαδίκτυο. Το γεγονός αυτό, δηλαδή ότι το διαδίκτυο το φέρουν μαζί τους σε μικρές συσκευές που χωρούν στην τσέπη τους, ίσως σχετίζεται με το ότι οι έφηβοι δεν έχουν κάποια προτίμηση σχετικά με την ώρα της ημέρας που επιλέγουν να ασχοληθούν με τον υπολογιστή τους.

Μπορεί το διαδίκτυο να συντροφεύει τους σύγχρονους εφήβους παντού και να αποτελεί την πηγή της διασκέδασής τους, όμως φαίνεται να διατηρούν μια ψύχραιμη και αποστασιοποιημένη στάση σχετικά με το αυτό. Δείχνουν να κατανοούν ότι στο διαδίκτυο μπορεί να συναντήσουν άτομα που λένε ψέματα και ότι η χρήση τόσο του υπολογιστή όσο και του διαδικτύου μπορεί να έχει αρνητικές συνέπειες για κάποιους. Ενδεχομένως, αυτή η στάση να οφείλεται στην συνεχή ενημέρωση τόσο στο σχολείο όσο και από την τηλεόραση. Σε αρκετά σχολεία στα οποία πήγαμε, μας πληροφορούσαν για δραστηριότητες ενημέρωσης που είχαν πραγματοποιηθεί από διάφορους φορείς. Συγχρόνως όμως, θεωρούν ότι ο υπολογιστής είναι εντελώς απαραίτητος σήμερα και ότι η πρόσβαση στο διαδίκτυο είναι ότι σημαντικότερο προσφέρει.

Όπως είναι φυσικό, υπάρχουν και οι έφηβοι που εστιάζουν περισσότερο στα οφέλη της χρήσης του υπολογιστή και του διαδικτύου και εκείνοι που εστιάζουν περισσότερο στους κινδύνους. Οι ανεπιφύλακτα θετικά προσκείμενοι έφηβοι, όπως ορίσαμε αυτούς που επικεντρώνονται κυρίως στα θετικά, φαίνεται να εμφανίζουν μια τάση εξιδανίκευσης του κυβερνοχώρου, η οποία όμως ενδεχομένως να αντικατοπτρίζει την εικόνα του ατόμου που γεννήθηκαν με δεδομένη την ύπαρξη του διαδικτύου στη ζωή τους. Οι επιφυλακτικοί έφηβοι εστιάζουν κυρίως στους κινδύνους του κυβερνοχώρου.

Ο κυβερνοχώρος δίνει την δυνατότητα στον έφηβο να πειραματιστεί τόσο με τον εαυτό του, την εικόνα του και την ταυτότητά του, όσο και να αλληλεπιδράσει με τους άλλους, με μια σχετική ελευθερία, δοκιμάζοντας όρια και διαφορετικές προσεγγίσεις και

λαμβάνοντας συναισθηματική ανταπόκριση μέσα από αυτήν την αλληλεπίδραση. Όπως χαρακτηριστικά λέει η Κούρτη (2003, σελ. 133), «σε αυτό το χώρο, η ανωνυμία και η απόσταση μειώνουν τις αναστολές και ακυρώνουν τον έλεγχο του υπερεγώ, επιτρέπεται στον καθένα να είναι «εντός» ή «εκτός» του χαρακτήρα του, ή κάπου ενδιάμεσα, με αποτέλεσμα να εκδηλώνει συμπεριφορές που δεν θα τις φανταζότανε ποτέ». Συχνά, όμως, αυτές οι παρουσιάσεις μπορούν να υιοθετηθούν από τα άτομα και στην εκτός δικτύου ζωή τους (Turkle, 1995). Οι σύγχρονοι έφηβοι τείνουν να αφήνονται στην ανωνυμία και στην ελευθερία που αυτή τους προσφέρει. Προέκυψε λοιπόν, ότι η πλειοψηφία των εφήβων, βιώνουν τον κυβερνοχώρο ως ένα χώρο στον οποίον αίρονται οι αναστολές τους, επιβεβαιώνοντας την έννοια της τοξικής και ωφέλιμης άρσης των αναστολών (Suler, 2004). Η τοξική διάσταση της άρσης των αναστολών σχετίζεται με την επιθετικότητα που κάποια άτομα μπορεί να επιδείξουν, όταν προφυλάσσονται από ψευδώνυμα και νιώθουν ότι οι πράξεις τους δεν θα επιφέρουν συνέπειες. Η καλοήθης διάσταση της άρσης των αναστολών σχετίζεται με ένα είδος εξομολόγησης, μοιράσματος προσωπικών πληροφοριών πιο εύκολα μέσω διαδικτύου, το οποίο μπορεί και αυτό να έχει βέβαια αρνητικές συνέπειες, αλλά δηλώνει και μια βαθύτερη ανάγκη του εφήβου για επικοινωνία. Αφενός, λοιπόν οι έφηβοι εκμεταλλεύονται την δυνατότητα για άρση των αναστολών στον κυβερνοχώρο, αφετέρου όμως αρκετοί έφηβοι εστιάζουν περισσότερο στην δυνατότητα που παρέχει ο κυβερνοχώρος (διαδίκτυο και σελίδες κοινωνικής δικτύωσης) για μια διαφορετική παρουσίαση εαυτού, η οποία όμως ενδεχομένως δεν καλύπτει αναπτυξιακές ανάγκες, αλλά ενέχει και λίγο τον παράγοντα της εξαπάτησης. Οι έφηβοι αυτοί νιώθουν ότι στο διαδίκτυο δεν μπορούν να παρουσιάσουν μια πραγματική εικόνα εαυτού. Η έννοια της πραγματικής εικόνας εαυτού επικεντρώνεται στα χαρακτηριστικά εκείνα του ατόμου που κατέχει και θα ήθελε να εκφράζει στις κοινωνικές του αλληλεπιδράσεις. Το γεγονός ότι αυτοί οι έφηβοι νιώθουν ότι δεν μπορούν να παρουσιάσουν τον πραγματικό εαυτό στον κυβερνοχώρο αλλά επικεντρώνονται στην δυνατότητα που τους παρέχει η ψηφιακά διαμεσολαβημένη επικοινωνία για διαφορετικές αυτοπαρουσιάσεις, ενδεχομένως να σχετίζεται με μια αδυναμία να αντιληφθούν τις απελευθερωτικές ιδιότητες του κυβερνοχώρου, όπως άλλοι έφηβοι. Ενδεχομένως, αυτή η στάση να παραπέμπει στην έννοια της τοξικής άρσης των αναστολών, όπως αυτή παρουσιάστηκε από τον Suler (2004) ή σε μια εγγενή αδυναμία αυτών των εφήβων να εκφράσουν τον πραγματικό τους εαυτό και σε εκτός διαδικτύου σχέσεις. Σύμφωνα με την έρευνα των McKenna et al. (2002), τα άτομα τα οποία αποκαλύπτουν τον πραγματικό τους εαυτό στο διαδίκτυο μπορούν να διαμορφώνουν επιτυχημένες οικείες σχέσεις και εκτός διαδικτύου.

Φυσικά, υπάρχουν και οι έφηβοι εκείνοι, οι οποίοι δεν αποδίδουν καμία συμβολική σημασία στη χρήση του κυβερνοχώρου και εμφανίζονται αποστασιοποιημένοι και με τις δύο παραπάνω στάσεις πειραματισμού.

Μέσα από την ανάλυση προκύπτει μια στενή σχέση της έννοιας της άρσης των αναστολών, που την εντάξαμε στην ενότητα των πειραματισμών στον κυβερνοχώρο και της μεταβατικής χρήσης στον κυβερνοχώρο. Η μεταβατική χρήση σχετίζεται με την κάλυψη συναισθηματικών αναγκών μέσω του υπολογιστή, ο οποίος βιώνεται από τους εφήβους ως ένα σύγχρονο μεταβατικό αντικείμενο. Ο κυβερνοχώρος ως ενδιάμεση περιοχή εμπειρίας μπορεί να παρέχει δυνατότητες για συναισθηματική ανάπτυξη, όπως παρουσιάστηκε από τον Winnicott (1971) και το συζητήσαμε στο αντίστοιχο κεφάλαιο. Η σχέση που αναπτύσσουν οι έφηβοι με το αντικείμενο, είναι σχέση που τους παρέχει ένα είδος παντοδυναμίας κατά τη χρήση και αξιώνουν αποκλειστικά δικαιώματα πάνω στον υπολογιστή τους. Επίσης, ο υπολογιστής τους ανάγεται σε ότι σημαντικότερο έχουν στη ζωή τους. Η μεταβατική σχέση με τους υπολογιστές φαίνεται να σχετίζεται και με μια ανεπιφύλακτα θετική στάση σχετικά με αυτούς και το διαδίκτυο. Η έννοια της μεταβατικής χρήσης βασίστηκε στις ιδιότητες του μεταβατικού αντικειμένου αλλά και στη σημασία της ενδιάμεσης περιοχής εμπειρίας για την ανάπτυξη του ατόμου, όπως ορίστηκαν από τον Winnicott (1971).

Η μεταβατική χρήση του κυβερνοχώρου επιτρέπει στον σύγχρονο έφηβο να διαχειρίζεται τις σημαντικές αλλαγές αλλά και προκλήσεις της εφηβείας, μέσα από την ασφάλεια του υπνοδωματίου του, της ανωνυμίας και της αορατότητας. Το γεγονός ότι κάποιοι έφηβοι βιώνουν τον υπολογιστή τους ως μεταβατικό αντικείμενο, διευκολύνει και τον αναγκαίο για την εφηβεία πειραματισμό με τον εαυτό και με τον άλλον, σε μια πραγματικότητα που δυσχεραίνει, λόγω του περιορισμένου χρόνου της καθημερινότητας των εφήβων αλλά και του βίαιου και απρόσωπου εξωτερικού χώρου, την συνύπαρξη και την επικοινωνία.

Καθώς δεν έχουν όλοι οι έφηβοι τις ίδιες ψυχοκοινωνικές ανάγκες, δεν εμφανίζεται και σε όλους η ανάγκη για ένα μεταβατικό αντικείμενο ή κάποιοι έφηβοι απλά έχουν ξεπεράσει αυτήν την ανάγκη. Μια ομάδα εφήβων δείχνει να είναι στην διαδικασία της αποκαθεξιοποίησης του μεταβατικού αντικειμένου, καθώς από την μια εκδηλώνουν κάποιας μορφής επιθετική στάση προς τον υπολογιστή τους (ώρες ώρες θέλουν να τον σπάσουν), αλλά δηλώνουν ότι έχουν ξεπεράσει ένα "κόλλημα" με τον υπολογιστή ή κάποια δραστηριότητα σχετική με αυτόν. Οι ίδιοι έφηβοι φαίνεται να είναι πολύ κοντά και στη χρήση του κυβερνοχώρου με σκοπό την παρουσίαση του εαυτού, με μια τάση εξαπάτησης,

όπως είδαμε παραπάνω, καθώς λείπει ο σκοπός που θα βασιζόταν σε κάποια αναπτυξιακή ανάγκη. Αυτοί οι, πέρα από το μεταβατικό αντικείμενο, έφηβοι δείχνουν να αναπτύσσουν μια πιο επιφυλακτική στάση απέναντι στα οφέλη του κυβερνοχώρου και να επικεντρώνονται πιο πολύ στην αρνητική του διάσταση.

Οι έφηβοι που δείχνουν να αναπτύσσουν μια αποστασιοποιημένη στάση σχετικά με τα οφέλη και τους κινδύνους του κυβερνοχώρου, φαίνεται να ανήκουν και σε ουδέτερες ομάδες σε ότι αφορά τη χρήση του ηλεκτρονικού υπολογιστή ως μεταβατικό αντικείμενο και την απόδοση συμβολικής σημασίας στη χρήση, υπό την έννοια της άρσης των αναστολών και της παρουσίασης του εαυτού.

Ο κυβερνοχώρος λοιπόν φαίνεται να είναι αναπόσπαστο κομμάτι του σύγχρονου έφηβου, με τον οποίο καλύπτει και τις συναισθηματικές ανάγκες που αναδύονται στην εφηβεία. Πότε λοιπόν η χρήση γίνεται κατάχρηση και το μεταβατικό αντικείμενο μετατρέπεται σε εξαρτητικό; Αυτά τα ζητήματα επιχειρήσαμε να καλύψουμε στην ενότητα της προβληματικής χρήσης του διαδικτύου και των ηλεκτρονικών υπολογιστών. Αφενός, ο υπό διαπραγμάτευση εαυτός των εφήβων αλλά και η δεύτερη διαδικασία εξατομίκευσης την οποία διανύουν σε αυτήν την περίοδο της ζωής και αφετέρου εξαιτίας της δεδομένης συνύπαρξης τους με την τεχνολογία, που πλησιάζει τα όρια της προέκτασης του εαυτού, το ερώτημα αυτό απαιτεί πολύ προσεκτική προσέγγιση για να απαντηθεί. Δεν θα ήταν παραγωγική η διατήρηση ενός διαλόγου που δεν λαμβάνει τα παραπάνω κριτήρια και επικεντρώνεται σε όρους υγείας και παθολογίας.

Στο πλαίσιο του διαλόγου για την προβληματική χρήση των ηλεκτρονικών υπολογιστών και κυρίως του διαδικτύου, όπως τον παρακολουθήσαμε στο πρώτο κεφάλαιο, διακρίναμε τρία κριτήρια τα οποία συνοψίζουν τις διαγνωστικές προσπάθειες, με επίκεντρο την κλίμακα της Young (1998). Τα κριτήρια αυτά είναι η συναισθηματική εξάρτηση, η έμπρακτη εκδήλωση στη συμπεριφορά και η χρήση του διαδικτύου για απόδραση. Θεωρώντας ότι η συνύπαρξη και των τριών κριτηρίων σε υψηλό βαθμό υποδηλώνει προβληματική χρήση, αρχικά προσεγγίσαμε αυτά τα κριτήρια μεμονωμένα γιατί μας ενδιέφερε να εξετάσουμε πώς ανταποκρίνονται οι έφηβοι σε αυτά και σε ποιον βαθμό.

Φαίνεται πως ένα μεγάλο ποσοστό εφήβων (13%) εμφανίζει υψηλή συναισθηματική εξάρτηση από τους ηλεκτρονικούς υπολογιστές και το διαδίκτυο. Όπως έχει ήδη ειπωθεί, η συναισθηματική εξάρτηση από μόνη της δεν θεωρείται εξαρτητική συμπεριφορά, αλλά περιγράφει την προσκόλληση με ένα αντικείμενο ή συμπεριφορά που προσφέρει στο άτομο κάποιας μορφής ευχαρίστηση ή αποφυγή από καταστάσεις που δεν μπορεί να διαχειριστεί. Στην περίπτωση του πανταχού παρόντος κυβερνοχώρου αυτή η συναισθηματική

προσκόλληση ενδεχομένως να απορρέει και από τη συνύπαρξη με τις συσκευές που επιτρέπουν την ανά πάσα στιγμή απόδραση από τη βαρετή πραγματικότητα. Η ψυχική επένδυση σε ένα αντικείμενο, το οποίο επιφορτίζεται συμβολικά, σε ένα μη συνειδητό επίπεδο, μπορεί να ξεκλειδώσει συναισθήματα (Whitty & Carr, 2006). Στην περίπτωση του κυβερνοχώρου, αυτό μπορεί να γίνει πριν καν το άτομο καθίσει μπροστά στον υπολογιστή του ή συνδεθεί στο διαδίκτυο.

Η υψηλή συναισθηματική εξάρτηση από τον κυβερνοχώρο φαίνεται να συνοδεύεται και από εντατική χρήση του διαδικτύου και των υπολογιστών για απόδραση από την καθημερινότητα και τις δυσκολίες της. Όπως είδαμε στο κεφάλαιο της ψυχικής οικονομίας του εθισμού, η απόδραση αποτελεί μια *μπλόφα με την πραγματικότητα* (Μανωλόπουλος, 2011), μια προσωρινή διχοτόμηση που κάνει υποφερτή μια δύσκολη κατάσταση. Η φυγή από την πραγματικότητα καθίσταται προβληματική όταν το άτομο καταφεύγει σε αυτήν καταναγκαστικά και την βιώνει ως μόνιμη λύση για να αντέξει την ψυχική οδύνη (McDougall, 2010). Η υψηλού βαθμού αποφευκτική συμπεριφορά φαίνεται από την ανάλυση μας να σχετίζεται με την υψηλού βαθμού συναισθηματική εξάρτηση από τον υπολογιστή. Συνεπώς, οι έφηβοι αυτοί ενδεχομένως να καταφεύγουν στον υπολογιστή τους, επενδύουν ψυχικά στον υπολογιστή τους γιατί τους επιτρέπει να αποδράσουν από την απαιτητική εξωτερική πραγματικότητα (σχολείο, οικογένεια) αλλά και από την εσωτερική (πρωτόγνωρες διεγέρσεις και προκλήσεις της εφηβείας). Σύμφωνα με τη θεωρία της ψυχικής οικονομίας του εθισμού, δεν βιώνουν την σχέση τους με τους υπολογιστές ως κάτι που τους βλάπτει, αλλά ως μια συμπεριφορά που τους απαλύνει την ψυχική οδύνη.

Η υψηλή έμπρακτη εκδήλωση στη συμπεριφορά, αποτελεί την συνέπεια της καταναγκαστικής καταφυγής και της υψηλής συναισθηματικής επένδυσης σε ένα αντικείμενο. Αφορά την παραμέληση των υποχρεώσεων του εφήβου, την απομάκρυνση από το οικογενειακό και φιλικό περιβάλλον και την απόρριψη άλλων δραστηριοτήτων που προκαλούσαν στον έφηβο ευχαρίστηση.

Οι έφηβοι οι οποίοι συγκεντρώνουν και τα τρία κριτήρια σε υψηλό βαθμό, αποτελούν την ομάδα του υψηλού βαθμού προβληματικής χρήσης του διαδικτύου και των ηλεκτρονικών υπολογιστών. Το ποσοστό των εφήβων αυτών ανέρχεται σε 12,5%. Τα ποσοστά αντίστοιχων ερευνών στην Ελλάδα κυμαίνονται από 1% έως 11%, ενώ στην Ευρώπη φτάνουν το ποσοστό του 16,3% (Σιώμος, 2013). Από την έρευνα του IOM (Κατερέλος & Παπαδόπουλος, 2009), το ποσοστό μαθητών υψηλού κινδύνου εμφανίζεται στην περιοχή της Αθήνας και του Πειραιά, η οποία αποτελεί και τη γεωγραφική περιοχή στην οποία κινηθήκαμε και εμείς, και αγγίζει το 21,3%. Η μεγάλη απόκλιση που εμφανίζεται

ανάμεσα στο ποσοστό της δικής μας έρευνας και στο ποσοστό των Κατερέλου & Παπαδόπουλου, ενδεχομένως να οφείλεται τόσο στην διαφορετική δομή του ερωτηματολογίου (7 ερωτήσεις και 5βάθμια κλίμακα), όσο και στην διαφορετική στατιστική διαχείριση των δεδομένων. Μια από τις διαφορές είναι ότι ο σχηματισμός των ομάδων προβληματικής χρήσης στην δική μας έρευνα πραγματοποιήθηκε στο πλαίσιο της πολλαπλής ανάλυσης αντιστοιχιών, ενώ στην προαναφερθείσα έρευνα οι ομάδες συγκροτήθηκαν μέσω της ανάλυσης κατά συστάδων⁵².

Εξετάζοντας τα κριτήρια μεμονωμένα και δουλεύοντας με τις συντεταγμένες των ομάδων, όπως παρουσιάστηκαν στην ενότητα της ποσοτικής διερεύνησης, μας επέτρεψε μια βαθύτερη οπτική των ψυχικών διεργασιών που σχετίζονται με τη μεταβατική χρήση του υπολογιστή, των πειραματισμών εντός διαδικτύου και των κριτηρίων που συνθέτουν τη σχέση με ένα εξαρτητικό αντικείμενο. Η ψυχική επένδυση στον υπολογιστή, με όρους μεταβατικού αντικειμένου, φαίνεται να αποτελεί ένα κατώφλι ανάμεσα στην εξαρτητική και την ισορροπημένη χρήση. Η προϋπάρχουσα δηλαδή, *ικανότητα* του εφήβου να βιώνει τη σχέση του με ένα αντικείμενο, με όρους μεταβατικού αντικειμένου, μπορεί να τον προστατεύσει από την ανούσια και επιβλαβή αναζήτηση της εκπλήρωσης των συναισθηματικών του κενών μέσω εξαρτητικών αντικειμένων.

Ο κυβερνοχώρος περιγράφεται συχνά ως ένας χώρος πειραματισμού, «απαλλαγμένος από τις συγκρούσεις του εγώ» (Turkle, 2005, σελ. 149). Η ανωνυμία, η αποστασιοποιημένη παρουσία και συμμετοχή, η επιλεκτική ορατότητα και η συνεύρεση με τον άλλον αλλά και με τον εαυτό με την διαμεσολάβηση της φαντασίας και της σολιψιστικής ενδοβολής (Suler, 2004), τα οποία αποτελούν χαρακτηριστικά της επικοινωνίας στον ψηφιακό διαμεσολαβημένο κόσμο, προσφέρουν στον έφηβο εκείνο τον χώρο στον οποίον μπορεί να πειραματιστεί με τον εαυτό του και με τους άλλους, προστατευμένος από τις συνέπειες του πειραματισμού αυτού. Όπως είδαμε παραπάνω, το φαινόμενο της άρσης των αναστολών στο διαδίκτυο, ενδέχεται να λειτουργεί κατευναστικά για τον έφηβο, παρέχοντάς του ένα χώρο εξομολόγησης και αυθεντικής ύπαρξης. Οι έφηβοι που βιώνουν την ανάγκη για τέτοιας μορφής επικοινωνίας και την εκφράζουν μέσω του κυβερνοχώρου, χαρακτηρίζονται και από ήπιας (μεσαίας) μορφής συναισθηματική εξάρτηση και εκδήλωση της εξάρτησης αυτής στη συμπεριφορά και χρήσης των υπολογιστών και του διαδικτύου ως απόδραση. Θα μπορούσε ίσως να ειπωθεί ότι η καλοήθης άρση των αναστολών, όπως περιγράφηκε από τον Suler (2004), και πιο συγκεκριμένα η ανάγκη για επικοινωνία και κοινωνική αποδοχή και ο τρόπος με τον οποίον εκφράζεται, μέσω δηλαδή της σχέσης με τον

⁵² Η ανάλυση κατά συστάδες ταξινομεί ένα σύνολο σε ομάδες, έτσι ώστε το κάθε στοιχείο του να ανήκει σε μία μόνο ομάδα (Παπαδημητρίου, 2007).

υπολογιστή, προσομοιάζει με έναν ήπιο εθισμό. Ας επιστρέψουμε όμως στη σχέση της άρση των αναστολών στο διαδίκτυο και στη μεταβατική χρήση των υπολογιστών. Η μεταβατική χρήση διαχώριζε τους υψηλούς βαθμούς της προβληματικής χρήσης των υπολογιστών και του διαδικτύου, από την ισορροπημένη χρήση, η άρση των αναστολών φαίνεται να συνδέεται περισσότερο με μια ήπιας μορφής προβληματική χρήση, επομένως, η στενή τους σχέση, όπως παρουσιάστηκε παραπάνω, ίσως να σημαίνει πως τα άτομα τα οποία έχουν εσωτερικεύσει την ψυχική σημασία του μεταβατικού αντικειμένου μπορούν να εκφράζουν έναν πραγματικό εαυτό στον κυβερνοχώρο, αναγνωρίζουν τις ανάγκες για επικοινωνία και συνύπαρξη και να προσπαθούν να τις ικανοποιήσουν με δημιουργικούς τρόπους. Επομένως, η ήπιας μορφής εξάρτηση, που φαίνεται να συνοδεύει την άρση των αναστολών, ίσως να μην είναι τίποτα παραπάνω από την έντονη ανάγκη του εφήβου για συνύπαρξη και αποδοχή σε ένα περιβάλλον το οποίο την αποθαρρύνει.

Αντίθετα οι έφηβοι εκείνοι, που όπως είδαμε, νιώθουν ότι στο διαδίκτυο δεν μπορούν να παρουσιάσουν τον πραγματικό τους εαυτό και που φαίνεται να υιοθετούν μια συμπεριφορά παρουσίασης εαυτού, με σκοπό την εξαπάτηση, εμφανίζουν έντονες συμπεριφορές φυγής μέσω του διαδικτύου και έντονη έμπρακτη συναισθηματική εξάρτηση. Αυτή η μορφή παρουσίασης του εαυτού εμφάνιζε μια στενή σχέση με τη διαδικασία αποκαθεξιοποίησης του μεταβατικού αντικειμένου. Μάλλον αυτοί οι έφηβοι περισσότερο τείνουν να είναι άτομα που δεν έχουν εσωτερικεύσει την ψυχική σημασία του μεταβατικού αντικειμένου και έτσι, όπως είδαμε στο θεωρητικό περί εθισμού, είναι πιο επιρρεπείς σε μια εξαρτητική σχέση με τους υπολογιστές.

Η περίοδος της εφηβείας είναι σχεδόν ταυτόσημη με την προσπάθεια του ατόμου να αναπτύξει την προσωπική του ταυτότητα και να σταθεί ως αυθύπαρκτη οντότητα στον κόσμο γύρω του. Αν και ο έφηβος μοιάζει να κινείται μέσα σε ένα συναισθηματικό κενό, μετά την απαραίτητη αποστασιοποίηση από την γονεϊκή επίδραση, στην πραγματικότητα η διαμόρφωση της ταυτότητας στην εφηβεία είναι μια συνέχεια στην πορεία της ύπαρξης του ατόμου, την οποία διανύει ήδη εξοπλισμένος με ψυχικά εφόδια. Η ανακούφιση που ενδεχομένως να αντλεί ο έφηβος από τη μεταβατική χρήση του υπολογιστή, βασίζεται σε μια ψυχική ικανότητα που έχει αποκτηθεί ήδη από τη βρεφική του ηλικία, όπως επίσης και ο τρόπος με τον οποίον θα επιλέξει να εξωτερικεύσει τις συναισθηματικές του ανάγκες σχετίζεται με οικείους και δοκιμασμένους τρόπους. Η ικανοποίηση που αντλεί ο έφηβος από τον εαυτό του, το σχολείο, την οικογένεια και τις σχέσεις του, που αποτέλεσε την τελευταία ερευνητική ενότητα, έχει θεμελιωθεί σε μεγάλο βαθμό σε προγενέστερα στάδια της ζωής του και επηρεάζει καθοριστικά και τα επόμενα.

Η έρευνα του Carlan (2003) περιέγραψε τον φαύλο κύκλο της δυσλειτουργίας των ατόμων με ψυχοκοινωνικά προβλήματα και της προβληματικής χρήσης του διαδικτύου που αφενός, εντείνει τα ήδη υπάρχοντα προβλήματα και αφετέρου, δημιουργεί και νέα στο επαγγελματικό και κοινωνικό περιβάλλον του ατόμου. Φαίνεται πως ο βαθμός της γενικής ικανοποίησης του ατόμου συνδέεται άμεσα και με τον βαθμό προβληματικής χρήσης των υπολογιστών και του διαδικτύου και από την παρούσα έρευνα. Τα άτομα δηλαδή, τα οποία εμφανίζουν χαμηλή σχολική, οικογενειακή, προσωπική και κοινωνική ικανοποίηση εμφανίζουν και υψηλό βαθμό προβληματικής χρήσης.

Ας δούμε μεμονωμένα την κάθε μορφή ικανοποίησης, όπως την προσεγγίσαμε στα πλαίσια της έρευνάς μας. Ως χαμηλή σχολική ικανοποίηση ορίστηκε η αμυντική στάση απέναντι στο σχολικό περιβάλλον. Οι έφηβοι (23,4%) αυτοί δείχνουν να βρίσκονται σε ένα κλίμα προσωπικής ανασφάλειας και προσπαθούν να κρύψουν την ευθραυστότητα τους, υποστηρίζοντας ότι στο σχολείο δεν μαθαίνουν τίποτα και είναι βαρετό. Αντίθετα, οι έφηβοι της μεσαίας σχολικής ικανοποίησης (45,6%) επιδεικνύουν μια πιο ρεαλιστική στάση που επικεντρώνεται στον πραγματικό φόρτο που επιφέρει η σχολική πραγματικότητα σε συνδυασμό με την αδικία που νιώθουν ότι βιώνουν από την συμπεριφορά των καθηγητών. Σε αυτήν την κατηγορία φαίνεται να ανήκουν κυρίως οι μεγαλύτεροι έφηβοι (14 - 16 ετών) του δείγματός μας, ενώ οι μικρότεροι (11-13 ετών) ανήκουν στην κατηγορία της υψηλής σχολικής ικανοποίησης. Φαίνεται ότι η πλειοψηφία των εφήβων βρίσκεται σε αυτό το επίπεδο της σχολικής ικανοποίησης και όχι σε ένα υψηλό (στο οποίο ανήκει το 31% των εφήβων), στο οποίο δεν ισχύει κανένα από τα παραπάνω κριτήρια.

Όπως παρουσιάστηκε στο αντίστοιχο θεωρητικό κεφάλαιο, την περίοδο της εφηβείας πραγματοποιείται η δεύτερη διαδικασία της εξατομίκευσης, η οποία περιλαμβάνει τον αποχωρισμό από τα γονεϊκά πρότυπα και την κάλυψη του αναπόφευκτου συναισθηματικού κενού μέσω της ομάδας των συνομήλικων. Από τα δεδομένα μας προκύπτει πως οι μικρότεροι έφηβοι (11 - 13 ετών) εμφανίζουν υψηλή οικογενειακή ικανοποίηση, ενώ ο βαθμός ικανοποίησης μειώνεται όσο αυξάνεται η ηλικία, καθώς οι μεγαλύτεροι έφηβοι (14 - 16 ετών) εμφανίζουν μεσαία οικογενειακή ικανοποίηση. Εξετάζοντας, όμως την συνολική εικόνα της οικογενειακής ικανοποίησης, αυτή παραμένει υψηλή στην εφηβεία (56,7%). Οι έφηβοι της υψηλής οικογενειακής ικανοποίησης, νιώθουν ότι έχουν αναπτύξει και διατηρούν ικανοποιητικές σχέσεις με την οικογένειά τους, που τους παρέχουν στήριξη, καθοδήγηση και κατανόηση.

Υπάρχουν όμως έφηβοι (17%), χαμηλής οικογενειακής ικανοποίησης, οι οποίοι νιώθουν πίεση και έλλειψη κατανόησης από την οικογένειά τους. Αυτοί οι έφηβοι δηλώνουν

ότι θα πιάσουν εύκολα κουβέντα με ανθρώπους που δεν γνωρίζουν, το οποίο ίσως να δείχνει μια ριψοκίνδυνη προσπάθεια για επικοινωνία και το οποίο είναι ένας σημαντικός παράγοντας κινδύνου και κατά την πλοήγηση στον κυβερνοχώρο. Οι έφηβοι της μεσαίας οικογενειακής ικανοποίησης (26,3%), νιώθουν πίεση από την οικογένειά τους, αλλά τους παρέχει υποστήριξη και περνούν καλά όταν βρίσκονται μαζί της.

Η αίσθηση του εαυτού αλλά και η δυνατότητα του ατόμου να σχετίζεται με το περιβάλλον του φαίνεται να συνιστούν την έννοια της προσωπικής ικανοποίησης, όπως προέκυψε από την ανάλυσή μας. Κάποιοι έφηβοι (22,6%) εμφανίζουν πολύ χαμηλή προσωπική ικανοποίηση που εκφράζεται μέσω μιας αρνητικής εικόνας για τον εαυτό τους, αισθήματος ανικανότητας και αναξιοσύνης, έλλειψης ευχαρίστησης από τη ζωή τους. Οι έφηβοι (28,5%) που φαίνεται να εμφανίζουν κυρίως προβληματισμό με τη δυνατότητα του σχετιζοσθαι, συχνά νιώθουν μοναξιά και δηλώνουν ότι δεν έχουν άτομα να μιλήσουν για τα προσωπικά τους προβλήματα. Η πλειοψηφία των εφήβων (48,9%) όμως εμφανίζει μια υψηλή προσωπική ικανοποίηση, δηλαδή μια καλή αίσθηση εαυτού και μια ανεπτυγμένη δυνατότητα αλληλεπίδρασης και συγκρότησης σχέσεων.

Στο τελευταίο μέρος της ανάλυσης μας ενδιέφερε πιο συγκεκριμένα να παρατηρήσουμε τον προβληματισμό των εφήβων σχετικά με τις σχέσεις τους με το οικείο περιβάλλον (γονείς, αδέρφια), με τους καθηγητές, με τους φίλους αλλά και με άτομα του άλλου φύλου. Εδώ παρουσιάστηκε μια σαφής διάκριση μεταξύ των εφήβων που δεν εμφανίζουν κανέναν προβληματισμό (44,6%), τους εφήβους εκείνους που προβληματίζονται μόνο για την σχέση τους με τους καθηγητές (25,5%), η οποία αφορά κυρίως τους μεγαλύτερους εφήβους (14 - 16 ετών), και τους εφήβους εκείνους που εμφανίζουν έναν γενικότερο προβληματισμό για τις σχέσεις τους τόσο με το οικείο όσο και με το ευρύτερο περιβάλλον (29,9%).

Όταν το άτομο νιώθει ότι δεν μπορεί να ανταποκριθεί στις απαιτήσεις του περιβάλλοντός του, οι οποίες ειδικά στην εφηβεία είναι πρωτόγνωρες και πιεστικές, μπορεί να αποδώσει την αποτυχία του στη δική του προσωπική ανεπάρκεια. Στην εφηβεία, όπου οι σημαντικές προκλήσεις έρχονται από το σχολικό περιβάλλον, ο βαθμός ικανοποίησης που λαμβάνει από εκεί μπορεί να επηρεάσει και την εικόνα του μέσα σε αυτό το περιβάλλον. Επομένως, τα αισθήματα της ανεπάρκειας και της αποτυχίας και η εικόνα του εαυτού, ως ανάξιου και προβληματικού, μπορεί να οδηγήσουν σε συμπεριφορές φυγής από αυτήν την δύσκολη εσωτερική και εξωτερική πραγματικότητα. Οι έφηβοι, οι οποίοι εμφάνιζαν χαμηλή σχολική ικανοποίηση στην έρευνά μας φαίνεται να χαρακτηρίζονται από συναισθηματική προσκόλληση (μεσαίου βαθμού) προς τον υπολογιστή τους αλλά και τάσεις απόδρασης

μέσω της χρήσης, από τις εσωτερικές και εξωτερικές πιέσεις. Συνεπώς, η ίδια ανάγκη που ωθεί τους εφήβους αυτούς να αναπτύξουν μια αμυντική στάση ως προστασία της ευθραυστότητας σε ότι αφορά το σχολικό περιβάλλον, τους ωθεί και στο να βρουν τρόπο να ξεφύγουν από αυτό.

Συμπεριφορές απόδρασης, μέσω της χρήσης των υπολογιστών, που έχουν αντίκτυπο στις σχέσεις και στις υποχρεώσεις τους εμφανίζουν και οι έφηβοι εκείνοι που εστιάζουν στον πραγματικό έντονο φόρτο από την σχολική πραγματικότητα (μεσαίας σχολικής ικανοποίησης). Επομένως, δείχνουν πιο επιρρεπείς σε συμπεριφορές που θα τους επιτρέπουν να ξεφύγουν από αυτήν την πραγματικότητα και αυτό φαίνεται να έχει αντίκτυπο και στις υποχρεώσεις τους. Μια διαφορετική ερμηνεία ίσως θα ήταν, ότι οι έφηβοι, οι οποίοι εμφανίζουν έντονες συμπεριφορές απόδρασης, βιώνουν τις σχολικές υποχρεώσεις ως κάτι που τους εμποδίζει από την άντληση ικανοποίησης από την χρήση του κυβερνοχώρου και κατά συνέπεια η πρώτη επίδραση της προσκόλλησής τους στον κυβερνοχώρο, να είναι στις υποχρεώσεις αυτές. Σε αυτήν την περίπτωση όμως, η χρήση του κυβερνοχώρου γίνεται αντιληπτή ως το αίτιο για την πλημμελή ανταπόκριση των εφήβων αυτών στις σχολικές υποχρεώσεις.

Αν και οι μεγαλύτεροι έφηβοι (14 - 16 ετών) φαίνονται κουρασμένοι από την σχολική πραγματικότητα, αδικημένοι από τους καθηγητές τους και προβληματισμένοι από τη σχέση τους μαζί τους, φαίνεται ότι δεν στρέφονται αποκλειστικά στον υπολογιστή τους για ανακούφιση και απόδραση. Εμφανίζουν ήπιες συμπεριφορές συναισθηματικής εξάρτησης και απόδρασης και ενδεχομένως αυτό να σχετίζεται με την ύπαρξη των φίλων και τις μεγαλύτερες ελευθερίες που μπορεί να τους έχουν δοθεί από την οικογένεια τους, που τους επιτρέπουν δραστηριότητες και εκτός σπιτιού. Οι μικρότεροι έφηβοι (11-13 ετών) εμφανίζουν υψηλότερους βαθμούς έμπρακτης εκδήλωσης της εξάρτησης στη συμπεριφορά και απόδρασης, χωρίς να εμφανίζουν υψηλή συναισθηματική εξάρτηση από τον υπολογιστή. Ίσως αυτό να σχετίζεται με την μειωμένη ικανότητα των εφήβων αυτών για έλεγχο στη συμπεριφορά τους, ειδικά όταν αφήνονται χωρίς γονεϊκή επίβλεψη μπροστά στον υπολογιστή.

Η έρευνα των Kwon et al. (2009) τονίζει τη σημασία της ανάγκης για απόδραση από τον εαυτό στην ανάπτυξη εξαρτητικών συμπεριφορών και ειδικότερα προβληματικής χρήσης του διαδικτύου. Όπως είδαμε παραπάνω, οι έφηβοι που δυσκολεύονται στο σχολείο, το οποίο αποτελεί πέρα από χώρο απόκτησης γνώσεων και δεξιοτήτων και χώρο κοινωνικοποίησης, εμφανίζουν τάσεις απόδρασης και προσκόλλησης στον υπολογιστή τους.

Αντίστοιχες συμπεριφορές φαίνεται να εμφανίζουν και οι έφηβοι που προβληματίζονται από τις σχέσεις τους με τα οικεία πρόσωπα του περιβάλλοντός τους.

Η σχολική ικανοποίηση φαίνεται να αναδεικνύεται σε πολύ ρυθμιστικό παράγοντα για την αξιολόγηση της γενικής ικανοποίησης των εφήβων. Οι έφηβοι της αμυντικής στάσης απέναντι στο σχολείο (χαμηλής σχολικής ικανοποίησης) εμφανίζουν χαμηλό βαθμό γενικής ικανοποίησης, ενώ οι έφηβοι που προσανατολίζονται προς τον πραγματικό φόρτο του σχολείου, συμπεριλαμβανομένης και της αίσθησης της αδικίας που βιώνουν από τους καθηγητές, εμφανίζουν κυρίως έναν έντονο προβληματισμό σχετικά με τις σχέσεις τους με αυτούς.

Ο κυβερνοχώρος αποτελεί μια ψυχολογική περιοχή, η οποία συγκροτείται μέσω της τεχνολογίας, αλλά στην πραγματικότητα ορίζεται μέσω των διαφορετικών μορφών αλληλεπίδρασης που πραγματοποιούνται εντός της. Όπως πολλές φορές αναφέραμε, ο κυβερνοχώρος αποτελεί μέρος της σύγχρονης πραγματικότητας, του πραγματικού χώρου και χρόνου και προεκτείνει τα όρια της ανθρώπινης εμπειρίας. Κατά την περίοδο της εφηβείας, η χρήση των υπολογιστών φαίνεται να σχετίζεται άμεσα τις αναπτυξιακές συνθήκες και ανάγκες του εφήβου. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει η Turkle (1995), σε όλες τις αναπτυξιακές φάσεις, τα παιδιά έχουν απορίες που προκύπτουν από τη χρήση των υπολογιστών. Σε μικρότερες ηλικίες αναρωτιούνται σχετικά με το μηχάνημα και αν έχει συναισθήματα και πως μπορούν να τα ελέγξουν, ερωτήματα τα οποία σχετίζονται και με τις δικές τους ικανότητες. Αυτός ο στοχασμός επιστρέφει και στην εφηβεία, όμως «δεν αφορά το μηχάνημα, αλλά τον εαυτό» (Turkle, 1995, σελ. 24).

Ολοκληρώνοντας την παρουσίαση και συζήτηση της ποσοτικής διερεύνησης της σχέσης των εφήβων με τον κυβερνοχώρο και το ζήτημα του εθισμού στο διαδίκτυο και τους υπολογιστές, η αίσθηση που μένει είναι ότι μάλλον τα υπάρχοντα διαγνωστικά κριτήρια δεν μπορούν να αποδώσουν μια αξιόπιστη εικόνα της εξάρτησης των εφήβων με τα συστατικά του κυβερνοχώρου. Είναι απαραίτητο να δημιουργηθούν νέα, που θα αντικατοπτρίζουν τις συνθήκες της σύγχρονης πραγματικότητας, αναπόσπαστο μέρος της οποίας φαίνεται να είναι ο κυβερνοχώρος, και θα λαμβάνουν υπόψη τους τις ανάγκες των εφήβων που μεγαλώνουν σε αυτήν την πραγματικότητα.

Μερικές ενδιαφέρουσες παραλειπόμενες παρατηρήσεις

Σημαντική ήταν και η παρατήρηση των μαθητών καθώς συμπλήρωναν τα ερωτηματολόγια, αλλά και οι αντιδράσεις που ακολουθούσαν, είτε στο διάλειμμα, είτε μέχρι να ολοκληρωθεί η συμπλήρωση από όλους τους μαθητές. Αφενός, το ότι το ερωτηματολόγιο αφορούσε την δική τους πραγματικότητα και αφετέρου ένα θέμα που είναι πολύ κοντά στα ενδιαφέροντά τους, φάνηκε να τους προκαλεί ενθουσιασμό και αρκετές συζητήσεις.

Μερικές ενδεικτικές φράσεις που καταγράφηκαν από την ερευνήτρια ήταν:

Σε μια τάξη της Α' Γυμνασίου ο ένας μαθητής ρωτάει τον διπλανό του

- *Νιώθεις μόνος εσύ; Τι απάντησες (στην ερώτηση);* Και ο διπλανός του απάντησε - *Μακάρι να ένοιθα μόνος! Έχω τον αδερφό μου!*

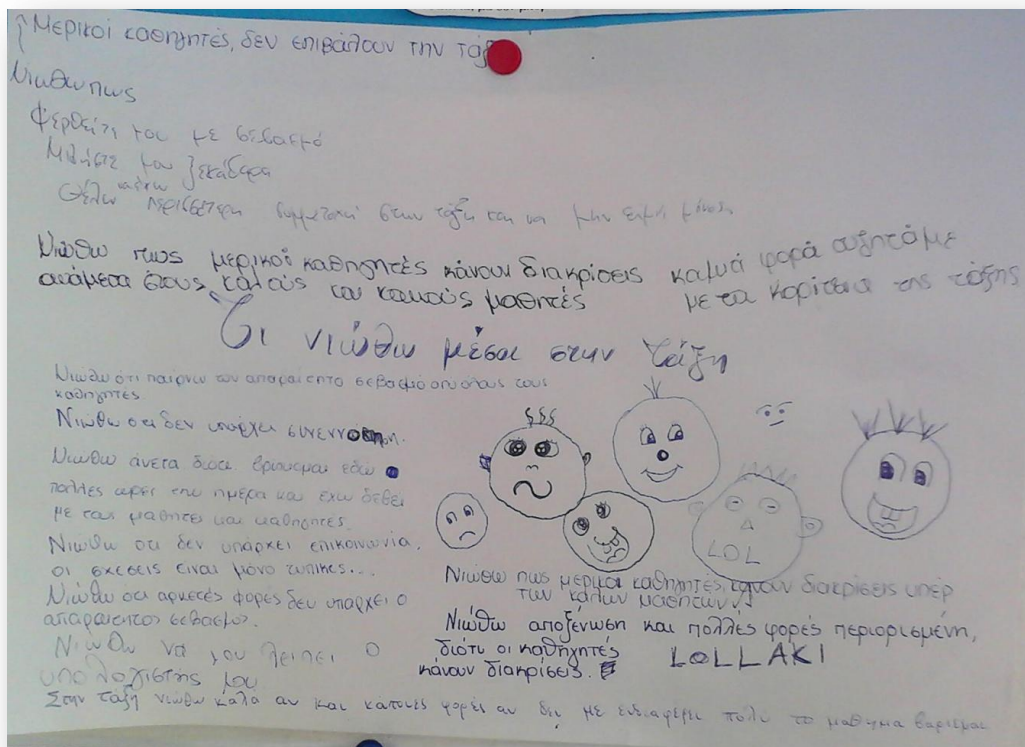
Πάλι σε τάξη της Α' Γυμνασίου ο ένας μαθητής ρωτάει την ερευνήτρια

- *Τι εννοείτε ακατάλληλο υλικό;* Και πετάγεται ένας άλλος μαθητής από την άλλη άκρη της αίθουσας και απαντάει - *Τσόντες εννοεί! Τι να εννοεί!*

Σε παρόμοιο στυλ, ο ίδιος μαθητής απάντησε και σε άλλον συμμαθητή του που ρώτησε την ερευνήτρια - *Τι εννοείται με το άλλο φύλο;* Και η απάντηση ήταν - *Με τις γκόμενες!*

Στα διαλείμματα επίσης, γίνονταν σημαντικές συζητήσεις, με αφορμή τα ερωτηματολόγια, οι οποίες αφορούσαν τις απαντήσεις που έδωσαν σε συγκεκριμένες ερωτήσεις, όπως σε αυτές που αφορούσαν τον χρόνο τον οποίον αφιερώνουν στον υπολογιστή τους, όπως επίσης και το γεγονός ότι κάποιοι έφηβοι έχουν διαδίκτυο στο κινητό τους, οπότε δεν χρειάζεται να είναι μπροστά στον υπολογιστή για να "σερφάρουν" ("*Πάρε και εσύ τέτοιο κινητό, μπαίνεις απ' όπου θες!*"). Φυσικά, υπήρχαν και σχόλια για το μέγεθος του ερωτηματολογίου, όμως στο τέλος ελάχιστα ήταν πλημμελώς συμπληρωμένα.

Ένα σημαντικό "εύρημα" το οποίο ανακαλύφθηκε σε μια τάξη της Γ' Γυμνασίου ήταν το ακόλουθο χαρτί, το οποίο ήταν τοποθετημένο σε έναν πίνακα ανακοινώσεων μέσα στην τάξη. Όταν ρωτήσαμε τους μαθητές γι' αυτό, μας είπαν ότι το κάνανε στο πλαίσιο του μαθήματος, μαζί με την καθηγήτριά τους. Όπως μπορούμε να διακρίνουμε, οι μαθητές έχουν σημειώσει ότι έχουν ανάγκη τον σεβασμό από τους καθηγητές και την επικοινωνία και συνεννόηση, αλλά και ότι κάποιοι μαθητές νιώθουν καλά μέσα στην τάξη. Επίσης, βλέπουμε και τη φράση «Νιώθω να μου λείπει ο υπολογιστής μου», από κάποιον από τους μαθητές της συγκεκριμένης τάξης και το χαρακτηριστικό lol (laughing out loud), το οποίο ανήκει στην γλώσσα της διαμεσολαβημένης, γραπτής, επικοινωνίας.

Εικόνα 21: Ζωγραφιά μαθητών με θέμα "Τι νιώθω μέσα στην τάξη" από σχολείο το οποίο συμμετείχε στην έρευνα μας και ήταν αναρτημένη σε πίνακα ανακοινώσεων.

VI. Γενική Συζήτηση

«Αφήστε τους νέους να αλλάξουν την κοινωνία και να διδάξουν τους μεγάλους πώς να βλέπουν τον κόσμο με καινούργια μάτια. Εκεί όμως, όπου υπάρχει η πρόκληση ενός αναπτυσσόμενου αγοριού ή κοριτσιού, ας υπάρξει κάποιος ενήλικος, που θα αποκριθεί στην πρόκληση».

Winnicott (1971, σελ. 203)

Τα λόγια του Winnicott, με τα οποία αποφασίσαμε να ανοίξουμε το τελικό μέρος της μελέτης αυτής, ίσως είναι η καλύτερη περιγραφή της στάσης που έχουν ανάγκη οι σύγχρονοι έφηβοι σήμερα, οι οποίοι καλούνται αφενός, να διαχειριστούν τον κόσμο που ανοίγεται μπροστά τους, με τις ραγδαίες σωματικές αλλαγές και τις πρωτόγνωρες διεγέρσεις της εφηβείας και αφετέρου, ενηλικιώνονται σε έναν κόσμο πολύ διαφορετικό από των γονέων τους, με τη διαμεσολάβηση των ψηφιακών τεχνολογιών και την εκ γενετής παρουσία τους στη ζωή τους.

Το επίκαιρο και συνάμα αμφιλεγόμενο ζήτημα του εθισμού στο διαδίκτυο αποτέλεσε το κίνητρο γι' αυτήν την ερευνητική εργασία. Ο ακαδημαϊκός διάλογος, σχετικά με αυτό το θέμα, κυρίως χαρακτηρίζεται από όρους, όπως διαγνωστικά κριτήρια, συνοσυρότητα, παθολογία και διαταραχές, ενώ ο καθημερινός λόγος από αφηγήσεις γονέων για τα «εξαρτημένα» παιδιά τους, τα οποία «δεν ενδιαφέρονται για τίποτα άλλο» πέρα από το διαδίκτυο και τα ηλεκτρονικά παιχνίδια, παραμελώντας το σχολείο και άλλες υποχρεώσεις. Τα MME επίσης συνεισφέρουν στο κλίμα του πανικού, προβάλλοντας συνεχώς αριθμούς εξαρτημένων παιδιών παγκοσμίως και παρουσιάζοντας αποσπάσματα επιστημονικών ερευνών για να ενισχύσουν την εικόνα μιας νέας μάστιγας που έχει στόχο τα αθώα παιδιά.

Η συζήτηση γύρω από τις επιδράσεις των μέσων στη ζωή των εφήβων και, κυρίως, το ζήτημα του εθισμού στο διαδίκτυο, γίνεται στο πλαίσιο μιας προσπάθειας προφύλαξης των ευάλωτων παιδιών. Αναμφισβήτητα, το διαδίκτυο και οι ψηφιακά διαμεσολαβημένες τεχνολογίες διαπλέκονται με καθοριστικό τρόπο στη ζωή του σύγχρονου εφήβου και έχουν επιφέρει μια μετατροπή της παιδικής κατάστασης, μέσα από την αλλαγή της καθημερινότητας των παιδιών και εφήβων, ήδη από πολύ νεαρή ηλικία. Όμως αυτή η μετατροπή, η οποία αφορά κυρίως τις σχέσεις που αναπτύσσονται μεταξύ τους και με το

περιβάλλον τους (οικογενειακό και σχολικό), μεγαλώνει και το χάσμα ανάμεσα στα παιδιά και τους γονείς, καθώς οι τελευταίοι δεν μπορούν να ελέγξουν την επικοινωνία και την πρόσβαση των παιδιών τους στις πληροφορίες που είναι διαθέσιμες στο διαδίκτυο (Ντάβου, 2005). Οι περισσότεροι έφηβοι με τους οποίους συνομιλήσαμε μας είπαν ότι οι γονείς τους δεν μπορούν να κάνουν βασική χρήση του υπολογιστή, πολύ περισσότερο να επιβάλλουν και να διατηρήσουν κανόνες σχετικά με αυτή τη χρήση. Γι' αυτό ίσως η πιο συνήθης τιμωρητική πρακτική, είναι η απαγόρευση της χρήσης και η απομάκρυνση του υπολογιστή από τον έφηβο.

Το ότι υπάρχουν έφηβοι που διολισθαίνουν στη χρήση και αναπτύσσουν συμπεριφορές που βλάπτουν τον εαυτό τους και τη σχέση τους με τους άλλους, είναι ένα δεδομένο το οποίο όμως σε καμία περίπτωση δεν περιορίζεται στη χρήση του διαδικτύου και δεν φαίνεται να προκαλείται αποκλειστικά από την ύπαρξη του υπολογιστή στη ζωή τους. Οπωσδήποτε τα μέσα κατέχουν σημαντική θέση στη ζωή των σύγχρονων εφήβων και μεταβάλλουν τις σχέσεις τους με τους σημαντικούς άλλους, αλλά αυτό δεν σημαίνει ότι «όσα προκαλούν τα μέσα είναι απαραίτητως αρνητικά» (Ντάβου, 2005, σελ. 33).

Στο πλαίσιο αυτής της διατριβής, προσπαθήσαμε να καλύψουμε ένα κενό, το οποίο νιώσαμε ότι υπάρχει και μεσολαβεί ανάμεσα στην παρουσία των μέσων στην ζωή των εφήβων και την κατάχρηση των υπολογιστών και του διαδικτύου. Σε ότι αφορά τους ενήλικες, στη διεθνή βιβλιογραφία έχει γίνει αρκετός λόγος για τις ανάγκες που καλύπτουν μέσω της χρήσης, ανάγκες για κοινωνικές συνευρέσεις, για κάλυψη συναισθηματικών κενών, για αντιστάθμισμα προσωπικών αδυναμιών και ιδιαιτεροτήτων χαρακτήρα (μοναχικότητα, αρνητική εικόνα εαυτού, κ.α.). Αναγνωρίσαμε σε μεγάλο βαθμό σε αυτούς το δικαίωμα της εναλλακτικής αναζήτησης συντρόφων και φίλων μέσω διαδικτύου, γιατί οι δύσκολοι και γρήγοροι ρυθμοί της καθημερινότητάς τους δεν τους επιτρέπουν πιο παραδοσιακές μορφές κοινωνικής συσχέτισης. Τι είναι αυτό που διαφοροποιεί τους εφήβους στην κάλυψη των δικών τους συναισθηματικών κενών και η αντίστοιχη συμπεριφορά, πριν καν περιγραφεί, ορίζεται ως παθολογική;

Η συμβολή λοιπόν που θεωρούμε ότι έχει η παρούσα προσπάθεια στο διάλογο για τη σχέση των εφήβων με το διαδίκτυο και τους υπολογιστές, επικεντρώνεται στην προσπάθεια απεικόνισης της σύγχρονης πραγματικότητας που περιλαμβάνει τη θέση μας ότι τα μέσα προεκτείνουν τα όρια της εμπειρίας σε νέες χωροχρονικές διαστάσεις, αλλά κυρίως προς μια ενδιαμέση περιοχή που μεσολαβεί ανάμεσα στον εσωτερικό κόσμο του εφήβου και στον κόσμο της εξωτερικής πραγματικότητας.

Δια μέσου αυτής της απεικόνισης, επικεντρωθήκαμε στον τρόπο με τον οποίο οι έφηβοι αφενός, αντιλαμβάνονται τη θέση και τη σημαντικότητα του υπολογιστή και του διαδικτύου στην καθημερινότητά τους και αφετέρου, επενδύουν ψυχικά στη χρήση, βιώνοντας την επεκτεταμένη περιοχής εμπειρίας. Από αυτό το σημείο, ξεκινήσαμε τη διερεύνηση εκείνης της συμπεριφοράς που φαίνεται να ξεφεύγει από την ανάγκη για την κάλυψη των αναπόφευκτων συναισθηματικών κενών που δημιουργούνται στην εφηβεία, και προσεγγίσαμε την ανάγκη κάποιων εφήβων για αποφυγή βίωσης των επώδυνων συναισθημάτων, που συνδέονται με ματαιώσεις και εντείνουν το αίσθημα ανασφάλειας και της ανεπάρκειας.

Η θεωρία του Winnicott μας έδωσε σημαντικά εφόδια στην προσέγγιση της σύγχρονης πραγματικότητας των εφήβων. Υπό την οπτική του υπολογιστή ως μεταβατικού αντικείμενου και του κυβερνοχώρου ως ενδιάμεσης περιοχής εμπειρίας, επιχειρήσαμε να οριοθετήσουμε τον τρόπο με τον οποίο ο έφηβος συνδέεται ψυχικά με τα αντικείμενα της σύγχρονης εποχής. Τα αντικείμενα αυτά, όπως οι υπολογιστές, τα κινητά τηλέφωνα και οι συσκευές αναπαραγωγής μουσικής, συχνά γίνονται αντιληπτά ως προϊόντα προς κατανάλωση και οι έφηβοι ως οι σημαντικότεροι καταναλωτές - θύματα. Στην πραγματικότητα όμως, τα αντικείμενα αυτά, δια μέσου των σχέσεων που αντιπροσωπεύουν και την ψυχική επένδυση που φέρουν, φαίνεται να προσφέρουν ικανοποίηση στον έφηβο, ο οποίος θα είναι έτοιμος κάποια στιγμή να τα αποεπενδύσει και να τα αποχωριστεί.

Στον πυρήνα της επένδυσης και της αποεπένδυσης ενός αντικείμενου, της συναισθηματικής εξάρτησης και του αποχωρισμού, εξακολουθεί να βρίσκεται η αίσθηση του εαυτού και ικανοποίηση που αντλεί ο έφηβος από αυτήν. Η αίσθηση του εαυτού εδράζεται σε μια αρκετά καλή οικογενειακή συνύπαρξη και ενισχύεται από ευκαιρίες για θετικές κοινωνικές αλληλεπιδράσεις με άτομα του ευρύτερου κοινωνικού περιβάλλοντος, αλλά κυρίως εντός του σχολικού πλαισίου, το οποίο αποτελεί το επίκεντρο της ζωής των εφήβων.

Λίγα λόγια για την μέθοδο

Ξεκινώντας την τελική συζήτηση, θεωρήσαμε σημαντικό να αναφερθούμε στην επιλογή των μεθόδων της στατιστικής ανάλυσης, χωρίς να επαναλάβουμε τη στατιστική ορολογία, που άλλωστε περιγράψαμε αναλυτικά στο αντίστοιχο κεφάλαιο. Η λογική που χαρακτηρίζει την προσπάθεια αυτή, είναι να αφήσουμε τα δεδομένα, είτε μας δίνονται μέσω της αφήγησης, είτε μέσω των αριθμών, να μας αποκαλύψουν τις σχέσεις που αναπτύσσονται μεταξύ των υπό διερεύνηση ζητημάτων. Έχοντας, αυτό κατά νου και με μόνο

γνώμονα τη συσσωρευμένη γνώση, που προκύπτει από τη βιβλιογραφική αναζήτηση και την εμπειρία από την αλληλεπίδρασή μας με τους εφήβους, κατά την ποιοτική διερεύνηση, σχεδιάσαμε την ποσοτική φάση της έρευνάς μας.

Μια από τις ιδιαιτερότητες της παρούσας εργασίας αφορά τις επιλογές της ως προς τις μεθόδους που ακολουθήθηκαν κατά την ανάλυση των ποσοτικών δεδομένων, οι οποίες ήταν αποτέλεσμα ενασχόλησης ενός σεβαστού χρονικού διαστήματος, σε σχέση με την πραγματοποίηση αυτής της μελέτης. Αρκετές δοκιμές είχαν πραγματοποιηθεί με τη βοήθεια άλλων μεθόδων ή άλλης επεξεργασίας με τις παρούσες μεθόδους, στο τέλος όμως επιλέχθηκε η κατηγορική ανάλυση κυρίων συνιστωσών, ώστε να ομαδοποιηθούν οι μεταβλητές σε θεματικούς παράγοντες και η πολλαπλή ανάλυση αντιστοιχιών, ώστε να οργανωθούν οι ομάδες και να αναδειχθούν οι σχέσεις μεταξύ τους. Αυτό που μεσολάβησε ανάμεσα στην ομαδοποίηση των μεταβλητών και στην οργάνωση των ομάδων και στη συσχέτιση μεταξύ τους, ήταν ο μετασχηματισμός των μεταβλητών που βασίστηκε στη θεωρητική πλαίσισωση των υπό διερεύνηση ζητημάτων.

Αυτός ο μετασχηματισμός των μεταβλητών, ουσιαστικά βασίστηκε στα όρια των παραγόντων και στον τρόπο που κατανέμονταν οι τοποθετήσεις στις προτάσεις των ενοτήτων. Ο μετασχηματισμός αυτός δεν θα ήταν δυνατός αν δεν επεξεργαζόμασταν τα δεδομένα μας με τη μορφή των συντεταγμένων που μας παρείχε η πολλαπλή ανάλυση αντιστοιχιών και συνεπώς των γραφικών αναπαραστάσεων που έγιναν αντιληπτές ως χάρτες κατανομής σημείων. Οι ομάδες που περιγράφηκαν αναλυτικά παραπάνω, αποτελούν το αποτέλεσμα της παρατήρησης των τοποθετήσεων των εφήβων στους παράγοντες και συνεπώς σε συγκεκριμένες προτάσεις που συγκροτούσαν τους παράγοντες αυτούς. Μέσα από την ανάλυση αυτή, προέκυψαν σχέσεις, οι οποίες ίσως δεν θα ήταν τόσο ευδιάκριτες και ενδεχομένως να χάνονταν μέσα στο πλαίσιο μιας πιο τυποποιημένης ανάλυσης, όπως π.χ της ανάλυσης κατά συστάδες, η οποία επιχειρήθηκε επίσης.

Η κατηγορική ανάλυση κυρίων συνιστωσών χρησιμοποιήθηκε για να *συμμαζέψει* λίγο το μεγάλο όγκο των μεταβλητών και να τις ομαδοποιήσει, χωρίς σημαντική απώλεια πληροφορίας σε έναν μικρότερο, πιο διαχειρίσιμο μέγεθος. Η σημαντική δουλειά της ανάδειξης των σχέσεων και του ορισμού των ομάδων, στις οποίες κατανεμήθηκαν οι έφηβοι του δείγματος μας, έγινε μέσω της πολλαπλής ανάλυσης αντιστοιχιών. Όπως επισημαίνει ο Bourdieu (1979/2011, σελ. 27) « [...] οι χώροι που κατασκευάζει η κοινωνική επιστήμη με την συμβολή της μεθοδικής χρήσης της ανάλυσης αντιστοιχιών προσδιορίζονται από τις αντικειμενικές σχέσεις μεταξύ των ατόμων και μεταξύ των ιδιοτήτων, που προσομοιάζουν ή αντιπαρατίθενται όσον αφορά όλες τις διακριτικές σχέσεις από την άποψη της ίδιας τους

της σχέσης - και που χαρακτηρίζονται από σύνολα ιδιοτήτων, στατιστικά συνδεδεμένα μεταξύ τους (σε διαφορετικούς βαθμούς) [...]».

Η ανάλυση αντιστοιχιών ανταποκρίθηκε στις απαιτήσεις που είχαμε θέσει ως προς τη λεπτομερή ανάλυση των υπό διερεύνηση ζητημάτων και αποκάλυψε σημαντικές σχέσεις μεταξύ των παραγόντων και των ομάδων, επιτρέποντας την πιο δημιουργική παρατήρηση της σύγχρονης κατάστασης των εφήβων.

Οι σύγχρονοι έφηβοι

**«Δεν είμαστε παιδιά των λουλουδιών
Είμαστε εκείνα τα χλωμά, τα χλωμά
παιδιά των μπαλκονιών»⁵³.**

Η εφηβεία αποτελεί τη δεύτερη πιο κρίσιμη περίοδο στην ανάπτυξη του ατόμου, μετά τη βρεφική ηλικία. Μια περίοδο έντονης ευαλωτότητας και υψηλού ρίσκου τραυματισμού του ατόμου, καθώς ο ψυχισμός διαπραγματεύεται άλυτες συγκρούσεις και αναβιώνει παλαιότερα ψυχικά τραύματα (Αναστασόπουλος, 1998). Όμως, είναι και η περίοδος για επούλωση αυτών των τραυμάτων και ψυχική αναπλήρωση. Η εφηβεία αποτελεί τη δεύτερη ευκαιρία για το άτομο (και το περιβάλλον του), για να αποκτήσει εκείνα τα εφόδια που θα του επιτρέψουν να μπει όσο πιο έτοιμο στην ενήλικη ζωή.

Ήταν σημαντικό να ακούσουμε το βίωμα των εφήβων. Μέσα από τη δική τους αφήγηση προσπαθήσαμε να συγκροτήσουμε την εικόνα της δικής τους πραγματικότητας. Μιας πραγματικότητας που, μέσα από τον λόγο τους, προκύπτει ιδιαίτερα πιεστική και κουραστική από τις σχολικές υποχρεώσεις και τις δραστηριότητες για την απόκτηση δεξιοτήτων (όπως ξένες γλώσσες, μουσική, γυμναστήριο, κ.α.). Η ιδιαίτερα απαιτητική καθημερινότητα, ως βίωμα των σύγχρονων εφήβων, επιβεβαιώθηκε και από την ποσοτική διερεύνηση, καθώς ένα μεγάλο ποσοστό εφήβων επικεντρώθηκε στην κουραστική καθημερινότητα λόγω του σχολείου, όπως λειτουργεί σήμερα στην χώρα μας, κάτι το οποίο ζημιώνει και την γενική τους ικανοποίηση από την ζωή.

Η διαδικασία της μάθησης και ο υπερβολικός φόρτος από το διάβασμα που φέρουν οι έφηβοι στο σπίτι, φαίνεται να είναι τα δύο στοιχεία εκείνα που τους αποθαρρύνουν και δημιουργούν δυσάρεστα συναισθήματα. Οι παραδοσιακές διαδικασίες μάθησης, με τους καθηγητές να διαβάζουν από ένα βιβλίο και να περιμένουν από τους εφήβους να αποστηθίσουν κάθε γραμμή, φαίνεται πως δεν είναι αποτελεσματικές σε αυτά τα παιδιά, τα οποία μεγαλώνουν με χιλιάδες ερεθίσματα τη στιγμή, με χρωματιστές και κινούμενες

⁵³ Στίχος από το τραγούδι με τίτλο «Τα παιδιά των μπαλκονιών» (2007), ερμηνεία Ν. Μίχας, στίχοι Λ.Λαζόπουλος, μουσική Γ. Μίχας και Αν. Παπαμάρκου.

εικόνες ήδη από την ηλικία που δεν ήξεραν να μιλούν και με φωνές, όπως μια συνεχώς ανοιχτή τηλεόραση, που τα «συντροφεύει» τις ώρες της χαλάρωσης και της οικογενειακής συνάντησης, γύρω από το μεσημεριανό τραπέζι. Ο Μάνος (15 ετών) μας είχε περιγράψει, με λόγο που εκφράζει ικανοποίηση, τη διαδικασία της μάθησης με τη χρήση ηλεκτρονικών υπολογιστών και μιας μεγάλης οθόνης που αντικατέστησε, μάλλον, τον παλιό πίνακα. Υπάρχουν βέβαια μια πληθώρα ερευνών, τις οποίες συνοψίζει ο Σιώμος (2012), που υποστηρίζουν ότι η τεχνολογία, συγκεκριμένα η χρήση Η/Υ και το υπερκείμενο, δεν υποβοηθά την διαδικασία της μάθησης και ότι συσχετίζεται αρνητικά με την απόδοση και την κατανόηση του υλικού. Ίσως όμως να ήταν πιο αποδοτικό, αν κάποιες πλευρές της εκπαιδευτικής διαδικασίας ενσωμάτωναν την μεγάλη εξοικείωση των εφήβων με τις νέες τεχνολογίες.

Ο έφηβος εισέρχεται στην δευτεροβάθμια εκπαίδευση όντας σε μια ασταθή φάση της ύπαρξης του και ταλαντεύεται σε ένα «δραματικό χάσμα μεταξύ του ότι δεν γνωρίζει ποιος είναι και του φόβου μήπως δεν καταφέρει να είναι εκείνο που ονειρεύεται» (Galimberti, 2011, σελ. 37). Στο σχολείο, κάποιοι έφηβοι δηλώνουν ότι βιώνουν μια έντονη αίσθηση αδικίας από τη σχέση τους με τους καθηγητές αλλά και μια αδυναμία να ανταποκριθούν στις απαιτήσεις των σχολικών υποχρεώσεων. Από αυτή την αδυναμία και την αίσθηση της αδικίας δημιουργείται μια συναισθηματική αναστάτωση στον έφηβο που μπορεί να οδηγήσει σε μια απορριπτική στάση προς το σχολείο, τους καθηγητές και τη διαδικασία της μάθησης. Η στάση αυτή μάλλον υιοθετείται περισσότερο ως μια άμυνα από τη μεριά του εφήβου, για να προστατεύσει τον εαυτό του από τα δυσάρεστα συναισθήματα που συνοδεύουν την αδυναμία ανταπόκρισης στις απαιτήσεις του περιβάλλοντός του. Ο έφηβος προστατεύει την ευθραστότητά του, αναπτύσσοντας μια συμπεριφορά που μπορεί να λάβει τη μορφή της επιθετικότητας ή της απόρριψης του σχολείου και των καθηγητών, ώστε να μην φτάσει στο σημείο να απορρίψει τον εαυτό του. Σύμφωνα με τον Winnicott (1950/2002), η επιθετικότητα προέρχεται από ματαιώσεις που ο έφηβος δεν μπορεί να διαχειριστεί. Προκύπτει, από το ποσοτικό μέρος της έρευνάς μας, ότι οι έφηβοι που εμφανίζουν χαμηλή γενική ικανοποίηση, είναι εκείνοι που εμφανίζουν, χωρίς εμφανή αιτιολογία, επιθετική στάση απέναντι στο σχολείο.

Η ικανότητα του παιδιού να μάθει «έχει τις ρίζες της και αναπτύσσεται με την ικανότητα του παιδιού να εκφράζει περιέργεια και να εξερευνεί τον κόσμο χωρίς φόβο μιας πιθανής καταστροφής», είναι λοιπόν, απαραίτητη εκείνη η εσωτερικευμένη αναπαράσταση της ασφαλούς σχέσης που θα προσφέρει στο παιδί ένα καταφύγιο, «όταν οι συνθήκες της εξερεύνησης είναι δυσμενείς ή όταν οι ανακαλύψεις γίνονται απειλητικές» (Ντάβου, 1998,

σελ. 122). Όπως προέκυψε από τα ευρήματα μας, τόσο από την ποσοτική όσο και από την ποιοτική διερεύνηση, οι έφηβοι που νιώθουν ανεπαρκείς και λιγότερο ικανοί από τους συμμαθητές τους στο σχολείο, νιώθουν απογοητευμένοι από τη σχέση τους με την οικογένεια τους και διακατέχονται από αισθήματα αδικίας, έλλειψη κατανόηση και πίεση για ανταπόκριση στις σχολικές τους υποχρεώσεις. Καθώς, η προσαρμογή και η επιτυχία των παιδιών στο σχολείο σχετίζεται με έναν συνδυασμό παραγόντων, κάποιιοι από τους οποίους είναι ιδιαίτερα πολύπλοκοι για να αντιμετωπιστούν στο σχολικό περιβάλλον, απαιτείται η βαθύτερη κατανόηση του κάθε παιδιού και των μη συνειδητών δυναμικών που δεν επιβαρύνουν μόνο την ικανότητα το παιδιού για αποτελεσματική αφομοίωση της γνώσης αλλά και την ικανότητα του να βιώνει τον αυθεντικό εαυτό του μέσα στις σχέσεις.

Η αίσθηση που αποκομίζει κάποιος ακούγοντας τους εφήβους να μιλούν για την καθημερινότητα τους είναι ότι βρίσκονται συνέχεια στον δρόμο, ανάμεσα σε σχολείο, φροντιστήρια, συγγενικά πρόσωπα που τα φροντίζουν όσο οι γονείς είναι στη δουλειά και εξωσχολικές δραστηριότητες, όπως μουσική και γυμναστήριο. Μια έφηβη, μάλιστα απεικόνισε ακριβώς αυτή την αίσθηση φωτογραφίζοντας τον δρόμο. Και μέσα σε αυτή την πιεστική καθημερινότητα, δεν φαίνεται να υπάρχει χρόνος για δραστηριότητες με την οικογένεια και φίλους.

Μέσα από τον λόγο των εφήβων δεν προέκυψε αυθόρμητα μια ικανοποιητική συνύπαρξη με την οικογένεια. Οι περισσότερες οικογενειακές δραστηριότητες βιώνονται από τους εφήβους ως υποχρεώσεις, όπως ένα κυριακάτικο γεύμα σε κάποιο συγγενικό πρόσωπο, ψώνια ή παρακολούθηση τηλεόρασης. Καθώς η εφηβεία αποτελεί τη δεύτερη περίοδο της εξατομίκευσης, η γονεϊκή επιρροή μειώνεται και ο έφηβος αναπτύσσει μια έντονη αμφιθυμία απέναντι στους γονείς του. Αυτή η αμφιθυμία ίσως να αντικατοπτρίζεται και στους εφήβους εκείνους που εμφάνισαν μια μεσαίου βαθμού ικανοποίηση, όπως την ορίσαμε στην ποσοτική διερεύνηση που διεξήγαμε. Μέσα από την ανάλυση προέκυψε ότι όσο αυξάνεται η ηλικία, μειώνεται η ικανοποίηση από την οικογένεια. Έτσι οι μικρότεροι έφηβοι, 11- 13 ετών, φαίνεται να απολαμβάνουν στήριξη, καθοδήγηση και κατανόηση από την οικογένεια τους, ενώ οι μεγαλύτεροι, 14 - 16 ετών, φαίνεται να νιώθουν πίεση και έλλειψη κατανόησης από την οικογένεια τους, επιζητούν όμως την καθοδήγηση και την παρέα τους.

Ψυχική συνέντευξη με τον άλλον μέσα από την οθόνη...

«Οι σημερινοί έφηβοι δεν υπολείπονται στις ανάγκες που είχαν και οι προηγούμενες γενιές για να αποκτήσουν την ικανότητα της ενσυναίσθησης⁵⁴, να στοχαστούν για τις αξίες και την ταυτότητα τους και να διαχειριστούν και να εκφράσουν συναισθήματα» (Turkle, 1995, σελ. 172). Μέσα σε μια περιχαρακωμένη, χρονικά και δημιουργικά, πραγματικότητα οι σύγχρονοι έφηβοι προσπαθούν να ανακαλύψουν και να πειραματιστούν με τον εαυτό και τον άλλον. Καλύπτονται και με ποιόν τρόπο οι ανάγκες του σύγχρονου εφήβου για δημιουργική απομόνωση, ευεργετική μοναξιά αλλά και αλληλεπίδραση με σημαντικούς άλλους που θα επιτρέψει τις απαραίτητες δοκιμές της πραγματικότητας, ώστε να δομηθεί ο ψυχισμός του, μέσα στην συνεχώς συνδεδεμένη πραγματικότητα;

Η πανταχού παρουσία του κυβερνοχώρου στη ζωή τους, είτε μέσω του υπολογιστή είτε μέσω άλλων συσκευών που παρέχουν πρόσβαση στο διαδίκτυο, είναι αδιαμφισβήτητη. Για τους εφήβους οι υπολογιστές είναι το διαδίκτυο και το διαδίκτυο είναι η πρόσβασή τους στον κόσμο, καθώς μέσω αυτού νιώθουν πως μπορούν να κάνουν τα πάντα. Η πλειοψηφία των εφήβων έχουν κινητά και άλλες συσκευές που τους παρέχουν πρόσβαση σε σελίδες κοινωνικής δικτύωσης, σε μουσικές και άλλες βιβλιοθήκες, σε μηχανές αναζήτησης, ακόμα και σε παιχνίδια από τη στάση του λεωφορείου, στο δρόμο για το σπίτι μετά το σχολείο, στην αυλή την ώρα του διαλείμματος. Η εικόνα του εφήβου, ο οποίος έχει στραμμένο το βλέμμα σε μια οθόνη και φαίνεται αποκομμένος από το περιβάλλον του, είναι ένα πολύ συνηθισμένο θέμα συζήτησης.

Οι περισσότεροι έφηβοι με τους οποίους συνομιλήσαμε, είναι εγγεγραμμένοι σε κάποιο πρόγραμμα κοινωνικής δικτύωσης και μάλιστα είχαν την πρώτη τους επαφή με αυτό, πολύ πριν την νόμιμη ηλικία⁵⁵ που προβλέπεται από τους όρους των προγραμμάτων αυτών. Αρκετοί από τους εφήβους, κυρίως οι έφηβες, το έκαναν «επειδή είχαν όλοι», σε μια προσπάθεια να μην διαφέρουν από τους συνομηλίκους τους. Οι κοινές εμπειρίες που βιώνουν οι έφηβοι ενδυναμώνουν τους δεσμούς μεταξύ τους και δημιουργούν αμοιβαία συμπάθεια και κατανόηση (Coleman, 1980), ενώ αντίθετα η διαφορετικότητα προκαλεί στον έφηβο τρόπο αποκλεισμού από την ομάδα των συνομηλίκων και ευνοεί την ανάπτυξη διαταραχών (Αναστασόπουλος, 1999).

⁵⁴ Ως ενσυναίσθηση μεταφράστηκε το *empathic skills*. Η εμπάθεια στα ελληνικά μεταφράζεται ως ισχυρό πάθος, εχθρότητα και αρνητικά συναισθήματα εναντίον κάποιου. Η ενσυναίσθηση αφορά την βαθιά κατανόηση και επικοινωνία με τον άλλον, μέσω της συναισθηματικής ταύτισης.

⁵⁵ Για λογαριασμό στο Facebook, το παιδί πρέπει να είναι 13 ετών και πάνω. Φυσικά, μια ψευδής συμπλήρωση στην χρονολογία γέννησης αρκεί για να δημιουργηθεί ο λογαριασμός.

Οι γονείς προμηθεύουν τους εφήβους με τα πρώτα τους κινητά τηλέφωνα, ήδη από τις τελευταίες τάξεις του δημοτικού, για να μπορούν να επικοινωνούν μαζί τους και να νιώθουν ότι τα παιδιά τους είναι προστατευμένα στη, όπως συχνά περιγράφεται, βίαιη και απρόσωπη εξωτερική πραγματικότητα, την ίδια στιγμή που οι ίδιοι βρίσκονται στην δουλειά (σε μια ή περισσότερες). Το κινητό τηλέφωνο όμως, ειδικά για τους μεγαλύτερους εφήβους συνοδεύεται και από μια σειρά ελευθερίες, οι οποίες αφορούν κυρίως τον ελεύθερο χρόνο και τις δραστηριότητες με φίλους. Οι γονείς «ανταλλάσσουν» τις ελευθερίες αυτές, οι οποίες είναι επιβεβλημένες για τη διαδικασία της εξατομίκευσης, με την ανά πάσα στιγμή επικοινωνία με τον έφηβο. Σύμφωνα με την Turkle (2011, σελ. 173), αυτή η συμφωνία στέρει από τον έφηβο εκείνη την μοναξιά που θα του επιτρέψει να έρθει σε επαφή με τα συναισθήματα του. «[...] Υπήρχε ένα σημείο στη ζωή ενός παιδιού της πόλης, μια σημαντική στιγμή, όπου για πρώτη φορά θα διέσχιζε την πόλη μόναχο. Ήταν ένα τελετουργικό μετάβασης που επικοινωνούσε σε όλα τα παιδιά ότι ήταν μόνα και υπεύθυνα. Αν φοβόντουσαν, ήταν αναγκασμένα να βιώσουν αυτά τα συναισθήματα».

Φαίνεται πως οι ενήλικες κάνουν τα πάντα για να μην βιώσουν τα παιδιά τους (και οι ίδιοι) δυσάρεστα συναισθήματα, όπως ο φόβος. Ίσως γι' αυτό τους παρέχουν κάθε είδους τεχνολογική συσκευή, έτσι ώστε αυτά να παραμένουν στο σπίτι, προστατευμένα. Τα εφηβικά υπνοδωμάτια είναι πλήρως εξοπλισμένα με κάθε είδους τεχνολογικό εξάρτημα, τα οποία όμως όλο και μικραίνουν για να μην μένουν στο σπίτι, αλλά να συνοδεύουν τον έφηβο και έξω από αυτό.

Οι έφηβοι όμως έχουν την ανάγκη της *αποσύνδεσης* από το περιβάλλον τους, μια αποσύνδεση η οποία προϋποθέτει την εσωτερίκευση της αναπαράστασης ενός ασφαλούς δεσμού και συγχρόνως την αναγνώριση του δικαιώματος του ατόμου να ελέγχει το πότε θα επικοινωνήσει με τους σημαντικούς άλλους (γονείς και φίλους). Η έννοια της επικοινωνίας, όπως την όρισε ο Winnicott (1963/1984), αφορά την «φαντασίωση κάποιου να αποκαλυφθεί». Ο έφηβος, όπως και το βρέφος, χρειάζεται τον δικό του χρόνο προσωπικής αποκάλυψης, δηλαδή τον δικό του χρόνο για να διαπραγματευτεί με την ταυτότητα του και να βρει τις προσωπικές του τεχνικές για επικοινωνία. Ίσως ο κυβερνοχώρος και η ψηφιακά διαμεσολαβημένη επικοινωνία να του προσφέρει ακριβώς αυτήν τη δυνατότητα για επιλεκτική και προστατευμένη επικοινωνία. Με «δυο ακουστικά» στ' αυτιά (Γεωργία,14) στον δικό τους προσωπικό χώρο, οι έφηβοι καλύπτουν την ανάγκη τους για «χαλαρή» ανθρώπινη επαφή μέσα απ' τον, μόνιμα συνδεδεμένο με σελίδες κοινωνικής δικτύωσης, υπολογιστή τους. «Μπαίνουν» να δουν «ποιος είναι μέσα εκείνη τη στιγμή», ανταλλάσσουν

φρασούλες, μόνιμα συνδεδεμένοι με τους φίλους τους, αλλά σε απόσταση, και σε ένα καλά περιχαρακωμένο φυσικό χώρο.

Η μη - επικοινωνία, σύμφωνα με τον Winnicott (1963/1984) δεν είναι κάτι που πρέπει να γίνεται αντιληπτό ως παθολογικό σύμπτωμα. Δηλώνει πως το άτομο νιώθει ικανό να υπάρξει χωρίς την παρουσία του αντικειμένου, καθώς έχει επέλθει η ωρίμανση της ικανότητάς του να είναι μόνο. Το παράδοξο είναι ότι αυτή η έννοια της μοναξιάς, περιλαμβάνει την παρουσία κάποιου άλλου, ως ενδοβλημένη αναπαράσταση στον ψυχικό κόσμο του ατόμου. Είναι, όμως οι σύγχρονοι έφηβοι στην πραγματικότητα ποτέ μόνοι;

Μια από τις πιο συνηθισμένες δραστηριότητες των εφήβων, κυρίως των αγοριών, με τους φίλους τους είναι να μαζεύονται σε ίντερνετ καφέ και παίζουν όλοι μαζί διαδικτυακά παιχνίδια. Η απασχόληση με ηλεκτρονικά παιχνίδια (75,2%) ήταν η τρίτη πιο δημοφιλής επιλογή, μετά την επικοινωνία (82,2%) και την αναζήτηση πληροφοριών για τα μαθήματα (80,8%). Από τον λόγο των εφήβων φαίνεται ότι αντλούν ιδιαίτερη ικανοποίηση από αυτήν την δραστηριότητα. Αυτό που είναι όμως συζητήσιμο, είναι το «όλοι μαζί», καθώς ο καθένας κάθεται μόνος του σε έναν υπολογιστή και βρίσκονται όλοι μαζί σε μια άλλη πραγματικότητα, η οποία εκτυλίσσεται στον κυβερνοχώρο.

Μέσα από την αφήγηση των εφήβων φαίνεται ότι αυτή η συλλογική δραστηριότητα υποβοηθά το κτίσιμο ενός δικτύου αλληλοβοήθειας και πληροφόρησης μεταξύ τους. Αποτελεί ένα κοινό σημείο αναφοράς που τους συνδέει και εκτός κυβερνοχώρου. Τα ηλεκτρονικά παιχνίδια δεν μπορούν να έχουν την ψυχική λειτουργία των παραδοσιακών παιχνιδιών, καθώς δεν επιτρέπουν την παιγνιώδη διάθεση, την δημιουργική άσκηση της φαντασίας, τη αφομοίωση του βιώματος εξαιτίας των χρονικών ρυθμών που ακολουθούν και την δημιουργία των ρόλων ανάλογα με τις ανάγκες του ατόμου (Ντάβου, 2005). Στην περίπτωση όμως των σύγχρονων εφήβων, το ενδιαφέρον δεν επικεντρώνεται τόσο στη φύση του παιχνιδιού, αλλά στην επιλογή του ως κοινή δραστηριότητα. Οι έφηβοι βιώνουν μέσα από το παιχνίδι μια απόδραση από την πιεστική καθημερινότητα τους και σε αυτήν την απόδραση παίρνουν μαζί και τους φίλους τους, σε μια άλλη πραγματικότητα στην οποία η αλληλεπίδραση γίνεται κυρίως με όρους φαντασίας. Η ικανοποίηση από αυτήν την δραστηριότητα είναι κάτι που συνοδεύει τις παρέες των συνομηλίκων και στην εκτός κυβερνοχώρου συνύπαρξή τους.

... αλλά και με τον εαυτό

Όπως είδαμε, ο κυβερνοχώρος είναι πρωτίστως ένας ψυχολογικός χώρος, και πιο συγκεκριμένα ένας μεταβατικός χώρος, ο οποίος αποτελεί προέκταση του εαυτού, σε μια πραγματικότητα που δεν είναι ούτε εσωτερική, ούτε εξωτερική. Με την μεταβατική του διάσταση, ο κυβερνοχώρος μπορεί να παρεισφρήσει σε όλες τις πλευρές της ψυχικής ζωής και να προσδώσει εναλλακτική κατάσταση στην συνειδητότητα. Η συνειδητότητα αποτελεί το οργανωμένο προσωπικό μοντέλο των σκέψεων και των συναισθημάτων του ατόμου, μέσω του οποίου το άτομο μπορεί να σταθεί και να λειτουργήσει μέσα στο περιβάλλον του. Κατά την εφηβεία, αυτό το μοντέλο βρίσκεται υπό διαπραγμάτευση, η οποία στην τελική της έκφανση θα προσδώσει τον απαρτιωμένο εαυτό του ενήλικα.

Η δυνατότητα που παρέχει ο κυβερνοχώρος για παιχνίδι με την ταυτότητα του ατόμου έχει αποτελέσει το ενδιαφέρον αρκετών ερευνητών (Aboujaoude, 2011, Gackenbach & Stackelberg, 2007, Turkle, 1995) και ήταν ένα από τα βασικά ερευνητικά ζητήματα και στην δική μας μελέτη. Προέκυψε ότι οι σύγχρονοι έφηβοι αντιλαμβάνονται και εκμεταλλεύονται την δυνατότητα αυτή, με δύο διαφορετικούς τρόπους. Κάποιοι έφηβοι προσανατολίζονται στη χρήση εκείνη που τους επιτρέπει μια εναλλακτική παρουσίαση του εαυτού, χωρίς όμως να φαίνεται μια ανάγκη που υπαγορεύει μια τέτοια χρήση. Οι έφηβοι αυτοί πιστεύουν ότι είναι μια επιθυμητή πρακτική, σε ένα χώρο που δεν μπορείς στην πραγματικότητα να είσαι ο εαυτός σου⁵⁶. Η Κούρτη (2003) αναφέρει πως η παρουσίαση του πραγματικού εαυτού στο διαδίκτυο, συνήθως σχετίζεται με τον στόχο της δημιουργίας σταθερών δεσμών και φιλικών σχέσεων, την ίδια στιγμή που το διαδίκτυο επιτρέπει μια πολύ επιλεκτική αυτοπαρουσίαση του ατόμου καθώς «τα πάντα ελέγχονται και παραδίδονται στο κοινό μόνο όταν και εφόσον ανταποκρίνονται στις επιθυμίες μας» (σελ. 147). Η Turkle (2011) υποστηρίζει ότι το παιχνίδι με την ταυτότητα στον κυβερνοχώρο, δεν είναι τόσο εύκολο όσο ίσως να παρουσιάζεται, καθώς δεν υπάρχουν πολλά περιθώρια λάθους, όταν κάθε κίνηση του ατόμου αποθηκεύεται. Η ζωή εντός δικτύου, αφορά τον προσχεδιασμό και αναστέλλει την αυθεντικότητα. Ίσως, εκεί να εστιάζουν και οι δικοί μας έφηβοι, οι οποίοι χαρακτηρίζονται και από μια πιο επιφυλακτική στάση απέναντι στο διαδίκτυο, και επικεντρώνονται κυρίως στα αρνητικά χαρακτηριστικά του.

Αρκετοί όμως έφηβοι, η πλειοψηφία του δείγματος μας, φαίνεται να επενδύουν ψυχικά στη χρήση του υπολογιστή και του διαδικτύου. Ο κυβερνοχώρος, γι' αυτούς τους

⁵⁶ Αυτό προέκυψε καθώς ο παράγοντας βάση του οποίου ορίστηκε η συγκεκριμένη ομάδα, περιλαμβάνει την πρόταση «Στο διαδίκτυο είσαι ο εαυτός σου» και η ομάδα αυτή τοποθετήθηκε, ως επί το πλείστον αρνητικά, σε αυτήν την πρόταση.

εφήβους λειτουργεί ως μια επεκτεταμένη περιοχή εμπειρίας, στην οποία κινούνται, έχοντας άρει τις αναστολές τους, αλληλεπιδρώντας μέσω των άλλων, με τον ίδιο τους τον εαυτό. Την έννοια της άρσης των αναστολών στον κυβερνοχώρο (Suler, 2004) την παρουσιάσαμε εκτεταμένα στο θεωρητικό μέρος αυτής της εργασίας. Το ενδιαφέρον σημείο που προέκυψε από την ανάλυση του υλικού μας, ήταν ότι αυτοί οι έφηβοι φαίνεται να αποδίδουν, μη συνειδητά, μια μεταβατικού τύπου διάσταση στη χρήση του υπολογιστή. Η μεταβατική χρήση, όπως την ορίσαμε λειτουργικά, αφορά την χρήση εκείνη που φέρει χαρακτηριστικά του μεταβατικού αντικειμένου, κατά Winnicott (1971). Ο υπολογιστής λοιπόν επενδύεται ψυχικά από τους εφήβους και προσφέρει ευκαιρίες για δημιουργική επίλυση συναισθηματικών συγκρούσεων του άτομου με τον εαυτό και με τον κόσμο γύρω του.

Η μεταβατική χρήση και η άρση των αναστολών στον κυβερνοχώρο μπορούν να θεωρηθούν ως δύο σημαντικές διαστάσεις για την ψυχοκοινωνική ανάπτυξη του σύγχρονου εφήβου. Καθώς ο πειραματισμός με την ταυτότητα είναι ο θεμέλιος λίθος της εφηβείας, ο σύγχρονος έφηβος χρειάζεται εκείνο τον χώρο, στον οποίο θα πειραματιστεί, χωρίς να υπάρχει ο φόβος του ψυχικού τραυματισμού. Ο κυβερνοχώρος φαίνεται να προσφέρει αυτόν τον χώρο, εφόσον ο έφηβος εισέρχεται σε αυτόν, εφοδιασμένος με την *ικανότητα* να συγκροτεί μεταβατικά αντικείμενα, μια ικανότητα που εγκαθιδρύεται στο άτομο ήδη από την βρεφική ηλικία. Μέσω της μεταβατικής χρήσης, ο έφηβος θα μπορέσει να διαχειριστεί όλες τις απαραίτητες ματαιώσεις που θα επέλθουν από αυτόν τον πειραματισμό, μέχρι να αποκρυσταλλώσει την αίσθηση του εαυτού του. Η άρση των αναστολών που ευνοείται από τις συνθήκες με τις οποίες λειτουργεί ο κυβερνοχώρος, αποτελεί το μέσο του πειραματισμού και ίσως υπονοεί μια, έστω και υποτυπώδη, συνειδητότητα του πραγματικού εαυτού αλλά και μια προεγκατεστημένη στο άτομο, αίσθηση βασικής εμπιστοσύνης.

Το άτομο εκείνο το οποίο αδυνατεί να συγκροτήσει μεταβατικά αντικείμενα, αδυνατεί να βιώσει από κοινού εμπειρίες με άλλα άτομα και καταφεύγει σε καταναγκαστικού τύπου επαναλήψεις ώστε να αποφύγει την επαναβίωση του τραύματος (Μανωλόπουλος, 2012). Καθώς αυτό το άτομο δεν έχει εσωτερικεύσει ένα αρκετά καλό αντικείμενο, το οποίο αποτελεί την προϋπόθεση για την *ικανότητα* συγκρότησης μεταβατικών αντικειμένων, δεν έχει καταφέρει να εγκαταστήσει αυτήν την βασική εμπιστοσύνη, που θα τον συνοδεύει στην πορεία της ανάπτυξης του. Δεν μπορούμε να υποθέσουμε ότι τα άτομα, τα οποία προέκυψε από την έρευνά μας ότι δεν αντιλαμβάνονται τον κυβερνοχώρο ως ενδιάμεση περιοχή εμπειρίας ανήκουν σε αυτήν την κατηγορία. Ίσως

να βιώσαν την αποκαθεξιοποίηση του αντικειμένου, με επιτυχία. Άλλωστε είναι οι ίδιοι έφηβοι που πιστεύουν ότι οι φίλοι στην πραγματική ζωή είναι καλύτεροι από τους φίλους στο διαδίκτυο ⁵⁷. Υπό αυτήν την έννοια, ίσως καταφέρνουν να αποκομίζουν τα ευεργετικά οφέλη της φιλίας και να αντεπεξέρχονται με επιτυχία στην μεταβατική περίοδο της εφηβείας.

Άμεσες διαπροσωπικές συναναστροφές και φιλία στην εφηβεία

Αν και οι εξ αποστάσεως συνευρέσεις φαίνεται ότι έχουν ενσωματωθεί στους τρόπους επικοινωνίας και κοινωνικοποίησης των σύγχρονων εφήβων, δεν έχουν καταφέρει να ικανοποιήσουν την ανάγκη τους για άμεση προσωπική συναναστροφή. Στην πραγματικότητα διευκολύνουν την επικοινωνία με φίλους και συμμαθητές στο πλαίσιο μιας καθημερινότητας, που με εξαίρεση την αυλή του σχολείου, δεν αφήνει πολύ χρόνο για προσωπικές συναντήσεις. Οι έφηβοι συνυπάρχουν σε παρέες και μιλούν με βαθιά ικανοποίηση γι' αυτήν την πτυχή της ζωής τους.

Οι παρέες των εφήβων, αγοριών και κοριτσιών, περιγράφονται ως πολυμελής (άνω των 5 ατόμων), αλλά με ένα στενό πυρήνα κολλητών, με τους οποίους αναπτύσσεται μια ιδιαίτερη οικειότητα και εμπιστοσύνη. Συζητούν τα πάντα και συμμετέχουν σε κοινές δραστηριότητες, όπως ωδείο, γυμναστήριο, κ.α.. Αρκετές φορές οι έφηβοι επιλέγουν να ξεκινήσουν δραστηριότητες, επειδή οι φίλοι τους συμμετέχουν σε αυτές.

Η φιλία στην εφηβεία, αποτελεί έναν πολύ σημαντικό παράγοντα στην ψυχοκοινωνική ανάπτυξη του ατόμου. Το άτομο για να καλύψει το αναπόφευκτο συναισθηματικό κενό το οποίο δημιουργείται από την υποχώρηση της γονεϊκής υπεροχής, στρέφεται στα πρώτα μη - ναρκισσιστικά αντικείμενα (Carotenuto, 2002). Σε αυτά προβάλλει την ασαφή εικόνα του και από τις αντανάκλασες της κατανοεί τον δικό του εσωτερικό κόσμο και διαμορφώνει την ταυτότητα του.

Η δυνατότητα λοιπόν του σχετίζεσθαι, όπως την ορίσαμε στο κεφάλαιο της ποσοτικής διερεύνησης, περιλαμβάνει κυρίως την ικανοποίηση του εφήβου από το περιβάλλον των φίλων. Τα ευρήματα της ποσοτικής δεν είναι τόσο ευοίωνα όσο η εικόνα που μας παρουσίασαν οι έφηβοι με τους οποίους συνομιλήσαμε, καθώς το 28,5% των εφήβων νιώθει μοναξιά και θεωρεί πως δεν έχει ένα άτομο να μιλήσει για τα προσωπικά του προβλήματα. Ταυτόχρονα, ένα αντίστοιχα μεγάλο ποσοστό (22,6%) βιώνει συναισθήματα χαμηλής ικανοποίησης, που περιλαμβάνουν αίσθημα ανικανότητας και αναξιότητας, αρνητικής εικόνας εαυτού και έλλειψη ευχαρίστησης από την ζωή.

⁵⁷ Μια από τις προτάσεις της συγκεκριμένης ενότητας του ερωτηματολογίου.

Αρκετές έρευνες (Israelashvili et.al., 2011, Aydin & Sari, 2011, Caplan, 2003) έχουν συνδέσει την αρνητική εικόνα του εαυτού με τις εξαρτητικές συμπεριφορές, όπως ο εθισμός στον κυβερνοχώρο. Όπως προκύπτει και από την δική μας έρευνα, η χαμηλή γενική ικανοποίηση, που περιλαμβάνει και την χαμηλή προσωπική ικανοποίηση, συνδέεται με τον υψηλό βαθμό προβληματικής χρήσης του ηλεκτρονικού υπολογιστή.

Μπορεί τα ευρήματα της ποσοτικής διερεύνησης να μην είναι πολύ ελπιδοφόρα σε ότι αφορά την ικανοποίηση των σύγχρονων εφήβων από τη ζωή, αλλά η αφήγηση των εφήβων μας δίνει μια αισιόδοξη οπτική. Η ουσιαστική συνύπαρξη των εφήβων με τις παρέες των συνομηλίκων τους, μπορεί να λειτουργήσει ως ένας σημαντικός προστατευτικός παράγοντας σε εξαρτητικές συμπεριφορές. Ακόμα και τα παιδιά εκείνα, τα οποία εμφανίζουν έντονες εξαρτητικές συμπεριφορές από τον υπολογιστή, συνήθως ως απόδραση από την πιεστική και δύσκολη σχολική πραγματικότητα, επιλέγουν τους φίλους έναντι του υπολογιστή, όποτε τους δίνεται η ευκαιρία.

Οι φίλοι, λοιπόν, μπορούν να αποκαταστήσουν στον ψυχισμό του εφήβου εκείνη την συνέχεια στην ύπαρξη του, που ενδεχομένως αναζήτηα, αναποτελεσματικά, μέσα από μια προβληματική σχέση του με τον υπολογιστή.

Μεταβατική και Εξαρτητική Χρήση

Ο ποιητής Walt Whitman γράφει «Ένα παιδί κάθε μέρα στον πηγαϊμό έβγαινε και το πρώτο που αντίκριζε μέρος του γινότανε»⁵⁸. Ο στίχος αυτός του Whitman θα μπορούσε να συνοψίζει την σημασία που έχει η πρωταρχική σχέση για την πορεία του ατόμου. Το άτομο συνδέεται ψυχικά με αντικείμενα. Δια μέσου των αντικειμένων επαναβιώνει την ανακούφιση που προερχόταν από την πρωταρχική του σχέση. Από αυτήν την σχέση, όταν το αντικείμενο είναι αρκετά καλό, εγκαθιδρύεται στο άτομο ένα δίκτυο νοημάτων, τα οποία του επιτρέπουν να διαχειριστεί τις μελλοντικές εντάσεις και να μην αντιδρά τραυματικά, με ναρκισσιστικές επαναλήψεις και διχοτομήσεις του εαυτού. Η εμπειρία της πρωταρχικής σχέσης και της απαραίτητης διάλυσης της αυταπάτης που μεσολαβεί στην πορεία προς την υποκειμενικοποίηση του βρέφους, καθώς και το εσωτερικευμένο πια πρωταρχικό αντικείμενο, καταλαμβάνουν ένα ενδιάμεσο χώρο ανάμεσα στο εγώ και τον έξω κόσμο, ανάμεσα στην εσωτερική και την εξωτερική πραγματικότητα.

Το άτομο έχει ανάγκη από συμπεριφορές φυγής, *προσωρινές διχοτομήσεις*, που κάνουν πιο υποφερτή μια επώδυνη πραγματικότητα (Μανωλόπουλος, 2011). Αυτές οι

⁵⁸ "There was a child went forth every day; And the first object he look'd upon, that object he became", Whitman, W. *There was a child went forth*, Leaves of Grass, 1900.

συμπεριφορές, ουσιαστικά επιστρέφουν το άτομο σε εκείνη την ανακούφιση από την πρωταρχική σχέση, μέσω της οποίας δημιουργικά κατάφερε να διαχειριστεί τις επώδυνες ματαιώσεις της διάλυσης της αυταπάτης και ξεκίνησε την πορεία της υποκειμενικοποίησης, στο πλαίσιο ενός χώρου συμβολοποίησης, αυτού του χώρου που ο Winnicott (1971) ονόμασε ενδιάμεση περιοχή εμπειρίας.

Όταν λοιπόν το άτομο εσωτερικεύσει ένα αρκετά καλό αντικείμενο, τότε μπορεί να είναι μόνο αλλά να μην βιώνει το αίσθημα της μοναξιάς, να επικοινωνεί όταν είναι έτοιμο να αποκαλυφθεί και να μετατρέπει εμπειρίες σε προσωπικά βιώματα που συνθέτουν έναν υγιή και απαρτιωμένο ψυχισμό. Όταν το εσωτερικευμένο αντικείμενο δεν έχει καταφέρει να αντεπεξέλθει στις απαιτήσεις της διαδικασίας της υποκειμενικοποίησης, δεν έχει προσφέρει την αναγκαία ανακούφιση και δεν έχει βοηθήσει το άτομο να εξοπλιστεί με την ικανότητα της ευεργετικής μοναξιάς και του συμβολισμού, τότε για να αντισταθμιστεί η έλλειψη του αρκετά καλού αντικειμένου, το άτομο θα καταφύγει σε αντικείμενα του εξωτερικού κόσμου. Θα τα αναζητήσει τις στιγμές της επώδυνης μοναξιάς του, ως μια λύση στο ναρκισσιστικό πλήγμα που νιώθει ότι βιώνει εξαιτίας αυτής της μοναξιάς και ως μια αποτυχημένη προσπάθεια αναζήτησης της χαμένης εξαρτητικότητας (Γιωσαφάτ, 2010). Το άτομο αυτό αδυνατεί να βρεθεί σε μια ενδιάμεση περιοχή εμπειρίας και αναζητά συνεχώς οτιδήποτε θα διαψεύσει τον αναγκαίο αποχωρισμό (Μανωλόπουλος, 2011). Τα εξαρτητικά αντικείμενα, επιστρατεύονται γι' αυτόν τον σκοπό και αντικαθιστούν τα μεταβατικά αντικείμενα. Δεν μπορούν όμως, όπως λέει η McDougall (2010) να διαδραματίσουν τον ρόλο των μεταβατικών αντικειμένων: παρέχουν μόνο προσωρινή ανακούφιση, δεν επιτρέπουν στο άτομο να νιώσει ότι τα δημιουργεί (αυταπάτη) και ευνοούν τις καταναγκαστικές επαναλήψεις που οδηγούν σε διχοτομήσεις. Ένας διχοτομημένος εαυτός, ψευδής εαυτός κατά τον Winnicott (1971), αποτελεί ένα κέλυφος, το οποίο αποτρέπει την δημιουργία του μεταβατικού χώρου και συνεπώς την ενεργοποίηση των διεργασιών εκείνων που θα ευνοήσουν την ψυχοκοινωνική ανάπτυξη του ατόμου.

Στο πλαίσιο αυτής της εργασίας προσεγγίσαμε τα τρία συστατικά μιας εθιστικής συμπεριφοράς - την συναισθηματική εξάρτηση, την έμπρακτη εκδήλωση της εξάρτησης στην συμπεριφορά και τη χρήση του υπολογιστή ως απόδραση- μεμονωμένα, καθώς θέλαμε να εξετάσουμε αν κάποιο από αυτά τα συστατικά έχει ιδιαίτερη βαρύτητα στην παραπάνω συμπεριφορά. Η προβληματική σχέση με τους υπολογιστές εξακολουθεί να παραμένει μια διφορούμενη έννοια, καθώς ο υπολογιστής αποτελεί ένα εργαλείο της σύγχρονης καθημερινότητας, απολύτως ενταγμένο στην ζωή των σημερινών εφήβων. Ακολουθώντας την παρέμβαση των Beard και Wolf (2001) στα κριτήρια της Young (1996), όπως αυτά

παρουσιάστηκαν στο αντίστοιχο θεωρητικό κεφάλαιο, υποστηρίξαμε ότι για να θεωρηθεί ότι ανήκει ένα άτομο στην ομάδα υψηλού κινδύνου σε ότι αφορά τη χρήση του υπολογιστή, πρέπει να πληροί και τα τρία κριτήρια και κυρίως το κριτήριο της έμπρακτης εκδήλωσης στην συμπεριφορά, το οποίο αναφέρεται στον αντίκτυπο της προβληματικής συμπεριφοράς στην ζωή του ατόμου.

Η έννοια της συναισθηματικής εξάρτησης παραπέμπει σε ένα είδος προσκόλλησης προς ένα αντικείμενο ή συμπεριφορά, στην περίπτωση μας προς τον υπολογιστή. Την έννοια αυτή την προσεγγίσαμε με προτάσεις που σχετίζονται με σκέψεις και πράξεις του ατόμου που υποδηλώνουν κάποια μορφή καταναγκασμού (π.χ. *δεν μπορώ να ξεκινήσω το διάβασμα αν δεν ελέγξω πρώτα το e-mail μου ή τις σελίδες κοινωνικής δικτύωσης (Facebook, Twitter, κ.α.), απώλειας της αίσθησης του χρόνου (π.χ. κάθομαι στον υπολογιστή πολύ περισσότερο από όσο προγραμματίζω) και εμμονής (π.χ. ακόμα και όταν είμαι στο σχολείο ή σε άλλες εξωσχολικές δραστηριότητες σκέφτομαι τον υπολογιστή μου).* Η παρουσία της συναισθηματικής εξάρτησης προς τον υπολογιστή δεν σημαίνει αυτόματα ότι υπάρχει και εθιστική συμπεριφορά. Υπονοεί, ίσως ότι το άτομο αντλεί μια ικανοποίηση μέσα από τη χρήση του υπολογιστή και καλύπτει κάποιες συναισθηματικές ανάγκες που ενδεχομένως δεν μπορεί να καλύψει από άλλες πηγές του περιβάλλοντός του. Όπως προέκυψε από την ποιοτική διερεύνηση, αρκετοί έφηβοι αναζητούν τον υπολογιστή τους με τέτοιο τρόπο που υπονοεί συναισθηματική εξάρτηση από αυτόν, σε αντιδιαστολή με τα βαρετά και δύσκολα, για τους ίδιους, σχολικά μαθήματα ή στο τέλος μιας πιεστικής και γεμάτης καθημερινής ημέρας. Υπό αυτήν την έννοια, θα μπορούσαμε να πούμε ότι αναζητούν τον υπολογιστή, όπως αναζητεί κάποιος εργαζόμενος την χαλάρωση μπροστά στην τηλεόραση ή ένα ποτό μετά από μια κουραστική μέρα.

Από την ποσοτική ανάλυση των δεδομένων, προέκυψε ότι 26,2% των εφήβων εμφανίζει υψηλή συναισθηματική εξάρτηση από τον υπολογιστή, με βάση τις προτάσεις που συμπεριλάβαμε σε αυτήν την ενότητα. Αυτό το ποσοστό είναι ιδιαίτερα υψηλό σε σχέση με το συνολικό ποσοστό των εφήβων που ορίσαμε ως ομάδα κινδύνου σε ότι αφορά τη χρήση του υπολογιστή, το οποίο ήταν 12,5%. Υψηλού βαθμού συναισθηματική εξάρτηση από τον υπολογιστή τους εμφανίζουν ειδικότερα οι έφηβοι εκείνοι που αναπτύσσουν μια αμυντική στάση προς το σχολείο, ενδεχομένως γιατί νιώθουν ότι δεν μπορούν να ανταποκριθούν στις απαιτήσεις του, συγκριτικά με τους άλλους εφήβους. Μέσα από την ενασχόληση τους με τον υπολογιστή, οι έφηβοι ενδεχομένως να αντλούν ικανοποίηση σχετικά με τις δεξιότητές τους, όταν νιώθουν ότι μπορούν να ανταποκριθούν στον

προγραμματισμό κάποιου λογισμικού και κυρίως στις απαιτήσεις ενός ηλεκτρονικού παιχνιδιού, η οποία φαίνεται να είναι μια από τις κυρίες ασχολίες αυτών των εφήβων.

Αυτό που ενδεχομένως αντλούν οι έφηβοι μέσα από τη χρήση του υπολογιστή είναι εκείνη η προσωρινή αποσύνδεση από την εξωτερική πραγματικότητα, των σχολικών υποχρεώσεων και των γονεϊκών κανόνων και συγχρόνως από την εσωτερική πραγματικότητα, που στην εφηβεία σημαίνει ραγδαίες σωματικές και συναισθηματικές μεταβολές που συχνά προκαλούν άγχος στον έφηβο. Έτσι με την αποστασιοποιημένη και ασφαλή επικοινωνία μέσα από μια οθόνη, ελέγχουν οι ίδιοι το παιχνίδι της επικοινωνίας και της έκθεσης, που συχνά στον κυβερνοχώρο παίζεται με όρους φαντασίας και ανωνυμίας, συνεπώς πλήρους ελευθερίας. Ο κυβερνοχώρος, φαίνεται να αποτελεί το ψυχοκοινωνικό μορατόριουμ, κατά Erikson (Turkle, 2011), στο οποίο ο έφηβοι έχοντας άρει τις αναστολές τους, πραγματεύονται τους εαυτούς τους και την σχέση τους με τους άλλους.

Αυτή η προσωρινή αποσύνδεση, στα πλαίσια της εθιστικής οικονομίας, μετατρέπεται σε εξαρτητική συμπεριφορά, όταν καθίσταται η μοναδική λύση στη διαχείριση της πραγματικότητα του ατόμου και λαμβάνει καταναγκαστικό χαρακτήρα. Εξετάσαμε την έννοια της χρήσης του υπολογιστή για απόδραση με μια σειρά από προτάσεις που αφορούν τα συναισθήματα κατά τη χρήση (π.χ. *ο Η/Υ με βοηθάει να μην σκέφτομαι τις δυσκολίες της ζωής μου*), τα συναισθήματα σε σχέση με άλλες δραστηριότητες (π.χ. *προτιμώ τον Η/Υ από άλλες δραστηριότητες*) και την επίδραση της χρήσης στη διάθεση του εφήβου (π.χ. *νιώθω θλιμμένος και βαριέμαι όταν δεν είμαι στον Η/Υ, ηρεμώ όταν επιστρέφω*). Προέκυψε ότι το 38,1% των εφήβων βιώνει τον υπολογιστή ως ένα μέσο φυγής από κάποια πραγματικότητα. Σύμφωνα με την έρευνα των Kwon et al. (2009), η χρήση του υπολογιστή για απόδραση, μπορεί να υποδηλώνει τη διαταραγμένη γνωστική αντίληψη του ατόμου για τον εαυτό του. Άτομα, τα οποία δεν καταφέρνουν να ανταποκριθούν στις προσδοκίες τους και στις απαιτήσεις του περιβάλλοντος τους, αναπτύσσουν μια αρνητική εικόνα για τον εαυτό τους, με αποτέλεσμα να αναζητούν τρόπους να ξεφύγουν από τα δυσάρεστα συναισθήματα που τους προκαλεί το αίσθημα της ανεπάρκειας. Συνεπώς, η έννοια της απόδρασης δια μέσου ενός εξαρτητικού αντικειμένου συνδέεται στενά με την έννοια της ικανοποίησης από τον εαυτό και το περιβάλλον του ατόμου. Από την ποσοτική έρευνά μας προέκυψε ότι οι έφηβοι που εμφανίζουν χαμηλή γενική ικανοποίηση, εμφανίζουν και υψηλά ποσοστά προβληματικής χρήσης, συνεπώς και χρήσης του υπολογιστή για απόδραση, όπως ορίσαμε τα κριτήρια μας. Από την ποιοτική διερεύνηση προέκυψε ότι τα παιδιά που εμφανίζουν χαμηλή σχολική ικανοποίηση, κυρίως εκείνα που νιώθουν ότι δεν μπορούν να ανταποκριθούν στις σχολικές απαιτήσεις και δεν αντλούν ικανοποίηση από την διαδικασία

της μάθησης, επίσης χρησιμοποιούν τον υπολογιστή ως διέξοδο τις δύσκολες καθημερινές μέρες.

Για να ορίσουμε την ομάδα υψηλού κινδύνου σε σχέση με τη χρήση του υπολογιστή, στο πλαίσιο αυτής της εργασίας έπρεπε να πληρούνται και τα τρία κριτήρια, όπως τα αναφέραμε παραπάνω και κυρίως το κριτήριο της έμπρακτης εκδήλωσης της εξάρτησης στη συμπεριφορά του ατόμου. Αυτό το κριτήριο ανάγεται σε σημαντικό παράγοντα, καθώς υπονοεί ότι η συμπεριφορά του ατόμου επηρεάζεται από την σχέση του με ένα αντικείμενο και ζημιώνεται η σχολική επίδοση του εφήβου, οι κοινωνικές του συναναστροφές και η σχέση του με την οικογένειά του. Η έμπρακτη εκδήλωση της εξάρτησης στην συμπεριφορά περιλαμβάνει προτάσεις που αφορούν την παραμέληση καθηκόντων (π.χ. επειδή κάθομαι ώρες στον Η/Υ πηγαίνω απροετοίμαστος/η στο σχολείο), απόκρυψη της εξαρτητικής ασχολίας (π.χ. προσπαθώ να κρύψω από τους δικούς μου τις ώρες που κάθομαι στον Η/Υ), εντάσεις και ξεσπάσματα θυμού που σχετίζονται με τη χρήση (π.χ. θυμώνω όταν κάποιος με ενοχλεί όταν κάθομαι στον Η/Υ) και ριψοκίνδυνη συμπεριφορά (π.χ. συναντώ ή επικοινωνώ με άτομα που γνωρίζω στο διαδίκτυο). Οι έφηβοι που απάντησαν θετικά στις προτάσεις της ενότητας αυτής αποτελούν το 12,3% των εφήβων του δείγματος μας.

Όπως προέκυψε τόσο από την ποσοτική όσο και από την ποιοτική διερεύνηση της σχέσης των εφήβων με το διαδίκτυο, η σχολική ικανοποίηση αποτελεί έναν κρίσιμο παράγοντα για την ψυχοκοινωνική υγεία των εφήβων και συνεπώς για την προβληματική χρήση του διαδικτύου. Καθώς το σχολείο δεν αποτελεί μόνο φορέα γνώσης, αλλά και ένα χώρο προσωπικής αξιολόγησης του εφήβου σε σχέση με τους συνομηλικούς του, φαίνεται πως η ικανοποίηση από το σχολικό περιβάλλον δρα καταλυτικά στην εικόνα του εφήβου για τον εαυτό του και για τους μηχανισμούς που θα αναπτύξει για να καταλαγιάσει την ένταση από την ενδεχόμενη αποτυχία.

Η συναισθηματική εξάρτηση από τον υπολογιστή και η χρήση του ως απόδραση από την καθημερινότητα φαίνεται να συγκεντρώνουν πολύ υψηλότερα ποσοστά από την έμπρακτη εκδήλωση στην συμπεριφορά, αλλά και υψηλότερα από την ομάδα κινδύνου, όταν εξετάσαμε τα κριτήρια στο σύνολο τους. Από την ποιοτική διερεύνηση προέκυψε ότι η φιλία μπορεί να αποτελεί ένα προστατευτικό παράγοντα ενάντια σε εξαρτητικές συμπεριφορές στην εφηβεία, ενώ η ποσοτική μας έδειξε ότι οι σύγχρονοι έφηβοι εμφανίζουν υψηλή οικογενειακή, προσωπική και κοινωνική ικανοποίηση.

Την ίδια στιγμή, ένα μεγάλο ποσοστό εφήβων (43,3%) βιώνει τον υπολογιστή ως ένα μεταβατικό αντικείμενο, με το οποίο αναπτύσσει μια ιδιαίτερη σχέση που συνεισφέρει στην ψυχοκοινωνική του ανάπτυξη. Καθώς, η ικανότητα απόδοσης ιδιοτήτων μεταβατικού

αντικειμένου, προϋπάρχει στο άτομο πριν την έλευση της εφηβείας, ίσως να συνδέεται με την υψηλή οικογενειακή ικανοποίηση που φαίνεται να χαρακτηρίζει τους σύγχρονους εφήβους. Η πτώση του δείκτη της οικογενειακής ικανοποίησης, όπως είδαμε παραπάνω, όσο αυξάνεται η ηλικία του εφήβου, αποτελεί μια φυσιολογική τάση στην εφηβεία, καθώς μειώνεται η οικογενειακή υπεροχή και επιρροή στον κόσμο του εφήβου.

Αν και τα δύο κριτήρια, της συναισθηματικής εξάρτησης και της χρήσης του υπολογιστή για απόδραση, προέρχονται από την κλίμακα της Young (1996) για την προβληματική χρήση του ηλεκτρονικού υπολογιστή, εξετάζοντας τα παράλληλα με την μεταβατική χρήση του υπολογιστή παρατηρούμε ότι εμφανίζουν μια κοντινή σχέση. Λαμβάνοντας υπόψη, όπως είδαμε στο θεωρητικό μέρος, ότι ο υπολογιστής αποτελεί το μεταβατικό αντικείμενο των σύγχρονων εφήβων και ότι η εφηβεία αποτελεί μια ιδιαίτερη περίοδο στην ψυχοκοινωνική ανάπτυξη, ίσως, υπό το πρίσμα της θεωρίας του Winnicott, να τα αξιολογήσουμε ως μέρος της ίδιας διαδικασίας, δηλαδή της διαπραγμάτευσης του εφήβου με τον κόσμο γύρω του και τον εαυτό του. Η λεπτή διαχωριστική γραμμή, ανάμεσα στο μεταβατικό και το εξαρτητικό αντικείμενο είναι όταν παύει το αντικείμενο να λειτουργεί κατευναστικά και δημιουργικά για το άτομο και μετατρέπεται σε κάτι που το απομονώνει από το περιβάλλον του και το εξαναγκάζει σε υποβάθμιση της ζωής του.

Υπό αυτήν την οπτική, σε ότι αφορά τα κριτήρια της Young, ίσως θα ήταν σημαντικό να τα επαναξιολογήσουμε, λαμβάνοντας υπόψη ότι αναφερόμαστε σε εφήβους και ότι το διαδίκτυο και οι υπολογιστές αποτελούν αναπόσπαστα εργαλεία της σύγχρονης πραγματικότητας.

Σκέψεις για μελλοντικές προσεγγίσεις των κριτηρίων της προβληματικής χρήσης των υπολογιστών από τους εφήβους

Οι περισσότερες έρευνες οι οποίες επικεντρώνονται στην προβληματική χρήση των υπολογιστών, φαίνεται να μην προτείνουν ένα ερμηνευτικό μοντέλο της χρήσης αυτής και παραμένουν σε ένα επίπεδο περιγραφής και παρουσίασης, μια αρκετά διφορούμενης εικόνας (Griffiths & Widyanto, 2007). Το γνωστικό - συμπεριφοριστικό μοντέλο του Davis (2001), που συνδέει την προβληματική χρήση με δυσπροσαρμοστικές γνώσεις για τον εαυτό και τις ικανότητες του ατόμου, και το οποίο υιοθέτησε ο Carlan (2003) αποτελούν ίσως από τις πιο αξιόλογες προσπάθειες που μας παρέχει η διεθνής βιβλιογραφία. Βασισμένη σε αυτό το μοντέλο είναι και η προσέγγιση των Know et al. (2009), σχετικά με την σχέση της αρνητικής εικόνας για τον εαυτό και την εξαρτητική συμπεριφορά ως απόδραση από τα συναισθήματα που απορρέουν από αυτήν την διαταραγμένη αντίληψη είναι επίσης ιδιαίτερα ενδιαφέροντα.

Από την διεθνή βιβλιογραφία προκύπτει ότι το ποσοστό εθισμού σε παιδιά και εφήβους κυμαίνεται από 1% μέχρι 16,3% στην Ευρώπη (Σιώμος, 2012). Η πλειοψηφία των ερευνών αυτών χρησιμοποιεί τα κριτήρια της Young (1996), είτε αυτούσια, είτε προσαρμοσμένα ανάλογα με τις ανάγκες του υπό διερεύνηση δείγματος. Θυμίζουμε ότι η Young σε μια από τις αρχικές της έρευνες, το 1996, κατέταξε το 80% του δείγματος της ως άτομα εθισμένα στο διαδίκτυο. Στην πορεία όμως επανεξετάζοντας τα κριτήρια της το ποσοστό αυτό μειώθηκε δραματικά.

Το γεγονός ότι η προβληματική χρήση των υπολογιστών και του διαδικτύου φαίνεται να εκτινάσσεται στην εφηβεία, όπως προέκυψε και από την έρευνα του Κατερέλου και Παπαδόπουλου (2009), αλλά και από την δική μας, μας αναγκάζει να στραφούμε προς τα κριτήρια μέσω των οποίων γίνεται η διάγνωση και συχνά η θεραπευτική προσέγγιση της προβληματικής αυτής κατάστασης. Ένα από τα βασικά χαρακτηριστικά που υπάρχει στους εφήβους και των δύο ερευνών είναι το γεγονός ότι κατοικούν στα μεγάλα αστικά κέντρα της πρωτεύουσας. Οι Κατερέλος & Παπαδόπουλος εξέτασαν εφήβους και αστικά κέντρα της περιφέρειας καθώς και από ημιαστικές και αγροτικές περιοχές, στις οποίες ο βαθμός προβληματικής χρήσης εμφανιζόταν μειωμένος, σχετικά με τη χρήση στη Αθήνα και τον Πειραιά.

Τα κριτήρια της Young, τα οποία βασίζονται στο διαγνωστικό μοντέλο για τον παθολογικό τζόγο, επικεντρώνονται στη χρήση του διαδικτύου και στην δυσλειτουργία που αυτή επιφέρει, όταν γίνεται κατάχρηση, στη ζωή ενός ατόμου. Μέσα από αυτήν την οπτική, το διαδίκτυο ανάγεται σε ένα νέο ναρκωτικό που διαβρώνει την ανθρώπινη ύπαρξη και καθώς τρέχει στις φλέβες καθιστά το άτομο ένα υποχείριο του μηχανήματος. Η ιδέα και μόνο ότι ένα μηχανήμα μπορεί να έχει τόσο δραστική επίδραση στον ψυχισμό ενός ατόμου, φτάνει τα όρια της επιστημονικής φαντασίας.

Παρατηρήσαμε, μέσα από την αφήγηση των εφήβων, ότι όταν μιλούν για υπολογιστές ουσιαστικά αναφέρονται στο διαδίκτυο, ενώ από τις κύριες ασχολίες τους, όπως μας δείχνουν τα δεδομένα της ποσοτικής έρευνας, είναι η επικοινωνία μέσω διαδικτύου και τα ηλεκτρονικά παιχνίδια. Συνεπώς, φαίνεται ότι ο υπολογιστής αποτελεί γι' αυτούς ένα παράθυρο στον κόσμο και κυρίως ένα μέσο επικοινωνίας και αναψυχής με φίλους και συμμαθητές. Αν λάβουμε υπόψη και το γεγονός της διαφοροποίησης, όπως παρουσιάστηκε από τους Κατερέλο & Παπαδόπουλο (2009) του βαθμού της χρήσης ανάμεσα στα μεγάλα αστικά κέντρα και τις υπόλοιπες περιοχές, μάλλον ανιχνεύουμε την ανάγκη του σύγχρονου εφήβου για συνεύρεση με τον άλλον και για χαλάρωση σε μια πολύ δύσκολη και πιεστική καθημερινότητα.

Φαίνεται πως η κουλτούρα του υπονοματίου, όπως περιγράφηκε από την Livingstone (2007), τώρα μεταμορφώνεται σε μια κουλτούρα του κυβερνοχώρου, καθώς δεν περιορίζεται στο υπονομάτιο πια, αλλά συνοδεύει τον έφηβο παντού, μέσω μικρών συσκευών συνδεδεμένων στο διαδίκτυο. Μέσα λοιπόν στο γενικότερο κλίμα της ανασφάλειας και, όπως συχνά περιγράφεται από τα μέσα, του ανεξέλεγκτου εξωτερικού περιβάλλοντος, ο έφηβος στον κυβερνοχώρο ελέγχει τους όρους της επικοινωνίας τους και της αναψυχής του. Από τη στιγμή που φαίνεται να του δίνονται ελάχιστες ευκαιρίες, σε σχέση με τους εφήβους προηγούμενων γενιών, για δοκιμές της πραγματικότητας σε φυσικό τόπο και χρόνο, θα εκπληρώσει αυτήν την ανάγκη, δια μέσου της ψηφιακά διαμεσολαβημένης τεχνολογίας, που τους δίνεται τόσο απλόχερα. Συνεπώς, όλα εκείνα τα τελετουργικά που είναι απαραίτητα για την ενεργοποίηση των ψυχικών διεργασιών, όπως το να διασχίσει την πόλη μόνος του για να βιώσει το χρήσιμο συναίσθημα του φόβου (Turkle, 2011) θα τα αναζητήσει στον κυβερνοχώρο.

Οποιαδήποτε προσέγγιση φιλοδοξεί να περιγράψει και να ερμηνεύσει την σχέση των εφήβων με τον κυβερνοχώρο, οφείλει να λαμβάνει υπόψιν της αυτά τα νέα δεδομένα. Τα κριτήρια της Young (1996), φαίνονται πολύ στείρα σε αυτήν την πραγματικότητα, καθώς επικεντρώνονται αποκλειστικά στη σχέση του ατόμου με το διαδίκτυο και διαστρεβλώνουν τη γενικότερη εικόνα. Η υψηλή συναισθηματική εξάρτηση από τον υπολογιστή και το διαδίκτυο και οι συμπεριφορές φυγής που φαίνεται να συνοδεύουν τη χρήση, όπως προέκυψε από την έρευνά μας, υποδηλώνουν ότι ο έφηβος επιστρατεύει κάθε διαθέσιμο μέσο για τις ανάγκες της ψυχοκοινωνικής τους ανάπτυξης. Η μεταβατική χρήση που αποδείχθηκε τόσο στενά συνυφασμένη με την άρση των αναστολών στον κυβερνοχώρο, δηλώνει ότι οι σύγχρονοι έφηβοι, μη συνειδητά, αναζητούν την ταυτότητα τους και την συνέχεια του εαυτού τους, που τόσο βίαια διαταράσσεται στην εφηβεία, σε ένα χώρο που αποκόπτεται από την εξωτερική και εσωτερική πραγματικότητα και τους παρέχει κάποιες μορφές ελευθερία και δημιουργική απομόνωση.

Οι σύγχρονοι έφηβοι όμως διψούν για τη φυσική συνάντηση με τους συνομηλικούς τους. Η αφήγηση τους σχετικά με την ανάγκη τους για συνύπαρξη και συμμετοχή και η ικανοποίησή τους από την βίωση εμπειριών από κοινού με τους σημαντικούς άλλους στην εφηβεία, συγκροτεί μια αισιόδοξη εικόνα. Και αν δεν μπορούν να συνυπάρχουν σε κοινές παρέες, στον φυσικό τόπο και χρόνο, γιατί οι ενήλικες συνθήκες τους το απαγορεύουν, θα υπάρχουν ο ένας για τον άλλον μέσα από τον κυβερνοχώρο.

Από την μια η μαζική αντιμετώπιση των παιδιών μέσα στο σχολικό περιβάλλον, η βαθμοθηρική σχολική κουλτούρα και η απόκτηση όλο και περισσότερων δεξιοτήτων για

επιτυχή μελλοντική επαγγελματική αποκατάσταση και από την άλλη η ανάγκη των γονέων να νιώθουν ότι τα παιδιά τους είναι ασφαλή, σε ένα κλίμα που οι ίδιοι βιώνουν πρωτόγνωρες συνθήκες αβεβαιότητας και φόβου για το μέλλον, μουδιάζουν τον έφηβο και εντείνουν την ήδη υπάρχουσα αμφιθυμία, σχετικά με τον κόσμο γύρω του αλλά και τον εαυτό του. Κάποιοι από αυτούς φαίνεται να επενδύουν ψυχικά πολύ περισσότερο, στην ικανοποίηση που λαμβάνουν από την ψηφιακά διαμεσολαβημένη επικοινωνία και στην ανακούφιση που προσφέρει η φαντασιακή απομόνωση μέσα στο ηλεκτρονικό παιχνίδι. Αυτοί οι, *ήδη ευάλωτοι* όπως λέει ο Suler (1999), έχουν πραγματική ανάγκη για υποστήριξη και καθοδήγηση. Η ευαλότητα τους, στο πλαίσιο της ανάλυσης μας, προέκυψε ότι συνδέθηκε με αρνητική εικόνα του εαυτού και των κοινωνικών δεξιοτήτων τους, αλλά και με χαμηλή οικογενειακή ικανοποίηση. Όπως λέει ο Suler, ο εθισμός στους υπολογιστές στην πραγματικότητα είναι εθισμός σε μια εναλλακτική κατάσταση της συνειδητότητας, και όπως τα όνειρα απευθύνονται σε βαθύτερες ανάγκες μας, έτσι και η αλληλεπίδραση μας στον κυβερνοχώρο, μπορεί να ανταποκρίνεται σε τέτοιες ανάγκες επίσης.

Υπό αυτές τις συνθήκες, η όποια προσέγγιση της σχέσης των εφήβων με τους υπολογιστές και το διαδίκτυο, δεν θα πρέπει να επικεντρώνεται στη σχέση καθεαυτή. Οφείλει να περιλαμβάνει την αντίληψη που έχει ο έφηβος για τον κόσμο γύρω του, πως βιώνει την πραγματικότητα του, πόσο χρόνο νιώθει ότι διαθέτει για δημιουργικές και ανακουφιστικές δραστηριότητες και αν αντλεί ικανοποίηση από την καθημερινότητα του και τη ζωή του. Όλα αυτά θα μπορούσαν να προδιαθέσουν για μια εξαρτητική συμπεριφορά γενικότερα, αλλά και ειδικότερα με τον κυβερνοχώρο. Επίσης, σημαντικός είναι και ο ρόλος των γονέων και ειδικότερα οι αντιλήψεις τους σχετικά με την εξωτερική πραγματικότητα, τον τρόπο με τον οποίον νιώθουν ότι καλύπτουν τις συναισθηματικές ανάγκες του εφήβου και τις ελευθερίες που νιώθουν ότι χρειάζονται οι έφηβοι και ποιές από αυτές τελικά τους διαθέτουν. Ο χρόνος ο οποίος ο έφηβος αναλώνει σε δραστηριότητες στον υπολογιστή και στο διαδίκτυο, δεν είναι τόσο ενδεικτικός της συναισθηματικής επένδυσης προς το μηχάνημα, όσο ο χρόνος ο οποίος έχει στην διάθεση του γενικότερα για δημιουργικές και ανακουφιστικές δραστηριότητες.

Ο κυβερνοχώρος φέρει χαρακτηριστικά που έχει ανάγκη ο έφηβος, όπως η καταφυγή στην φαντασία και η εξερεύνηση του δυνατού και όχι μόνο του πραγματικού, σε συνθήκες βέβαια που είναι απόλυτα ελεγχόμενες από το μηχάνημα και το λογισμικό. Όπως παρατήρησε ο Young (1994), ο υπολογιστές αποτελούν τα μεταβατικά αντικείμενα των σύγχρονων εφήβων, οι οποίοι όσο στερούνται πραγματικές ικανοποιήσεις, τόσο

καταφεύγουν σε αυτά. Και αυτό αποτελεί ένα γεγονός που έχει εκμεταλλευτεί ιδιαίτερα η καταναλωτική βιομηχανία.

Εν τέλει, για να προσεγγίσουμε την προβληματική χρήση των υπολογιστών, πρέπει να μην λάβουμε καθόλου τη σχέση του εφήβου με το μηχάνημα, αλλά τις αντιλήψεις, τα συναισθήματα και τις εμπειρίες του από τον κόσμο γύρω του και να αντιληφθούμε ότι παιδιά και οι εφήβοι είναι έμπειροι και ενεργοί αποδέκτες των περιεχομένων των μέσων και χαρακτηρίζονται από πολύπλοκους τρόπους χρήσης και διαχείρισης αυτών των περιεχομένων (Tsaliki, 2011).

Αδυναμίες της παρούσας έρευνας και σκέψεις για περαιτέρω διερεύνηση

Φυσικά η παρούσα έρευνα δεν φιλοδοξεί να χαρακτηριστεί ως εξαντλητική όσον αφορά στον τρόπο με τον οποίο προσέγγισε την πραγματικότητα των σύγχρονων εφήβων και το ζήτημα της προβληματικής χρήσης των υπολογιστών και του διαδικτύου. Άλλωστε οι συνθήκες της σύγχρονης ζωής μεταβάλλονται συνεχώς με τη διείσδυση της τεχνολογίας σε αυτήν. Την ίδια στιγμή, η γενιά των σημερινών εφήβων, στη χώρα μας, αποτελεί την πρώτη γενιά που γεννήθηκε με τόσο δεδομένη την συνύπαρξη της με την τεχνολογία, οπότε είμαστε ακόμα στην αρχή μιας μετατροπής της αλληλεπίδρασης των, μέχρι προσφάτως καθιερωμένων, προτύπων.

Ίσως το γεγονός ότι η χώρα μας, την περίοδο που πραγματοποιήθηκε αυτή η έρευνα, διανύει μια εποχή οικονομικής και συνεπώς και κοινωνικής κρίσης να διαδραμάτισε σημαντικό ρόλο στις οικογενειακές πρακτικές που σχετίζονται και με τις επιλογές που έχουν οι έφηβοι για κοινωνικές και ψυχαγωγικές δραστηριότητες. Αυτός ο παράγοντας δεν ήταν δυνατόν να εξεταστεί στα πλαίσια της μελέτης αυτής, καθώς θα απαιτούσε διαφορετικό σχεδιασμό της μεθοδολογικής διαδικασίας. Θα ήταν ενδιαφέρουσα μια συγκριτική μελέτη των εφήβων της κρίσης και των εφήβων μετά την κρίση και της ψυχικής επένδυσης που κάνουν στην χρήση των μέσων.

Επιλέξαμε την ηλικιακή ομάδα των εφήβων 12 με 15 ετών, καθώς αποτελεί την ομάδα εκείνη που βιώνει τις πιο ραγδαίες και πρωτόγνωρες σωματικές και συναισθηματικές αλλαγές. Παράλληλα, την περίοδο αυτήν πραγματοποιείται και η μετάβαση στην δευτεροβάθμια εκπαίδευση, η οποία σηματοδοτεί σημαντικές αλλαγές τόσο στους ρυθμούς της καθημερινότητας, όσο και στις απαιτήσεις που έχει το περιβάλλον από τον έφηβο. Σημαντικός παράγοντας επιλογής της συγκεκριμένης ηλικιακής ομάδας ήταν η κατανόηση όχι μόνο των τεχνικών χαρακτηριστικών των υπολογιστών, αλλά και της κοινωνικής πολυπλοκότητας του κυβερνοχώρου (Yan, 2006). Οι μεταβολές όμως που χαρακτηρίζουν

την εφηβεία έχουν ήδη ξεκινήσει πολύ νωρίτερα και ολοκληρώνονται πολύ αργότερα από την περίοδο που εμείς μελετήσαμε. Επειδή, αναδύθηκαν σημαντικά ζητήματα, όπως η μεταβατική διάσταση της χρήσης και η σημασία της οικογενειακής και προσωπικής ικανοποίησης, ίσως θα ήταν ωφέλιμο να έχουμε μια πιο διαχρονική εικόνα των ζητημάτων αυτών από την έναρξη της εφηβείας ως το τέλος της.

Για την ερευνητική πλαισίωση των υπό διερεύνηση ζητημάτων, έγινε συνδυασμός ποσοτικών και ποιοτικών μεθόδων. Καθώς τα ζητήματα τα οποία προέκυψαν από την ποιοτική έρευνα και θέλαμε να επανεξετάσουμε στην ποσοτική, αποτελούν ιδιαίτερος λεπτά ζητήματα ψυχικής φύσεως, ενδεχομένως να χάθηκε αρκετή πληροφορία από την αναγκαστική τυποποιημένη μορφή του ερωτηματολογίου. Μια πιο ενδελεχής ποιοτική έρευνα, με μεγαλύτερο αριθμό συμμετεχόντων, που να επικεντρώνεται στα ζητήματα της μεταβατικής χρήσης, της άρσης των αναστολών στο διαδίκτυο και της σχέσης της σχολικής ικανοποίησης, που αναδείχθηκε σε σημαντικό παράγοντα, με την προβληματική σχέση με τους υπολογιστές, ίσως θα απέφερε μια πιο εκ βαθέων παρατήρηση των ψυχικών δυναμικών που δημιουργούνται μεταξύ εφήβου και του περιβάλλοντός του.

Από την πληθώρα των στατιστικών μεθόδων που είχαμε στην διάθεση μας, επιλέξαμε δύο, την κατηγορική ανάλυση κυρίων συνιστωσών και την ανάλυση αντιστοιχιών, καθώς θεωρήσαμε ότι επέτρεπαν μεγαλύτερη πρόσβαση, για ερμηνευτικές παρεμβάσεις, στα δεδομένα. Σίγουρα υπάρχουν μέθοδοι που είναι πιο διαδεδομένες, εύχρηστες και κατανοητές, αλλά στην παρούσα φάση, οι συγκεκριμένες μέθοδοι θεωρήθηκαν πιο κατάλληλες για την διαχείριση της φύσης των κατηγορικών μεταβλητών, αλλά και των ιδιαίτερων, υπό διερεύνηση, ζητημάτων. Νιώσαμε πως οι συγκεκριμένες μέθοδοι μας επέτρεπαν να διακρίνουμε σχέσεις ανάμεσα σε ομάδες και μεταβλητές, που ενδεχομένως να χάνονταν αν διαχειριζόμασταν τα δεδομένα με άλλο τρόπο. Η επιλογή των μεθόδων αυτών έγινε κατόπιν επεξεργασίας των δεδομένων και με διαφορετικούς τρόπους, όπως π.χ. με την ανάλυση κατά συστάδες.

Το ζήτημα της σχέσης των εφήβων με τον κυβερνοχώρο και η έννοια του εθισμού, αποτελούν θέματα επίκαιρα, με αποτέλεσμα η ελληνική και διεθνής βιβλιογραφία να ανανεώνεται διαρκώς, σίγουρα, λοιπόν, αρκετός όγκος από αυτήν την βιβλιογραφία δεν κατέστη δυνατόν να συμπεριληφθεί στην παρούσα προσπάθεια, χωρίς να σημαίνει ότι αγνοήθηκε ή υποβαθμίστηκε η σημασία της για τον διάλογο που εξελίσσεται για τα τόσο σημαντικά, για την ανάπτυξη του σύγχρονου εφήβου, θέματα.

Με την παρούσα εργασία επιχειρήσαμε περισσότερο να θέσουμε νέα ερωτήματα για διερεύνηση, παρά να διαιωνίσουμε έναν διάλογο που εκτυλίσσεται με όρους υγείας και

παθολογίας, γύρω από την σχέση των σύγχρονων εφήβων με τους υπολογιστές. Χρησιμοποιήσαμε το εργαλείο που προέρχεται από την πολύ ενδιαφέρουσα δουλειά της Young (1996), αλλά με μια συλλογιστική που θεωρήσαμε ότι ανταποκρινόταν πιο αποτελεσματικά στην προσέγγιση των δικών μας ερευνητικών υποκειμένων, δηλαδή των εφήβων στην χώρα μας. Τα κριτήρια της Young μοιάζει να περιορίζουν πολύ την κατανόηση της εθιστικής οικονομίας σχετικά με το διαδίκτυο και τους υπολογιστές, καθώς δεν λαμβάνουν υπόψη τους τις ιδιαιτερότητες της εφηβείας, αλλά και της θέσης των ψηφιακά διαμεσολαβημένων τεχνολογιών στην σύγχρονη πραγματικότητα. Είναι ανάγκη να συγκροτηθούν νέες ερευνητικές προσπάθειες που να επικεντρώνονται σε εφήβους και στην καθιερωμένη πια παρουσία των διαστάσεων του κυβερνοχώρου σε όλες τις σφαίρες της ανθρώπινης ύπαρξης και να σταματήσουμε να χρησιμοποιούμε κριτήρια τα οποία βασίζονται σε συμπεριφορές, όπως ο παθολογικός τζόγος, που δεν έχουν καμία καθημερινή χρησιμότητα.

Βιβλιογραφικές αναφορές

- Aboujaoude, E. (2011). *Virtually you: The dangerous powers of E-Personality*. NY: Norton.
- Αμπατζόγλου, Γ. (1998). Πρώιμα ψυχικά τραύματα στην εφηβεία. Στο Δ. Αναστασόπουλος (επιμ.), *Ψυχικό Τραύμα και Εφηβεία: Φαντασίωση, πραγματικότητα και η περίπτωση της Κύπρου*. Λευκωσία: Εκδόσεις Κυπριακής Εταιρείας Μελετών Ψυχαναλυτικής Ψυχοθεραπείας.
- Αναστασόπουλος, Δ. (1998). Η επίδραση του ψυχικού τραύματος στην εφηβεία και τις διαταραχές της. Στο Δ. Αναστασόπουλος (Επιμ.), *Ψυχικό Τραύμα και Εφηβεία: Φαντασίωση, πραγματικότητα και η περίπτωση της Κύπρου*. Λευκωσία: Εκδόσεις Κυπριακής Εταιρείας Μελετών Ψυχαναλυτικής Ψυχοθεραπείας.
- Αναστασόπουλος, Δ. (1999). Η εικόνα του σώματος στην εφηβεία και οι διαταραχές της. *Παιδί και έφηβος, ψυχική υγεία και ψυχοπαθολογία*, τόμος 1(2), σελ. 11 – 26.
- American Psychiatric Association. (1994). *Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders* (4th ed.), Washington, DC.
- American Psychiatric Association. (2000). *Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorder* (4th ed., text rev.). Washington, DC
- Aries, Ph. (1990). *Αιώνες παιδικής ηλικίας*. Αθήνα: Εκδόσεις Γλάρος.
- Aydin, B. & Sari, S.V. (2011). Internet addiction among adolescents: the role of self – esteem. *Procedia Social and Behavioral Studies*, 15, 3500 – 3505.
- Bai, Y.M., Lin, C.C., & Chen, J.V. (2001). Internet addiction disorder among clients of a virtual clinic. *Psychiatric Service*, 52(10), 1397.
- Βαϊράμη, Μ., Βορριά, Γ. & Κιοσέογλου, Γ. (2005). Παράγοντες που σχετίζονται με τη δημοτικότητα και τις φιλίες των παιδιών και των εφήβων στο πλαίσιο του σχολείου. *Παιδί και έφηβος, Ψυχική Υγεία και Ψυχοπαθολογία*, τόμος 7 (2), 52 – 67.
- Bartholomew, D., Steele, F., Moustaki, I. & Galbraith, J. (2011). *Ανάλυση Πολυμεταβλητών Τεχνικών στις Κοινωνικές Επιστήμες*. Αθήνα: Εκδόσεις Κλειδάριθμος.
- Baudrillard, J. (2000). *Η καταναλωτική κοινωνία, οι μύθοι της, οι δομές της*. (Β. Τομανάς, Μετάφ.). Αθήνα: Εκδόσεις Νησίδες.
- Beard, K.W. (2005). Internet addiction: a review of current assessment techniques and potential assessment questions. *CyberPsychology & Behavior*, 8, 7-14.
- Beard, K.W. & Wolf, E.M. (2001). Modification in the proposed diagnostic criteria for internet addiction. *Cyberpsychology and Behavior*, 4, 377 – 383.

- Beck, U. (1992) *Risk Society: Towards a New Modernity*, London, Sage.
- Berne, E. (1964) *Games People Play*, New York, Penguin.
- Blaszczynski, A., Winter, S.W & Mc Conaghy, N. (1986). Plasma endorphin levels in pathological gamblers. *Journal of Gambling Behavior*, 2, 3 - 14.
- Βορριά, Π. (2005). Η θεωρία του δεσμού: αξιοσημείωτες εξελίξεις. *Παιδί και έφηβος, Ψυχική Υγεία και Ψυχοπαθολογία*, τόμος 7 (1), 9 - 14.
- Βορριά, Π. & Παπαληγούρα, Ζ. (1999). Η θεωρία του δεσμού. *Παιδί και έφηβος, Ψυχική Υγεία και Ψυχοπαθολογία*, τόμος 1(2), 27- 40.
- Bourdieu, P. (1979/2011). *Η διάκριση: Κοινωνική κριτική της καλαισθητικής κρίσης*. Αθήνα: εκδόσεις Πατάκη.
- Bowlby, J. (1969/1982). *Attachment and Loss: Volume 1. Attachment*. NY: Basic Books.
- Bradley, B.P. (1990). Behavioural addictions: common features and treatment implications. *British Journal of Addiction*, 85, 1417 -1419.
- Buckingham, D. & Bragg, S. (2007). *Νέοι, σεξ και Μ.Μ.Ε.: τα γεγονότα της ζωής;* (Ν. Σταμπάκης, Μετάφ.), Αθήνα: Εκδόσεις Κατάρτι.
- Buhs, E. S., & Ladd, G. W. (2001). Peer rejection in kindergarten as an antecedent of young children's school adjustment: An examination of mediating processes. *Developmental Psychology*, 37, 550–560.
- Γαλανάκη, Ε. (2003). Οικογένεια και μοναξιά: η άποψη του παιδιού. *Παιδί και έφηβος: ψυχική υγεία και ψυχοπαθολογία*, τόμος 5(1), 53 – 79.
- Γαλανάκη, Ε. & Ναυρίδη Α. (2006). Η μοναξιά των παιδιών με πρώιμο ψυχικό τραύμα: τι μαθαίνουμε από τις παρατηρήσεις της Anna Freud. *Παιδί και έφηβος: Ψυχική υγεία και ψυχοπαθολογία*. Τόμος 8 (1), 49 – 66.
- Γιωσαφάτ, Μ. (2010). *Μεγαλώνοντας μέσα στην ελληνική οικογένεια*. Αθήνα: Εκδόσεις Αρμός.
- Caplan, S.E. (2003). "Preference for Online Social Interaction: A Theory of Problematic Internet Use and Psychological Well – Being", *Communication Research* (30), 625 – 648, 627.
- Carotenuto, A. (2002). Έρωσ και πάθος: τα όρια της αγάπης και του πόνου. (Ρ. Καφετζή, μεταφ.). Αθήνα: Εκδόσεις Ίταμος.
- Cole, M. & Cole, S.R. (2002). Η ανάπτυξη των παιδιών: Εφηβεία. Π. Βορριά & Ζ. Παπαληγούρα (Επιμ.). Αθήνα: Εκδόσεις Τυπωθήτω.
- Coleman, J.C. (1980). *The nature of adolescence*. Methuen & Co. Ltd.

- Cooper, A., Scherer, C., Boies, S. C., & Gordon, B. (1999). Sexuality on the internet: From sexual exploration to pathological expression. *Professional Psychology: Research and Practice*, 30 (2), 154 -164.
- Creswell, J.W. (2007). *Qualitative Inquiry and Research Design: Choosing Among Five Traditions*. London: Sage.
- Davis, R.A. (2001). A cognitive – behavioral model of pathological internet use. *Computers in Human Behavior*, 17, 187 – 195.
- Davis, R.A., Flett, G.L., & Besser, A. (2002). Validation of a new measure of problematic internet use: implications for pre – employment screening. *Cyberpsychology and Behavior*, 17, 331 – 346.
- Davies, J. & Gentile, D. (2012). Responses to Children's Media Use in Families with and without Siblings: A Family Development Perspective. *Family Relations*, 61, 410 - 425.
- Davou, B. & Savrami, M. (2009). “From Real Life to Network Friendships: The FaceBook Case”, paper presented at the 4th Web Science Conference: Society on Line, Athens, Institute of Major Hellenism. Το κείμενο στη διεύθυνση: www.media.uoa.gr/psylab (SocioPsychology of the Web)
- Dethiville, L. (2005). Winnicott aurait-il joué aux Sim's?. Στο C. Bergeret-Amselek *De l'âge de raison à l'adolescence : Quelles turbulences à découvrir ?*. Paris: Erès.
- Διαμαντής, Α. (2010). Η εφηβικής εξατομίκευση ως οικογενειακό σύμπτωμα. *Παιδί και έφηβος: ψυχική υγεία και ψυχοπαθολογία*, 12 (2), 49 – 62.
- D'Haenens L. & Tsaliki L. (2013). Risk versus Harm: Children's Coping Profiles. Στο B. O'Neil, E.Staksrud & Sh.McLaughlin (eds.), *Promoting a Safer Internet for Children: European policy debates and challenges*. Nordicom.
- Δραγώνα, Θ. (1992). Αντίληψη του εαυτού και ψυχοκοινωνικό πλαίσιο. Στο Θ. Δραγώνα & Μπ. Ντάβου (Επιμ.), *Εφηβεία: Προσδοκίες και Αναζητήσεις*, (47 - 61). Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση.
- Dowling, A. & Quirk, L. (2009). Screening for internet dependency: do the proposed diagnostic criteria differentiate normal from dependent internet use?, *CyberPsychology & Behavior*, 12(1), 21 - 27.
- Erikson, E.H. (1990). *Η παιδική ηλικία και η κοινωνία*. (Μ. Κουτρομπάκη, μεταφ.). Αθήνα: Εκδόσεις Καστανιώτη.
- Freud, S. (1912/2000). The Dynamic of Transference. Στην ηλεκτρονική έκδοση I. Smith. (Επιμ.), *Freud - Complete Works*.

- Gackenbach, J. & Stackelberg, H. (2007). Self online : Personality and demographic implications. Στο J. Gackenbach (επιμ.) *Psychology and the internet: Intrapersonal, interpersonal and transpersonal implications*. Academic Press.
- Galimberti, U. (2011). *Ο Μηδενισμός και οι Νέοι: Ο ενοχλητικός επισκέπτης*. Θεσσαλονίκη: University Studio Press.
- Gibson, W. (2004). *Neuromancer*, 20th, Anniversary Edition, New York: Ace Books.
- Gluckman, C. & Calvert, H. (2007). Γονεϊκή ψυχική υγεία και παιδικές φωνές. *Παιδί και έφηβος. Ψυχική υγεία και ψυχοπαθολογία*, 9(1), 47 -63.
- Goodman, A. (1990). Addiction: definition and implications. *British Journal of Addiction*, 85, 1403 - 1408.
- Greenacre, M. (2007). *Correspondence Analysis in Practice*. Chapman & Hall/CRC.
- Greenacre, M. & Blasius, J. (2006). *Multiple Correspondence Analysis and Related Methods*. Chapman & Hall/CRC.
- Greenfield, D. (1999). *Internet Addiction: Disinhibition, accelerated intimacy and other theoretical considerations*. 107^ο ετήσιο συνέδριο του Αμερικανικού Συνδέσμου Ψυχολόγων, Boston.
- Griffiths, M. (1991). Amusement machine playing in childhood and adolescence – a comparative-analysis of video games and fruit machines, *Journal of Adolescence*, 14 (1), 53-73.
- Griffiths, M. (1995). Technological addictions. *Clinical Psychology Forum*, 76,14-19.
- Griffiths, M. (1999). Internet addiction. *The Psychologist*, 12, 246-250
- Griffiths, M. (2000). Internet addiction: Time to be taken seriously? *Addiction Research*, 8, 413 -418.
- Griffiths, M. & Widyanto L. (2007). Internet addiction: Does it really exist? (Revisited). Στο J. Gackenbach (Ed.), *Psychology and the Internet: Intrapersonal, Interpersonal and Transpersonal Applications*. pp. 61-75. New York: Academic Press.
- Healy, M. J. (1999). *Failure to Connect: How Computers Affect Our Children's Minds -- and What We Can Do About It*. Simon & Schuster; New Ed edition.
- Heggs, D. (2005). «Κυβερνοψυχολογία και κυβερνοοργανισμοί», στο A.J. Gordo-Lopez & I. Parker (Επιμ.) *Κυβερνοψυχολογία* (μεταφ. Κ. Γαλάνη), Αθήνα: Παπαζήσης.
- Herbert, M. (1987), *Living with teenagers*. Basil Blackwell.
- Hinshaw, S.P. & Melnick, S.M. (1995). Peer relationships in boys with attention – deficit hyperactivity disorder with and without comorbid aggression. *Development and Psychology*, 7, 627 – 647.

- Hirschman, E.C. (1992). The consciousness of addiction: Toward a general theory of compulsive consumption. *Journal of Consumer Research*, 19, 155 – 178.
- Holden, C. (2001). Behavioral addictions: do they exist? *Science*, 294, (5544), 980-982.
- Θέμπριαν, Χ.Λ. (2000). *Το Δίκτυο*. Αθήνα: Εκδόσεις Στάχυ.
- Ινστιτούτο Οπτικοακουστικών Μέσων (2008). Δημιουργική και Ασφαλής Χρήση του Διαδικτύου από Νέους και Νέες έως 18 ετών, 2006-2007.
- Israelashvili, M., Kim, T., & Bukobza, G. (2011). Adolescents' over – use of the cyber world – Internet addiction or identity exploration? *Journal of Adolescence*, doi:10/1016/j.adolescence.2011.07.015.
- Ιωαννίδης, Α. (1992). Σχέσεις με οικογένεια και συνομηλίκους. Στο Θ. Δραγώνα & Μπ. Ντάβου (Επιμ.), *Εφηβεία: Προσδοκίες και Αναζητήσεις*, (29 – 45). Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση.
- Jaffe, J.H. (1990). Trivializing dependency. *British Journal of Addiction*, 85, 1425 – 1427.
- Κατερέλος, Ι. & Παπαδόπουλος, Π. (2009). *Οι έφηβοι και το ίντερνετ: ασφαλής και δημιουργική χρήση*. Ινστιτούτο Οπτικοακουστικών Μέσων. Αθήνα: Εκδόσεις Καστανιώτη.
- Κακούρος, Ε. & Μανιαδάκη, Κ. (2006). *Ψυχοπαθολογία παιδιών και εφήβων: Μια αναπτυξιακή προσέγγιση*. Αθήνα: Τυπωθήτω - Γιώργος Δαρδάνος.
- Καρλής, Δ. (2005). *Πολυμεταβλητή Στατιστική Ανάλυση*. Αθήνα: Εκδόσεις Αθ. Σταμούλη.
- Kandell, J.J. (1998). Internet addiction of campus: the vulnerability of college students. *CyberPsychology & Behavior*, 1 (1), 11 - 17.
- Kimmel, D.C. (1974). *Adulthood and Aging: An Interdisciplinary Developmental View*, New York: John Wiley & Sons.
- Klein, M. (1946/2009). Σχόλια για κάποιους σχιζοειδείς μηχανισμούς. Στο Ελ. Πανάγου (μετ.) *Φθόνος και ευγνωμοσύνη και άλλα κείμενα*. Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Klein, M. (1950). Σχετικά με τα κριτήρια για τον τερματισμό μιας ψυχανάλυσης. Στο Μ. Klein *Οι απαρχές της μεταβίβασης και άλλα κείμενα (2004)*. Αθήνα: Εκδόσεις Μεταίχμιο.
- Klein, M. (1952). Οι απαρχές της μεταβίβασης. Στο Μ. Klein *Οι απαρχές της μεταβίβασης και άλλα κείμενα (2004)*. Αθήνα: Εκδόσεις Μεταίχμιο.
- Klein, M. (1963). On the sense of loneliness. Στο Μ. Klein *Envy and Gratitude (1975)*. London: The Hogarth Press.
- Κούρτη, Ε. (2003). *Η Επικοινωνία στο Διαδίκτυο*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.

- Κορωναίου, Α. (1992). Νέοι και Μέσα Μαζικής Επικοινωνίας: Κοινωνιολογική Προσέγγιση των Πολιτιστικών Πρακτικών του Ελεύθερου Χρόνου των Νέων 11-13 ετών. Αθήνα: Οδυσσέας.
- Kramer, L. & Conger, K.J. (2009). What we learn from our sisters and brothers: For better or for worse. Στο L. Kramer & K.J. Conger (eds.), *Special Issue: Siblings as agents of socialization. New directions for child and adolescent development*, 126, 1 -12.
- Kraut, R. Patterson, M., Lundmark, V., Kiesler, S., Mukopadhyay, T., & Scherlis, W. (1998). Internet Paradox: A social technology that reduces social involvement and psychological well-being? *American Psychologist*, 53 (9), 1017-1031.
- Kraut, R., Kiesler, S., Boneva, B., Cummings, J., Helgeson, & V., Crawford, A. (2002). Internet Paradox Revisited. *Journal of Social Issues*, 58(1), 49 – 74.
- Κρεατσάς, Γ. (1992). Σεξουαλική δραστηριότητα κατά την εφηβεία. Στο Θ. Δραγώνα & Μπ. Ντάβου (Επιμ.), *Εφηβεία: Προσδοκίες και Αναζητήσεις*, (89 - 98). Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση.
- Kubey, R.W., Lavin, M.J., & Barrows, J.R. (2001). Internet use and collegiate academic performance decrements: Early findings. *International Communication Association*, 7, 366-382.
- Kwon, J.H., Chung, C.S. & Lee, J. (2009). The effects of escape from self and interpersonal relationship on the pathological use of Internet games. *Community Ment Health Journal*, 47, (1), 113 - 121.
- Κωνσταντοπούλου, Σ. Ι. (1994). Έφηβοι και νέες τεχνολογίες. *Εφηβεία: Πρακτικά 5ου Πανελληνίου Συνεδρίου*. Στο Ε. Πετρίδου & Μπ. Ντάβου (επιμ.). Αθήνα: Ελληνική Εταιρία Κοινωνικής Παιδιατρικής.
- Κωτσόπουλος, Σ.Ι. (2004). Πρόληψη διαταραχών αγωγής: σύντομη ανασκόπηση. *Παιδί και έφηβος: ψυχική υγεία και ψυχοπαθολογία*. Τόμος 5, (2), 9 – 20.
- Lacan, J., (1949). The Mirror Stage as Formative of the Function of the I as Revealed in Psychoanalytic Experience. Στο *A Selection* (Μετ. Α. Sheridan). Reprinted with permission of Associated Books Publishers (U.K) Ltd.
- Λάγγαρη, Β., Χριστογιώργος, Σ., Διαρεμέ, Σ., Χριστόπουλος, Π., Δεληγεώρογλου, Ε., Τσιάντης, Γ. & Κρεατσάς, Γ. (2008). Εκτίμηση της ψυχολογικής λειτουργικότητας εφήβων με σύνδρομο πολυκυστικών ωοθηκών και σύνδρομο Rokitansky. *Παιδί και έφηβος, ψυχική υγεία και ψυχοπαθολογία*, τόμος 10, (2), σελ. 9-21.
- Lanouzière, J. (2010). Το υστερικό άτομο και ο «εθισμός» του. Στο VI. Μαρινόν (εποπτεία) *Ανορεξία, Εξαρτήσεις και Ναρκισσιστικές Ευθραυστότητες*. Αθήνα: Εκδόσεις Κατάρτι.

- Le Roux, B. & Rouanet H. (2004). *Geometric Data Analysis: From correspondence analysis to structured data analysis*. Kluwer Academic Publishers.
- Le Roux, B. & Rouanet H. (2010). *Multiple Correspondence Analysis*. Sage Publications.
- Λέκκου, Σ., Astrom, T. & Hagglof, B. (2008). Λειτουργικότητα της οικογένειας και ψυχική υγεία: μια διαπολιτισμική μελέτη Ελλήνων και Σουηδών εφήβων. *Παιδί και έφηβος: Ψυχική υγεία και ψυχοπαθολογία*. Τόμος 10 (2), 39 – 56.
- Lindlof, T.R. (1995). *Qualitative Communication Research Methods*. London: Sage.
- Livingstone, S. (2007). From family television to bedroom culture: young people's media at home. Στο E. Devereux (επιμ.) *Media studies: key issues and debates*. UK: SAGE Publications.
- Livingstone, S. & Bovill, M. (Eds.). (2001). *Children and their Changing Media Environment: A European Comparative Study*. N.J.: Lawrence Erlbaum Associates.
- Livingstone, S., Haddon, L., Gorzig, A., & Olafsson, K. (2010) *Risks and Safety on the Internet: The Perspective of European Children. Initial Findings*. LSE, London, EU Kids Online.
- Μανωλόπουλος, Σ. (1987), Η ψυχοσυναισθηματική ανάπτυξη του εφήβου. Στο Γ. Τσιάντης, & Σ. Μανωλόπουλος (Επιμ.), *Σύγχρονα θέματα παιδοψυχιατρικής* (σελ. 43- 73). Αθήνα: Εκδόσεις Καστανιώτη.
- Μανωλόπουλος, Σ. (2009). Οι συνδέσεις ψυχής-σώματος στην σκέψη του Winnicott. *Παιδί και έφηβος: ψυχική υγεία και ψυχοπαθολογία*, τόμος 11(2), σελ. 57 - 65.
- Μανωλόπουλος, Σ. (2011). *Ψυχικοί δεσμοί, κοινωνικοί θεσμοί*. Αθήνα: Εκδόσεις Γαβριηλίδης.
- Μανωλόπουλος, Σ. (2012). *Για τον χαρακτήρα: Μια ψυχαναλυτική προσέγγιση*. Αθήνα: Εκδόσεις Μετά.
- Μαρινόν, VΙ. (2010). Ο ναρκισσισμός στις διαταραχές διατροφικής συμπεριφοράς. Στο VΙ. Μαρινόν (εποπτεία) *Ανορεξία, Εξαρτήσεις και Ναρκισσιστικές Ευθραυστότητες*. Αθήνα: Εκδόσεις Κατάρτι.
- Marks, I. (1990). Behavioural (non – chemical) addictions. *British Journal of Addiction*, 85, 1389 – 1394.
- McDougall, J. (2010). Η ψυχική οικονομία του εθισμού. Στο VΙ. Μαρινόν (εποπτεία) *Ανορεξία, Εξαρτήσεις και Ναρκισσιστικές Ευθραυστότητες*. Αθήνα: Εκδόσεις Κατάρτι.
- McKenna, K.Y.A., Green, A.S., & Gleason, M.E.J (2002). Relationship formation on the Internet: Whats the big attraction? *Journal of Social Sciences*, 58, 9 - 31.
- McLuhan, M. (1964). *Understanding Media: The Extensions of Man*. New York: New American Library.

- McQuail, D. (2003). *Η θεωρία της μαζικής επικοινωνίας για τον 21ο αιώνα*. Αθήνα: Εκδόσεις Καστανιώτη.
- Miele, G.M, Tilly, S.M., First, M. & Frances, A. (1990). The definition of dependence and behavioural addictions. *British Journal of Addiction*, 85, 1421 – 1423.
- Mitchell, P. (2000). Internet addiction: Genuine diagnosis or not? *Lancet*, 355(9204), σελ. 632.
- Μονάδα Εφηβικής Υγείας, Χρήση – Κατάχρηση Διαδικτύου, <http://www.youth-health.gr/gr/index.php?l=6&j=2&k=42>
- Montlibert, C. de. (2003). *Εισαγωγή στην Κοινωνιολογική συλλογιστική*. Αθήνα: Εκδόσεις Καρδαμίτσα.
- Morahan – Martin, J. (2005), Internet Abuse: Addiction? Disorder? Symptom? Alternative Explanation?, *Social Science Computer Review*, Sage Publications, (23), 39-48, 41.
- Morahan – Martin, J. & Schumacher, P. (2003). Loneliness and social uses of the internet. *Computers in Human Behavior* 19, 659-671.
- Nalwa, K. & Anand, A.P. (2003). Internet addiction in students: a cause for concern, *CyberPsychology & Behavior*, 6, 653–656.
- Niemz, K., Griffiths, M.D., & Banyard, P. (2005). Prevalence of Pathological Internet Use among University Students and Correlations with Self-Esteem, the General Health Questionnaire (GHQ), and Disinhibition. *CyberPsychology & Behavior*.8(6), 562-570. doi:10.1089/cpb.2005.8.562.
- Ντάβου, Μπ. (1992). *Το Κάπνισμα στην Εφηβεία: Ψυχοκοινωνικές διαστάσεις της σχέσης του εφήβου με το κάπνισμα*. Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήσης.
- Ντάβου, Μπ., Χρηστάκης, Ν. (1994). *Τα Παιδιά Μιλούν για την Υγεία και την Ασθένεια*, Αθήνα: Παπαζήσης.
- Ντάβου, Μπ. (2005). *Η παιδική ηλικία και τα μαζικά μέσα επικοινωνίας: μετατροπές της παιδικής κατάστασης*. Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση.
- Ντάβου, Μπ. (2007). Από τον καθρέφτη στην οθόνη: Σκέψεις για τη ψυχική ανάπτυξη του παιδιού στον διαμεσολαβημένο κόσμο. Στο *Θέματα Ψυχοδυναμικής και Ψυχοκοινωνικής Παιδοψυχιατρικής*. Αθήνα: Εκδόσεις Καστανιώτη.
- Ντάβου, Μπ., (2008). Η κυβερνοψυχολογία ως κριτικός λόγος. Στο Α. J. Gordo-Lopez και Parker (επιμ.) *Κυβερνοψυχολογία*. Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση
- Ντετί, Μ. (2000). *Εισαγωγή στην Ψυχανάλυση του Λακάν*. Αθήνα: Εκδόσεις Καστανιώτη.
- Noaille, P. (2010). Η τοξικομανία ως οριακή οργάνωση. Στο VI. Marinon (εποπτεία) *Ανορεξία, Εξαρτήσεις και Ναρκισσιστικές Ευθραυστότητες*. Αθήνα: Εκδόσεις Κατάρτι.

- Peace, M. (2000). *A chatroom ethnography*. Ανακτήθηκε στις 25 Σεπτεμβρίου 2011 από την ιστοσελίδα <http://www.aber.ac.uk/media/Students/mbo9702.doc>.
- Παπαδημητρίου, Γ. (2007). *Η ανάλυση δεδομένων*. Αθήνα: Εκδόσεις Τυπωθήτω - Γιώργος Δαρδανός.
- Παπάνης, Ευ. (2011). *Η αυτοεκτίμηση: Θεωρία και αξιολόγηση*. Αθήνα: Εκδόσεις Ι. Σιδέρης.
- Πανοπούλου – Μαράτου, Ο. (1987), Η εξέλιξη των γνωστικών λειτουργιών στο παιδί και στον έφηβο. Στο Γ. Τσιάντης & Σ. Μανωλόπουλος (Επιμ.), *Σύγχρονα θέματα παιδοψυχιατρικής* (123- 141). Αθήνα: Εκδόσεις Καστανιώτη.
- Παρασκευόπουλος, Ι. (1998). *Κλινική ψυχολογία: Διάγνωση, πρόληψη και θεραπεία ψυχικών διαταραχών*. Αθήνα.
- Παρατηρητήριο για την Κοινωνία της Πληροφορίας, (2008). Ταυτότητα Χρηστών Internet στην Ελλάδα, 2007.
- Postman, N. (1999). *Τεχνοπώλιο: Η υποταγή του πολιτισμού στην τεχνολογία*. Αθήνα: Εκδόσεις Καστανιώτη.
- Ράκερ, Χ., (2007). *Μεταβίβαση και αντιμεταβίβαση*. Αθήνα: Εκδόσεις Καστανιώτης.
- Rheingold, H. (2000). *The Virtual Community: Homesteading on the Electronic Frontier*, USA: MIT Press Edition.
- Roussos, P. (2007). The Greek computer attitudes scale: Construction and assesment of psychometric properties. *Computers in Human Behavior*, 23, 1, 578 - 590.
- Rushby, N. (1979). *An Introduction to Educational Computing: New Patterns of Learning*, Taylor & Francis.
- Shaffer, H.J. (1996). Understanding the means and objects of addiction: Technology, the Internet and gambling. *Journal of Gambling Studies*, 12, 461 - 169.
- Shapira, N.A., Goldsmith, T.D., Keck, P., Khosla, U., & McElroy, S. (2000). Psychiatry features of individuals with problematic internet use. *Journal of Affective Disorders*, 66, 283.
- Shotton, M.A., (1989). *A Study of Computer Dependency*, Taylor & Francis, UK.
- Σιώμος, Κ. (2013). Εθισμός στα διαδικτυακά παιχνίδια: κλινικά χαρακτηριστικά και θεραπεία σε κλινικό δείγμα εφήβων αγοριών. Στο Κ. Σιώμος και Γ. Φλώρος (επιμ. έκδοσης) Οφέλη και Κίνδυνοι στη Χρήση του Διαδικτύου (συλλογικό έργο). *Πρακτικά 2ου Πανελληνίου Διεπιστημονικού Συνεδρίου της Ελληνικής Εταιρείας Μελέτης της Διαταραχής Εθισμού στο Διαδίκτυο*. Λάρισα, 2013.
- Σιώμος, Κ. & Αγγελόπουλος, Ν. (2008), «Διαταραχή εθισμού στο Διαδίκτυο», *Ψυχιατρική, Τριμηνιαία Έκδοση της Ελληνικής Ψυχιατρικής Εταιρείας*, 19(1), σελ. 52-56.

- Sjoberg, U. (2002). *Screen Rites: A study of Swedish young people's use and meaning-making of screen-based media in everyday life*, Lund, Lund Studies in Media and Communication 5.
- Σταλίκας, Α. (2010). *Μέθοδοι Έρευνας στην Ψυχολογία*. Αθήνα. Ελληνικά γράμματα.
- Stoll, C. (1995). *Silicon snake oil*. New York: Doubleday.
- Stormshak, E.A., Bullock, B.M. & Falkestein, C.A. (2009). Harnessing the power of sibling relationships as a tool for optimizing social - emotional development. In L. Kramer & K.J. Conger (eds.), *Siblings as agents of Socialization. New Directions for Child and Adolescent Development*, 126, 61 - 77. San Francisco: Jossey - Bass.
- Suler, J. (1996). Transference among people online. Στο J.R. Suler *The Psychology of Cyberspace*, www.rider.edu/suler/psycyber/basicfeat.html.
- Suler, J. (1999α). Internet addiction in a nutshell. Στο J.R. Suler *The Psychology of Cyberspace*, www.rider.edu/suler/psycyber/basicfeat.html.
- Suler, J. (1999β). Cyberspace as psychological space. Στο J.R. Suler *The Psychology of Cyberspace*, www.rider.edu/suler/psycyber/basicfeat.html (article orig. pub. 1996).
- Suler, J. (1999γ). Cyberspace as dream world. Στο J.R. Suler *The Psychology of Cyberspace*, www.rider.edu/suler/psycyber/basicfeat.html (article orig. pub. 1996).
- Suler, J. (1999δ). Computer and Cyberspace addiction. Στο J.R. Suler *The Psychology of Cyberspace*, www.rider.edu/suler/psycyber/basicfeat.html (article orig. pub. 1996).
- Suler, J. (2000). Bringing online and offline living together. Στο J.R. Suler *The Psychology of Cyberspace*, www.rider.edu/suler/psycyber/basicfeat.html.
- Suler, J. (2004). The Online disinhibition effect. Στο J.R. Suler *The Psychology of Cyberspace*, www.rider.edu/suler/psycyber/basicfeat.html (article orig. pub. 2001).
- Suler, J. (2007). Online Therapy and Support Groups Στο J.R. Suler *The Psychology of Cyberspace*, www.rider.edu/suler/psycyber/basicfeat.html (article orig. pub. 1996).
- Σιώμος, Κ., Σφακιανάκης, Εμ., & Φλώρος Γ. (2012). *Εθισμός στο διαδίκτυο και άλλες διαδικτυακές συμπεριφορές υψηλού κινδύνου*. Αθήνα: Εκδόσεις Λιβάνη.
- Ταλφανίδης, Κ. (2001). Εικόνα του σώματος και ταυτότητα φύλου: εξέλιξη και διαταραχές στην εφηβεία. *Παιδί και έφηβος, ψυχική υγεία και ψυχοπαθολογία*, τόμος 3 (2), 41 – 54.
- Tapscott, D. (1998). *Growing up digital: The rise of the net education*. McGraw Hill.
- Treuer, T., Fabian, Z., & Furedi, J. (2001). Internet addiction associated with features of impulse control disorder: is it a real psychiatric disorder? *Journal of Affective Disorders*, 66, 283.

- Tsaliki, L. (2011). Playing with porn: Greek children's explorations in pornography. *Sex Education*, 11 (3), 293 - 302.
- Τσαλίκη, Λ. & Χρονάκη, Δ. (2012). *Παιδιά και διαδίκτυο στην Ελλάδα - GRKGO*: Ερευνητικό πρόγραμμα. Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Τμήμα Επικοινωνίας και Μέσων Μαζικής Ενημέρωσης.
- Τσιάντης, Γ. (2001). Ανάπτυξη του παιδιού με έμφαση στη συναισθηματική πλευρά: από τη βρεφική ηλικία στην εφηβεία. Στο Γ. Τσιάντης (επιμ.) *Εισαγωγή στην Παιδοψυχιατρική*. Αθήνα: Εκδόσεις Καστανιώτης.
- Tucker, C.J. & Updegraff, K. (2009). The relative contribution of parents and siblings to child and adolescent development. Στο L. Kramer & K.J. Conger (eds.), *Special Issue: Siblings as agents of socialization. New directions for child and adolescent development*, 126, 13-28. San Francisco: Jossey – Bass.
- Turkle, S. (1995). *Life on the Screen: Identity in the Age of the Internet*, NY: Simon & Schuster.
- Turkle, S. (2005). *The second self: Computers and the human spirit (20th Anniversary edition)*. Cambridge: The MIT Press .
- Turkle, S. (2011). *Alone together: Why we expect more from technology and less from each other*. NY: Basic Books.
- Wang, W. (2001). Internet dependency and psychosocial maturity among college students. *International Journal of Human – Computer Studies*, 55(6), 919 - 938.
- Whang, L.S., Lee, S., & Chang, C. (2003). Internet over-users' psychological profiles: a behavior sampling analysis on internet addiction. *CyberPsychology and Behavior*, 6(2), 143-150.
- Whiteman, S.D., Becerra, J.M. & Killoren, S.E. (2009). Mechanisms of siblings socialization in normative family development. In L. Kramer & K.J. Conger (eds.), *Siblings as agents of Socialization. New Directions for Child and Adolescent Development*, 126, 29 - 43 San Francisco: Jossey - Bass.
- Whitty, M & Carr, A. (2006). *Cyberspace romance: The psychology of online relationships*. New York: Palgrave Macmillan.
- Winnicott, D.W. (1945/2002). Πρωτογενής συναισθηματική ανάπτυξη. Στο Ντ. Βίννικοτ, Από την παιδιατρική στην ψυχανάλυση. Αθήνα: Εκδόσεις Καστανιώτη.
- Winnicott, D.W. (1949/2002). Ο νους και η σχέση του με το ψυχο-σωμα. Στο Ντ. Βίννικοτ, Από την παιδιατρική στην ψυχανάλυση. Αθήνα: Εκδόσεις Καστανιώτη.
- Winnicott, D.W. (1950/2002). Η επιθετικότητα σε σχέση με τη συναισθηματική ανάπτυξη. Στο Ντ. Βίννικοτ, Από την παιδιατρική στην ψυχανάλυση. Αθήνα: Εκδόσεις Καστανιώτη.

- Winnicott, D.W. (1956/2002). Η αντικοινωνική τάση. Στο D. W. Winnicott, *Από την παιδιατρική στην παιδοψυχανάλυση*. Αθήνα: Εκδόσεις Καστανιώτη.
- Winnicott, D.W. (1958/1984). The capacity to be alone. Στο D. W. Winnicott, *The Maturation processes and the facilitating environment*. London: The Institute of Psycho – analysis, Karnac Books.
- Winnicott, D.W. (1962/1984). A personal view of the Kleinian contribution. Στο D. W. Winnicott, *The Maturation processes and the facilitating environment*. London: The Institute of Psycho – analysis, Karnac Books.
- Winnicott, D.W. (1963/1984). Communication and not communication leading to a study of certain opposites. Στο D. W. Winnicott, *The Maturation processes and the facilitating environment*. London: The Institute of Psycho – analysis, Karnac Books.
- Winnicott, D.W. (1971). *Το παιδί, το παιχνίδι και η πραγματικότητα*. Αθήνα: Εκδόσεις Καστανιώτη.
- Yarrow, L.J. (1960). “Interviewing Children” στο P.H. Mussen (Επιμ.) *Handbook of Research Methods in Child Development*. London: J. Wiley & Sons.
- Young, K.S. (1996). Internet addiction: The emergence of a new clinical disorder, *Cyberpsychology and Behavior*,(3),237-244.
- Young, K.S. (1998). Caught in the net: how to recognize the signs of internet addiction and a winning strategy for recovery. New York: John Wiley.
- Young, K. S. (1999α). The research and controversy surrounding internet addiction. *CyberPsychology and Behavior*, 3, 381 - 383.
- Young, K. S. (1999β). Internet addiction: Symptoms, evaluation and treatment. *Innovation in Clinical Practice*, 17, Sarasota, FL: Professional Resource Exchange, Inc.
- Young, K., & Rogers, R.C. (1998). The relationship between depression and internet addiction. *Cyberpsychology and Behavior*, 1, 25 – 28.
- Yan, Z. (2006). What influences children's and adolescents understanding of the complexity of the internet? *Developmental Psychology*, (42), 418 - 428.
- Young, R. (1994). *Mental Space*. London, Process Press.
- Yuan, K., Qin, W., Wang, G., Zeng, F., Zhao, L., Yang, X., Liu, P., Liu, J.,Sun, J.,Deneen, K.M., Gong, Q., Liu, Y., & Tian, J., (2011). Microstructure abnormalities in adolescents with internet addiction disorder. *PLoS ONE*, 6(6):e20708.doi:10/1371/journal.pone.0020708.
- Χρήστου, Ι., (2007). *Παιδί και ηλεκτρονικό παιχνίδι*. Αθήνα: Εκδόσεις Ταξιδευτής.